

गुरुकुल कांगड़ी विश्वविद्यालय, हरिद्वार
पुस्तकालय

विषय संख्या

033

पुस्तक संख्या

26511

आगत पञ्जिका संख्या

62, 2231

पुस्तक पर किसी प्रकार का निशान
लगाना वर्जित है। कृपया १५ दिन से अधिक
समय तक पुस्तक अपने पाम न रखें।

काव्यसंग्रहः
COMPILED

द्वितीयो भागः

वि, ए, उ. विद्यापीठम्
CHEC

श्रीजीवानन्दबिर्खासागरभट्टाचार्येण

Initial

विरचितया व्याख्यायै समस्तकृतः ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

कलिकाताराजधान्याम् ।

सरस्वतीसंस्कृत

संस्कृतः

इ. १८८८

প্রকাশক—শ্রীজীবানন্দবিদ্যাসাগর বি; এ;
২নং রমানাথমজুমদারের ষ্ট্রীট,
কলিকাতা।

প্রিন্টর—শ্রীক্ষেত্রমোহন মুখোপাধ্যায়
৫৬নং আম্‌হাষ্ট্র ষ্ট্রীট,
কলিকাতা।

अशुद्धिप्रधानम् ।

काव्यसंग्रहस्य प्रथमभागे

पृष्ठावर्गं	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम् ।
२१२	७	विधीयता	विधीयता
२४६	२	निष्पेपणाय एव पदसुबृतमर्पयन्ती	निष्पेपणाय पद- सुबृतसुबृहन्ती
२७४	५	यो यस्व	यत् यस्व
२७७	५	यस्य	यस्य च
३१२	८	फलाः स्तुत्विक्को षष्पुः	फलाः स्तुत्विक्कं षष्पु
३४२	५	तासां	तेषां
३७८	१	दृष्टि न	दृष्टि कि
३८०	४	घावय	वारय
५१५	२	श्रीपतिं नारदादिः	श्रीपतेर्नारदादिः
५२४	२	एताः	एते
५४५	८	पिच्छ	पिच्छ
५४८	६	यस्यै कश्चिन्	यस्यै कश्चिन्
५७१	१	दूरं दूरादपि	दूराद्दूरादपि
५७८	६	धन्य	धन्यम्
६००	२	अद्यापि तां	अद्यापि तत्
६१२	३	तेन	त्रेन
६१२	४	परो	परं

काव्यसंग्रहस्य द्वितीयभागे

२४	६	देवकृतकः	देवकृतकात्
२६	४	संज्ञितयो	संज्ञितयो
२८	८	वीक्षितः	वीक्षितम्
५४	५	सम्भ्रमः	सम्भ्रमः
६५	७	श्रेयाः	श्रेयाः
७२	५	सन्ततोऽपि	सन्तते
७७	५	विश्वम्भारं	विश्वम्भारः
७८	१	आतनोद	आतनोति

चिम्नो हस्तावलम्बः प्रसन्नवक्त्रमिहसोऽप्यतददानोऽशुकान्तं
 गृह्णन् केशेष्वपास्तचरणनिपतितो नेक्षितः संभ्रमेण ।

आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः सान्नुनेत्रोत्पलाभिः

कामीवार्द्रांपराधः स दृष्टुं दुरितं शोभवो वः शराग्निः ॥२

आलोलामलकावलीं विलुलितां विभ्रञ्चलकुण्डलं

किञ्चिन्मृष्टविशेषकं तन्तुतरैः खेदान्भसां शीकरैः ।

तत्स्वप्ना यत् सुरतामस्तान्तनयनं वक्त्रं रतिव्यत्यये

तत् त्वां पातु चिराय किं हरिहरजङ्घादिभिर्देवतैः ॥३॥

चिम्न इति । अः चिम्नः अङ्गोत् पातितः हस्तावलम्बः हस्तयो-
 रवसक्तः प्रसन्नं वक्त्रात् अस्मिन्कृतोऽपि ताडितोऽपि तदङ्गोऽपीति भावः
 अशुकान्तं वसनाङ्गुलम् आदानः गृह्णन् केशेषु गृह्णन् अपास्तः
 निराकृतः चरणयोर्निपतितः संभ्रमेण भवेन मानगौरवेण च नेक्षितः
 नावच्छोकितः सान्नुनेत्रोत्पलाभिः चलनयनोत्पलाभिः त्रिपुर-
 युवतिभिः अल्लुराङ्गनाभिः आर्द्रांपराधः नवकृतापराधः कामीव कान्त
 इव अवधूतः शुकृतः, स शोभवः शराग्निः वः युष्माकं दुरितं पापं
 दृष्टुं भङ्गो करोतु । संप्रमाद्यङ्कारः । अङ्घरादङ्गम् । अङ्घ्र्यानां
 त्रयेण त्रिभुवनियतियुता अङ्घरा कीर्तितेति मिति तदङ्घ्र्यात् ॥ २ ॥

अलोला मिति । आलोलाम् रेषञ्चञ्चलां विलुलितां विविचली-
 कताम् अलकावलीं कुन्तलचपलं विभ्रत् चलती दोषावमाने कुण्डले
 बलं तथोक्तं तन्तुतरैः अलालैः खेदान्भसां भ्रमवारोण्यां शीकरैः कथैः
 किञ्चित् रेषत् मृष्टम् अवसुप्तं विशेषकं तिसकं यस्य तथोक्तं तन्प्राः
 कमाङ्ग्राः रतिव्यत्यये सुरतामस्ताने यत् सुरतस्य अन्ते तान्ते ज्ञान्ते
 कातरै इति भावः नक्तने अङ्घ्रः तादृशं वक्त्रं वदनं, तत् त्वां चिराय
 पातु रचतु तादृशं प्रियावदने त्वं पश्येति भावः हरिहरजङ्घा-
 दिभिः देवैः इति किं न किञ्चिपि प्रयोजनमित्यर्थः । हरिहरजङ्घा-
 दीनापाराधने तादृशं सुखं नेति भावः । शार्दूलविक्रीडितं दृष्टम् ।

अलसवलितैः प्रेमार्द्रार्द्रैर्मुहुर्मुहुःकीकृतैः
 अथमभिमुखैर्लज्जालीलैर्निमेषपरारुचुसुखैः ।
 हृदयनिहितं भावाकृतं वमङ्गिरिवेश्यैः
 कथय सुकृती कोऽयं तृणै ! स्वभावा विलोक्यते ॥ ३ ॥
 दत्तोऽस्याः प्रणयस्वयैव भवता येयं चिरं साक्षिता
 देवादेव किल त्वमेव ज्ञातवानस्या ममं विप्रियम् ।
 मन्मुहुःसह एष यावत्पश्यन् नो सान्त्वयामादेः अटं
 हे विश्रिय ! विमुक्तकण्ठकण्ठं तावत् सखी रोदितुम् ॥ ४ ॥

सूत्रार्थैर्धृति मः राजी सततनाः मार्दुविक्रीडितमिति तद्व-
 च्छयात् ॥ ३ ॥

अथवेति । हे सुगन्धे सुन्दरि ! अद्य त्वया अथसद्वितैः अस्मिन्
 वलितं वचनं येनां तेः प्रेम्णा आर्द्रार्द्रैः अतिस्तिमितैरित्यर्थः सुकृ-
 तैः पुनः पुनः सुकृतीकृतैः सुकृतानां नीतैः अथम् अभिसुखैः सन्मुखैः
 लज्जया बोलैः वसुधैः अन्वतो विमर्षाङ्गिरिति भावः निमेषपरारुचुसु-
 खैः निर्निमेषैरित्यर्थः हृदयनिहितं हृदयगतं भावाकृतं - प्रणवाभिवाजं
 वमङ्गिरिव मण्डवङ्गिरिव ईश्वर्यैः नवनैः कोऽयं सुकृती उपपन्नानु-
 जनः विलोक्यते दृश्यते अथय वट । चरिषोहृत्तम् । नमसरसवा-
 नः मङ्गुवेदेह्यैर्हरिषी मतेति तद्वच्यथात् ॥ ४ ॥

दत्त इति । हे विश्रिय ! निर्देव ! अस्याः त्वयैव प्रणयो
 दत्तः भवता च इयं चिरं साक्षिता साक्षिता, देवाद् अद्य त्वमेव
 अस्याः ममं विप्रियम् अपराधं कृतवान् । एष मन्मुहुः तव विप्रिय-
 कनितः क्रोध इत्यर्थः दुःबहः, सात्वयामादेः अटुम् उपपश्यन् नो साति
 न मञ्जति, सखी विमुक्तकण्ठकण्ठं अस्मिन्कण्ठकण्ठकण्ठं त्वया तस्मा-
 तावत् विमुक्तकण्ठमिति भावः रोदितुम् । विना रोदनमिह जानो न
 ज्ञातीति त्वं विमुक्तकण्ठं तिष्ठति नास्ति मति मञ्जति । मार्दुव-
 विक्रीडितं दत्तम् ॥ ५ ॥

लिखन्नास्ते भूमिं वञ्चिरवनतः प्राणदयितौ

निराहाराः सख्यः सततवदितोऽच्छूननयनाः ।

परित्यक्तं सर्वं वृषितपठितं पञ्जरशुकै-

स्तवावस्था चेयं विश्वज कठिने ! मानमधुना ॥ ६ ॥

नार्थ्यस्तन्वि ! इठावरन्ति रमणं तिष्ठन्ति नो वारिता-

स्तत् किं ताम्यसि किञ्च रोदिषि मुधा तासां प्रियं मा कथाः

कान्तः केलिरुचिर्युवा सङ्घदयस्ताडक् पतिः कातरे !

किञ्चो कर्करकर्करैः प्रिययतैरान्नाम्य विक्रीयते ॥ ७ ॥

विश्वसिति । हे कठिने ! तव प्राणदयितः जीवितेश्वरः अवनतः
अधोमुखः वगु वङ्गः वासुदेवे भूमिं वञ्चन् आस्ते तिष्ठति । सख्यः
सङ्घस्यः निराहाराः तथा सततवदितेन उच्छूनं स्फूर्तं नयनं यासां
तद्योक्ताः तव दुःखादिति भावः पञ्जरशुकैः वृषितं पठितञ्च सर्वं परि-
त्यक्तं तवावस्थार्थमेव शोकादिति भावः तव च इवम् अथवा इया
आहारादिपरित्यागश्चेति भावः । तस्मात् अधुना इदानीं मानं
विश्वज त्यज । प्रियरिचोदत्तं, रसैरद्रैश्चिञ्चा यसनसभवा नः
शिवरिचोति तद्वचसात् ॥ ६ ॥

नार्थ्य इति । हे तन्वि कथोदरि ! नार्थ्यः वारवनिता इति
भावः इठात् वङ्गसा रमणं कालं इरन्ति आच्छिद्य स्वयं कुर्वन्ती-
त्यर्थः, वारिताः निषिद्धाः ता इति शेषः नो तिष्ठन्ति । तत् तस्मात्
किं कथं ताम्यसि वन्द्यसे ? किञ्च कथं वा मुधा वृथा रोदिषि, तासां
वारनारीणां प्रियं मा कथाः न कुह । हे कातरे । कान्तः प्रियः
केचिदपिः सुरतप्रियः युवा सङ्घदयः सख्यः ताडक् पतिः प्रिययतैः
वङ्गभिः प्रिययतैः आश्रम्य क्रीडन्त्य विक्रीयते ? इदानीं वेद्याभ्य इति
भावः नः किञ्चो कर्करकर्करैः अतिकठिनैर्वचोभिरिति शेषः इदानीं
तव अप्रियत्वाद् कठिनत्वेन प्रतीकानैरिति भावः किम् ? न किमपि

कोपात् कोमललोकेवाहुलिकापाशेन बद्धा दृढं
नीत्वा केलिनिकेतनं दयितया सायं सखीनां पुरः ।
भूयोऽप्येवमिति स्वस्वन् मृदुगिरा संसूच्य दुश्चेष्टितं
धन्यो हन्यत एव निङ्गुतिपरः प्रियान् रुदत्या हसन् ॥ ८ ॥
प्रहरविरतौ मध्ये वाङ्मस्ततोऽपि परेऽथवा
किमुत सकले याते वाङ्मि प्रिय ! त्वमिहैष्यसि ।
इति दिनशतप्राप्यं देशं प्रियस्य यियासतो
हरति गमनं बाधालापैः सवाप्यगसञ्जलैः ॥ ९ ॥

प्रयोजनम् । वञ्चयन्त्याभिरुक्तं त्वमिदानीं यथेष्टं कुर्विति भावः ।
शादूँडविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

कोपादिति । सायं सन्ध्याकाले सखीनां पुरः अर्धतः कोमला
मृदो लोका बद्धा च वाहुलिका एव पाशः रज्जुः तेन दृढं बद्धा
संख्य दयितामिति भावः केलिनिकेतनं क्रीडासन्दिरं नीत्वा हसन्
निङ्गुतिपरः न मयैवं कृतमिति स्वकृतविप्रियापङ्गवकत् धन्यः पुण्यवान्
प्रियान् कान्तः ददितव्यं कान्तया कोपात् स्वस्वन्तो मृदो गोर्वाक्
यस्याः तथाभूतया रुदत्या इत्या मयः पुनरपि एवं त्वया कृतमिति
शेषः इति दुश्चेष्टितं दुराचारं कान्तव्येति भावः संसूच्य प्रकाश्य
हन्यत एव ताडयत इव । शादूँडविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८ ॥

पहरति । हे प्रिय ! त्वं प्रहरविरतौ एकयानावसाने, अङ्गः
दिवसस्य मध्ये मध्याह्नसमये वा, अथवा ततः तस्मात् मध्याह्नादपि
परे समये इति शेषः किमुत सकले अङ्गि दिवसे याते गते वा इह
एष्यसि आगमिष्यसि इति इत्यं सवाप्यं गच्छानि अत्रानि अत्रूषि
शेषु तेः आवापैः बाधा नरोदा कान्ता दिनशतप्राप्यं देशं यियासतः
गन्तुमिच्छतः प्रियस्य गमनं हरति नियारयति इत्यं आवापे कथं
गम्यते इति भावः । हरिषीवृत्तम् ॥ ९ ॥

याताः किञ्च भिषन्ति सुन्दरि ! पुनश्चिन्ता त्वया मत्कृते
 नो कार्या नितरां कथासि कथयत्येवं सवाप्ये मयि ।
 लज्जामन्यरतारकेषु निपतद्वारान्युषा चक्षुषा
 दृष्ट्वा मां हसितेन भाविमरथीक्षाहस्तया सूचितः ॥ १० ॥
 धीरं वारिधरस्य वारि किरतः श्रुत्वा निशीथे ध्वनिं
 दीर्घोच्छ्वासमुद्गुषा विरहिणीं बालां चिरं ध्यायता ।
 अध्वन्येन विमुक्तकण्ठमखिलां रात्रिं तथा क्रन्दितं
 ग्रामीणैर्ब्रजतो जनस्य वसतिर्ग्रामे निषिद्धा यथा ॥ ११ ॥

याता इति । हे सुन्दरि ! याताः गताः विदेशमिति शेषः किं
 न पुनश्चिन्तन्ति न पुनः सङ्गच्छन्ते ? अपि तु भिषन्त्येवेत्यर्थः । तस्मात्
 त्वया मत्कृते मर्द्वं चिन्ता न कार्या, नितरां अत्यर्थं कथा शीघ्र
 कसि मङ्गावनयेति भावः सवाप्ये सामुनेत्रे भवि एवं कथयति इति
 तथा कान्तया लज्जया मन्यरा लज्जा तारका यत्न तादृशेन निपतन्ती
 धारा यत्न तादृशं अश्रु बल तथाभूतेन चक्षुषा मां दृष्ट्वा विस्फोक्य
 हसितेन भाविनि मरथे उद्ग्राहः उद्यमः सूचितः प्रकटितः ।
 कथं त्वया न गतमिति वार्दिनं सखायं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १० ॥

धीरमिति । निशीथे अर्द्धरात्रे, अर्द्धरात्रनिशीथौ द्वावित्तरात्रः ।
 वारि किरतः वर्धतः वारिधरस्य मेघस्य धीरं गम्भीरं ध्वनिं श्रुत्वा
 विरहिणीं बालां सुखां कान्तां चिरं बहुकथं ध्यायता चिन्तयता
 अतएव दीर्घः उच्छ्वासः निःशब्धो बल तद् यथा तथा उद्गुषा
 उद्गतवाप्ये च अध्वन्येन मयिकेन केनचित् कश्चिन्नपि ग्रामे कृतान्वये-
 चेति भावः कश्चिन्नां समसां रात्रिं विमुक्तकण्ठम् उच्चैरित्यर्थः तथा
 क्रन्दितं वरिणी यथा ग्रामीणैः तद्ग्रामवासिभिरित्यर्थः ब्रजतः गच्छतः
 मयि चक्षेति भावः जनस्य ग्रामे तावन्निति शेषः वसतिः निषिद्धा ।

कथमपि सखि ! क्रीडाकोपाद् व्रजेति मदीदिते
 कठिनहृदयस्त्वक्का शय्यां बलाग्रत एव सः ।
 इति सरभसं ध्वस्तप्रेम्णि व्यपेतधृषे जने
 पुनरपि हतव्रीडं चेतः प्रयाति करोमि किम् ॥ १२ ॥
 इत्यत्योर्निशि जल्पतोर्गृह्णकेनाकर्षितं यद्वच-
 स्तत् प्रातर्गुरुसन्निधौ निगदतस्तस्वीपहारं बधूः ।
 कर्णालङ्कृतिपद्मरागशकलं विन्यस्य चक्षुपुट
 व्रीडार्ता प्रकरोति दाडिमफलव्याजेन वाग्बन्धनम् ॥ १३ ॥

अध्वानां रोदनेनास्त्राकं निद्राव्याघातः स्यादिति तदुपासनादिभिः
 अध्वानानामाश्रयो न दीयते इति भावः । शार्दूलविष्क्रीडितं वृत्तम्
 ॥ ११ ॥

कथमिति । हे सखि ! कथमपि कुतश्चिदपि क्रीडाकोपाद्
 सुरतापराधादिति भावः व्रज गच्छ दूरीभवेति भावः इति मङ्ग-
 लहिते उक्ते सति कठिनहृदयः निर्दयचित्तः सः काल इति शेषः
 शय्यां त्वक्का बलात् बलमाश्रित्येत्सर्षः गत एव । इतोत्यं व्यपे-
 तधृषे निर्दये निर्दये इत्यर्थः सरभसं सवेगं, रभसो वेगवर्धनो रिसमरः ।
 ध्वस्तप्रेम्णि त्यक्तपणये जने हतव्रीडं निर्लेप्यं चेतः पुनरपि प्रयाति
 गच्छति किं करोमि ? हरिणीवृत्तम् ॥ १२ ॥

इत्यत्योरिति । गृह्णकेन गृह्णपाठितशुकपक्षिणा निशि
 जल्पतोः अत्योन्मत्तपतोः इत्यत्योः स्त्रीपुंसयोः यत् वचः स्यात्-
 षितं श्रुतं बधूजैः क्रीडार्ता बन्धादरा सती गुरुणां सन्निधौ
 प्रातः तत् वचः निगदतः वदतः तच्च गुरुस्य चक्षुपुटे कर्णालङ्कृतिः
 कर्णभूषणं पद्मरागशकलं दाडिमफलव्याजेन दाडिमफलविदमिति
 उपहारं विन्यस्य टप्त्वा वाग्बन्धनं प्रकरोति प्रकरोति कथं बध्नाती-
 त्यर्थः । शार्दूलविष्क्रीडितं वृत्तम् ॥ १३ ॥

अज्ञानेन पराङ्मुखीं परिभवादास्त्रिण्यमां दुःखितां
 किं लब्धं चटुल ! त्वयेह नयता सौभाग्यमेतां दशाम् ।
 पश्यै तद्दयिताकुचव्यतिकरोन्मृष्टाङ्गरागाहणं
 वक्षस्ते मलतैलपङ्कशवलैर्वेष्णीपदैरङ्कितम् ॥ १४ ॥
 एकत्रासनसंस्थितिः परिहृता प्रत्युद्गमाद् दूरत-
 स्ताम्बूलानयनच्छलेन रभसाश्लेषोऽपि संविन्नतः ।
 आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयन्त्यान्तिके
 कान्तं प्रत्युपचारतश्चतुरया कोपः कृतार्थीकृतः ॥ १५ ॥

अज्ञानेनेति । हे चटुल ! धूर्त ! परिभवात् अवमाननात्
 पराङ्मुखीं सुखं परावर्त्य स्वितानित्यर्थः दुःखितां माम् अज्ञानेन
 नमेति भावः आस्त्रिण्य आस्त्रिण्य एतां दशां दुर्दशामिति यावत्
 सौभाग्यं नयता प्रापयता त्वया इह मटास्त्रिण्ये किं सुखमिति शेषः
 लब्धं प्राप्तम् ? एतत् दायितायाः प्रियायाः मत्सपत्न्याः वाराङ्गनाया
 वा कुचव्यतिकरोण स्ननसङ्घेन उन्मृष्टः अवलुप्तः यः अङ्गरागः तदीय
 इति भावः तेन अरुणं रक्तम् अङ्कितमिति भावः ते तव वक्षः
 मलतैलपङ्कशवलैः मलिनतैलरसेन चिह्नितैः मलिनतैलाङ्कैरिति यावत्
 वेष्णीपदैः केशस्थानैः केशसङ्कैरिति यावत् अङ्कितं चिह्नितं पश्य
 अवबोधय । खण्डिताया उक्तरिवम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम्
 ॥ १४ ॥

एकत्रेति । दूरतः दूरात् प्रत्युद्गमात् आसनादुत्थानादित्यर्थः
 एकत्र एकस्मिन् स्थाने आसने एकस्त्रिण्येति भावः संस्थितिः उपवेशनं
 परिहृता लज्जा, ताम्बूलस्य आनयनच्छलेन रभसाश्लेषः सहसास्त्रिण्य-
 नमपि संविन्नतः परिहृत इति यावत् अन्तिके समीपे परिजनं
 दासादिकं व्यापारयन्त्या प्रेषयन्त्या चत्या आलापः अपि न मिश्रितः
 अतः चतुरया उपचारतः वाह्यपरिचर्येत्यर्थः कान्तं प्रति
 कोपः कृतार्थीकृतः समबोधयतः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १५ ॥

दृष्टैकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादराद्
 एकस्या नयने पिधाय विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।
 ईषद्वक्रिमकन्धरः सपुलकः प्रेमोन्नसन्मानसाम्
 अन्तर्हासलसत्कपोलफलकां धूर्त्तीऽपरां चुम्बति ॥ १६ ॥
 चरणपतनप्रत्याख्यानात् प्रसादपराङ्मुखे
 निभृतकितवाचारेत्युक्त्वा कथां पदधीकृते ।
 व्रजति रमणे निःश्लथोच्चैः स्तनस्थितहस्तया
 नयनसलिलच्छन्ना दृष्टिः सखीषु निवेशिता ॥ १७ ॥

दृष्टेति । धूर्त्तः कश्चिदिति शेषः एकस्मिन् आसने संस्थिते
 आसीने प्रियतमे काले दृष्ट्वा पश्चात् पृष्ठभागेनोपेत्य उपनम्य आद-
 रात् एकस्याः कान्तायाः नयने पिधाय कृताभ्यानाच्छाद्योत्सर्गः
 विहितं कृतं क्रीडायाः अनुबन्धे अनुचरणे कथं येन तथाभूतः ईषत्
 अक्षं वक्रिणा वक्रावं बद्धाः तथानूना कन्धरा योवा यत्न उच्यते
 सपुलकः रोमाञ्चिताङ्गः वन् प्रेम्णा उल्लसत् विभवत् मानवं बद्धा-
 लयाभूताम् अन्तर्हासेन कथं विभवत् कपोलफलकं नखप्रमाणः
 यथासादृशीम् अपरां कान्तां चुम्बति । आर्द्रं विप्रक्रीडितं व्रजन्
 ॥ १६ ॥

चरणेति । हे निभृतकितवाचार ! गूढचपटाचार ! इति उक्त्वा
 चरणयोः पतनं तथापि प्रत्याख्यानं निराकरणं तथात् हेतोः कथ-
 नोपेन पदधीकृते कठिनीकृते अतएव प्रसादपराङ्मुखे अनुचरविभव-
 दत्सर्गः रमणे काले निवेशिते इति काले स्थितः कथाः बद्धाः
 तथाभूतया बद्धा कान्तावेति शेषः कथैः निःश्लथ सखीषु नयनसलिलैः
 अनुभिः कथा दृष्टिः निवेशिता निहितः । स्तनस्थितहस्तयानाहं
 युवतिः, युवत्याश्च मन कान्ताविरहो दुःख इत्यनेन बद्धः
 निवार्यतामयमिति सूचितमिति भावः । हरिचोदितम् ॥ १७ ॥

काञ्चगां नादसराधवद्वेसकप्रान्ता किमर्थं पुन-
 मुग्धाची स्वप्नित्तीति तत्परिचयं स्वैरं प्रिये पृच्छति ।
 मातः ! स्वप्नमधीह वारयति माभित्वाहितप्रोधया
 पर्येक्ष स्वपिति ह्येवम शयने दत्तोऽवकाशस्तथा । १८ ।
 एकस्मिन् शयने वेदाङ्गु खतया वीतीक्षरं ताम्यतो-
 रन्योन्यस्य हृदि स्थितेऽप्यनुनये संरक्षतोर्बोद्वम् ।
 दम्पत्योः शनकैरपाङ्गवसनान्मित्रीभवच्चक्षुषो-
 र्भङ्गो नामकसिः सहासरभसं व्यासङ्गकण्ठप्रहः ॥१९॥

काञ्चगां इति । काञ्चगां नाम नवना एकं काञ्चगां शयनया नाद-
 तर्हं इत्यत्रम् । अथवा संरक्षः अथवापि विभक्तिविहं न पार्कते
 इति धियेति भावः । वक्तव्यान्कं वक्ष्यात्तुं तथा तजाम्ना सती विषयं
 पुनः स्वपिति निद्रातोति विवेकान्ते कौरं वन्दं तथा तथा वक्ष्याः
 पदिकमं । काञ्चगादिकनिर्णयः पृच्छति इति, मातः ! इह जम्पुनपि
 मां कथयति निवेदति इति काञ्चिजप्रोधया कृतकोपया तथा काञ्चया
 पर्येक्ष विषयोभूतेष्वर्थः अथेन अपिहि दत्तोऽवकाशं प्रकने प्रयागाम्
 अथवायः कानं इतः कान्वाकेति श्रेयः । यादृक्विप्रोक्षितं इत्यम्
 ॥ १८ ॥

एकस्मिन्निति । एकस्मिन् शयने प्रयागामः पराङ्मुखतया
 वेदुष्येन वीतीक्षरं प्रत्युत्तररहितं क्रीडा तथा ताम्यतोः द्विच्छतोः
 अन्वोन्यस्य हृदि स्थितेऽप्यनुनये अहमनेकावापिति यावत् हृदि स्थिते-
 ऽपि कौरं नामं संरक्षतोः दम्पत्योः शनकैरपाङ्गवसना वसना अपा-
 ङ्गवसनात् । जेताववक्ष्यात्तुम् । मित्रीभवत् वक्ष्यात् चक्षुः उच्योः
 तजाम्नाकोः कौरोः सहासरभसं वक्षितकण्ठं तथा तथा व्यासङ्गः
 संरक्षः कण्ठप्रहः कण्ठाविप्लवं वन तजाम्नातः कानकसिः प्रपञ्च-
 कण्ठः भग्नः अपविषः गत इति यावत् । यादृक्विप्रोक्षितं इत्यम् ॥१९॥

पश्यामो मयि किं प्रमदयत इति खैर्यं मयाशब्धितं
किं मामाशपतीत्यर्थं क्वचु यठः कोमदायाप्यश्रितः
इत्यन्योभ्यविश्वदृष्टिचतुरे तच्चिः प्रमदयतः
सध्याजं हसितं मया दृष्टिचरो वाप्यसु मुत्तः सयः ॥ २० ॥
परिष्काने माने मुखशयिनि तस्याः करदृते
मयि शीघ्रीवायि प्रणियतममात्रे कयस्वे ।
तया पद्मप्रान्तत्रजपुटनिकुचेन सहसा
प्रसादो वाप्येष स्तनतटविशीर्षेण कथितः ॥ २१ ॥

प्रमदयत इति । मयि किं प्रमं इयं प्रमदयते आःपरति मय
पश्यामः इति धिवेति येषः मया खैर्यं मौनमिति भावः आश-
ब्धितं प्रहोतम् । मयापि यवं यठः दूर्तः मां किम् आशपतीति कोपः
आश्रितः अवबन्धितः क्वचु । इतीत्यम् अन्योभ्यविश्वम् विश्वया उच्यन्ता
या दृष्टिः तथा चतुरे सुम्ने तच्चिन् प्रमदयतन्वरे अन्वरे इत्यर्थः मया
सध्याजं कथञ्चं विमपि क्वचुमान्त्रितोत्तर्षः क्वचिन्, तथा तु दृष्टिचरः
शेर्षीर्षीवाप्यः क्वचुजवं उच्यते । तथा दृष्टितं येन मन शैर्षीर्षु तिः
स्त्रादिति भावः । यादूँ चविश्रोद्धितं इत्यम् ॥ २० ॥

परिष्काने इति । माने प्रमदयतोपे परिष्काने परितः स्त्रानिं कते
विश्वे इति भावः तस्याः मुखशयिनि वदनचन्द्रे चरदृते चक्रतिङिते,
शीघ्राः शवं प्राप्तः उपाकाः वाक्चरसः चस तादृशे । चक्रदृ र्धवे ।
वाप्य भेदोप्य दान्त्व नक्तुकेषु चक्रद्वरम् । तदुभयव मयि प्रमदय
मकुप्रवापिति प्रमात् [redacted] विमप्यः शीघ्रीवादि । प्रणियतमम
याद्वीः पतन्नेव एवं चरचं वरतिः [redacted] त्वान्ने चरचवोः मकुने
शरीरि वाप्यु तथा वाप्यवाः चक्रदृ चक्रद्वरं शेरुकोवां प्रमदयतः
वाप्यवमूढाः चक्र दृष्टानि वावद्वानि तैः चिद्वक्त्रे च [redacted] विद्व-
तेनेति भावः चक्रद्वरवोः शीघ्रीर्षेण चूर्चितेन स्तनवोः कर्मद्वयति-

तस्याः शान्दविशेषनस्वनतटप्रज्ञेयमुद्राङ्कितं
 किं वक्ष्यन्तरचानतिव्यतिकरव्याजेन नोपाय्यते ।
 इत्युक्ते क तद्विद्युदीर्घं सङ्घसा तत् सम्ममार्द्धं मया
 आङ्गिटा रमयेन तत्सुखवयात् तन्मयापि तद्विद्युतम् ॥२२॥
 त्वं मुग्धाधि ! विनैव कश्चुलिकया धम्ने मनोहारिणीं
 लक्ष्मीमिन्द्रभिधादिनि प्रियतमे तद्योटिकासंस्मृति ।
 ग्रन्थोपान्तनिविष्टव्यक्तमुष्णीनेद्रीक्षवानन्दिती
 निर्व्यातः ग्रनकैरलीकवचनोपग्यासमालीजनः ॥ २३ ॥

यथादिति भावः वाक्ये च कश्चुलिका प्रसादः प्रसन्नता कथितः कथितः ।
 विद्युत्विद्युत्तम् ॥ २१ ॥

तस्या इति । तस्याः मत्सपत्न्याः परकीयाना वा शान्दं धर्मं
 विशेषणम् अङ्कुरानो बभोः तथाभूतयोः स्वनतटयोः प्रज्ञेयेषु आङ्गि-
 क्त्वेन मुद्राङ्कितं सुद्वितमित्यर्थः वक्ष्यः चरचयोः चानतिव्यतिकरव्याजेन
 प्रवृत्तिक्रियाच्छेदेन किं कथं नोपाय्यते ? इति उक्ते इति यथा क
 तत् इत्युदीर्घं उक्त्वा सङ्घसा तत् विष्णुं सम्ममार्द्धं अपनेतुं रमयेन
 येन वा आङ्गिटा आङ्गिङ्गिता, तन्मयापि तथा तत्सुखवयात् तदा-
 ङ्कितानन्दवयात् तत् विष्णुं विद्युत्तम् । मार्द्धं विष्णुङ्कितं इत्यम् ॥२२॥

त्वमिति । हे मुग्धाधि ! चारुबोधने ! त्वं कश्चुलिकया स्वना-
 वरं विनैव विनैव मनोहारिणीं लक्ष्मीं त्वयं धत्स्व धारवदि
 इति अभिधादिनि वादिनि प्रियतमे तस्याः कश्चुलिकायाः योटिकां
 प्राक् संक्षुपतीति लक्ष्मीं इति निर्व्यातं निर्व्यातं भावः प्रत्यानाः
 उपान्ते निविष्टायाः विद्युत्तम् । कश्चुलिकया इति भावः
 जेतोत्सवे नवनवकुतेन चानन्दिः कृष्टः आलीजनः यलीनचः
 ग्रनकैः कश्चुलिकवचनानां कश्चुलिकवचनानाम् उपग्यासः प्रत्यायः
 कश्चुलिकं तत् यथा तथा निर्व्यातः विनैव वाच्यवनादिति शेषः ।

। भ्रू भङ्गे रचितेऽपि दृष्टिरधिकं सोत्कण्ठमुद्गीक्षते
 कार्कश्यं गमितेऽपि चेतसि तन रोमाञ्चमालम्बते ।
 रुद्धायामपि वाचि सस्मितमिदं दग्धाननं जायते
 दृष्टे निर्वहणं भविष्यति कथं मानस्य तस्मिन् जने ॥ २४ ॥
 कान्ते ! कल्पपि वासराणि गमय त्वं मीलयित्वा दृश्यौ
 स्वस्ति स्वस्ति निमीलयामिं नयने यावन्न शून्या दिशः ।
 आयाता वयमागमिष्यसि सुहृद्वर्गस्य भाग्योदयैः
 सन्देशो वद कस्तवाभिलषितस्तीर्थेषु तीयाञ्जलिः ॥ २५ ॥

सुरतप्रक्रमोऽयमिति बुद्ध्या प्रसिद्ध इति भावः । शादूँ लविक्राडितं
 दृप्तम् ॥ २३ ॥

भ्रू भङ्गे इति । भ्रूवोर्भङ्गे कौटिल्ये रचितेऽपि दृष्टिः अधिकं
 सोत्कण्ठम् व्योत्सुक्यमाचतं यथा तथा उद्गोक्षते सटप्णम् अवलो-
 कयति । चेतसि मनसि कार्कश्यं काठिन्यं गमिते नीतेऽपि तनुः
 शरीरं रोमाञ्चम् आलम्बते आश्रयति । वाचि रुद्धायामपि संयता-
 यामपि दृष्टं दग्धाननं सस्मितं जायते । अतः कान्तं जने दृष्टे
 सति मानस्य निर्वहणं रक्षणमिति यावत् कथं केन प्रकारेण भवि-
 ष्यति ? कथं त्वया मानो न हत इति वादो सखीं प्रति
 नायिकाया उक्तिरियम् । शादूँ लविक्राडितं दृप्तम् ॥ २४ ॥

कान्ते इति । हे कान्ते ! त्वं दृश्यौ नयने मीलयित्वा सुदृष्टित्वा कति
 अपि वासराणि दिवसान् गमय स्वस्ति स्वस्ति शुभमस्तु
 शुभमस्तु, यावत् निमीलयामिं नयने, तावत् नयने निमी-
 लयामि, यदा जयादर्थेन दिक् सुहृद्वर्गमभिष्यति तदैव नयने निमील-
 यामि निरतिशयं मीलयामोत्यर्थः सरण्यनेति भावः । वयम् आयाताः
 आगतप्राया एव । सुहृद्वर्गस्य भाग्योदयैः सहैति, अहम् आगमिष्यसि
 तवावमनं सुहृदां सौभाग्याय भविष्यतीत्यर्थः । आगमिष्यतीति प्राडे

सा पत्युः प्रथमापराधसमये सख्योपदेशं विना
 नो जानाति सविभ्रमाङ्गवलनावक्रोक्तिसंस्मरणम् ।
 स्वच्छैरच्छकपोलमूलगलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पला
 बाला केवलमेव रोदिति लुठलोलालकैरश्रुभिः ॥ २६ ॥
 भवतु विदितं भव्यालापैरलं खलु गम्यतां
 तनुरपि न ते दीषोऽस्माकं विधिस्तु पराङ्मुखः ।
 तव यदि तथाभूतं प्रेम प्रपन्नमिमां दशां
 प्रकृतितरले का नः पीडा गते हतजीविते ॥ २७ ॥

भवानिति कर्तृपदम् । तव अविदितः इष्टः सन्देशः वाचिकं कः ?
 वद कथय । तीर्थेषु गङ्गादिषु तोयाञ्जलिः तर्पणञ्च नम अवि-
 क्षिप्त इति शेषः, तव विरहे प्राणान् लज्जामिति भावः ।
 युवयोरुक्तिप्रत्युक्तौ । शार्दूलविक्रीडितं दृष्टम् ॥ २६ ॥

सिति । सा बाला पत्युः स्नायिनः प्रथमापराधसमये सखीनाम्
 उपदेशम् अथ सख्यक् उपदेशं विना सविभ्रमा सविद्याया अङ्गवलना
 अङ्गवाहनं वक्रोक्तिसंस्मरणं वक्रवचनप्रकटनं नो जानाति, केवलम्
 अस्मात् विचलात् कपोलमूलात् गलितैः विच्युतैः लुठलः बोला-
 चक्षुषाः अक्षकाः चूर्णकुन्तलाः येषु तादृशैः स्वच्छैः निर्मलैः अश्रुभिः
 पर्यस्ते परितः समन्ततः आदृते नेत्रेषु पक्षे यस्याः तादृशी सती
 रोदिति । शार्दूलविक्रीडितं दृष्टम् ॥ २६ ॥

भवत्विति । भवतु इदिति शेषः, अज्ञानं, भव्यालापैः
 शिष्टालापैः अलं न प्रयोजनमित्यर्थः, गम्यतां खलु गम्यतामेव त्वयेति
 शेषः, ते तव तनुरपि अत्योऽपि दोषः न अस्तीति शेषः, विधिस्तु
 दैवमेव अस्मात् प्राप्तः पितृभ्यः । तव तथाभूतं निरतिशयमिति
 भावः प्रेम यदि इमां दशां प्रपन्नं प्राप्तं, तदा प्रकृतितरले स्वभाव-

उरसि निहितस्तारो हारः कृता जघने घने
 कलकलवती काञ्ची पादौ कण्ठमणिनूपुरौ ।
 प्रियमभिसरस्येवं मुग्धे ! समाहृतङ्गिण्डिमा
 यदि किमधिकत्रासोत्कम्पं दिशः समुदीक्षसे ॥ २८ ॥
 प्रातः प्रातरुपागतेन जनिता निर्निद्रता चक्षुषी-
 र्मन्दायां मयि गौरवव्यपगमादुत्पादितं लाघवम् ।
 किं मुग्धेन मया कृतं रमण ! धीर्मुक्ता त्वया गम्यतां
 दुःस्थं तिष्ठसि यच्च पथ्यमधुना कर्तास्मि तत् श्रोथसि ॥ २९ ॥

चपले नः अस्माकं हतजीविते गते का पीडा ? नैव काचित्
 पीडोत्सर्गः । प्राणां त्वत्प्राप्ति भावः । हरिणोद्यत्तम् ॥ २७ ॥

उरसीति । हे मुग्धे ! सुन्दरि ! उरसि वक्षसि तारो महान्
 हारः निहितः धृतः । घने सान्द्रे पूर्णे इति वात् जघने कटि-
 पुरोभागे कलकलवती कण्ठमणि भावः काञ्ची रथना कृता धृता ।
 पादौ चरणौ कण्ठमणिनूपुरः ययोः तादृशौ । यदि एवम्
 इत्थं समाहृतः सन्नाडितः ङ्गिण्डिमः वाद्यभेदे यथा तथाभूता
 सती प्रियं कान्तम् अभिसरसि अभिमच्छसि, तदा किं कथम् अधिकः
 त्रासेन भयेन उत्कम्पः यस्मिन् तत् यथा तथा दिशः समुदीक्षसे
 सत्यक् चक्षुषोः कथसि ? । हरिणोद्यत्तम् ॥ २८ ॥

प्रातरिति । प्रातः प्रातः प्रतिप्रत्यक्षम् उपागतेन उपस्थितेन
 अन्त्यासङ्गेन रजनीमतिवाञ्छेति भावः चक्षुषोः निर्निद्रता निर्ना-
 राङ्गित्वं जनिता मूर्च्छिता रजनी कदा प्रियो मे आयातीति
 धिया सर्वां रात्रिषु मया जागरित्वैव काञ्चो नीयते इति भावः ।
 मन्दायां दुर्भगायां मयि गौरवस्य व्यपगमात् अंशात् लाघवम् उत्-
 पादितम् । मुग्धेन मूर्धेन मया किं कृतं त्वया श्रोयसि शेषः ।
 हे रमण ! हे कान्त ! त्वया धीर्मुक्ता त्वया निर्वाधोऽपि

सा बाला वयमप्रगल्भमनसः, सा स्त्री वयं कातराः,
 सा पीनीन्नतिमत् पयोधरयुगं धत्ते, सखेदा वयम् ।
 साक्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा, गन्तुं न शक्ता वयं
 दोषैरन्यजनाश्रितैरपटवी जाताः स्म इत्यङ्गुतम् ॥ ३० ॥
 प्रस्थानं बलयैः कृतं प्रियसखैरस्त्रैरजस्रं गतं
 धृत्या न क्षणमासितं व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरः ।

साकृतमिति भावः, तत् गम्यतां त्वया न मे प्रयोजनमिति भावः ।
 दुःस्यं यथा तथा तिष्ठति मां विनेति शेषः । अधुना यत् पथ्यं
 हितं ममेति शेषः तत कर्तास्मि करिष्यामि तच्च श्रोष्यामि । त्वं
 विनाहं प्राणान् त्यज्यामीति त्वया श्रोतव्यमिति भावः । दम्पत्यो-
 रङ्गप्रत्युक्ती । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २९ ॥

सेति । सा क्रान्ता बाला सुग्धा, वयम् अप्रगल्भमनसः विसुग्ध-
 चिन्ताः, बालाया एव विसुग्धतोचिता अस्माकन्तु तद्वैपरीत्यसंचित-
 मेवेति भावः । सा स्त्री, वयं कातराः व्याकुलाः, स्त्रीणामेव कातर्यं
 स्वाभाविकं पुंसान्तु तदन्यथेति स्थितौ अस्माकं तद्वैपरीत्यमिति
 भावः । सा पीनीन्नतिमत् पयोधरयुगं धत्ते, सखेदा वयम् ।
 सा गुरुणा दुर्दृष्टेण जघनस्थलेन आक्रान्ता, वयन्तु गन्तुं न शक्ताः,
 गुरुभारवाञ्छनामेव गमने असाध्यमिति भावः । अतः अन्यजना-
 श्रितैः दोषैः अपटवः अज्ञानाः जाता इति अद्भुतम् आश्चर्यम् ।
 अत्रैकान्तं कारणस्यापरिकृतं कार्यं स वदन्ति । असङ्कतिरलङ्कारः ।
 वदुक्तं दर्पणे, कार्यकारणयोर्भिन्नदेगतायासमकृतिरिति । शार्दू-
 लविक्रीडितं वृत्तम् । सखायं प्राति कस्यचिदुक्तिः ॥ ३० ॥

प्रस्थानं कृतं प्रियतमे काले यातुं देशान्तरं गन्तुमितिर्थः
 निश्चितचेतसि निश्चौरितमनसि सति बलयैः करभूषणविशेषैः प्रस्थानं

यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिता
 गन्तव्ये सति जीवित ! प्रियसुहृत्सार्थः किमु त्यज्यते ॥३१॥
 सन्दष्टाधरपल्लवा सचकितं हस्ताग्रमाधुन्वती
 मामामुञ्च शठेति कीपवचनैरानर्तितभ्रूलता ।
 शीकाराञ्चितलोचना सरभसं यैशुम्बिता मानिनी
 प्राप्तं तैरमृतं मुधैव मथितो मूढैः सुरैः सागरः ॥ ३२ ॥

कृतं चिन्तया शरीरकाश्यात् हस्तात् यज्यभ्रंश इति भावः, प्रिय-
 सखैः सततसङ्गित्वात् प्रियबन्धुभिरिति भावः अन्तः वाप्यैः अजस्रं
 सततं गतं पतितं चञ्चितमिति यावत्, धृत्या सन्तोषेण चञ्चमपि न
 आसितं नोपविष्टं न स्थितमित्यर्थः, वित्तेन मनसा पुरः अयतः
 प्रियतमस्येति भावः गन्तुं व्यवसितम् उद्यमम् । (किं बल्लना) सर्वे
 सदाश्रिता इति भावः समं युगपत् प्रियेण सह वा प्रस्थिताः
 चञ्चिताः । हे जीवित ! गन्तव्ये सति यदा गमनं तव कश्चिदपि
 समये निश्चितं तदेति भावः प्रियसुहृद्सार्थः समूहः पूर्वोक्तरूप
 इति भावः किमु कथं त्यज्यते ? सङ्गत्यागो नोचित इति त्वमपि
 शीघ्रमेतैः सह गच्छेति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । भाविनं
 पत्युः प्रवाससाशङ्कमानायाः कस्याश्चिदुक्तिः ॥ ३१ ॥

सन्दष्टेति । सचकितं सगङ्गं प्रियस्य सहसा चुम्बनभिरेति
 भावः सन्दष्टः अधरपल्लवः यया तादृशी हस्तायम् आधुन्वती कल्प-
 यन्ती हे शठ ! माम् आमुञ्च सम्यक् त्यज इति क्षोपवचनैः आनर्तिता
 सञ्चालिता भ्रूलता यथा तथाविधा शीत्कारेण अश्रिते शोभिते लोचने
 यया तथाविधा मानिनी मानवतो कान्ता यैः सरभसं सर्वेण चुम्बिता,
 तैः अमृतं प्राप्तम् आखादितम् । मूढैः निर्बोधैः सुरैः देवैः सागरः
 मुधैव दृष्टैव मथितः विनोदितः अमृतलाभाशयैः भावः । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३२ ॥

सुप्तोऽयं सखि ! सुप्यतामिति गताः सख्यस्ततोऽनन्तरं
 प्रेमावासितया मया सरलया न्यस्तं मुखं तन्मुखे ।
 ज्ञातेऽलीकनिमीलने नयनयोर्धूर्तस्य रोमाञ्चतो
 लज्जासीन्मम तेन साप्यपहृता तत्कालयोग्यैः क्रमैः ॥३३॥
 कोपो यत्र भ्रुकुटिरचना निग्रहो यत्र मीनं
 यत्रान्योन्यस्मितमनुनयो यत्र दृष्टिः प्रसादः ।
 तस्य प्रेम्णस्तदिदमधुना वैषमं पश्य जातं
 त्वं पादान्ते लुठसि न हि मे मन्युमोक्षः खलायाः ॥३४॥

सुप्त इति । हे सखि ! अयं कान्त इति शेषः सुप्तः निद्रितः,
 सुप्यतां त्वयेति शेषः इति उक्त्वोति शेषः सख्यः गताः प्रस्थिताः ।
 ततः सखीनां गमनात् अनन्तरं परं प्रेमावासितया प्रेमपूर्णया
 सरलया कपटाकपटधर्ममज्जानत्वेति भावः मया तस्य मुखे मुखं
 न्यस्तम् अपिर्तम् । ततः धूर्तस्य कान्तस्य बोमाञ्चतः मत्स्पर्शनेति
 भावः नयनयोः अलीकनिमीलने कपटसुदृश्ये ज्ञाते सति मम लज्जा
 आसीत् तेन कान्तेन तत्कालयोग्यैः तत्कालोचितैः क्रमैः व्यापारैः
 आक्षेपादिभिरिति भावः सापि लज्जापि अपहृता चोरिता क्षयि-
 ज्ञेति यावत् । शादू लविक्लीडितं वृत्तम् । प्रातर्भौविकायाः कामपि
 प्रति रात्रिवृत्तकथनमिदम् ॥ ३३ ॥

कोप इति । यत्र प्रेम्णि भ्रुकुटिरचना न त्वन्यरूपाचर-
 मिति भावः कोपः कोपकार्यमित्यर्थः, यत्र प्रेम्णि मीनं तूष्णीम्भावः
 निग्रहः तादृशं, यत्र प्रेम्णि अन्योन्यस्य परस्परस्य स्मितं मन्दं
 इमितम् अह्वयः सान्त्वनं, यत्र प्रेम्णि दृष्टिः अवबोधनं प्रसादः प्रस-
 दाता, तस्य प्रेम्णस्तदिदमधुना इदं वैषमं विकृतिः जातं तत् पश्य अव-
 बोधय, त्वं पादान्ते चरणप्रान्ते लुठसि नुस्हनं करोषि, किन्तु

सुतनु ! जहिहि कोपं पश्य पादानतं मां
 न खलु तव कदाचित् कोप एवंविधोऽभूत् ।
 इति निगदति नाथे तिर्य्यगामीलिताद्या
 नयनजलमनल्पं मुक्तमुक्तं न किञ्चित् ॥ ३५ ॥
 गाढालिङ्गनवामनीकृतकुचप्रोङ्गिन्नरोमोद्गमा
 सान्द्रस्नेहरसातिरेकविगलत्-श्रीमन्नितम्बाम्बरा ।
 मा मा मानद ! माति मामलमिति क्षामाक्षरोक्तापिनी
 सुप्ता किन्नु मृता नु किं मनसि मे लीना विलीना नु किम् ३६

स्त्रियाः दुष्टायाः मे मन्वु मोक्षः कोपपरिहारः न हि नैव भवतीति
 शेषः । मन्दाक्रान्ताष्टत्तम् । मन्दाक्रान्ताम्बु धिरसनगैर्नो मनौ गै
 ययुग्ममिति तल्लक्षणात् ॥ ३४ ॥

सुतन्विति । हे सुतनु ! सुन्दरि ! कोपं जहिहि त्वज्ज, मां पादा-
 नतं पश्य, कदाचित् तव एवंविधः कोपः न खलु नैव अभूत् ।
 नाथे इति निगदति यदति सति तिर्य्यक् तिरस्त्रीनं यथा तथा
 आमीकिते अक्षिणी यथा तथाभूतया सत्या कान्तयेति शेषः अनल्पं
 प्रभूतं नयनजलं मुक्तं त्यक्तं न किञ्चित् उक्तम् । मास्त्रिनोष्टत्तम् । न-
 नमयययुतेयं मास्त्रिनी भोगिजोक्तेरिति तल्लक्षणात् ॥ ३५ ॥

गाढालिङ्गनेति । गाढालिङ्गनेन वामनीकृतयोः नतीकृतयोः
 कुचयोः स्तनयोः प्रोद्गभिन्नः उद्भूतः रोमोद्गमः रोमहर्षोदयः
 यस्याः तथोक्ता सान्द्रः निविडः यः स्नेहरसः प्रेसावेषः तस्य अति-
 रेखात् अतिशय्यात् विगलत् खलत् श्रीमत् सुन्दरं नितम्बाम्बरं
 नितम्बवसमं यस्याः तथाभूता, हे मानद ! मां अलं अत्यर्थं मा मा
 मा अति अतिपीडयेति भावः इति क्षामं क्षीयं अल्पमित्यर्थः अक्षरं
 उल्लपतीति तथोक्ता मृदुमन्दभाषिणीत्यर्थः सती सुप्ता किं नु वितर्कः

पटालम्नं पत्नी नमयति मुखं जातविनयां
 हठाश्लेषं वाञ्छत्यपहरति गात्राणि निभृतम् ।
 न शक्नोत्याख्यातुं स्मितमुखसखीदत्तनयना
 ह्रिया ताम्यत्यन्तः प्रथमपरिहासे नवबधूः ॥ ३७ ॥
 गते प्रेमाबन्धे प्रणयबहुमाने विगलिते
 निवृत्ते सद्भावे जन इव जने गच्छति पुरः ।
 तदुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य प्रियसखि ! गतांस्तांश्च दिवसान्
 न जाने की हेतुर्दलति शतधा यत्र हृदयम् ॥ ३८ ॥

गता किं तु, मे मम मनसि लीना निमग्ना विलीना विवृतं गता
 किं तु । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३६ ॥

पठेति । नवबधूः नवीना कान्वा पत्नी पटालम्ने वसनं गच्छ-
 तीति भावः जातविनया सविनयं यथा तथेति भावः मुखं नमयति,
 हठाश्लेषं सहसाश्लिङ्गनं वाञ्छति आकाङ्क्षति सति निभृतं यथा तथा
 गात्राणि अपहरति अपहरतीति भावः । स्मितं मुखे यासां ताः
 स्मितमुख्यः याः सख्यः ताभिः तासु वा दत्तं नयनं यस्यां यथा वा
 तथा सती आख्यातुं किमपि वक्तुमित्यर्थः न शक्नोति न पारयति ।
 प्रथमपरिहासे कते इति शेषः ह्रिया लज्जया अन्तः मनसि
 ताम्यति व्यथामनुभवतीत्यर्थः । शिखरिणोवृत्तम् ॥ ३७ ॥

गते इति । हे प्रियसखि ! प्रेमाबन्धे प्रणयबन्धने गते विनये,
 प्रणयेन प्रेम्णा बहुमाने बहुगौरवे विगलिते विच्युते, सदुभावे
 वाञ्छभ्ये निवृत्ते, जन इव सामान्यजन इव जने पत्याविति भावः
 पुरः अयतः गच्छति चलति सति तत् किमिदं वृत्तमिति भावः उत्-
 प्रेक्ष्य तर्कयित्वा गतान् अतीतांश्च तान् प्रियजनसङ्करहितानिति
 भावः दिवसान् उत्प्रेक्ष्य चिन्तयित्वा च हृदयं यत्र शतधा न दलति

चिरविरहिणीरुक्मण्डारिस्त्रयीकृतगात्रयो-
 न्वमिव जगज्जातं भूयश्चिरादभिनन्दतीः ।
 कथमपि दिने दीर्घं याते निशामधिरूढयोः
 प्रसरति कथा बह्वी यूनीर्यथा न तथा रतिः ॥ ३९ ॥
 दीर्घा वन्दनमालिका विरचिता दृष्ट्यैव नेन्दीवरैः
 पुष्पाणां प्रकारः स्मितेन रचितो नो कुन्दजात्यादिभिः ।
 दत्तः खेदमुचा पयोधरयुगे नार्थो न कुम्भाम्भसा
 खैरेवावयवैः प्रियस्य विशतस्तन्वरा कृतं मङ्गलम् ॥ ४० ॥

न विदीर्यते, तत्र को हेतुः अस्तीति शेषः तत् यं जाने । शिखरिणो-
 दृत्तम् ॥ ३८ ॥

चिरोति । चिरविरहिणीः दीर्घकालं विरहेण स्थितयोरित्यर्थः
 अतएव उत्कण्ठया उद्वेगेन या अस्तिः सन्तापः तथा स्त्रयीकृतं
 शिथिलीकृतं क्लान्तमिति यावत् गात्रं ययोः तथाभूतयोः भूयः
 पुनः चिरात् दीर्घकालात् परमित्यर्थः नयमिव जगत् जातम् अभिन-
 न्दतीः प्रशंसतीः मित्तने नेति भावः कथमपि अतिक्रमेण दीर्घं दिने याते
 अतिक्रान्ते सति निशां रजनीम् अधिरूढयोः प्राप्नोति रतिं यावत्
 यूनीः तस्मिन् यथा बह्वी विविधानानाविविधयिणीति भावः कथा
 प्रसरति चञ्चति, तथा रतिः सुरतं न प्रसरतीति शेषः । चिरिणी-
 दृत्तम् ॥ ३९ ॥

दीर्घेति । दृष्ट्यैव दीर्घा मञ्जरी वन्दनमालिका अभिनन्दना-
 र्थमाल्यां विरचिता कथा, इन्दीवरैः शिथिलीकृतं स्मितेन मन्दहासेन
 पुष्पाणां प्रकारः चयः शुक्ल इति यावत् उपहारत्वेन दीयमान इति
 भावः रचितः कुन्दजात्यादिभिः कुन्दकुसुमजातीकुसुमादिभिः नो
 रचितः इति शेषः । खेदमुचा चर्मवारिवर्षिणा पयोधरयुगेन
 स्तनयुगलेन अर्घ्यैः दत्तः, कुम्भाम्भसा कलसोदकेन न । अतः तन्वरा

कान्ते सागसि शायिते प्रियसखीवेशं विधायागते
 भ्रान्त्यालिङ्ग्य मया रहस्यमुदितं तस्मिन्माकाङ्क्षया ।
 मुग्धे ! दुष्करमेतदित्यतितरामुक्त्वा सहासं बलाद्
 आलिङ्ग्य छलितास्मि तेन कितवेनाय प्रदोषागमे ॥ ४१ ॥
 आशङ्क्य प्रणतिं पटान्तपिहितौ पादौ करोत्यादराद्
 व्याजेनागतमावृणोति हसितं न स्पृष्टमुद्दीक्षते ।
 मय्यालापवति प्रतीपवचनं सख्या सहाभाषते
 तस्यास्तिष्ठतु निर्भरप्रणयिता मानोऽपि रम्योदयः ॥ ४२ ॥

कथाङ्गत्रा स्त्रैरेव निजैरेव अवयवैः विशतः ऋहं प्रविशतः प्रियसखी
 मङ्गलं साङ्गलिकाचार इत्यर्थः कृतम् अतुष्टितम् । अत्र दृष्ट्यादिभि-
 र्वन्दनसालिकादिहृषेणारोपस्य प्रकृते नायकसम्भाषनादावुपयोगित्वात्
 अतुल्याधिकरणः परिणामालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे, विषयात्म-
 तयारोप्ये प्रकृतार्थोपयोगिनि परिणामो भवेत्तुल्यादुल्याधिकरणो
 द्विधेति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४० ॥

कान्ते इति । आगते सागसि सापराधे कान्ते प्रियसखीवेशं
 विधाय कृत्वा शायिते कथाविदिति शेषः भ्रान्त्या भ्रमेष मया आलिङ्ग्य
 प्रियसखीवेशं कान्तमिति शेषः तस्य कान्तस्य सङ्गमाकाङ्क्षया सङ्गत्यभि-
 वाषेण रहस्यं गूढम् उदितम् उक्तं तत्सङ्गमाभिवापित्वं प्रकटित-
 मिति भावः । तेन कितवेन धूत्तेन कान्तेन हे मुग्धे ! यतत्
 अतितराम् अत्यर्थं दुष्करम् इति उक्त्वा कथयित्वा सहासं बलाद्
 आलिङ्ग्य अद्य प्रदोषागमे रहस्यं छलितास्मि प्रतारितास्मि ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४१ ॥

आशङ्क्येति । प्रणतिं मम चरणपातम् आशङ्क्य आदरात् बलात्
 पादौ चरणौ पटान्तपिहितौ वसनान्ताच्छादितौ करोति । आगतं
 हसितं हासं व्याजेन कृतेन आवृणोति गोपायति । स्पृष्टं यथा

सा यावन्ति पदान्यलीकवचनेरालीजनैः शिञ्चिता
 तावन्त्येव कृतागसो द्रुततरं व्याहृत्य पत्युः पुरः ।
 प्रारब्धा पुरतो यथा मनसिजस्याज्ञा तथा वर्तितुं
 प्रेम्णो मौग्ध्याविभूषणस्य सहजः कोऽप्येष कान्तः क्रमः ४३
 दूरादुत्सुकमागते विवर्णितं सम्भाषिणि स्फारितं
 संश्लिष्यत्यरुणं गृहीतवसने किञ्चिन्नतभ्रूलतम् ।
 मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे वाष्पास्वपूर्णेक्षणं
 चक्षुर्जातमहो प्रपञ्चचतुरं जातागसि प्रेयसि ॥ ४४ ॥

तथा न उद्धीक्षते निरीक्षते । ज्ञायि आलापयति आलापं कुर्वति
 सति सख्या सह प्रतीपवचनं विपरोतवाक्यम् आभाषते कथयति ।
 अतः तस्याः कान्तायाः निर्भरप्रणयिता प्रेमातिशय इत्यर्थः तिष्ठतु
 आस्तां, मानोऽपि रम्योदयः रमणीयः प्रतीयते इत्यर्थः । शार्दूल-
 विक्राडितं वृत्तम् ॥ ४२ ॥

सेति । सा कान्ता अलीकवचनैः रूपावादिभिः आलीजनैः सखी-
 जनैः यावन्ति पदानि वचनानांति यावत् शिञ्चिता, तावन्त्येव न तु
 ततोऽधिकानि न्यूनानि वेति भावः पदानि कृतागसः कृतापराधस्य
 पत्युः स्नाभिनः पुरः अयतः द्रुततरं सत्वरं व्याहृत्य उक्त्वा यथा
 मनसिजस्य कामस्य आज्ञा आदेशः यादृशः कामावेशः इत्यर्थः
 पुरतः पत्युरयतः तथा वर्तितुं व्यवहर्तुं प्रारब्धा उपक्रान्तवती ।
 मौग्ध्रं सुग्धता सारल्यमित्यर्थः विभूषणम् अलङ्कारः यस्य तादृशस्य
 प्रेम्णः सहजः स्नाभाधिकः कोऽपि अनिर्वचनीयः एष कान्तः
 मनोहरः क्रमः पद्धतिरित्यर्थः । शार्दूलविक्रोडितं वृत्तम् ॥ ४३ ॥

दूरादिति । मानिन्याः मानवस्थाः नार्याः चक्षुः सागसि सापराधे
 प्रेयसि दूरात् आगते सति उत्सुकं यथा तथा विवर्णितं सञ्जा-
 तम् । सम्भाषिणि आलापति सति स्फारितं विस्फारितम् । सं-

अङ्गानामतितानवं कथमिदं कम्पश्च कक्षात् कुतो
 मुग्धे ! पाण्डुकपोलमाननमिति प्राणेश्वरे पृच्छति ।
 तन्वया सर्वमिदं स्वभावजमिति व्याहृत्य पद्मान्तर-
 व्यापी वाष्पभरस्तया चलितया निःश्वस्य मुक्तोऽन्यतः ॥ ४५ ॥
 पुरस्तन्वया गोत्रस्खलनचकितोऽहं नतमुखः
 प्रवृत्तो वैलक्ष्यात् किमपि लिखितुं देवहतकः ।
 स्फुटो रेखान्यासः कथमपि स ताट्टक् परिणतो
 गता येन व्यक्तं पुनरवयवैः सेव तरुणी ॥ ४६ ॥

ल्लिष्यति समालिङ्गति सति व्यर्थं रक्तम् । गृहीतवसने वसनं
 स्वलयतीत्यर्थः सति किञ्चित् ईप्सु नता अलता यस्य तत् ।
 चरणयोः आनतिः प्रणिपातः व्यतिकरो व्यापारो यस्य तथाभूते
 सति वाष्पान्बुपूर्णम् अद्बुपूर्णम् ईक्षणं दर्शनव्यापारो यस्य ताट्टकम्
 अतएव प्रपञ्चचतुरं विविचिचिन्वासुमगं जातम् अहो आश्चर्यम्
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४४ ॥

अङ्गानामिति । हे मुग्धे ! सुन्दरि ! कथमिदम् अङ्गानाम् अ-
 तितानवम् अतिकार्यम् ? कक्षाच्च कम्पः ? कुतः पाण्डुकपोलं पाण्डु-
 रगण्डम् आननं सुखम् ? इति प्राणेश्वरे पृच्छति सति तया तन्वया
 कथाङ्गना सर्वमिदं स्वभावजं स्वाभाविकम् इति व्याहृत्य उक्त्वा निःश्वस्य
 दीर्घमिति भावः अन्यतः अन्यत्र चलितया चकन्त्या इत्यर्थः पद्मान्तर-
 व्यापी नेत्रलोसावरकः वाष्पभरः नेत्रास्फुल्लितः सुप्तः त्यक्तः ।
 एतेन त्वद्विरहात्तांऽहमेवाहमस्या जातास्तीति व्यञ्जते । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४५ ॥

पुर इति । तन्वयाः कथाङ्गनाः पुरः अर्पितः गोत्रस्खलनेन सहसा
 अन्याङ्गनानामोक्त्वा रथेन चकितः शङ्कितः अहं वैलक्ष्यात् खल्ला-
 वथात् नतमुखः अधोवदनः सन् किमपि लिखितुं प्रवृत्तः प्रक्रान्तः ।

कठिनहृदये ! मुञ्च भ्रान्तिं व्यलीककथाश्रितां
 पिशुनवचनैर्दुःखं नेतुं न युक्तमिमं जन्म ।
 किमिदमथवा सत्यं मुग्धे ! त्वया हि विनिश्चितं
 यदभिरुचितं तन्मे कृत्वा प्रिये ! सुखमास्यताम् ॥ ४७ ॥
 मन्दं मुद्रितेषांशवः परिपतज्जङ्गारभञ्जामरुद्-
 वेगध्वस्तकुटीरकान्तरगतच्छिद्रेषु लब्धान्तराः ।
 कर्मव्यग्रकुटुम्बिनीकुचतटस्वेदच्छिदः प्राहृषः
 प्रारम्भे निपतन्ति कन्दलदलोत्सासाः पयोविन्दवः ॥ ४८ ॥

देवदत्तकात् दुर्दैवादित्वर्थः कथमपि स्फुटः स्पष्टः स तादृक् रेखा-
 न्यासः लेखादिन्यासः परिष्कृतः पर्यवसितः येन पुनः व्यक्तं
 स्फुटम् अत्रयथैः आकारैः सैव तदुच्यते मङ्गाग्येति भावः गता व्याप-
 तिता सम्मुखं तन्व्या इति शेषः । शिखरिणीशतम् ॥ ४६ ॥

कांठनेति । हे कठिनहृदये ! निष्ठुरचित्ते ! व्यलीककथाश्रिताम्
 अप्रियकथाजनितानां कृषाभाक्यजनितानां वा भ्रान्तिं संशयमित्त्वर्थः मुञ्च
 त्वज । पिशुनानां दुर्जनानां वचनैः असत्यैरिति भावः इमं जन्म
 दुःखं नेतुं न युक्तं नोचितम् । अथवा इदं किं त्वया सत्यं हि अवि-
 तथमेव विनिश्चितं निर्णीतम् ? हे प्रिये ! यत् अभिरुचितम्
 अभीष्टं तवेति शेषः तत् मे मन कृत्वा दण्डं विधायेति भावः
 सुखम् आस्यतां स्वीयताम् । शिखरिणीशतम् ॥ ४७ ॥

मन्दमिति । प्राहृषः वर्षतीः प्रारम्भे उपक्रमे मन्दम् अल्पं यथा
 तथा मुद्रिताः स्थगिताः पांशवः रज्जुः शैः तथाभूताः परिपतन्-
 चटुगच्छन् भङ्गारो बस्य तादृशस्य भञ्जामरुतः वेगेन ध्वस्तानरु-
 विधीयमानां कुटीरकाणां क्षुद्रगङ्गाणाम् अन्तरगतानि मध्यगतानि यानि
 छिद्राणि विपराणि तेषु लब्धान्तराः लक्ष्यप्रवेशाः कर्मसु व्यप्रा-
 ष्णताः वाः कुटुम्बिन्वः नाय्यः तासां कुचतटयोः स्तनप्रदेशयोः

यीतसुषारकिरणो मधुनैव सार्द्धम्
 अन्तः प्रविश्य चप्रको प्रतिविम्बवर्ती ।
 मानान्धकारमपि मानवतीजनस्य
 नूनं विभेद यदसौ प्रससाद सद्यः ॥ ४८ ॥
 नभसि जलदलच्छीं सन्भृतां वीक्ष्य दिष्ट्या
 प्रसरसि यदि कान्तेत्यर्धमुक्त्वा कथञ्चित् ।
 मम पटमवलम्ब्य प्रोक्षिखन्ती धरित्रीं
 तदनुकृतवती सा यत्र वाचो निवृत्ताः ॥ ५० ॥

अत्रोक्तम् : यमं ध्वंसिनः तथा कन्दसदृशान् कदलीपत्राणि उल्लासव-
 न्तीति तथोक्त्वाः पयोविन्दवः दृष्टिजलकक्षाः निपतन्ति । यार्द्ध-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४८ ॥

पीत इति । यत् यदा अथौ सुषारकिरणः प्रससाद प्रसादं
 नैर्मल्लमिति वाचत् अतस्तत् तदा वद्यः तत्तत्तत् मानवतीजनस्य
 मानान्धकारमपि वाद्यान्धकारस्य किं बह्व्यमिति भावः नूनं विभेद
 दुरीचकार इति क्रोधादिति भावः चप्रको पानपत्रे अन्तः प्रविश्य
 प्रतिविम्बवर्ती वाचया वसमानसुषारकिरणस्य मधुनैव मद्येनैव
 सार्द्धं सद्यः यद्यः वसन्तुमेति कर्तृपटमूहम् । यथावाचस्यान्ध-
 कारप्रवृत्त्यात् अन्धकारध्वंशो अयमिति क्रोधादिव मधुनश्च चन्द्र-
 काबानतीषोक्त्वावच्छेदेन तेनैव वाचं चन्द्रस्यः पानमिति भावः ।
 अत्र प्रतीवसानोत्प्रेषा । तदुक्तं दर्पणे । भवेत् सम्भावनोत्प्रेषा
 प्रकृतस्य परात्मना । वाच्या प्रतीवसाना सति । वचन्वतिवचं वृत्तम् ।
 यत्र वचन्वतिवचं तत्राः जगौ न इति तत्तत्तत् ॥ ४८ ॥

नयतीति । हे कान्त ! नभसि आकाशे सन्भृतां जलदलच्छीं
 जलकान्तिं वीक्ष्य इहा दिष्ट्या मम दुर्भाग्येनेति वाचत् यदि प्रसरसि
 प्रसरसि ? कथञ्चित् कथञ्च इति अर्द्धम् उक्त्वा मम पटं वचनम्

इयमसौ तरलायतलोचना गुरुसमुन्नतपीनपयोधरा ।
 पृथुनितम्बभरालसगामिनी प्रियतमा मम जीवितहारिणी ५१
 सालङ्गकेन नवपङ्कवकीमलेन
 पादेन नूपुरवता मदनालसेन ।
 यस्ताद्यते दयितया प्रणयापराधात्
 सोऽङ्गीकृतो भगवता मकरध्वजेन ॥ ५२ ॥

बाले ! नाथ ! विमुञ्च मानिनि ! रुषं, रोषाम्भया किं कृतं,
 खेदोऽस्मासु, न मेऽपराध्यति भवान् सर्वेऽपराधा मयि ।

अथ त्वया धरिणी भूमिं पोङ्गिखली सती यत्न वाचः निवृत्ताः वाचां
 नतिनास्तीत्यर्थः तत् मरुचमिति भावः अतुल्यतवतो नृतप्रायाभूदिति
 भावः । अथं त्वया न देशान्तरं गतमिति वाटिनं कञ्चित् प्रति कथं
 गम्यत इति भङ्गप्रोक्तिरियम् । सावित्रीवृत्तम् । नममयययुतेयं
 सावित्रीभोगिबोकेरिति तद्वृत्तत्वात् ॥ ५० ॥

इयमिति । अथौ तरलायतलोचना अङ्गुलविकृतमयना गुरु
 बङ्गान्तौ बहुकृतौ उल्लङ्घौ पीनौ पीवरौ पयोधरौ सनौ यस्याः
 तन्नीला पृथुनितम्बस्य सङ्गनितम्बस्य भरणेण स्थातिशयेन अलङ्कनामिनी
 जीवितहारिणी जीवनमोहिनी मम प्रियतमा इयम् । द्रुत-
 विवस्वितं वृत्तम् । द्रुतविवस्वितमाह नभौ भराविति तद्व-
 द्वात् ॥ ५१ ॥

साङ्गकेनेति । दयितया कान्तया यः जनः साङ्गकेन वाचा-
 रसरङ्गितेन नवपङ्कववत् कोमलेन नूपुरवता नूपुराङ्कृतेन मदना-
 लसेन पादेन चरणेन प्रणयापराधात् ताद्यते प्रकृष्यते, यः जनः
 भगवता सर्वशक्तिमता मकरध्वजेन कामेन अङ्गीकृतः स्वीकृतः स्वजन-
 त्वेन नृकोत इत्यर्थः । वसन्तितकं वृत्तम् ॥ ५२ ॥

बाले इति । बाले ! मुग्धे ! नाथ ! हे मानिनि ! रुषं कोपं मुञ्च

तत् किं रोदिषि गङ्गेन वचसा ? कस्याग्रतो रुद्यते ?
 नन्वेतन्नम, का तवास्मि ? दयिता, नास्मीत्यतो रुद्यते ॥५३
 नीत्वोच्चैर्विचिपन्तः कृतसुहिनकणासारसङ्गान् परागान्
 कौन्दानानन्दितालीनतितरसुरभीन् भूरिशो दिङ्मुखेषु ।
 एते ते कुङ्कुमाक्तस्तनकलसभराम्भालनादुच्छलन्तः
 पीत्वा शीत्कारि वक्त्रं शिशुहरिषट्श्यां हैमना वान्ति वाताः ५४

त्वज्ज । रोधात् कोपात् मया किं कृतम् ? । अस्मात् खेदः दुःखं
 कृत इति शेषः । भवान् मे मद्यं न अपराध्यात्, सर्वे अपराधाः
 मयि सन्तीति शेषः, मयैव सर्वेऽपराधाः कृता इति भावः । तत तदा
 किं कथं गङ्गेन अस्मिन्नेति यावत् वचसा रोदिषि ? कस्य
 अप्ततः रुद्यते ? मयेति शेषः । ननु भो ! एतत् रोदनमिति भावः
 ममः अप्तत इति शेषः । अस्मि अहं तव का ? दयिता प्रिया ममेति
 शेषः । नास्मि नाहं दयिता इत्यतः अस्मादेव कारणात् रुद्यते ।
 दयितामिव मां न पश्यतीति अहं रोदिषीति भावः । स्तोत्रं मयो-
 रङ्गिप्रत्यङ्गी । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५३ ॥

नीत्वेति । एते ते हैमनाः हैमन्ताः वाताः वायवः कृतः सुहि-
 नकणानां शिशिरविन्दूनाम् आधारेः धारासम्पातेः सङ्गः संमर्गः
 वैः तांन् आनन्दिताः अन्नयः अमराः यैः तद्योक्तान् अतितरसुरभीन्
 अतिमात्रसौरभवतः कौन्दान् कुन्दकृष्णमसम्बन्धिनः भूरिशः बह्वनिसर्षः
 परागान् नीत्वा नट्योत्वा दिङ्मुखेषु दिगन्तरेषु उच्चैः अतिमात्रं
 विचिपन्तः विचारयन्तः तथा शिशुहरिषट्श्यां वाचस्पत्यादीणां
 शीत्कारि वक्त्रं वटनं पीत्वा शीतार्त्तत्वादिति भावः कुङ्कुमाक्तयोः
 कुङ्कुमलिप्रवोः स्तनकलसयोः भरस्य उच्छ्रावणं आस्तावनात् सम्मर्दा-
 दिति भावः उच्छ्रवन्तः उल्लसन् इत्यर्थः सन्तः वान्ति वृत्तानि । अत्र
 प्रसूतानां वायुनां वृत्तवासुक्रव्यवहासमारोपात् समासोक्तिरवधारः ।

श्रुत्वा तन्वरा निशीथे नवघनरसितं विश्वथाङ्गं पतित्वा
 शय्यायां भूमिपृष्ठे करतलधृतया दुःखितालीजनेन
 सोत्कण्ठं सुक्तकण्ठं कठिनकुचतटाघातशीर्षांशुविन्दु
 स्मृत्वा स्मृत्वा प्रियस्य स्तल्लितसदुवचो ह्ययते पान्यवध्वा ५५
 श्लिष्टः कण्ठे किञ्चित् न मया मूढया प्राणनाथ-
 शुस्वत्वस्मिन् वदनविधुतिः किं कृता किञ्च दृष्टः ।
 नोक्तः कस्मादिति नववधूचेष्टितं चिन्तयन्ती
 पश्चात्तापं वहति तरुणी प्रेम्णि जाते रसज्ञा ॥ ५६ ॥

तदुक्तं दर्पण । समाशोक्तिः समैयत्वा कार्येच्छिक्रविशेष्यैः । व्य-
 ष्टारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुन इति । स्रग्धरादृत्तम् । अन्वैयानां
 लक्षणे त्रिस्तनियतियुता स्रग्धरा कोर्त्तितेवमिति तद्वचसात् ॥ ५४ ॥

श्रुतेति । तन्वरा कञ्चाङ्ग्रा पान्यवध्वा प्रोषितकामिन्या निशीथे
 अर्द्धरात्रौ नवघनानां नवमेघानां रसितं गर्जितं श्रुत्वा विश्वथं विषयम्
 अङ्गं यत् तत् तथा तथा शय्यायां तथा भूमिपृष्ठे पतित्वा दुःखिता-
 लीजनेन दुःखितसखीजनेन करतलेषु धृतया सत्या प्रियस्य स्मृत्वा
 स्मृत्वा पुनः पुनः प्रियं स्मृत्वेत्यर्थः, कर्मणि षष्ठी । सोत्कण्ठम् उत्-
 कण्ठासङ्घतं सुक्तकण्ठं तारस्वरमित्यर्थः कठिनयोः कुचतटयोः स्तन-
 युगलयोः आघातेन व्यापातेन शीर्षांशुर्षिवाः अशुविन्दवः अस्मिन्
 तत् तथा स्तल्लितानि शोकावेगेनावरुक्तकण्ठतया अर्द्धांशुरितानि
 सदृानि कोमलानि वचांसि वाक्यानि विद्यापाशराशि वस्मिन् तद्
 यथा तथा ह्ययते ॥ स्रग्धरादृत्तम् ॥ ५५ ॥

श्लिष्ट इति । मूढया सन्दया अथा प्राणनाथः किमिति कथं
 कण्ठे न श्लिष्टः नास्ति किञ्च ? अस्मिन् प्राणनाथे शुस्वति सति मया
 वदनविधुतिः सुखापसारणमित्यर्थः किं कथं कृता ? किं कथं न दृष्टः
 न निरोषितः ? कस्माच्च न उक्तः न व्यापितः ? प्राणिति सर्वम्

श्रुत्वा नामापि यस्य स्फुटचनपुलकं जायतेऽङ्गं समन्ताद्
 इहा वक्ष्यामनेन्दुं भवति वपुरिदं चन्द्रकान्तानुकारि ।
 तस्मिन्नागत्य कण्ठप्रहृष्टसरभसस्यायिनि प्राच्यनाथे
 भग्ना मानस्य चिन्ता भवति मम पुनर्वक्ष्यमय्याः कदा नु५७
 रामासां रमणीयवक्त्रयग्निनः स्नेदीद्विन्दुमुतो
 व्यालीलासकवक्त्ररीं प्रचलयन् धुन्वन् नितम्बाम्बरम् ।
 प्रातर्वाति मधौ प्रकामविकसद्राजीवराजीरजी-
 जालामोदमनोहरो रतिरसग्लानिं हरन्मातुतः ॥ ५८ ॥

योज्यम् । इति इत्थं नववधूचेष्टितं सुगदावस्थाव्यवहृतं चिन्तयन्ती
 प्रेमृष्टि जाते वति रसज्ञा रविज्ञा तद्वन्ती कुवतिः पञ्चात्तापं वञ्चति
 करोति । चन्द्राङ्गान्वाहृतम् ॥ ५६ ॥

श्रुत्वेति । वक्ष्य नाम श्रुत्वापि अङ्गं समन्तात् सर्वतः स्फुटानि
 स्पष्टानि चनानि चान्द्राश्चि पुलकानि रोमाङ्गाः अस्मिन् तथाविधं
 जायते भवति, वक्ष्य आननेन्दुं सुखचन्द्रं इहा इदं वपुः शरीरं चन्द्र-
 कान्तं तदाश्चं मस्मिन् अह्वकरोतीति तद्योक्तं ह्रीभूतमित्यर्थः भवति,
 तस्मिन् प्राच्यनाथे जायते कण्ठप्रहृष्टाय कण्ठाश्चिङ्गनाय सरभसं
 सङ्घं सावेगं वा, रमणीयं वेगवर्धयोरित्यन्तरः । विवृतीति तादृशं वति
 कदा वक्ष्यमय्याः अतिमिष्टुराया इति भावः मम मानस्य चिन्ता
 भग्ना भवति ? नु चित्तके । मानेन अवधीरितकान्तायाः पञ्चात्ताप-
 वचनमिदम् । अङ्गराहृतम् ॥ ५७ ॥

रामासांमिति । मधौ वचने चैत्रे वा प्रकामं चक्ष्यक् विकस-
 नीनां वाजीवराजीनां वक्त्रयग्निनां रजोलाभानाम् आनोदेन शरीर-
 भेष मनोहरः मातुतः वायुः प्रातः प्रभाते रामासां कापिनीनां
 सुतोल्लिखितानामिति भावः रमणीयं वक्त्रं वदनमेव शशी चन्द्रः तच्च
 स्नेदीद्विन्दुभिः चमेलसकचैः मुतः आग्नीकृत इत्यर्थः तथा व्याख्येयं

अङ्गं चन्दनपाण्डुपङ्कवसृदुस्ताम्बूलताम्राधरी
 धारायन्त्रजलाभिषेककलुषे धीताञ्जने लोचने ।
 अन्तःपुष्पसुगन्धिरार्द्रकवरी सर्वाङ्गलगाम्बरं
 रामाणां रमणीयतां विदधति श्रीभापराङ्गागमे ॥ ५६ ॥
 वरमसौ दिवसो न पुनर्निशा ननु निशैव वरं न पुनर्दिवा ।
 उभयमेतदुपैत्वथवा चयं प्रियजनेन न यत्र समागमः ॥ ६० ॥

स्नानमिति यावत् असंयतत्वादिति भावः अक्षयवस्त्रीं चूर्णकुन्डल-
 मञ्जरीं प्रचक्षयन् कल्पयन् निबन्धाम्बरं नितम्बवसनं घृन्तन् अपचक्षन्
 तथा रतिरमग्लानिं सुरतरानश्रमं हरन् यन् वाति वदति । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५८ ॥

अङ्गमिति । यौग्यस्य अपराङ्गागमे दिवावसानसमये रामाणां
 रमणीयां चन्दनेन चन्दनविलेपनेन पाण्डुं पुष्पसुं अङ्गं पङ्कववत्
 सृदुः कोमलः ताम्बूलेन ताम्रः रक्तः अधरः, धारायन्त्रजलेभ्यः
 अभिषेकः स्नानं तेन कलुषे आविषे धीताञ्जने आशिशक्यत्वात् लोचने
 नयने, अन्तःपुष्पैः अन्तर्गमैः कलुषैः सुगन्धिः शार्द्रकवरी क्षिप्त-
 केशपाशः तथा सर्वाङ्गेषु उन्नं संसक्तं जगार्द्रत्वादिति भावः
 अम्बरं वसनं सूक्ष्ममिति भावः एतानि रमणीयतां मनोजारित्वं
 विदधाति जनवन्ति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५९ ॥

वरमिति । यत्र वस्त्रिन् वस्यां वा दिवसे निशायां वा प्रियजनेन
 न समागमः न सप्रेक्षणम्, असौ दिवसः वरं मनाक्प्रिय इत्यर्थः
 निशा पुनः न, न वरमित्यर्थः, ननु अथवा निशैव वरं मनाक्प्रिये-
 त्यर्थः, दिवा पुनः न, न वरमित्यर्थः आद्ये काव्यान्तरव्यापृततया
 कथञ्चित् दिवसातिवाहनं रात्रिमितरां क्लेशकरीति द्वितीये निद्रुषः
 कथञ्चित्प्रियातिवाहनं दिवसे तु सर्वदा दर्शनामिहापेक्ष क्लेशातिशय
 इति भावः । अथवा एतत् उभयं रात्रिन्दिवमित्यर्थः कथं नायस्

लोलैर्लोचनवारिभिः सशपथैः पादप्रक्षामैः प्रियै-
 रन्यास्ता विनिवारयन्ति क्षपणाः प्राणेश्वरं प्रस्थितम् ।
 पुण्याहं व्रज मङ्गलं सुदिवसं प्रातः प्रयातस्य ते
 यत् स्त्री होचितमीहितं प्रियतम ! त्वं निर्गतः श्रोष्यसि ॥ ६१ ॥
 खन्ना नांशुकपङ्कवे भुजलता न हारदेशेऽर्पिता
 नो वा पादतले तथा निपतितं तिष्ठेति नोक्तं वचः ।
 काले केवलमम्बुदातिमलिने गन्तुं प्रवृत्तः शठः
 तन्वरा वाष्पजलोष्कल्पितनदीपूरेण बद्धः प्रियः ॥ ६२ ॥

उपेत्य प्राप्नोत उभयोरपि समकं शकरत्वादिति भावः । इतविद्यन्वितं
 वृत्तम् ॥ ६० ॥

लोलैरिति । हे प्रियतम ! याः नार्यः प्राणेश्वरं प्रयातोद्यत-
 मित्यर्थः प्राणेश्वरं लोलैः खल्लङ्कारितं वावत् लोचनवारिभिः
 अक्षुभिः, प्रियैः प्रीतिजनकैः सशपथैः दिव्यसहितैः पादप्रक्षामैः
 शरपतनैः विनिवारयन्ति, क्षपणाः दीनाः ताः अन्याः । अहं
 पुण्या भाग्ययतीत्यर्थः, व्रज मङ्गलं देशान्तरमिति शेषः, प्रातः प्रयातस्य
 ते तव मङ्गलं शुभं सुदिवसं शोभनं दिनं भवति शेषः स्त्रीहोचितं
 प्रणयोचितम् देहितं चोचितं यत् समेति शेषः तत् शरपमिति भावः
 निर्गतः त्वं श्रोष्यसि । तव विरहे अहं प्राणान् लक्ष्म्यामीति भावः ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६१ ॥

वसति । तया तन्वरा कशाङ्गना अंशुकपङ्कवे वसनाञ्जले प्रिय-
 स्तीति शेषः न खन्ना वसनं इत्या नाक्षरमित्यर्थः । हारदेशे भुजलता
 न अर्पिता प्रियस्य निर्गमवाभावेति भावः । पादतले प्रियस्तीति
 शेषः नो वा निपतितं, तिष्ठ इति वचनं न उक्तम् । अम्बुदाति-
 मलिने मेघान्धकारिते इति वावत् काले वर्षाकाले इत्यर्थः गन्तुं
 प्रीणितं प्रवृत्तः उद्यतः शठः भूर्त्तः प्रियः केवलं वाष्पजलानाम् अशु-

न जाने संमुखायति प्रियाणि वदति प्रिये ।

सर्वाश्चङ्गानि मे यांस्ति श्रोत्रतां किमु नेत्रताम् ॥ ६३ ॥

विरहविषमः कामो वामस्तनुं कुरुते तनुं

द्विसमणनादक्षशासी व्यपेतष्टणी यमः ।

त्वमपि वशगो मानव्याधिर्विचिन्तय नाथ हे !

किशलयमृदुर्जीवेदेवं कथं प्रमदाजनः ॥ ६४ ॥

पादासक्ते सुचिरमिह ते वामता कैव कान्ति

सन्मार्गस्थे प्रणयिनि जने कोपने ! कोऽपराधः ।

वोरीणां ओषेः प्रवाहेः कल्पितः रचितः यः नदीपूरः नदीप्रवाहः
तेन बद्धः निवारित इत्यर्थः । रुदतीं कामिनीं दृष्ट्वा तत्कालो न
प्रस्थित इति भावः । शार्दूलविश्रीडितं वृत्तम् ॥ ६३ ॥

नेति । सम्मुखायति सम्मुखपस्थिते प्रिये कान्ते प्रियाणि
प्रियवचनानि वदति सति मे मम सर्वाणि अङ्गानि श्रोत्रतां श्रवणे-
न्द्रियत्वं किञ्च नेत्रतां दर्शनेन्द्रियत्वं यांस्ति प्राप्तुवन्ति तत् न जाने ।
प्रियस्य दर्शने तन्मुखान्मृतश्रवणे च न मम हृत्प्रियायते इति भावः ।
अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ६३ ॥

विरहेति । हे नाथ ! वामः प्रतीपः कामः विरहे विषमः
दुःख इति यावत् तनुं शरीरं तनुं शीघ्रं कुरुते, असौ यमस्य
दिवसानां जीवनकालानामिति भावः गणनायां संख्याने टक्षः निपुणः
तत्पर इति यावत् अतएव व्यपेतष्टणः निर्दयः असमये स न यङ्गी-
क्यतीति भावः त्वम् अपि मानव्याधेः वशमः वशवर्ती मानं
कृत्वा स्थित इति भावः एवं सति किञ्चलमृदुः पल्लवकोमलः प्रमदा-
जनः नारोजनः कथं जीवेत् ? अतिकष्टेन प्राप्तितीत्यर्थः । विचि-
न्तय श्वधारय । तस्मान्मानं परिहृत्य मानतुल्यदृष्ट्या इति भावः ।
मानिनं कान्तं प्रति कस्याश्चिदनुनयोक्तिः । उरिषोऽस्तम् ॥ ६४ ॥

पादासक्ते इति । हे कोपने ! इह अस्मिन् कान्ते प्रिये

इत्थं तस्याः परिजनकथा कोपवेगोपशान्त्यै
 वाष्पौद्भेदैस्तदनु सहसा न स्थितं न प्रयातम् ॥ ६५ ॥
 पुराभूदस्माकं नियतमविभिन्ना तनुरियं
 ततो नु त्वं प्रेयान् वयमपि हताशाः प्रियतमाः ।
 इदानीं नाथस्त्वं वयमपि कलत्रं किमपरं
 मयाप्तं प्राणानां कुलिशकठिनानां फलमिदम् ॥ ६६ ॥

सुचिरं बहुक्षयमित्यर्थः पाटानक्ते चरन्वपतिते ते तत्र वामता प्रति-
 शूकता कैव ? अस्तुचितेवति भावः, प्रणयिनि जने कान्ते इत्यर्थः
 सन्मार्गस्थे सदाचारवर्तमाने सति कः अपराधः ? नैवापराध इत्यर्थः
 तस्याः नाथ्याः कोपवेगस्य उपशान्त्यै उपशमाय इत्यम् एवंविधा परि-
 जनानां सखीनामिति भावः कथा आसीदिति शेषः । तदनु तदन-
 न्तरं वाष्पाणाम् अश्रूणाम् उद्भेदैः स्वजनैः सहसा न स्थितं न
 प्रयातं न गतं शिवत्कावसु अस्तुमोक्षेण कोपो गत इति भावः ।
 मन्दाकान्तावृत्तम् ॥ ६५ ॥

पुरेति । पुरा पूर्वम् अस्माकम् आवयोरित्यर्थः नियतं निश्चितम्
 इत्थं तदुः शरीरम् आवाभसा एकैवेत्यर्थः अभूत् । ततः शिवतः
 कावः त्वं प्रेयान् प्रियतमः किन्तु भिद्यतदुः विच्छेदादिति भावः,
 वयमपि हताशाः विफलमनोरथाः प्रियतमाः ज्ञाता इति शेषः,
 इदानीं त्वं नाथः पतिः पासकत्वादिति भावः, वयमपि कलत्रं स्त्री,
 भर्तृव्या इति भावः अपरम् अन्यत् किं वक्तव्यमिति शेषः मया कुलि-
 शकठिनानां वज्रनिद्रुणाणां प्राणानां तादृशविरहेऽपि अर्ध्वसिनामिति
 भावः इदं फलं युञ्जत्कपापात्रत्वरूपमिति भावः आप्तं लब्धम् । तत्र
 विरहे मम जीवनं गतम् इदानीं कैवल्यं भर्तृभाष्यात्वसम्बन्धे आव-
 योरिति भावः । शिखारिणीवृत्तम् ॥ ६६ ॥

मुग्धे ! मुग्धतयैव नेतुमखिलः कालः किमारभ्यते ?
 मानं धत्स्व धृतिं बधान ऋजुतां दूरे कुरु प्रेयसि ।
 सख्यैव प्रतिबोधिता प्रतिवचस्तामाह भीतानना
 नीचैः शंस हृदि स्थितो ननु स मे प्राणेश्वरः श्रोष्यति ॥ ६७ ॥
 पीतो यतः प्रभृति कामपिपासितेन
 तस्या मयाधररसः प्रचुरः प्रियायाः ।
 तृष्णा ततः प्रभृति मे द्विगुणत्वमेति
 लावण्यमस्ति बहु तत्र किमत्र चित्तम् ॥ ६८ ॥

मुग्धे इति । हे मुग्धे ! सरले ! अखिलः समस्तः कालः समस्तः
 मुग्धतयैव सरलभावेनैव नेतुम् अत्रिवाक्यित्तं किं कथम् आरभ्यते ?
 मानं धत्स्व अथवात्मस्व, धृतिं धैर्यं बधान आश्रय, प्रेयसि कान्ते
 ऋजुतां सरलता दूरे कुरु न कुरुष्वेत्यर्थः, सख्यः एवं प्रतिबोधिता
 प्रापिता काला भीतानना समभवद्दना सती तं सुखीं प्रतिवचः आह
 ज्ञोति, ननु सखि ! नीचैः मन्दं यथा तथा शंस कथय नोञ्जेः कथ-
 यति यावत् कथं चेत् हृदि स्थितः स मे मन प्राणेश्वरः श्रोष्यति ।
 शार्दूलवापक्रोडितं वृत्तम् ॥ ६७ ॥

पीतो इति । यतः प्रभृति आरभ्य कामपिपासितेन मया तस्याः
 प्रियायाः प्रचुरः प्रभूतः अधररसः पीतः, ततः प्रभूति तदारभ्य मे
 मन तृष्णा तदधररसपानलाजया द्विगुणत्वं वृद्धिमित्यर्थः एति
 प्राप्नोति । तत्र प्रियाधरे बहु लावण्यम् अस्ति अत्र विषये किं चित्तम्
 आश्चर्यम् । यदि लावण्यातिशयो नास्ति तदा कथं तत्र रसाति-
 शयः लावण्यरसबोधाधाराभेदत्वनिवसादिति भावः । वसन्ततिशयं
 वृत्तम् ॥ ६८ ॥

क्व प्रस्थितासि करभोरु ! घने निशीथे ?
 प्राणाधिकी वसति यत्र जनः प्रियो मे ।
 एकाकिनी वद कथं न बिभेषि बाले !
 नन्वस्ति पुङ्खितशरो मदनः सहायः ॥ ६८ ॥
 लीलातामरसाहतीऽन्यवनितानिःशङ्कदृष्टाधरः
 कश्चित् केसरदूषितेक्षण इव व्यामील्य नेत्रे स्थितः ।
 मुग्धा कुञ्जलिताननेन दधती वायुं स्थिता तस्य सा
 भ्रान्त्या धूर्त्ततया च वेपथुमती तेनानिगं चुम्बिता ॥ ७० ॥

केति । हे करभोरु ! घने अन्यकाराच्छ्रे इति यावत् निशीथे
 अर्द्धरात्रे क्व क्व प्रस्थितासि अलिनासि ? यत्र मे रतिप्रियः
 सुरताभिवाषी प्राणाधिकः वसति तिष्ठति, हे बाले ! सुग्धे ! एका-
 किनी असहाया त्वं यत्र यत्र कथम् ? वद । ननु भोः सङ्घितशरः
 संयोजितशरः मदः सहायः सहायः अस्ति । कस्याश्चिदभिसारिण्याः
 पथिकस्य च कस्याश्चिदुपलक्ष्यती । वसन्तिस्तत्रकं दृष्टम् ॥ ६८ ॥

लीलेति । अन्यवनितया अपराङ्मनया निःशङ्कं दृष्टः अधरो
 वक्ष्य तथाभूतः अतएव लीलातामरसेन क्रीडारक्तकमलेन आहतः
 ताडितः सुग्धयेति शेषः कश्चित् केसरैः तत्तामरसकिञ्चल्योरित्यर्थः
 दूषिते ईक्षणे नेत्रे यस्य तथाभूत इव नेत्रे व्यामील्य निमील्य यत्वा
 स्थितः । मुग्धा सरला तत्कपटमज्ञानीति भावः कुञ्जलिताननेन
 सुकुञ्जितवदनेन वायुं तत्केसरापनयनार्थमिति भावः दधती भ्रान्त्या
 केसरदूषितनेत्रबोधनेति भावः तस्य कान्तस्य पुरतः इति श्रवणः वेपथु-
 मती कल्पमाना कान्तस्य नयनानिदृशयत्येति भावः चुम्बिता तेन कान्तेन
 धूर्त्ततया अनिगम् अतिसात्वमिति यावत् चुम्बिता । आदृत्विक्री-
 डितं दृष्टम् ॥ ७० ॥

स्फुटत हृदयं कामः कामं करोतु तनुं तनुं
 न सखि ! चटुलप्रेम्णा कार्यं पुनर्दयितेन मे ।
 इति सरभसं मानोद्रेकादुदीर्य वचस्तया
 रमणपदवी शारङ्गाद्या ससम्भ्रममीचिता । ७१ ।
 पश्यान्नेषविशीर्णचन्दनरजःपुञ्जप्रकर्षादियं
 शय्या सम्प्रति कोमलाङ्गि ! कठिनेत्यारोप्य मां वक्षसि ।
 गाढीष्ठग्रहपीडनाकुलतया पादाग्रसन्दंशके-
 नाकृथास्वरमात्मनो यदुचितं धूर्त्तेन तत्प्रस्तुतम् ॥ ७२ ॥

स्फुटति । हे सखि ! हृदयं स्फुटत विदीर्षं भवतु, कामः
 कामं सम्यक् तनुम् अङ्गं तनुं क्षीणं करोतु, चटुलप्रेम्णा चञ्चल-
 प्रणयेन दयितेन प्रियेण पुनः मे मम न कार्यं न प्रयोजनम् । तया
 शारङ्गाद्या वृगाद्या इति इत्यं मानोद्रेकात् मानातिरेकात् सरभसं
 सङ्घसा वचः उदीर्य उज्जा रमणस्य कान्तस्य पदवी प्रयाचनार्थः
 ससम्भ्रमं सभयम् ईक्षिता दृष्टा । आनेनावधीरिते काले गच्छति
 पुनस्तृष्णया तन्मार्गावबोधकनात् सत्वरं निप्रिध्यतामवनिस्त्राययः ।
 हरिणीवृत्तम् ॥ ७१ ॥

पश्यति । हे कोमलाङ्गि ! आन्नेषेण आङ्गिकेन विशेषीनां
 स्वस्त्रितानां त्वत्केश्य इति भावः चन्दनरजःपुञ्जानां चन्दनमूत्रि-
 निवृत्तानां प्रकर्षात् आतिशयात् इयं शय्या सम्प्रति कठिना त्वदङ्गं
 बाधते इति भावः पश्या इति उज्जा धूर्त्तेन कालेन मां वक्षसि
 आरोप्य नीत्वा गाढः यः ओष्ठग्रहः अधरदंशनं तेन यत् पीडनं
 क्लेशः व्यथेति यावत् तेन आकुलतया इक्षस्य तत्र व्यापृतयेति भावः
 पादाग्रं चरणयोरग्रमेव सन्दंशकः तेन अस्वरं वचनम् आकृष्य आ-
 वयित्वेत्यर्थः आत्मनः स्वस्य यत् उचितम् अभीष्टमित्यर्थः तत् प्रस्तुतम्
 आरब्धं सम्यक् सुरतं जनमित्यर्थः । गाढीष्ठविशोऽङ्कितं वृत्तम् ॥ ७२ ॥

कथमपि प्रत्यावृत्ते प्रिये खलितोत्तरे
 विरहकथया कृत्वा व्याजं प्रजल्पितमश्रुतम् ।
 असहनसखीश्रोत्रप्राप्तिप्रमादससम्भ्रमं
 प्रचलितदृष्ट्या मूर्खे गेहे समुच्छ्वसितं दुःखः ॥ ७३ ॥
 आदृष्टिप्रसरं प्रियस्य पदवीमुदीक्ष्य निर्विषया
 विच्छिन्नेषु पक्षिष्वहःपरिणतो ध्वान्ते समुन्मीलति ।
 दत्त्वैकं सशुचा गृहं प्रतिपदं पान्यस्त्रियास्त्रिन् चषे
 सोऽभूदागत इत्यमन्द्वलितग्रीवं पुनर्वीक्षितः ॥ ७४ ॥

कथमिति । विरहकथया कान्त्वा प्रत्यावृत्ते प्रवासात् प्रति-
 निवृत्ते प्रिये कथमपि खलितोत्तरे कृतापराधतया अहम्यङ्गप्रति-
 बन्धने इति व्याजं कृत्वा कृत्वा प्रजल्पितं वचनं प्रियस्येति शेषः अश्रुतं
 नाकर्णितं पुनः किन्तु मूर्खे विज्ञाने गेहे स्थितयेति शेषः असहना-
 श्रोत्रेनेति यावत् या सखी तस्याः श्रोत्रप्राप्तौ अवश्यगोचरतायां यः
 प्रमादः अनवधानता तस्मात् ससम्भ्रमं सभयं यथा तथा प्रचलित-
 दृष्ट्या अश्रुलनयनया सखा समुच्छ्वसितं समुन्मीलितम् । प्राक् सखा
 प्रिये आगतं त्वया अतिमात्रं भानः कर्तव्य इति शिक्षिता, किन्तु
 कान्तागमने सहसा तदनुसरणे सख्याः बोधो भवेदिति भवेन तदु-
 वाक्याश्रयणेऽपि पुनर्जीवनं प्राप्तमिति निष्कर्षः ॥ ७३ ॥

आदृष्टीति । पान्यस्य स्त्रिया प्रीणितभक्तृशयेत्यर्थः आदृष्टि-
 प्रसरं दृष्टिप्रथपत्यन्तमित्यर्थः प्रियस्य पदवीं पन्थानम् उदीक्ष्य उदी-
 निरोक्ष्य विच्छिन्नेषु दृष्टिविच्छेदवत्सु पक्षिषु निर्विषया निवृत्ता
 दुःखिन्या आत्मानं इतभाष्यतया अवलोकान्तेति यावत् अहः-
 परिणतो दिवावहाने ध्वान्ते तमसि समुन्मीलति समुन्मीलनात्
 अति सशुचा समीकया गृहं प्रति एकं पदं इत्या अस्त्रिन् चषे यः
 प्रियः आगतः अभूत् इति धियेति शेषः अमन्दं त्वरितमित्यर्थः

आयाते दयिते मनोरथगतैर्नीत्वा कथञ्चिद्दिनं
 वैदग्ध्योऽपगमाज्जडे परिजने दीर्घां कथां कुर्वति ।
 दृष्टास्त्रीत्वभिधाय सत्वरतरं व्याधूय चीनांशुकं
 तन्वङ्ग्या रतिकातरेण मनसा नीतः प्रदीपः यमम् ॥ ७५ ॥
 अनालोच्य प्रेम्णः परिष्णतिमनादृत्य सुहृद्-
 स्वया मुग्धे ! मग्नः क्लिप्तिति सरसे प्रियञ्चि ज्ञतः ।
 समाकृष्टा ह्येते प्रलयदहनोद्गासुरशिखाः
 स्वहस्तेनाङ्गारास्तदलमधुनारस्यरदितैः ॥ ७६ ॥

वक्षि ॥ चाञ्चिता योषा वक्षिन् तत् यथा तथा पुनः वीक्षितम्
 अत्रलोकितम् । यादूर्वविक्षीडितं वक्षम् ॥ ७७ ॥

आयाते इति । दयिते प्रिये आयाते आनते इति मनोरथ-
 गतेः बहुभिर्ननोरथैरेवमेवं प्रियेण चार्द्धं करिष्यामीत्येवंकथैर्द्विदि-
 भावः कथञ्चित् कञ्चरेण दिनं नीत्वा अतिवाद्य वैदग्ध्योऽपगमात्
 रसज्ञानाभावादित्यर्थः जडे निर्बोधे परिजने दीर्घां कथं कथं च
 निति यावत् कथां कुर्वति इति दृष्टा अत्रलोकिता अस्ति प्रियेणेति
 शेषः इति अभिधाय वज्जालुतां प्रकाशेति भावः तन्वङ्ग्या कथाङ्ग्या
 प्रियया सत्वरतरम् अतिशीघ्रं चीनांशुकं सुहृद्वयनं व्याधूय सुहृद्व्या
 रतिकातरेण सुरतोवृत्तेन मनसा प्रदीपः यमं नीतः निर्यापितः ।
 इदीप्रनिर्वाणे सर्वे परिजनाः स्तं स्तं स्वानं सास्त्रानि कथं च कुर्वन्
 प्रियवसागमः स्थादिति धिक्तेति भावः । यादूर्वविक्षीडितं वक्षम्
 ॥ ७५ ॥

अनालोच्येति । हे मुग्धे ! सरसे ! प्रेम्णः परिष्णति परि-
 ष्णामं दुःसञ्चामिति भावः अनालोच्य अविश्लेष्य सुहृदः अस्मानिति
 शेषः ना त्वमीदृशं ज्ञानं कुर्वित्यादीनि अस्माकं वचनानीति शेषः

शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छने-
निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम् ।
विश्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गच्छस्यतीं
सञ्ज्ञानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता ॥ ७७ ॥
जाता नीलकलिका स्तनी न लुलितौ गात्रं न रोमाञ्चितं
वक्त्रं खेदकणाञ्चितं न सहसा यावच्छठेनामुना ।

अनादृत्य अनपयित्वेत्यर्थः त्वया सरले अङ्गटिले प्रेयसि कान्ते निमि-
ति क्वं मानः कोपः कृतः ? अनुचिन्तते तादृशे प्रिये मान इति
भावः । इते प्रशयदहनस्य कल्यान्तानलस्य उदुभासुराः उच्चैर्दीप्य
मानाः शिखाः प्लावाः इव शिखा येषां तथाभूताः अङ्गाराः उल्मुकाः
विरहप्लावा इति भावः अहस्तेन समालुष्टाः मृहीताः त्वयेति
शेषः, तत् तस्मात् अधुना साम्यतम् अरग्यइदितेः दृष्टारोदनेरित्यर्थः
असं रोदनं निष्प्रलम्बिति भावः । शिखरिणोदत्तम् ॥ ७६ ॥

शून्यमिति । बाला सुगन्धा कान्ता वासगृहं शयनागारं शून्यं
सञ्ज्ञानादिरङ्कितमित्यर्थः विलोक्य दृष्ट्वा शनैः मन्दं मन्दं शयनात्
शय्यायाः किञ्चित् उत्थाय निद्राव्याजं कपटनिद्रामित्यर्थः किं
करोमीवमिति द्रिष्टव्येति भावः उपागतस्य आश्रितस्य पत्युः
कान्तस्य सुखं सुचिरं बहुक्षणं निरीक्ष्य विश्रब्धं निःशङ्कं यथा तथा
परिचुम्ब्य जातपुलकं सञ्ज्ञातरोमाञ्चं कान्तास्यशंसुषादिति भावः
नखस्यलीं कपोलदेशं प्रियस्त्रेति शेषः आशोक्य उज्जवा नखसुषी
अवनतवदना हसता प्रियेण चिरं बहुक्षणं चुम्बिता । शार्दूल-
विक्रीडितं दत्तम् ॥ ७७ ॥

जातेति । अमुना शठेन धूर्त्तेन मे मन इतिशुषा धैर्यध्वं-
धिना प्राथेचरेण इष्टेनेव सहसा मनः चित्तं कृतं तत्र उत्कण्ठिका
उद्वेषणा कथं मे मनो क्षुब्धं इच्छुद्धेन इति भावः न जाता,

दृष्टेनैव मनो हृतं धृतिमुक्त्वा प्राप्तिश्चरेणाद्य मे
 तत् केनैव निरूप्यतां हि निपुणे ! मानः समाधीयते ॥ ७८ ॥
 दृष्टः कातरनेत्रया चिरतरं बध्वाञ्जलिं याचितः
 पश्चादंशुकपङ्कजेन विष्टतो निर्व्याजमालिङ्कितः ।
 इत्याक्षिप्य यदा समस्तमष्टयो गन्तुं प्रवृत्तः शठः
 पूर्वं प्राणपरिग्रहो दयितया मुक्तस्ततो वल्लभः ॥ ७९ ॥

सनो न लुप्तो न कम्पितो मनसस्तदन्तर्गतत्वात् मनोहरणे तयोः
 कम्पनमवश्यभावीति भावः । गालम् अङ्गं न रोमाञ्जितम् ईदृशं
 वस्तु ह्रियते इति चाकतधियेति भावः पङ्कं वदनं न स्नेदकषैर्धर्म-
 वारिविन्दुभिः अञ्जितम् अलङ्कृतं तादृशरत्नहरणे लोयातिशयात्
 स्नेदागम इति भावः । तत् तस्मात् मनसो हरणात् हे निपुणे
 हे चतुरे ! त्वया निरूप्यतां केन एव हि उपानेन इति शेषः
 मानः समाधीयते त्यज्यते मयेति शेषः । मनोवृत्तिर्नास्ति तथापि
 मानः करणीयः कोदयो वेति विचार्यते तस्मात् मया मानस्यङ्ग
 इति भावः । सखीं प्रति नायिकाया उक्तिरियम् । शार्दूलविष्क्रीडितं
 वृत्तम् ॥ ७८ ॥

दृष्ट इति । कातरनेत्रया दयितया चिरतरं बध्वाञ्जलिं दृष्टः निरी-
 क्षितः, अञ्जलिं बध्वा याचितः सा मां त्यक्त्वा व्रजेति प्रार्थितः, पश्चात्
 प्रार्थनानन्तरम् अंशुकपङ्कजेन वसनाञ्जलेन विष्टतः विशेषेण नृहंतः
 ततश्च निर्व्याजं गाढमिति यावत् ममनवारणार्थमिति भावः आलि-
 ङ्कितः इतोत्यं समस्तं ममनप्रतिबन्धभूतमिति भावः आक्षिप्य परि-
 हृत्य अष्टयः निर्दयः शठः वल्लभः प्रियः यदा गन्तुं प्रवृत्तः उद्यतः,
 तदा दयितया पूर्वं प्राक् प्राणपरिग्रहः जीवनेषु प्रयत्न इति भावत्
 सुक्तः त्यक्तः, ततः प्राणत्यागनिश्चयानन्तरं वल्लभः कालः सुक्तः त्यक्तः ।
 शार्दूलविष्क्रीडितं वृत्तम् ॥ ७९ ॥

अङ्गुल्यग्रनखेन वाप्यसलिलं निक्षिप्य निक्षिप्य किं
 तूष्णीं रोदिषि कोपने ! बहुतरं फूत्कृत्य रोदिषसि ।
 यस्यास्ते पिशुनोपदेशवचनैर्मनिऽतिभूमिं गते
 निर्विखीऽनुनयं प्रति प्रियतमो मध्यस्थतामेषति ॥ ८० ॥
 तद्वक्त्राभिमुखं सुखं विनमितं दृष्टिः कृता पादयोः
 तस्यालापकुतूहलाकुलतरे श्रोत्रे निरुद्धे मया ।
 पाणिभ्याश्च तिरस्कृतः सपुलकः स्नेहोद्गमो गण्डयोः
 सख्यः ! किं करवाणि यान्ति शतधा मत्कञ्चुसीसन्धयः ॥ ८१ ॥

अङ्गुलीति । हे कोपने ! अङ्गुलेरग्रनखेन नखाप्येष वाप्य-
 सलिलम् अङ्गुलं निक्षिप्य निक्षिप्य पुनः पुनः पातयित्वा किं कथं
 तूष्णीं रोदिषि ? बहुतरम् उच्चैरित्यर्थः फूत्कृत्य चोत्कृष्टेऽर्थः
 रोदिषसि ? इदानीम् अलक्षितरोदनं किन्तु उत्तरम् उच्चैरोदनं
 भावीति भावः । यस्यास्ते तव माने पिशुनानां दुर्जनानाम् उपदेश-
 वचनैः अतिभूमिम् अतिथय्यं गते वति निर्विखः निर्वैरभापसः पुनः-
 पुनरवधीरणात् आत्मानं नितरां ज्ञातरं मन्यमानः प्रियतमः अङ्गु-
 नयं प्रति मध्यस्थताम् औदासीन्यम् एष्यति प्राप्नुयति न पुनरङ्गु-
 नेष्यतीति भावः । मानिनीं प्रति कस्याश्चित् कस्या उक्तरिवम् ।
 यादृक्कविक्लीडितं वृत्तम् ॥ ८० ॥

तदिति । हे सख्यः ! मया तस्य ज्ञानस्य वक्त्राभिमुखं वदनं
 प्रति अभिमुखं वदन्त्यां मुखं विनमितं विशेषेण नतीकृतं, पादयोः
 चरणयोः दृष्टिः कृता, तस्य आलापे वचने यत् कुतूहलं तस्मिन्
 आकुलतरे अतिजाह्वये इति यावत् श्रोत्रे कर्णौ निरुद्धे बद्धीकृते,
 सपुलकः शरोनाशुः गण्डयोः कपोलयोः स्नेहोद्गमः चर्मजला-
 विर्भावः पाणिभ्यां भुजाभ्यां तिरस्कृतः आत्मादित्य । सत्कञ्चुसी-
 सन्धयः मम कूर्पावस्त्रसन्धयः शतधा यान्ति क्लृप्तानीति वाच

कृतो दूरादेव स्मितमधुरमभ्युन्नमविधिः
 शिरस्याज्ञा न्यस्ता प्रतिवचनमुच्चैः प्रणमितम् ।
 न दृष्टेः शैथिल्यं मिलन इति चेतो दहति मे
 निगूढान्तःकोपात् कठिनहृदये ! संवृतिरियम् ॥ ८२ ॥
 एकस्मिन् शयने विपक्षरमणीनामग्रहे मुग्धया
 सद्यः कोपपराङ्मुखं शयितया चाटूनि कुर्वन्नपि ।
 आवेगादवधीरितः प्रियतमस्तूष्णीं स्थितस्तत्क्षणात्
 माभूत् सुप्त इवैव मन्दवलितग्रीवं पुनर्वीक्षितः ॥ ८३ ॥

तत् किं करवाणि ? कानादेशप्रशात् पसनयन्विस्खलनं दुर्वारमिति
 भावः । कथं त्वया प्रियदर्शन एव शैथिल्युता भवसि ? सर्वथा भावः
 करणोव इतिवादिनीः सखीः प्रति नायिकाया लक्ष्मिः । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८१ ॥

कृत इति । हे कठिनहृदये ! निष्ठुराशये ! स्मितेन मन्दहासेन
 मधुरं मनोहरं यथा तथा अभ्युद्गमविधिः मम दर्शनेन आसन्नो-
 त्खानव्यापारः दूरादेव कृतः, आज्ञा इदमिदं कुर्वित्वादेशः शिरसि
 न्यस्ता गृहीता, उच्चैरतिशयेन प्रणमितं प्रणतिः प्रतिवचनं प्रत्युत्तरं
 मिथने सङ्गमे दृष्टेः शैथिल्यं न दृश्यैव मिलनं न तु आलिङ्गनेनेति भावः
 इतोत्थं निगूढः यः अन्तःकोपः आन्तरिकक्रोधः तस्मात् इयं संवृतिः
 सङ्गसंवरणं मे मम चेतः चित्तं दहति तापयतीत्यर्थः । शिखरिणी-
 वृत्तम् ॥ ८२ ॥

एकस्मिन्निति । एकस्मिन् शयने शय्यायां विपक्षरमणी सपत्नी-
 त्वर्थः तस्याः नामग्रहे प्रियेण कृते सतीत्यर्थः सद्यः तत्क्षणं कोपेन
 पराङ्मुखं व्यावृत्तवदनं यथा तथा शयितया मुग्धया सरलया
 कामिन्या चाटूनि अतुनयवचनानि कुर्वन्नपि नाहमेवं कदापि
 करिष्यामीत्येवं वदन्नपि प्रियतमः आवेगात् कोपभरादिति यावत्

मलयमरुतां व्राता याता विकासितमल्लिका-
परिमलभरी भग्नी यीष्म ! त्वमुत्सृष्टसे यदि ।
घन ! घटयितुं निस्त्रेहं त्वां य एव निवर्त्तने
प्रभवतितरां किन्नश्छिन्नं स एव धनञ्जयः ॥ ८४ ॥
स्वं दृष्ट्वा करजक्षतं मधुमदक्षीवा विचार्योर्षया
गच्छन्ती क्व नु गच्छसीति विधृता बाला पटास्ते मया ।

अवधीरितः निराकृतः तत्क्षणात् तृष्णो स्थितः मौनमाश्रित इत्यर्थः
किन्तु एषः प्रियतमः सुप्त इव निर्द्वित एवेत्यर्थः । अत्रावधारणार्थं
इत्युच्यते । माभूत् न भवतु इति धिमेति भावः मन्दम् ईषत्
बलिता बालिना योवा बलिन् तत् यथा तथा पुनः वीक्षितः
अवबोक्तः । शार्दूलविष्णोर्द्धितं पृत्तम् ॥ ८२ ॥

मलयेति । हे यीष्म ! त्वं यदि उत्सृष्टसे उत्सृष्टसे तदा
मलयमरुतां व्राताः सङ्घाः याताः नाशं गता इति यावत् तथा
विकासितानां मल्लिकानां परिमलभरः सौरभातिशयः भग्नः नष्टः
स्यादिति शेषः । हे घन ! मेव ! य एव निस्त्रेहं निर्दयं त्वां निव-
र्त्तने निवारणे घटयितुं योजयितुं दूरीकर्तुमिति यावत् प्रभवति
तरास् अतिशयेन प्रभवति, स एव धनञ्जयः अर्जुनः यदि विद्यते
इति शेषः तदा नः अस्माकं किं किञ्च त्वयेति शेषः न किमापि त्वया
कर्म शक्यते इति भावः । पुरा खाण्डवदाहे इन्द्रप्रेरितघनानां
तुसुखं वर्षणम् अर्जुनेन शरसम्बाधेनिराकृतमिति पौराणिकी वासांला-
सुसन्धेया । विराहण्यां वासन्तानां मलयमरुतां तत्काव्यविकसितानां
मल्लिकानाञ्च तथा मेघानामस्युद्धीपकत्वमसङ्गमानानां यीष्माभिनन्दन-
मर्जुनप्रशंसनञ्चेदम् । हरिणीपृत्तम् ॥ ८४ ॥

स्वमिति । मधुमदेन सुरापानजनितोक्तासेन योवा मत्ता बाला
काला स्वम् आत्मकृतं करजक्षतं नक्षत्रतचिह्नं दृष्ट्वा मदङ्गे इति शेषः

प्रत्यावृत्तमुखी सबाध्यनयना मां मुञ्च मुञ्चेति सा
 कोपात् प्रस्फुरिताधरा यद्वदत्तत् केन विस्मर्यते ॥ ८५ ॥
 सालक्तकं शतदलाधिककान्तिरम्भं
 रत्नीषधामनिकरारुणनूपुरम् ।
 क्षिप्तं भृशं कुपितया तरलोत्पलाद्या
 सौभाग्यचिह्नमिव मूर्ध्नि पदं विरेजे ॥ ८६ ॥
 कपोले पत्राली करतलनिरोधेन मृदिता
 निपीतो निःश्वासैरयममृतहृद्योऽधररसः ।

देव्या अस्याङ्गनाहोषेच विषाद्यं विविष्य नेदं अतहतमपि तु अस्या-
 ङ्गनाहतमिति निर्णयेति यावत् गच्छन्ती पवन्ती क तु कुल बहु
 नच्छतीति मया पटान्ते यद्वाञ्छते विष्टता प्रत्यावृत्तमुखी पराङ्मुखी
 सबाध्यनयना सान्नुनेत्रा मां मुञ्च मुञ्च त्वज त्वज इति उक्तेति शेषः
 कोपात् प्रस्फुरिताधरा प्रकम्पितोऽपि सती यत् अद्वदत् तत् केन विस्म-
 र्यते ? अविस्मरणीयं तदित्यर्थः । सहायं प्रति कक्षचित् नावि-
 काया वासावर्चनमिदम् । यादृक्कविक्त्रोद्धतं वृत्तम् ॥ ८५ ॥

सावक्तकमिति । भृशम् अत्यर्थं कुपितया क्रुद्धया तरलोत्पलाद्या
 अक्षुब्धनीलोत्पलनेत्रया कान्तवेति शेषः मूर्ध्नि धिरसि क्षिप्तं निश्चितं
 सावक्तकं साधारणरञ्जितं शतदलादपि कमलादपि अधिकया साक्षा
 त्रिवा रस्यं मनोहरं रत्नीषधामं अखिलकुशां धामनिकरेण कान्ति-
 बुद्धेन अद्वयं रत्नं नूपुरं यच्च तथाभूतं पदं सौभाग्यचिह्नमिव कान्ति-
 वाञ्छाभ्यचिह्नमिव प्रियस्त्विति शेषः विरेजे शुशुभे । वसन्ततिष्ठं
 वृत्तम् ॥ ८६ ॥

कपोले इति । हे निरहरोधे ! अक्षुब्धनामुने इति यावत् कर-
 तलाभ्यां निरोधेन आवरणेन कपोले गच्छे पत्राली पत्ररचनावधिः

मुहुः कण्ठे लग्नस्तरलयति बाष्पः स्नानतटं
 प्रियो मण्युर्जातस्तव निरनुरोधे । न तु वयम् ॥ ८७ ॥
 साक्षात्कृत्य सलाटपट्टमभितः केयूरमुद्रा गले
 वक्त्रे कञ्जलकालिमा नयनयोस्ताम्बूलरागोदयः ।
 दृष्ट्वा क्रीपविधायि मण्डनमिदं प्रातश्चिरं प्रियसौ
 श्रीलातामरसोदरे मृगदृशः श्वासाः समाप्तिं गताः ॥ ८८ ॥

कृदिना प्रोच्छिन्ना, एवम् अस्मत्पुं दृशः मनोपः अधररसः
 निःश्वसैः रोषैरिति श्लेषः पीतः घोषं नीत इत्यर्थः । लुब्धः पुनः पुनः
 कण्ठे लग्नः वक्षित इत्यर्थः बाष्पः अश्रुवारि कान्तटं तरलवर्ति चक्ष-
 त्वति कल्पयतीत्यर्थः सलाट् सानोपरि वेनेन घतनादिति भावः ।
 वक्तः तव मण्युः क्रीपः प्रियो जातः, वयं न तु, नैव प्रिया जाता इति
 श्लेषः । मण्योरनुरोधेन तत् कार्त्तिकं करोषि न जनाहुरोधेन मन्त्रिभक्त-
 जिति मण्योरेव प्रियता न तु जनेति निन्दार्थः । प्रियरिच्छीष्टतम् ॥ ८७ ॥

वाद्येति । प्रियसः कान्तस्य सलाटपट्टं कलाट्टेयम् अभितः
 वक्तः सलाटोपरीत्यर्थः साक्षात्कृत्य अक्षरकविज्ञं पादप्रकारजनित-
 मिति भावः, गले कण्ठे केयूरमुद्राः कण्ठरेखाः आश्रितकनकनित-
 इति भावः, वक्त्रे वदने कञ्जलकालिमा अञ्जनमाश्रित्यं पुम्बनकनित
 इति भावः, नयनयोः ताम्बूलरागस्य उदयः स्थितिः पुम्बनकनित
 इति भावः, दृष्टं क्रीपविधायि क्रीपकारणं मण्डनम् अक्षररसम् अ-
 श्रुवारिभक्त्येवजनितमिति भावः प्रातः प्रातःकाले चिरं बहुकालं
 दृष्ट्वा मृगदृशः मृगनयनायाः श्रीलातामरसोदरे श्रीलातामरसोदरे
 वासाः प्रातश्चिरवः समाप्तिं गताः निर्गता इत्यर्थः श्रीलातामरसो-
 दयम् आश्रित्यन्वी प्रात्याम्बुलरागविति निन्दार्थः । शार्दूलकविश्रीद्धितं
 कृतम् ॥ ८८ ॥

तप्ते महाविरहवह्निशिखावलीभि-

रापाण्डुरस्तनतटे हृदये प्रियायाः ।

रथ्यालिषीषणनिवेशितलीलदृष्टे-

नूनं क्षणच्छानिति वाष्पकणाः पतन्ति ॥ ८९ ॥

चिन्तामोहविनिश्लेन मनसा मौनेन पादानतः

प्रत्यास्थानपराङ्मुखः प्रियतमो गन्तुं प्रवृत्तोऽधुना ।

सत्रीङ्गैरलसैर्निरन्तरलुठघ्राण्याकुलैर्लोचनैः

आसीत्कम्पकुचं निरीक्ष्य सुचिरं जीवेशया वारितः ॥ ९० ॥

तप्ते इति । महावह्नीभिः विरहवह्निशिखावलीभिः तप्त-
एव व्यापाण्डुरौ स्तनतटौ बल तादृशे रथ्यालीनाम् अश्वनिचवानां
नीलसं सवसोक्षणे निवेशिता लोका सट्टणा सदर्शनवाञ्छसिति
वापत्-दृष्टः बलाः तदाभूतायाः प्रियायाः हृदये क्षणच्छानिति
वाष्पकणाः अतुदिन्द्यः पतन्ति नूनम् उत्प्रेष्ये । मन्ये यत्तु प्रुवं
भावो नूननिश्लेषमादयः । उत्प्रेष्याव्यञ्जनाः घट्टा इवमन्तोऽपि
तादृश इति दर्शयः । पान्थस्य कस्यापि नद्यायं प्रति स्वकान्तावस्था-
वर्धनमिरम् । बहन्तिलकं दृष्टम् ॥ ८९ ॥

चिन्तेति । चिन्ता प्रियं प्रति किं कर्तव्यमित्येवं भावना, मोहः
कर्तव्यविमूढता ताभ्यां विनिश्लेनेन कर्तव्यनिर्णयाद्यमेवेति वाक्य-
जनना चिन्तेन मौनेन लुण्णीभ्यावेन च उपवर्धितमेति भावः, उप-
वर्धये इतीवा । जीवेशया प्राणेश्यां पादानतः अपराङ्गोऽङ्गीभि
परवर्धिततः तदापि प्रत्यास्थानेन निरावरणेन पराङ्मुखः पितृषः
क्षतएव अधुना भाव्यतं गन्तुं प्रवृत्तः उद्यतः प्रियतमः चाखेन दीर्घे-
वेति भावः उत्कम्पो कुचो स्तनौ बल तत् यथा तथा सुचिरं बल-
वत् निरीक्ष्य सत्रीङ्गैः बहव्यैः सवसैः मन्यतैः निरन्तरं यथा तथा

तन्वङ्ग्रा गुरुसन्निधौ नयनजं यद्धारि संस्तम्भितं
 तेनान्तर्गलितेन मन्मथशिखी सिक्तोऽनुषङ्गोद्भवः ।
 मन्ये तस्य निरस्यमानकिरणस्यैषा मुखेनोद्गता
 श्वासामोदसमाकुलालिनिकरध्याजेन धूमावलिः ॥ ८१ ॥
 भ्रूभेदो रचितः चिरं नयनयोरभ्यस्तमामीलनं
 रोद्धुं शिञ्चितमादरेण हसितं मीनेऽभियोगः कृतः ।
 वैर्यं कर्तुमपि स्थिरीकृतमिदं चेतः कथञ्चिन्मया
 बहो मानपरियद्दे परिकरः सिद्धिसु दैवस्थिता ॥ ८२ ॥

कुठङ्गिः पतङ्गिः वाष्पैः अशुभिः आकुलेः ओषधैः नवनैः वारितः
 प्रतिबद्धः । जीवाशयेति पाठे जीवनाशयेत्यर्थः अनेन विनाङ्गं न
 जीवामीति धिमेति भावः । शार्दूलविश्रोद्धितं वृत्तम् ॥ ८० ॥

तन्वङ्ग्रेति । तन्वङ्ग्रा लशाङ्ग्रा गुरुणां शशुरादीनां सञ्चिधौ
 वकीपे अत् नवनजं वारि अशुजकं कालवियोगजमिति भावः संस्त-
 म्भितं संवृतम्, अन्तर्गलितेन अन्तःपतितेन तेन वारिणा अशुषङ्गोद्-
 भवः अशुषङ्गात् सततचित्तनात् अत्पत्तिर्यस्य तथाभूतः मन्मथशिखी
 मदवाग्निः सिक्तः, ततश्च मुखेन निरस्यमानाः निर्वापमाणाः किरणाः
 शिखा यस्य तथाभूतस्य तस्य मन्मथशिखिनः एषा धूमावलिः
 धूमनिचयः श्वासे निःश्वावमारुते तन्वङ्ग्रा इति च आसोदः सौरभं
 तेन समाकुलाः सङ्घयः समवेताः ये अलव्यः भ्रमराः तेषां निकरः
 समूह एव ध्याजः कलं तेन उद्गताः निर्गताः इति मन्ये सम्भ्रा-
 वयानि । अत्प्रजाबद्धारः । शार्दूलविश्रोद्धितं वृत्तम् ॥ ८१ ॥

भ्रूभेद इति । मया भ्रूभेदः अशुभङ्गो कौटिल्यमित्यर्थः रचितः
 कृतः, नयनयोः आमीलनं निमीलनं चिरम् अभ्यस्तम्, आदरेण हसितं
 हासं रोद्धुं शिञ्चितं, मीने तूष्णीन्वाये अभियोगः वक्रः, कवः,

देयैरन्तरिता यतैश्च सरितासुर्वीक्षतां जानने-
 र्वन्नेनापि न याति सोचनपथं कान्तेति जानन्नपि ।
 उद्ग्रीयस्वरचारैरुद्वयसुधः कृत्वान्नुपूर्वे दृशौ
 तामाशां पथिकस्तथापि किमपि ध्यायन्नुपूर्वीयते ॥ ८२ ॥
 कोपस्वया हृदि कृतो यदि पदजाधि !
 सोऽस्तु प्रियस्तव किमत्र विधेयमन्यत् ।
 आश्लेषमपेय मदर्पितपूर्वमुच्चैः
 मङ्गं समपेय मदर्पितशुभ्यनद्य ॥ ८३ ॥

इदमपि वेतः धैर्यं कर्तुं न शक्यते चतुर्निजपि पाठः । विररी-
 क्तं निश्चिन्तय रत्नं जानपतिपदे प्रियं प्रति कोपविधाने परस्परः
 कटिबन्धः उद्ग्रीवः इति वापद् बहुः कृतः, य किन्तु विद्धिः वाक्यं
 देवं स्थिता देवाभोनेत्तर्षः, शिवता कृतमायां भवाभोति न जाने
 देवदेव बहु जानतीति भावः । कथं जानः कर्तुं न शक्यते इति
 वादिनी पथो प्रति उग्राया नाशिकाया उक्तिरिदम् । यादृक्-
 विक्रोहितं इत्यम् ॥ ८२ ॥

देयैरिति । जाना प्रेक्षणी देयैः जनपदैः सरितां नदीनीं
 र्वीक्षतां सर्वतानाहु यतैः जाननेः सरण्ये च अन्तरिता व्यभिचितां
 चक्रदुरवर्तिनीति वापद् अतएव र्वीनापि सोचनपथं हृदिपथं न
 याति न गच्छति न हृत्, यन्मते इति भावः इति जानन्नपि पथिकः
 तथापि उद्ग्रीवः उच्चमितयोः चरणात् न इहा र्वीक्षिता
 बहुधा नूनिर्जन तथोक्तः किमपि ध्यायन्नु विनयन्नु केषुपूर्वे इत्यो
 नयने कृत्वा उक्तः इतः इतः तान् आशां दिवं र्वीं जानां तिष्ठतीति
 भावः योचते पश्यति । यादृक् विक्रोहितं इत्यम् ॥ ८२ ॥

कोप इति । हे पदजाधि ! पश्यते । यदि तव हृदि
 ममपि कोपः कृतः, य कोपः तव प्रियः । केषु र्वीक्षेत् सुदेवैरर्चयितुं

ऊरुहयं सुगृह्यः कदलस्य काण्ठी

मध्ये च वेदिर तुलं स्तनयुग्ममस्याः ।

लावण्यवारिपरिपूरितशतकुम्भ-

कुम्भौ मनोज नृपतेरभिषेचनाय ॥ ६५ ॥

चपलहृदये ! किं स्वातन्त्र्यात्तथा गृहमागतः

चरणपतितः प्रेमाद्गार्द्रः प्रियः समुपेक्षितः ।

तदिदमधुना यावज्जीवं निरस्तसुखीदया

रुदितशरणा दुर्घातीनां सहस्र रथां फलम् ॥ ६६ ॥

नाङ्गमिति भावः, अत्र विषये अन्यत् किं विधेयं कर्तव्यं न किमपि कर्तव्यं क्रीडार्थः । किन्तु मदर्पितपूर्वं पूर्वं मया दत्तम् उच्यते : नाङ्गमिति यावत् आक्षेपम् आक्षिप्तं मदर्पितचुम्बनञ्च मया दत्तं चुम्बनञ्च मया समर्पय देहि, यदा मया सह ते सम्बन्धो नष्टः तदा कदलस्य सुगृह्यं परिशोधयेति भावः । वचनतिशक्तं उक्तम् ॥ ६४ ॥

ऊरुहयमिति । अस्याः सुगृह्यः सुमनयनायाः ऊरुहयं कदलस्य रन्धातरोः काण्ठी कुम्भौ, मध्यं वेदिः परिष्कृता भूमिरिति कुमारसम्भवटीकायां मञ्जिनाथः परिष्कृता भूमिः शोषेति यावदिति केचित् । तथा अत्र च निरुपमं स्तनयुग्मं मनोजन्यपतेः मदनराजस्य अभिषेचनाय ज्ञानाय लावण्यवारिभिः परिपूरितौ शतकुम्भकुम्भौ सुवर्णकलशौ । अतिसुन्दरीयमिति भावः । वचन-
तिशक्तं उक्तम् ॥ ६५ ॥

चपलहृदये इति । हे चपलहृदये ! अक्षयचित्ते ! गृहमागतः चरणपतितः प्रेम्णा प्रचयेन आर्द्रः अतिप्रेमवानित्यर्थः प्रियः स्वातन्त्र्यात् शोषेत्वा तथा तेन प्रकारेण किं कथं समुपेक्षितः अय-
शीरितः ? तत् तस्मात् अधुना इदानीं यावज्जीवं निरस्तः नाशितः कुम्भोदयः कदा ताड्यो तथा रुदितं रोदनमेव शरणम् आश्रयः वति-

रात्रौ वारिभरालसाम्बुदरवोद्विम्बेन जाताशुष्या
 पात्येनात्ममनोजदुःखपिशुर्न गीतं तथोत्कण्ठया ।
 आस्तां जीवितहारिणः प्रवसनालापस्य सङ्गीर्त्तनं
 मानस्यापि जलाञ्जलिः सरभसं लोकेन दत्तो यथा ॥८७॥

हारो जलार्द्रवसनं नलिनीदलानि

प्रालेयशीकरमुचसुहिनांशुभासः ।

यस्येन्वनानि सरसानि च चन्दनानि

निर्वाणमेष्यति कथं स मनोभवान्निः ॥ ८८ ॥

रित्यर्थः यथाः तद्याभूता सती इदं दुर्जातीनां दुष्टानां दुर्गं कोशामां
 फलं प्रियविरहदुःखमिति भावः सहस्रं प्राप्नुहि । हरिणीदत्तम्
 ॥ ८६ ॥

रालाविति । रात्रौ रजस्र्यां वारिभरेण जलभारेण अलङ्कारानां
 सन्वराणां सम्बुदानां भेषानां रवेण गर्जितेन उद्विम्बः तेन अतएव
 जाताशुष्या सज्जनयनेन पात्येन पथिकेन विरहिणेति भावः उदु-
 कण्ठया प्रियाविरहजनितयेति भावः आत्मनः स्वस्य मनोजदुःखपि-
 शुर्न अटनसन्नाप्रसूयकं तथा तेन प्रकारेण गीतं इदित्यमिति यावत्,
 अत्रा जीवितहारिणः प्राणनाशकस्य प्रवसनालापस्य प्रवाहकपात्रः
 सङ्गीर्त्तनम् आस्तां तिष्ठतु, लोकेन तत्त्वत्वेनेति भावः मानस्यापि
 जलाञ्जलिः सरभसं स्वयं सत्वरमित्यर्थः इतः । प्रियाविरहदुःख-
 मतीव दुःखमिति आनोऽपि परित्यक्त इति निम्बर्षः । शार्दूल-
 विक्रोद्धितं दत्तम् ॥ ८७ ॥

हार इति । हारः मोक्षिकपात्रा, जलार्द्रं वसनं, नलिनी-
 दलानि पद्मिनीपत्राणि, प्रालेयशीकरमुचः शिशिरकरवर्षिणः सुहि-
 नाशोचन्द्रस्य भावः किरणाः, सरसानि आर्द्राणि चन्दनानि च अलं

तन्वी शरत्त्रिपद्यना पुलिने कपोली
 लीले दृशी हचिरचञ्चलसञ्चरीटी ।
 तद्वन्धनाय सुधिरार्पितसुभ्रुचाप-
 चाखालपाशयुगलाविव शून्यकर्षी ॥ ९९ ॥
 हारोऽयं हरिबाचीषां लुठति स्तनमण्डले ।
 सुत्नानामप्यवस्थेयं के वयं स्मरकिहुराः ॥ १०० ॥
 इत्यमरग्रन्थकं परिपूर्णम् ।

इत्यनानि काष्ठानि, ए मनोभवाग्निः कालानन्दः कर्षं निर्वापम्
 इत्यत्रि ? नैव मास्यतीत्यर्थः । वदन्तित्यक्तं इत्यञ् ॥ ९९ ॥

तन्वीति । तन्वी लघाङ्गी काला शरत्त्रिपद्यना शरत्काशीनकुा,
 कपोली पुलिने बैकते, लीले चञ्चले दृशी नवने हचिरौ मनोघ्नी
 चञ्चली सञ्चरीटी पक्षिविधेयो, तयोः सञ्चरीटयोर्वन्धनाय सुधिरक्
 चर्षितः बोजितः शोभना धुरेव पाशः चञ्चः येन तादृशी चचाख्यावः
 व्याधः तत्र चाचयुगलाविव शून्यकर्षी तिष्ठत इति शेषः । वदन्त-
 तित्यक्तं इत्यञ् ॥ ९९ ॥

हार इति । हरिबाचीषां स्तननयनानां कालानां स्तनमण्डले
 अयं हारः नीलिकण्ठरः लुठति, सुत्नानामपि नीलिकण्ठाराचानां
 विद्वानाकपोति ध्वनिः इत्यञ् चरत्या, स्मरकिहुराः चावहायाः वयं
 के ? कालाकलीहया इया भवतीति किं वदन्त्यनिति भावः । चञ्च-
 च्चुद्धत्यञ् ॥ १०० ॥

इति वि, ए उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्याभारभट्टाचार्येण
 विरचिता अमरग्रन्थकख्याख्या समाप्ता ।

शृङ्गारशतकम् ।

—०—

शम्भुस्वयम्भुहरयो हरिणेक्षणानां
 येनाक्रियन्त सततं गृहकर्मदासाः ।
 वाचामगोचरचरित्रविचित्रताय
 तस्मै नमो भगवते कुसुमायुधाय ॥ १ ॥
 स्मितेन भावेन च लज्जया भिया
 पराङ्मुखैरर्द्धकटाक्षवीक्षणैः ।
 वचोभिरीर्ष्याकलहेन लीलया
 समस्तभावैः खलु बन्धनं स्त्रियः ॥ २ ॥

शम्भुति । येन शम्भुस्वयम्भुहरयः हरविधिकेयवाः हरिणे-
 क्षणानां गृहगनयनानां सततं गृहकर्मसु दासाः किङ्कराः अक्रियन्त
 कृताः, वाचां वाक्यानाम् अगोचरी चरित्रस्य विचित्रता वैचित्र्यं
 यस्य तादृशाय तस्मै भगवते सर्वप्रभवे मकरध्वजाय मदनाय नमः ।
 वसन्ततिलकं वृत्तं, श्लोकं वसन्ततिलकं तभजा जगौ ग इति तद्व-
 क्षणात् ॥ १ ॥

स्मितेनेति । स्त्रियः नार्थः स्मितेन मृदुहासेन, भावेन निर्वि-
 कारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रियेत्युक्तलक्षणोपेन यिलासविशेषेण वा,
 लज्जया भिया भयेन, पराङ्मुखैः सुखव्यावर्त्तनैः, अर्द्धकटाक्षेण वीक्षणैः
 अवलोकनैः, वचोभिः वाक्यैः, ईर्ष्याकलहेन, लीलया सुरतविहारेण-
 त्वर्थः (किं बहूना) समस्तभावैः सर्वैः प्रकारैरित्यर्थः बन्धनं संवर्द्धनं
 खलु पुरुषाणांमिति शेषः । स्मितादिभिः भावैः इत्याः स्त्रीभिर्वर्धो

भ्रूचातुर्याकुञ्चिताक्षाः कटाक्षाः
 क्षिग्धा वाचो लज्जितासैव हासाः ।
 लीलामन्दं प्रस्थितं च स्थितञ्च
 स्त्रीणामेतद् भूषणञ्चायुधञ्च ॥ ३ ॥
 क्वचित् सुभ्रूभङ्गैः क्वचिदपि च लज्जापरिणतैः
 क्वचिद्भीतितस्तैः क्वचिदपि च लीलाविलसितैः ।
 नवोद्गानामेभिर्वदनकमलैर्नेत्रक्षलितैः
 स्फुरन्नीलालीनां प्रकरपरिपूर्णा इव दृशः ॥ ४ ॥

क्रिबन्ते इति तात्पर्यम् । वंशस्यविलं दृप्तं, वदन्ति वंशस्यविलं
 जतौ जराविति तद्वक्षणात् ॥ २ ॥

भ्रूचातुर्येति । भ्रूचोचातुर्येण भङ्गविशेषेण आकुञ्चितानि
 सङ्कुचितानि अक्षीणि नेत्राणि येषु तथाविधाः कटाक्षाः, क्षिग्धाः
 प्रेमपूर्णा इति यावत् वाचः वाक्यानि, लज्जिताः लज्जासंबन्धिताः
 हासाः, लीलया विलासविशेषेण मन्दं मन्दरं प्रस्थितं गमनं, स्थितम्
 अवस्थानञ्च एतत् सर्वं स्त्रीणां भूषणम् अलङ्करणम् आयुधम् अस्त्रञ्च
 पुंसं मनोहरणात् कामावेशेन पोद्गनाच्चेति भावः । शालिनोदृप्तं,
 साक्तो गो चेच्छालिनी वेदलोक्तेरिति तद्वक्षणात् ॥ ३ ॥

क्वचिदिति । क्वचित् सुभ्रूभङ्गैः भ्रूकौटिल्यसङ्घटैः, क्वचिदपि
 लज्जया परिणतैः सङ्कुचितैरिति यावत्, क्वचित् भीतितस्तैः भय-
 चकितैः, क्वचिदपि लीलया भङ्गविशेषेण विलसितैः स्फुरितैः, नवो-
 द्गानां सुगुणानां नेत्राणि अक्षितानि येषु तद्योक्तैः सङ्कलमयनैरित्यर्थः,
 यमिः वदनकमलैः सुखसरोजैः दृशः दर्शनव्यापाराः दृष्टिप्रसरा इति
 यावत्, स्फुरन्ती प्रसरन्ती लीला विलासो येषां तादृशानाम् अक्षीणां
 प्रसराणां प्रकरैः पङ्क्तैः परिपूर्णा इव व्याप्ता इव दृश्यन्ते इति शेषः ।

वक्त्रं चन्द्रविकासि पङ्कजपरीहासक्षमे लीचने
वर्षः स्वर्णमपाकरिणुरलिनीजिष्णुः कचानाक्षयः ।
वक्षोजाविभक्तुम्भसम्भ्रमहरी गुर्वी नितम्बस्यली
वाचां हारि च मार्दवं युवतिषु स्वाभाविकं मण्डनम् ॥ ५ ॥
स्मितं किञ्चिद्वक्त्रे सरलतरलो दृष्टिविभवः
परिस्यन्दो वाचामभिनवविलासोक्तिसरसः ।
गतीनामारम्भः किसलयितलीलापरिकरः
सृष्टान्त्यास्तारुण्यं किमिह न हि रम्यं मृगदृशः ॥ ६ ॥

शिखरिणीयुक्तं, रसैरुद्वैग्लिङ्गा यमनसमन्तातः शिखरिणीति तद्वच-
न्यात् ॥ ४ ॥

वक्त्रमिति । चन्द्रवत् विकसति शोभते इति तद्योक्तं वक्त्रं वदन्,
बोचने नेत्रे पङ्कजेषु परिहासः अक्षया हास्यं तस्य क्षमे योग्ये
पङ्कजयिनी इति भावः, वर्षः कान्तिः स्वर्णं काञ्चनम् अपाकरिणुः
जिष्णुः, कचानां केशानां क्षयः सङ्कः अलिनी भ्रमरमात्रा तस्याः
जिष्णुः विजेता, वक्षोजो कुक्षौ इभक्तुम्भयोः गजकुम्भयोः सम्भ्रम-
हरी गौरवजयिनो, नितम्बस्यली नितम्बदेशः गुर्वी मङ्गली, वाचां
वचनानां हारि मनोहारकं मार्दवं मृदुत्वञ्च, एतत् सर्वं युवतिषु
तरुणीषु स्वाभाविकं सङ्कनं मण्डनं भूषणम् । शार्दूलविक्रीडितं
दृशम् । सूर्याश्वेद्यदि सः सजो सततगाः शार्दूलविक्रीडितमिति
तद्वचन्यात् ॥ ५ ॥

स्मितमिति । वक्त्रे वदने किञ्चित् सन्दं स्मितं हास्यं सरल-
तरलः सङ्कजवपलः दृष्टिविभवः दृक्पसरः, वाचां परिस्यन्दः कथनम्
अभिनवया विलासोक्त्या विलासभाषितेन सरसः मधुर इत्यर्थः,
गतीनां पदविच्छेपाण्याम् आरम्भः प्रक्रमः किसलयितः पञ्चवित्तः
विस्तुरित इति वाचत् लीलापरिकरः विलासभङ्गिः बल तादृशः,

दृष्टा दृष्टिमधी ददाति कुरुते नालापमाभाषिता
 शय्यायां परिदृश्य तिष्ठति बलादालिङ्गिता वेपते ।
 निर्यान्तीषु सखीषु वासभवनाभिर्गन्तुमेवेहते
 जाता वामतयैव सम्प्रति मम प्रीत्यै नवोढा प्रिया ॥ ७ ॥
 द्रष्टव्येषु किमुत्तमं ? नृगदृशां प्रेमप्रसन्नं मुखं
 घ्रातव्येष्वपि किं ? तदास्यपवनः श्राव्येषु किं ? तद्वचः ।
 किं स्वाद्येषु ? तदीष्टपल्लवरसः स्पृश्येषु किं ? तत्तनुः
 ध्येयं किं ? नवयौवनात् स्रष्टव्यैः सर्वत्र तद्विभ्रमः ॥ ८ ॥

अतः तादृश्यं यौवनं स्पृशन्त्याः प्राप्नुवन्त्याः नृगदृशः कामिन्त्याः दृष्ट
 अनति किं रम्यं न हि, सर्वमेव रमणीयमित्यर्थः । शिखरिणो-
 दृष्टम् ॥ ६ ॥

दृष्टेति । नवोढा अभिनवविवाहिता प्रिया दृष्टा निरीक्षिता
 सती सद्योति शेषः अधः दृष्टिं ददाति अधोमुखी भवतीत्यर्थः आभा-
 षिता आक्षपने हतप्रयत्ना इति भावः आक्षापं न कुरुते उत्तरं न
 ददातीत्यर्थः शय्यायां परिदृश्य तिष्ठति, बलात् बलमाश्रित्य यवर्षे
 पञ्चमी । आलिङ्गिता अलिङ्गिता सती वेपते कम्पते सखीषु वासभव-
 नात् निर्यान्तीषु सतीषु निर्गन्तुमेव ईहते चेष्टते । अतः सम्प्रति
 वामतयैव प्रतिब्रूयन्तयैव मम प्रीतये आनन्दाय जाता । शार्दूल-
 विक्रीडितं दृष्टम् ॥ ७ ॥

द्रष्टव्येष्विति । द्रष्टव्येषु दर्शनीयेषु वस्तुषु मध्ये उत्तमम् उत्-
 तमं किम् ? नृगदृशां नृगाक्षीणां प्रेम्णा प्रणयेन प्रसन्नं विक्रमरं
 मुखम् उत्तममिति शेषः । घ्रातव्येषु आत्राणीयेषु वस्तुषु अपि मध्ये
 किम् उत्तममिति शेषः ? तासां नृगदृशाम् आस्यपवनः सुखमादतः
 उत्तम इति शेषः । श्राव्येषु श्रवणीयेषु वस्तुषु मध्ये किम् उत्तम-
 मिति शेषः ? तासां नृगदृशां वचः वचनम् उत्तममिति शेषः ।

एताः सखलहृत्तयसंहतिमेखलीत्य-

भङ्गारनूपुरस्वाङ्गतराजहंसाः ।

कुर्वन्ति कस्य न मनो विवशं तदृण्यो

विश्वस्तमुग्धहरिणीसदृशैः कटाक्षैः ॥ ८ ॥

कुङ्कुमपङ्ककलङ्कितदेहा भीरपयोधरकम्पितहारा ।

नूपुरहंसरथत्पदपद्मा कं न वशीकुर्वते भुवि रामा ॥ १० ॥

आद्येषु आस्त्रादमीयेषु वस्तुषु जम्भे उत्तमं किम् ? तादां स्तनद्वयात्
 लोचपङ्कवत्स्य रवः उत्तम इति शेषः । अदृष्टेषु स्वर्गविषयेषु वस्तुषु
 जम्भे किम् उत्तममिति शेषः ? तादां जगद्वयां तदुः अङ्गम् उत्त-
 मेति शेषः । सद्गुद्वैः सचेतोभिः जनैः ध्येयं चिन्तनीयं किम् ? नव-
 बीवनात् सर्वत्र सर्वेषु अङ्गेषु तादां विभक्तः विशाख इत्यर्थः । अङ्गि-
 पत्तु क्रिपरं पद्यमेतत् । शार्दूलविश्रोद्धितं हस्तम् ॥ ८ ॥

इता इति । सखलहृत्तां चकतां वसवानां करभूषणविशेषाणां
 संज्ञकैः समूहात् तत्रा मेखलायाः काञ्चुकाः अत्येन उद्गतेन भङ्गारेण
 नूपुराणां रवेण च व्याकुताः राजहंसाः बाभिः तादृश्याः एताः तदृश्याः
 विश्वस्तानां निःशङ्कितानां सखानां हरिणीनां स्तनीयां सदृशैः
 कटाक्षैः कस्य जनस्य जनः विवशं न कुर्वन्ति ? सर्वत्रैव कुर्वन्तीत्यर्थः ।
 वसन्ततिथकं हस्तम् ॥ ८ ॥

कुङ्कुमेति । कुङ्कुमानां पङ्केः इषैः कलङ्कितः कलुषितः देहो
 वस्त्राः तथोक्ता भीरवोः पयोधरवोः स्तनवोः कम्पितः तरङ्कितः हारो
 वस्त्राः तादृशी, नूपुरौ एव हंसी तादृशी रचती स्तनती पादपङ्के
 परचक्रमणे वस्त्राः तदाभूता वाजा जामा भुवि पृथिव्यां कं जनं न
 वशीकुर्वते ? सर्वत्रैव वशीकुर्वते इत्यर्थः । शोधकं हस्तं, शोधकमाह
 त भक्तिवशाद्गुणाविति तद्व्यञ्जनात् ॥ १० ॥

नूनं हि ते कविवरा विपरीतबोधा

थै नित्यमाहुरबला इति कामिनीनाम् ।

याभिर्विलोलतरतारकदृष्टिपातैः

शक्रादयोऽपि विजितास्त्वबलाः कथं ताः ? ॥ ११ ॥

नूनमाज्ञाकरस्तस्याः सुभ्रुवो मकरध्वजः ।

यतस्तन्नेत्रसञ्चारसूदितेषु प्रवर्त्तते ॥ १२ ॥

केशाः संयमिनः श्रुतेरपि परं पारं गते लोचने

अन्तर्वक्रमपि स्वभावशुचिभिः कीर्णं द्विजानां गणैः ।

नूनमिति । ये कामिनीनाम् अवनता इति नित्यं सततम् आहुः,
ते कविवराः कविश्रेष्ठाः विपरीतबोधाः विपर्यस्तबुद्धयः नूनं हि
निश्चितमेव । याभिः कामिनीभिः विलोलतरा चञ्चलतरा तारका
येषु तादृशैः दृष्टिपातैः शक्रादयः इन्द्रादयः अपि का कथाम्येवा-
मिति भावः विजिताः वशीकृताः, ताः अवनताः कथम् ? नैवावनता
इत्यर्थः । वसन्ततिबकं वृत्तम् ॥ ११ ॥

नूनमिति । मकरध्वजः कामः तस्याः सुभ्रुवः कान्तायाः आम्ना-
करः किङ्कुरः इति नूनम् उत्प्रेम्बे । यतः यस्मात् तस्याः सुभ्रुवः
नेत्रसञ्चारेण सूदितेषु व्यथितेषु जनेष्विति शेषः सूचितेष्विति पाठे
सूचितः संहितः रूपः शरः यत्नं तत् यथा तथा प्रवर्त्तते प्रसरति ।
अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ १२ ॥

केशा इति । हे तन्व ! कृपाङ्गि ! तव केशाः संयमिनः
संयताः वेद्यकाकारेण बद्धा इति यावत् इन्द्रियसंयमवन्त इति
ध्वनिः । लोचने नेत्रे श्रुतेरपि श्रवणोन्द्रियस्यापि वेदस्यापीति ध्वनिः
परं पारं गते, आकर्षकदृष्टे इति यावत् श्रुतिपारदृशनी इति ध्वनिः
यत्नं वटनमपि स्वभावशुचिभिः द्विजानां दन्तानां ब्राह्मणानाञ्चेति
ध्वनिः गणैः, दन्तविप्राण्डका द्विजा इत्यमरः । अन्तः कीर्णं व्याप्तं

सुक्तानां सतताधिवासरुचिरं वक्षीजकुम्भद्वयम्
 इत्थं तन्वि ! वपुः प्रशान्तमपि ते क्षोभं करोत्येव नः ॥ १३ ॥
 सुग्धे ! धनुष्मती केयमपूर्वापि च दृश्यसे ।
 यथावहंसि चेतांसि गुणैरेव न सायकैः ॥ १४ ॥
 सति प्रदीपे सत्यग्नौ ससु तारारवीन्दुषु ।
 विना मे शृङ्गशावाह्या तमोभूतमिदं जगत् ॥ १५ ॥

वक्षीजकुम्भद्वयं सनकवसयुगलं सुक्तानां मौक्तिकसराणां सिद्धानाञ्चेति
 ध्वनिः सतताधिवासेन सतसङ्गमेव रुचिरं मनोहरम् इत्थं प्रशान्तं
 शोभ्यमपि प्रकृष्टमपरमपीति ध्वनिः ते तव वपुः शरीरं नः अस्माकं
 क्षोभं व्यथां करोत्येव त्वत्प्राम्निवाहसयेति भावः । अत्र क्षोभहेतुं
 विना क्षोभकार्योत्पत्तेर्विभावनालङ्कारः, अक्षोभहेतौ सत्यपि तत्-
 फलाभावात् विशेषोक्तिरलङ्कारश्चेत्यनयोः सङ्करः । तदुक्तं दर्पणे ।
 विभावना विना हेतुं कार्योत्पत्तयंदुष्यते इति, सति हेतौ फला-
 भावो विशेषोक्तस्तथा द्विधेति च । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १२ ॥

सुग्धे इति । हे सुग्धे ! का इयम् अपूर्वा अद्भुता धनुष्मती
 इत्यसे त्वमिति शेषः । तथाहि गुणैः सौन्दर्यादिभिः सौवीरिभिश्चेति
 ध्वनिः एव यथावद् व्यथोचितं चेतांसि मनांसि हंसि विध्यसि, न
 सायकैः न शरैः हंसीति पूर्वोक्तान्वयः । धनुष्मान् शरेशैव लक्ष्यं
 विध्यति त्वं गुणैरेवेति तव धनुष्मत्त्वम् अपूर्वमिति भावः । अतुष्टु-
 वृत्तम् ॥ १४ ॥

सतीति । प्रदीपे सति अग्नौ सति तारारवीन्दुषु नक्षत्रसूर्य-
 चन्द्रमःसु सत्सुपि शृङ्गशावाह्या बान्धवा विना इदं जगत् मे नन
 तमोभूतम् अन्वकारमयं जातमिति शेषः । विरहिण्य उक्तिरिवम् ।
 अत्रापि विभावनाविशेषोक्तयोः सङ्करः । अतुष्टुवृत्तम् ॥ १५ ॥

उद्दृष्टः स्तनभार एष तरले नेत्रे चले भ्रूलते
 रागाश्लेषु तदोष्ठपङ्क्तवमिदं कुर्वन्तु नाम व्यथाम् ।
 सौभाग्याक्षरपङ्क्तिरेव लिखिता पुष्पायुधेन स्वयं
 मध्यस्थापि करोति तापमधिकं रोमावली केन सा ॥ १६ ॥
 गुरुषा स्तनभारेण मुखचन्द्रेण भासता ।
 शनैश्चराभ्यां पादाभ्यां रेजे ग्रहमयीव सा ॥ १७ ॥
 तस्याः स्तनी यदि घनी जघनं विहारि
 बद्धं च पारु तव चित्त ! विभाकुसलम् ।

उद्दृष्ट इति । उद्दृष्टः उद्भूतः अत्युन्नतत्वादिति भावः एष
 स्तनभारः तरले चञ्चले नेत्रे चले भ्रूलते तत् रत्नमिति भावः इदं
 ओष्ठपङ्क्तवम् इतानि रागाश्लेषु प्रथमाश्लेषु जनेषु व्यथा पीडा कुर्वन्तु
 नाम । पुष्पायुधेन कामेन स्वयं सौभाग्याक्षरपङ्क्तिरेव इव सुभगा
 मनेदित्येवं वक्ष्यावली वेत्तव्यः । अत्रैवगच्छ इत्यर्थः । लिखिता मध्यस्था
 मध्यदेशवर्तिनीत्यर्थः उदासीनेति ध्वनिः वा रोमावली केन हेतुना
 अधिकं तापं करोति जनयति ? कामिन्या रोमावलीदर्शनस्यातीवो-
 हीयकत्वादिति भावः । अत्र मध्यस्थस्य तापहेतुत्वाभावीचित्येऽपि
 तापकारणत्वेन कोर्तनात् विभावनासङ्कारः । शार्दूलविश्लोडितं
 इत्यम् ॥ १६ ॥

गुरुष्येति । सा ज्ञाना गुरुषां मङ्गलां दृष्टव्यं तना च भासते
 कामिन्यता अत्रैव च मुखचन्द्रेण मुखेन चन्द्रेणैव तया शनैश्चराभ्यां
 मन्दगतिभ्यां तदाश्लेषपादाभ्यां पादाभ्यां परचाभ्यां ग्रहमयीव गुरु-
 चन्द्रेणैव मन्दगतिपङ्क्तवदेव रेजे सुगुणे । अत्र शेषाहुमाचि-
 त्तोद्देशेऽसङ्कारः । अतुष्टु इत्यम् ॥ १७ ॥

। ज्ञाना इति । हे चित्त ! तस्याः ज्ञानायाः स्तनी यदि घनी
 विविधी, जघनं घटिहरोमानः यदि विहारि विद्येते च जगोहारणं,

पुण्यं कुरुष्व यदि तेषु तवास्ति वाञ्छा
पुण्यैर्विना न हि भवन्ति समीहितार्थाः ॥ १८ ॥

मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यम्

आर्याः समर्यादमिदं वदन्तु ।

सेव्या नितम्बा किमु भूधराणाम् ?

उत स्मरस्मैरविलासिनीनाम् ? ॥ १९ ॥

संसारेऽस्मिन्नसारे परिणतितरले द्वे गती पण्डितानां

तत्त्वज्ञानामृताम्भःपुलकितमनसां यातु कालः कदाचित् ।

नोसेष्मुग्धाङ्गनानां स्तनजघनभराभोगसम्भोगिनीनां

स्यूतोपस्थस्यूतीषु स्थगितकरतलक्ष्मणीलीलीयतानाम् ॥२०॥

वङ्गं वदनञ्च यदि चारु मनोसं, तदा तव व्याकुलत्वं व्याकुलत्वं
किम् ? किमर्घम् ? कथं त्वं व्याकुलीभवसौत्वर्षः यदि तेषु स्तनादिषु
भोक्तव्येष्विति भावः तव वाञ्छा अभिवापः अस्ति, तदा पुण्यं कुरुष्व,
पुण्यैः विना समीहितार्थाः इष्टार्थाः न हि भवन्ति । वदन्तितलकं
उत्तम् ॥ १८ ॥

मात्सर्यमिति । आर्याः विद्वांसः मात्सर्यं विद्मेषु उत्सार्य-
त्वङ्गा कार्यं विचार्य विविच्य भूधराणां पर्वतानां किञ्च ? उत
अथवा अरेषु कामेन स्मैराः नृदुष्ठासिन्धः वाः विलासिन्धः कामिन्धः
तासां नितम्बाः सेव्याः इदं समर्यादं वदुर्लभं वदन्तु । समर्यादस्य-
हरन्त्विति वा पाठः । उपजातिउत्तम् ॥ १९ ॥

संसारे इति । अस्मिन् असारे परिणतितरले परिणामपक्षे
अधिरपरिणामिनि अथञ्छिनीति यावत् संसारे पण्डितानां विदुषां
द्वे गती उपपद्ये । काञ्चरस्येति भावः । कदाचित् वदन्तु
अस्मत् तदेव अथः अथं तेन तत्पानेनेति भावः पुण्यमित्युक्तं आनन्दिते

मुखेन चन्द्रकान्तेन महानीलैः शिरोरुहैः ।

पाणिभ्यां पद्मरागाभ्यां रजे रत्नमयीव सा ॥ २१ ॥

सम्भोहयन्ति मदयन्ति विडम्बयन्ति

निर्भर्त्सयन्ति रमयन्ति विषादयन्ति ।

एताः प्रविश्य सदयं हृदयं नराणां

किन्नाम वामनयना न समाचरन्ति ॥ २२ ॥

जनो वेषां तद्याभूतानां सतां कालः यात गच्छत । नोचेत् तद-
 न्यथा क्षनबोर्जघनभरस्य विशालजघनस्य आभोगे विस्तारे यः
 सम्भोगः सस्यग्भोगः तद्वतीनां सुम्धाङ्गनानां सुन्दरीणां स्थूलोपस्थ-
 ल्यलीलु विशालबोनिषु स्वमितेन स्थितेन निहितेनेति वावत् कर-
 तलेन यः स्वर्गः तस्मिन् बोलं सत्तणां चञ्चलं वा, बोलस्यपलटणयो-
 रित्थमरः । अद्यतानां प्रहस्तानां सतां कालः आत्स्न्यनेन सम्बन्धः ।
 अम्भरादृप्तं, अम्भरीयानां लक्ष्येण त्रिस्तनियतियुता अम्भरा कीर्त्तितेय-
 मिति तद्वचन्यात् ॥ २० ॥

सुखेनेति । सा कान्ता चन्द्रकान्तेन चन्द्रवत् रमणीयेन तदास्व-
 लक्षिणा च, महानीलैः अतिनीलवर्णैः नीलकान्तपाणिभिश्च शिरोरुहैः
 क्रैयैः तथा पद्मरागाभ्यां पद्मवत् रागः कान्तिर्योस्तादृशाभ्यां
 वदास्वरत्नाभ्याश्च पाणिभ्यां मृजाभ्यां रत्नमयीव चन्द्रकान्तनीलकान्त-
 पद्मरागरत्नसङ्घेव रजे शुशुभे । ज्ञेयानुपाषितोत्प्रेक्षा । अतुष्टु-
 वृत्तम् ॥ २१ ॥

सम्भोहयन्तीति । एताः वामनयनाः कुटिलनेत्राः सुन्दरनयना
 वा कान्तैः नराणां पुंसां हृदयं सदयं प्रविश्य किं नाम न समाच-
 रन्ति ? सर्वमेव समाचरन्तीत्यर्थः । तथाहि सम्भोहयन्ति प्रान्मुग्धान्
 कुर्वन्ति, मदयन्ति अह्लासयन्ति भक्तान् कुर्वन्ति वा, विडम्बयन्ति प्रतार-
 यन्ति, निर्भर्त्सयन्ति तिरस्कृत्यन्ति, रमयन्ति रतं कारयन्ति, विषादयन्ति

विश्रम्य विश्रम्य वनद्रुमाणां
 छायासु तन्वी विचचार काचित् ।
 स्तनोत्तरीयेण करोद्धृतेन
 निवारयन्ती शशिनो मयूखान् ॥ २३ ॥
 अदर्शने दर्शनमात्रकामा
 दृष्ट्वा परिष्वङ्गरसैकलीला ।
 आलिङ्गितायां पुनरायताञ्छाम्
 आशास्महे विग्रहयोरभेदम् ॥ २४ ॥

विश्रम्यन्तु कुर्वन्ति च । दीपकावहारः । तदुक्तं दर्पणे । अपस्त-
 प्रस्तयोर्दीपकस्तु निगद्यते । अथ कारकमेकं आदनेकासु श्रियासु
 चेदिति । वसन्तितत्त्वकं वृत्तम् ॥ २२ ॥

विश्रम्येति । काचित् तन्वी वनद्रुमाणां वनतरुणां छायासु
 विश्रम्य विश्रम्य करोद्धृतेन हस्तोन्मूलं नोतेन स्तनोत्तरीयेण स्तना-
 वरणस्य अङ्गुलेनेत्यर्थः शशिनः चन्द्रस्य मयूखान् किरणान् निवार-
 यन्ती विचचार । विरहियया पर्यनमिदं, तस्या एव चन्द्रमयूखसो-
 द्दीपकत्वेन तद्वारणाय वसनासुखाच्छादनस्यौचित्यादित्यवम् । उप-
 जातिवृत्तम् ॥ २३ ॥

अदर्शने इति । अदर्शने दर्शनाभावे आवताञ्छा इति शेषः
 दर्शनमात्रकामाः दर्शनेनैव परितृप्तिकायिनः दृष्ट्वा आवताञ्छोमिति
 शेषः परिष्वङ्गः आलिङ्गनं तस्मिन् यः रसः आदः तत्र एकबोधा
 अतिवदन्त्या इत्यर्थः आवताञ्छां विश्रासनयनायां कान्तायामिति
 शेषः आलिङ्गितायां पुनः विग्रहयोः शरीरयोः अभेदं विश्लेषाभाव-
 मित्यर्थः आशास्महे आकाङ्क्षामः वयमिति शेषः । उपजातिवृत्तम्

मालती शिरसि जृम्भणोन्मुखी

चन्दनं वपुषि कुङ्कुमाविलम् ।

वक्षसि प्रियतमा मनोहरा

स्वर्श एष परिशिष्ट आगतः ॥ २५ ॥

भृत्तुवर्णनं तत्रादौ वसन्तः ।

परिमलभृतो वाताः शाखा नवाङ्कुरकोटयो

मधुरविरतोत्कण्ठा वाचः प्रियाः पिकषन्निषाम् ।

विरलसुरतस्त्रेदोद्रेका बधूवदनेन्दवः

प्रसरति मधौ रात्र्यां जातो न कस्य गुणोदयः ॥२६॥

भाष्येति । जृम्भणोन्मुखी विक्रासेन उत्तमसुखा भाषती
तत्पुष्पभाषेति वायु शिरसि, कुङ्कुमेन आविष्टं समृक्तं चन्दनं वपुषि
शरीरे, मनोहरा प्रियतमा वक्षसि यदि स्यादिति शेषः, तदा एषः
परिशिष्टः अपरः स्तनः आगतः उपस्थितः । रघोद्वताद्वतं,
रात् परैर्नरस्यै रघोद्वतेति तद्व्युत्पत्त्यात् ॥ २५ ॥

परिमलेति । मधौ वसन्ते रात्र्यां कस्य वस्तुन इति शेषः
गुणोदयः गुणोत्कर्षः जातः यन् न प्रसरति न विक्रमते ? अपि तु
सर्वस्यैवेत्यर्थः । तथाच वाताः वायवः परिमलभृतः विविधपुष्पाणां
मलयजानाञ्च सौरभशाशिनः, शाखाः तरुविटपाः नवाङ्कुराणां
कोटिः अप्पावववा वासु तथोक्ताः नवकिसलयविक्रासशाशिन्य इति
भावः पिकषन्निषां पिशानां कोकिलानाम् अन्येषाञ्च पक्षिणां मधुराः
मनोहराः विरतोत्कण्ठा उत्कण्ठाचारण्यः यद्वा विशिष्टेषु रतेषु
उत्कण्ठा शीतसुक्यं वाभिः तथाभूताः प्रियाः प्रीतिदायिन्यः वाचः,
तथा बधूनां कामिनीनां वदनेन्दवः सुखचन्द्रमयः विरलः कल्पः
सुरतात् केदोद्रेकाः वनवर्षिकोदयः येषु तादृशाः नातिशीतोष्णत्वात्
वसन्त्येति भावः । मधौ वसन्ते प्रसरति वस्तुजृम्भणोन्मुखे इति

मधुरयं मधुरैरपि कोकिला-

कलकलैर्मलयस्य च वायुभिः ।

विरहिणः प्रण्विहन्ति शरीरिणो

विपदि हन्त सुधापि विषायते ॥ २७ ॥

आवासः किल किञ्चिदेव दयितापार्श्वे विलासासक्तः

कर्णे कोकिलकाकलीकलरवस्मेरा लतामण्डपाः ।

गोष्ठी सत्कविभिः समङ्कतिपयैः सेव्याः सितांशोः करः

केषाञ्चिन्मुखयन्ति नेत्रहृदये चैत्रे विचित्राः क्षपाः ॥ २८ ॥

रात्यां कस्य गुणोदयः न जात इत्यप्यन्वयः समीचीन इति बोध्यम् ।

अत्र वाक्याद्येतेषां काव्यबिम्बमङ्गलारः । हरिणीद्वयं, नवमर-
महागः षड् वेदे हेयैर्हरिणा मतेति तल्लक्षणात् ॥ २६ ॥

मधुरिति । अयं मधुरपि मधुरैः मनोहरैः कोकिलानां आकल-
कलैः मलयस्य वायुभिश्च विरहिणः शरीरिणः प्राण्विनः प्रण्विहन्ति
व्यथयन्तीति भावः । हन्त खेदे विपदि सुधापि अमृतमपि विषायते
विषयत् आचरति । अत्र च विरहिणां विरह एव विपदिनि बोध्यम् ।
सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । तदुक्तं दर्पणे ।
सामान्यं वा विशेषेण विशेषकेन वा यदि । कार्यञ्च कारणेनेदं
कार्येण च समर्थ्यते । सामर्थ्येतेतरेष्वर्थान्तरन्यासोऽपि तत इति
॥ २७ ॥

आवास इति । दयितायाः ज्ञानायाः पार्श्वे किञ्चिदेव किवत्-
लक्षमपीति भावः विलासेन तत्सङ्गुलीकया अक्षयः विषयः आवासः
अवस्थानं कर्णे कोकिलानां काकलीकलरवेषु सूर्यसङ्घनिना स्मेराः
विलासन्त्यः लतामण्डपाः लतामण्डपाश्च, कतिपयैः सत्कविभिः समं
सेव्या गोष्ठी सभा, सितांशोश्चन्द्रक करः किरणाः, तथा चैत्रे
विचित्राः मनोहारिण्यः क्षपाः रात्रयः केषाञ्चित् पृथक्प्रवृत्ताभिति
भावः नेत्रहृदये नवमनमयी सुखयन्ति । शार्ङ्गविक्रीडितं हस्तम् ॥ २८ ॥

पान्थस्त्रीविरहानखाहुतिकथानातन्वती मञ्जरी
 माकन्देषु पिकाङ्गनाभिरधुना सोत्कण्ठमालोक्यते ।
 अथ्येते नवपाटलापरिमलप्राग्भारपाटञ्चराः
 वान्ति क्लान्तिहराः सुशीतलतराः श्रीखण्डशैलानिलाः ॥२८
 सहकारकुसुमकेसरनिकरभरामोदमूर्च्छितदिगन्ते ।
 मधुरमधुविधुरमधुपे मधौ सदा भवेदुत्कण्ठा ॥ ३० ॥

श्रीषः ।

अञ्जनाञ्जलचन्दनरसार्द्रकरा मृगाक्ष्यो
 धारागृहाणि कुसुमानि च कौसुदी च ।

पान्थेति । अधुना वसन्ते पिकाङ्गनाभिः कोकिलाभिः माक-
 न्देषु चूतेषु पान्थस्त्रीणां पयिकाङ्गनानां विरहानलेषु व्याकुलि-
 कथान् हवनीबालानिभान् मकरन्दानिति भावः आतन्वती विस्तार-
 यन्ती मञ्जरी सोत्कण्ठं सकौतुकम् आवाक्यते इत्यन्ते । अपि किञ्च
 एते नवानां पाटलानां पाटलापुष्पाणां परिमलस्य सौरभस्य प्राग्-
 भारः उत्कण्ठातिशयः अथवा पूर्वभारः प्रथमोद्गम इति यावत् तस्य
 पाटञ्चराः तञ्चराः तद्गार्हिन इति यावत् क्लान्तिहराः अमहारिणः
 सुशीतलतराः अतिसुशीतलाः श्रीखण्डशैलानिलाः मलयवायवः
 वान्ति वहन्ति । धार्द्रविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २८ ॥

सहकारेति । सहकारकुसुमानां मूतकुसुमानां केसरनिकरभरस्य
 किञ्चलकनिचवातिशयस्य आभोदेन मूर्च्छितः व्याप्तः दिगन्तः यस्मिन्
 तादृशे मधुरेण मनोज्ञेन मधुना मकरन्देन तत्प्रानेनेति भावः विधुराः
 मत्ताः मधुप्राः अमरा इत्येव तादृशे मधौ वसन्ते सदा उत्कण्ठा भवेत्
 विराड्दर्शयति शेषः आवाक्यते ॥ ३० ॥

अञ्जनेति । अञ्जनाञ्जलचन्दनरसैः चन्दनरसैः चार्द्रकराः विस्त-
 रकृताः क्लान्तिहराः क्लान्तेषु नाथ्यः धारागृहाणि अथवन्नमन्दिराणि

मन्दो मरुत् सुमनसः शुचि हर्म्यपृष्ठं
शीघ्रे मदश्च मदनश्च विवर्द्धयन्ति ॥ ३१ ॥

स्रजो हृद्यामोदव्यजनपवनचन्द्रकिरणः
परागः कासारी मलयजरजः सिन्धुविशदम् ।
शुचिः सीधोत्सङ्गः प्रतनु वसनं पङ्कजदृशो
निदाघे तूर्णं तत्सुखमुपलभन्ति सुकृतिनः ॥ ३२ ॥
सुधाशुभ्रन्धाम स्फुरदमलरश्मिः शशधरः
प्रियावक्त्राभोजं मलयजरजश्चातिसुरभि ।

कुसुमानि, कौसरी ज्योत्स्ना, मन्दः सुमनसः कुसुमस्य सुमनसामिति
पाठस्तु समीचीनः । मरुत् वायुः, शुचि परिच्छन्नं हर्म्यपृष्ठम्
अङ्गाङ्गिणीपरिभाम इत्यर्थः शीघ्रे मदम् उच्चासम् आनन्दमिति
भावत् मदनश्च कामश्च विवर्द्धयन्ति जनयन्ति । वसनतिलकं पृष्ठम्
॥ ३१ ॥

स्रज इति । स्रजः शृङ्गाराः, हृद्यः मनोज्ञः आमोदः सौरभं
ब्रह्म तादृशः व्यजनपवनः वीजनवायुः, चन्द्रकिरणः, कासारी सरो-
वरसम्बन्धी पद्मसम्बन्धीति भावः, स्रज कासारशब्देन सरोजं ब्रह्मते ।
परागः रजः कमलरज इत्यर्थः, सिन्धुविशदं सरित्क्षण्डं मलयज-
रजः चन्दनधूलिः, शुचिः परिशुद्धः सीधोत्सङ्गः हर्म्यतलं, प्रतनु
छन्दसां वसनं पङ्कजदृशः कमलनेत्राः कान्ता इति शेषः । निदाघे
शीघ्रे तूर्णं शीघ्रं सुकृतिनः पुण्यवन्तः तत्सुखं तत्तत्स्रगादीनां
वन्द्योपसुखम् उपलभन्ते प्राप्नुवन्ति । शिखरिणीवत्, रसैरुद्भूयिष्वा
यमनसमन्तानः शिखरिणीति ब्रह्मक्षणात् ॥ ३२ ॥

सुधेति । सुधया चूर्णेन युक्तं धीतं भाग्यं स्फुरन्तः प्रह-
रन्तः क्षमन्ताः निर्भन्ताः रश्मयः शिखाः ब्रह्म तादृशः शशधरश्चन्द्रः

स्रजो हृद्याः कौन्दास्तदिदमखिलं रागिणि जने
करोत्यन्तःशोभं न तु विषयसंसर्गविमुखे । ३३ ।

वर्षासमयः ।

तरुणी वक्ष्या दीपितकामा विकसज्जातीपुष्पसुगन्धिः ।

उन्नतपीनपयोधरभारा प्राहृष्टं कुरुते कस्य न हर्षम् ॥ ३४ ॥

वियदुपचितमेघभूमयः कन्दलिन्यो

नवकुटजकदम्बामोदिनी गन्धवाहाः ।

प्रियायाः कान्तायाः वक्त्रान्धोजं सुखकमलम् अतिसुरभि मलयजरजः
चन्दनधूलिः हृद्याः मनोघ्नाः कौन्दाः स्रजः कुन्दकुसुमहाराः तत्
इदम् अखिलं सर्वं रागिणि विषयवासनावति जने रागिणो जन-
श्लोति भावः अन्तःशोभं मनोदुःखं तत्तदभावनिबन्धनमिति भावः
करोति, विषयसंसर्गविमुखे वीतरामे इत्यर्थः न तु, वीतरामस्य
नेतेषु मनःशोभः श्लादिति भावः । शिखरिण्योऽस्तम् ॥ ३३ ॥

तरुण्योति । तरुणी नवीना वक्ष्या लवङ्गकुसुमाभोदवती वश-
वर्तिनी च दीपितकामा कामोद्दीपनी उदुहृष्टकामा च विकसज्जिजाती-
पुष्पैः सुगन्धिः शोभनगन्धशालिनी विकसितजातीकुसुमसङ्घलेन
सौरभवती च उन्नताः अदिताः पीनाः पयोधराणां भाराः सङ्घाः
वक्त्रां तपोक्ता उन्नतपीनसनाभोगा च प्राहृष्टं वर्षाकालः कस्य जनस्य
हर्षम् आनन्दं न कुरुते ? सर्वस्यैव कुरुते इत्यर्थः । अत्र समान-
बिम्बविशेषाभ्यां प्राहृष्टि अस्तुत्या वा नायिकाया व्यवहारसमारोप-
रूपा समाशोक्तिः । तदुक्तं दर्पणे । समाशोक्तिः समैर्यत्र कार्त्त-
बिम्बविशेषैः । व्यवहारसमारोपः प्रस्तुतेऽन्वयस्य वस्तुन इति ॥ ३४ ॥

वियदिति । उपचिताः दृष्टिं गताः मेघाः अत्र तादृशं वियत्
आकाशं, कन्दलिन्यः सङ्घातकन्दककुसुमाः भूमयः, नवैः कुटजैः
तरुण्यकुसुमैः चन्दनैश्च आभोदिनाः सौरभवन्तः गन्धवाहाः वायवः,

शिखिकुलकलकेका एव रम्या वनान्ताः

सुखिनमसुखिनं वा सर्वमुत्कण्ठयन्ति ॥ ३५ ॥

उपरि घनं घनपटलं तिर्यग्गिरयोऽपि नर्तितमयूराः ।

वसुधा कन्दलधवला तुष्टिं पथिकः क्व पातयतु ॥ ३६ ॥

इतो विद्युद्दलीविलसितमितः केतकितरोः

स्फुरद्बन्धः प्रोद्यज्जलदनिनदस्फूर्जितमितः ।

इतः केकिक्रीडाकलकलरवः पद्मसदृशां

कथं यास्यन्त्येते विरहदिवसाः सन्भूतरसाः ॥ ३७ ॥

शिखिकुलानां मयूरदण्डानां कलाः कधुरास्फुटाः केकाः रविविभवाः,
केका वासी मयूरस्योत्थमरः । रम्याः मनोहराः नवपत्रपुष्पोद्गमेनेति
भावः वनान्ताः वनबीजानः सुखिनम् अविरेक्ष्यम् असुखिनं विर-
हियं वा सर्वं खनम् उत्कण्ठयन्ति कामावेशेन व्याकुलवन्तीत्यर्थः ।
साखिनीदृप्तं, ननमयवयुतेयं साखिनी भोगिनीकैरिति तद्व्यवहार
॥ ३५ ॥

उपरोति । उपरि आकाशे इति भावः घनं घनं घनपटलं
मेघदण्डं, तिर्यक् पार्श्वयोरिति यावत् गिरयः पर्वता अपि नर्तित-
मयूराः मयूराणां नर्तनसाखिनः, वसुधा तदभूमिरित्यर्थः कन्दलैः
नवाङ्कुरैः धवला, अत्रः पथिकः क्व कुलं तुष्टिं घनोपं पातयतु
करोत्वित्यर्थः निर्हृतिं लभतामिति भावः । तुष्टिमिच्छत्तु इष्टिमिति
पाठः समीचीनः । आख्यादृप्तं, कलाः प्रथमे पादे ह्यारम्भमात्रास्य
इतीयेऽपि । अष्टादश इतीये पञ्चदश अष्टमं चैवैति तद्व्यवहार
॥ ३६ ॥

इत इति । इतः अस्मिन् प्रदेशे विद्युद्दलीनां विद्युत्प्रदानां
विलसितं स्फुरणम्, इतः अस्मिन् स्थले केतकितरोः केतकदण्डक

अमुष्मिन् संसारे तमसि नभसि प्रौढजलद-
 ध्वनिप्राये तस्मिन् पतति दृषदां तीरनिचये ।
 इदं सौदामिन्याः कनककमनीयं विलसितं
 सुदृशं ग्लानिञ्च प्रथयति पथिष्वेव सुदृशाम् ॥ ३८ ॥
 आसारेषु न हर्म्यतः प्रियतमैर्यातुं यदा शक्यते
 शीतोत्कम्पनिमित्तमायतदृशी गाढं समालिङ्गते ।
 जाताः शीतलशीकराश्च मरुतो वात्यन्तखेदच्छिदो
 धन्यानां वत दुर्दिनं सुदिनतां याति प्रियासङ्गमे ॥ ३९ ॥

स्मरन् प्रसरन् नञः, इतः अस्मिन् स्थाने प्रोद्यताम् उदयमानानां
 जलदानां मेघानां निनदस्य स्फूर्जितं वज्रनिष्पेषध्वनिः, इतः अस्मिन्
 देशे केकिनां मयूराणां क्रोडास्तु कलः मधुरः कञ्जरवः, अतः एते
 पक्षालङ्कारां घनबोभाहतनेत्राणां समृत्तरसाः रागोद्दोषिनः विरह-
 दिवसाः कथं वास्यन्ति ? अतिक्लेशकरा एते दिवसा विराहस्थानिति
 भावः । शिखरिणीदसम् ॥ ३७ ॥

अस्त्यस्मिन्निति । अस्त्यस्मिन् संसारे जगत्वां तमसि अन्वकारे
 अन्वकाराच्छब्दे इति भावः नभसि आकाशे प्रौढानां समुद्रतानां
 जलदानां मेघानां ध्वनिप्राय मर्जितभूविष्टे तस्मिन् दृषदां प्रसाराणां
 तीरनिचये शरमसूत्रे करकानिचये इति भावः पतति सति इदं
 सौदामिन्याः विद्युतः कनककमनीयं काञ्चनवत् रमणीयं विलसितं
 सुदृशं सुदृशं सुन्दरानां पथिष्वेव मार्गेष्वेव स्थानेष्वन्वयः सुदृशं
 सुदृशं ग्लानिञ्च व्यवाञ्च प्रथयति विस्तारयति । तत्र अविरहिणीनां
 सुदं विरहिणीनां ग्लानिमिति यथायथं बोद्धव्यम् । शिखरिणी-
 दसम् ॥ ३८ ॥

आसारेष्विति । आसारेषु घारासम्प्रातेषु प्रियतमैः यदा
 हर्म्यतः सोधमन्दरात् सातं निर्गन्तुं न शक्यते, तदा आसतदृशी

शरदः ।

अर्द्धं नीत्वा निशायाः सरभससुरतायासखिन्नश्लथाङ्गः
 प्रोद्भूतासह्यदृशो मधुमदनिरतो हर्म्यपृष्ठे विविक्ते ।
 सम्भोगक्लान्तकान्ताशिथिलभुजलतातर्जितं कर्करान्तं
 ज्योत्स्नाभिन्नाधरांशं पिबति न सलिलं शरदं मन्दभाग्यः ४०
 हेमन्ते दधिदुग्धसर्पिरशना माञ्जिष्ठवासीष्टताः
 काश्मीरद्रवसान्द्रदिग्धवपुषः खिन्ना विचित्रैरतैः ।

विशासनेना कान्ता शीतेन उत्कम्पनिमित्तं गाढं यथा तथा सखा-
 शिङ्कते समाश्लिष्यति । अत्यन्तखेदाच्छ्रदः अतिशयेन अमापहाः
 शीतलशीकराः शीतलाम्बुकणवार्ङ्गिनः मरुतः वायवस्तु जाता वा
 जाता एव । वायव्योऽन्नावधारणार्थः । अतः वत हर्षे, प्रियासङ्गमे
 सति धन्यानां पुण्यवतां दुर्दिनं मेघाच्छन्नं दिनं सुदिनतां याति
 गच्छति । शार्दूलबिक्रोडितं वृत्तम् ॥ ३९ ॥

अर्द्धमाति । मन्दभाग्यः दुर्भाग्यो जनः विविक्ते विजने, विविक्तौ
 पूर्वविजनाविखरः । हर्म्यपृष्ठे सौधोपरिभागे सरभसेन सवेनेन
 अत्यन्तनेत्र्यः सुरतायासेन निधुवनपरिचमेष खिन्नं क्लान्तं श्लथं
 विवशम् अङ्गं यस्य तथाभूतः सन् निशायाः अर्द्धं नीत्वा अतिवाञ्छ
 मधुमदे सुरापानजनितोक्तासे निरतः प्रोद्भूता असह्या दुःसहा
 दृष्ट्या जलपानलाससा यस्य तादृशः अपिरत्नाध्याहार्यः सम्भोगेन
 क्लान्तायाः कान्तायाः शिथिलतया खिन्नतयोति भावः भुजलतया
 तर्जितं तर्जनया दत्तं कर्करान्तं कर्करो दर्पणः तद्वत् अन्तं रम्यं
 अस्मिन्मिति यावत् ज्योत्स्नया अभिन्नः अभेदं मतः अधरांशः निम्न-
 भागः यस्य तथाभूतं शरदं शरत्कालभवं सखिलं न पिबति तर्जनया
 दत्ततया अभिमानादिति भावः । अग्वराष्टकम् ॥ ४० ॥

हेमन्ते इति । हेमन्ते धन्याः पुण्यवन्तः दधि दुग्धं सर्पिर्पृष्ठं
 तानि अन्नानि भुञ्जते इति तथोक्ताः, माञ्जिष्ठया रक्षितं माञ्जिष्ठं

पीनीरःखलकामिनीजनकताज्ञेया गृहाभ्यन्तरे
ताम्बूलीदलपूगपूरितमुखा धन्याः सुखं शेरते ॥ ४१ ॥

शिशिरः ।

सुम्बन्तो गण्डभिस्तीरखकवति मुखे शीत्कृतान्यादधाना
वक्षःसूतकञ्चुकेषु स्नानभरपुलकोद्भेदमापादयन्तः ।
अरुनाकम्पयन्तः पृथुजघनतटात् स्वंसयन्तोऽंशुकानि
व्यक्तं कान्ताजनानां विटचरितभृतः शैशिरा वान्ति वाताः ४२

यत् वावः वचनं तत् घृतं यैः तद्योक्ताः, काशीरद्वेष्य कुङ्कुमरसेन
शान्द्रं निविडं यथा तथा दिग्धं विभ्रं वपुः शरीरं येषां तथाभूताः
घृहाभ्यन्तरे पीनं पीवरं कुचयोः वक्षिषेयादिति भावः अरःस्वल्पं यस्मिन्
तादृशेन कामिनीजनेन कृताज्ञेयाः कृताञ्जिह्वनाः अतएव विचित्रैः
विविधैः रतैः सुरतैः श्लिष्टाः ज्ञान्ताः ताम्बूलीदलपूगाभ्यां पूरितं सुखं
येषां तद्योक्ताः सन्तः सुखं शेरते आपन्ति । शार्दूलविक्रीडितं घृतम्
॥ ४१ ॥

सुम्बन्त इति । गण्डभिस्तीः कपोलदेशान् सुम्बन्तः अखकवति
सूतकुन्तकञ्चुकेषु मुखे शीत्कृतानि शीत्कारान् आदधाना जनयन्तः
उत्कञ्चुकेषु अक्षमितकञ्चुकेषु, स्नानयोद्वेष्यातिशयादिति भावः
वक्षःसु स्नानभरयोः पुलकोद्भेदं रोमहर्षविक्रासम् आदधानाः उत्पाद-
यन्तः अरुन् आकम्पयन्तः पृथुजघनतटात् विशालकटिपुरोभानात्
अंशुकानि वसनानि स्वंसयन्तः अतएव ज्ञान्तानां नारोषां व्यक्तं स्फुटं
विटचरितभृतः लम्पटचरितशालिनः शैशिराः वाताः शिशिरवाचवः
वान्ति वक्षन्ति । अग्नरादृतम् । अत्र एकस्य धर्मं कथयन्तो वक्षन्ति
विटचरितशिव चरितशिवि विम्बाहुविम्बवत्प्रज्ञायनात् असम्भवदस्तु-
वन्मन्व्यरूपा निर्देशना । तदुक्तं दर्पणे । यन्मयन् वस्तुवन्मन्वोऽसम्भवन्
वापि कुलचित् यत्र विम्बाहुविम्बत्वं बोधयेत् वा निर्दर्शयेत् ॥ ४२ ॥

केशानाकलयन् दृशो मुकुलयन् वासो बलादाक्षिपन्
 आतम्बन् पुलकोद्गमं प्रकटयन्नासिङ्ग्य कम्पं शनैः ।
 वारंवारमुदारशीतकृतकतो दम्तच्छदान् पीडयन्
 प्रायः शैशिर एष सम्प्रति मरुत् कान्तासु कान्तायते ॥ ४३ ॥
 असास्यः सन्ततोऽमी विरतिविरसायासविषया
 जुगुप्सन्तां यद्वा ननु सकलदोषास्यदमिति ।
 तथाप्यन्तस्तत्त्वे प्रणिहितधियामप्यतिबल-
 स्तदीयो नाख्येयः स्फुरति हृदये कोऽपि महिमा ॥ ४४ ॥
 भवन्तो वेदान्तप्रणिहितधियां सन्तु गुरवो
 विदग्धालापानां वयमपि कवीनामनुचराः ।

केशानिति । एष शैशिरो मरुत् वायुः सम्प्रति ददानीं केशान्
 आकलयन् स्पृशन्, दृशः नयनानि सङ्कलयन् निमीलयन्, बलात् वासः
 वसनम् आक्षिपन् आकर्षन्, पुलकोद्गमं रोमाञ्चम् आतम्बन् विस्तार-
 यन्, शनैः मन्दं मन्दम् आसिङ्ग्य कम्पं प्रकटयन् प्रापयन् वारंवारं
 पुनःपुनः उदारशीतकृतकतः महाशीतकारवत इत्यर्थः दन्तच्छदान्
 अधरान् पीडयन्, अतएव कान्तासु नारीषु प्रायः बाह्यत्वेन कान्तायते
 कान्तवत् आचरति । उपमाबह्वारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४३ ॥

असारा इति । एते विरतिः परिष्यामः तत्र विरसाः विषमाः
 आयासविषयाः खेदविषयाः कान्तासम्बन्धीनाश्च इति भावः असाराः
 साररहिताः अस्थिरा इति यावत् यद्वा सकलदोषाणां आस्यदं
 स्थानम् इति हेतोः जुगुप्सन्तां निन्द्यन्तां बहु खलु । तथापि इत्थं
 जुगुप्सितत्वेऽपि अतिबलः अतिप्रबलः तदीयः कान्तासम्बन्धीत्यर्थः
 कोऽपि नाख्येयः अनिर्वचनीयः महिमा अलक्ष्यत्वे आश्चर्यकरिकल्प-
 दर्शने इति यावत् प्रणिहितधियां समर्पितमतोनामपि हृदये स्फुरति
 विकस्यते । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ४४ ॥

तथाप्येतद् भूमौ न हि परहितात् पुण्यमधिकं
न चास्मिन् संसारे कुवलयदृशो रम्यमपरम् ॥ ४५ ॥

किमिह बहुभिरुक्तैर्युक्तिशून्यैः प्रलापै-

र्ह्यमिह पुरुषाणां सर्वदा सेवनीयम् ।

अभिनवमदलीलालालसं सुन्दरीणां

स्तनभरपरिखिन्नं यौवनं वा वनं वा ॥ ४६ ॥

सत्यं जना ! वच्मि न पक्षपातात्

लोकेषु सर्वेषु च तथ्यमेतत् ।

भवन् इति । भवन्तः वेदान्तेषु उपनिषत्सु प्रसिद्धिता निश्चिता
स्त्रीः यैः तथोक्तानां तत्त्वदर्शिनामिति भावः सुरवः सन्तु भवन्तु । वय-
मपि विदग्धः सरसः आलापः वचनं येषां तथोक्तानां कवीनां काव्य-
रचयितृषाम् अतुचराः सङ्गिनः । तथापि भवाहमभ्यः अस्माकं क्षुद्र-
बोधत्वेऽपीत्यर्थः एतत् सिद्धान्तितमस्माभिरिति शेषः भूमौ पृथिव्यां
परहितात् परेषां हितकरणात् अधिकं पुण्यं न हि नैव अस्तीति
शेषः तथा अस्मिन् संसारे कुवलयदृशः नीलोत्पलाख्याः कान्तायाः
अपरम् अन्यं रम्यं रमणीयं वस्तु न च अस्तीति शेषः । शिखरिणी-
वृत्तम् ॥ ४५ ॥

किमिति । इह संसारे बहुभिः युक्तिशून्यैः उक्तैः प्रलापैः
अनर्थकैः वचोभिरित्यर्थः किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । इह
संसारे पुरुषाणाम् अभिनवमदलीलायां आलापं निरतं स्तनयोर्भरेण
परिखिन्नं क्लान्तं सुन्दरीणां यौवनं वा वनं वा एतत् इयं इयोरन्य-
तरमिति भावः सर्वदा सेवनीयम् । नास्तिनीवृत्तं, मनमयवयुतेयं
काञ्चिनी भोनिशोकैरिति तल्लक्षणात् ॥ ४६ ॥

सत्यमिति । हे जनाः ! सत्यं वच्मि वदाभि, पक्षपातात् प्रण-
वात् द्वेषाद्वा जेत्यर्थः । सर्वेषु लोकेषु जगत्सु च एतत् तथ्यम् अवि-

नान्यन्नोहारि नितम्बिनीभ्यो

दुःखैकहेतुर्न च कश्चिदन्यः ॥ ४७ ॥

प्राज्ञा मेति मनागमानितगुणं जाताभिलाषं ततः

समीडं तदनु स्रथोद्यतमनु प्रत्यस्तधैर्यं पुनः ।

प्रेमाद् दुःस्यूहणीयनिर्भररहःक्रीडाप्रगल्भं ततो

निःशङ्काङ्गविकर्षणाधिकसुखं रम्यं कुलस्त्रीरतम् ॥ ४८ ॥

उरसि निपतितानां स्रस्तधम्मिल्लकानां

मुकुलितनयनानां किञ्चिदुन्मीलितानाम् ।

तथं निश्चितमिति भावः । नितम्बिनीभ्यः कालाभ्यः अन्यत् अपरम् मनोहारि वस्तु न अस्तीति शेषः, अन्यः नितम्बिनीभ्य इति शेषः कश्चित् विषय इति शेषः दुःखस्य एकहेतुः एकमात्रकारणं न च अस्तीति शेषः, नितम्बिन्य एव रमणीयं वस्तु दुःखनिदानञ्च नापरमिति निष्कर्षः । इन्द्रवज्राष्टकम् ॥ ४७ ॥

प्राडिति । प्राक् प्रथमं मा मा न न इति मनाक् अल्पं यथा तथा अमानितः अस्तीकृतः गुणः धर्मविशेषः यस्य तथोक्तं, ततः शेषत्वस्त्रादानन्तरमिति भावः जाताभिलाषं सञ्जाताकाङ्क्षं तदनु तदनन्तरं समीडं सञ्जम् अतु तदनन्तरं स्रथं बहु यथा तथा उद्यतं मन्दप्रवृत्तमित्यर्थः पुनः तदनन्तरं प्रत्यस्तधैर्यं ध्वस्तधैर्यं, ततः धैर्यध्वंसानन्तरं प्रेमात् प्रणयार्तिरेकात् दुःस्यूहणीया दुराकाङ्क्षणीया वा निर्भररहःक्रीडा आत्मन्तिको विकारः तत्र प्रगल्भं बोलं वाचस्पतिं यावत् ततः निःशङ्कं यथा तथा अङ्गानां विकर्षणेन मर्दनेन अधिकं सुखं यत्र तथाभूतं कुलस्त्रीणां कुलकामिनीनां रतं सुरतं रम्यं मनोहरम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४८ ॥

उरसीति । भाग्यधन्तः जनाः उरसि वक्षसि निपतितानां अज्ञाः स्त्रियिताः धम्मिल्लाः संयतकेयाः यासां तथोक्तानां, धम्मिल्लाः

सुरतजनितखेदादाद्गण्डस्थलीनां
अधरमधु बधूनां भाग्यवन्तः पिबन्ति ॥ ४९

आमीलितनयनानां

यत् सुरतरसोऽनुसंविदं कुरुते ।

मिथुनैर्मिथोऽवधारित-

मवितथमिदमेव कामनिवर्हणम् ॥ ५० ॥

इदमनुचितमक्रमश्च पुंसां

यदिह जरास्वपि मान्मया विकाराः ।

यदपि च न कृतं नितम्बिनीनां

स्तनपतनावधि जीवितं रतं वा ॥ ५१ ॥

संयताः कथा इत्यमरः । सुकुलितनयनानां सुखभरेण निमीलितनेत्राणां
किञ्चित् ईषत् उन्मीलितानाम् उन्मीलितचक्षुषामिति भावः सुरत-
जनितखेदात् आर्द्रगण्डस्थलीनां स्निग्धकपादानां बधूनां कान्तानाम्
अधरमधु अधरास्वतं पिबन्ति । माम्बिनीवृत्तम् ॥ ४९ ॥

आमीलितेति । आमीलितनयनानाम् ईषन्मुकुलितनेत्राणां
यूनां युवतीनाञ्चेति शेषः सुरतरसः सुरतास्वादः यत् अनुसंविदं चेतना-
संबन्धनं कुरुते चित्तस्थानं हृदयं प्रविशतीति भावः, इदं कामनिवर्हणं
मन्मथपरिणामनं मिथुनैः स्त्रीपुरुषैः मिथः परस्परम् अवितथं वक्तव्यं
अवधारितं निष्पीतम् । आख्यां वृत्तम् ॥ ५० ॥

इदमिति । इह संसारे जरास्तु वार्द्धक्येषु अपि पुंसां यत्
मान्मयाः विकाराः कामविकृतयः भवन्तीति शेषः इदम् अनुचितम्
अक्रमश्च अनियमश्च । यदपि यश्च नितम्बिनीनां कामिनीनां स्तन-
पतनावधि जीवितं जीवनं वा रतं वा न कृतं न निष्पीतं पिबिनेति
शेषः इदमपि अनुचितमक्रमश्चेति शेषः । पुष्पिताप्या वृत्तम् ॥ ५१ ॥

एतत्कामफलं लोके यद्द्वयोरिकचित्तता
 अन्यचित्तकृते कामे श्वयोरिव सङ्गमः ॥ ५२ ॥
 प्रणयमधुराः प्रेमोन्नादा रसादलसास्तथा
 भणितिमधुराः सुग्धप्रायाः प्रकाशितप्रेमदाः ।
 प्रकृतिसुभगा विश्रम्भाहं स्मरोद्यदायिनः
 रहसि किमपि स्वैरालापा हरन्ति मृगीदृशाम् ॥ ५३ ॥
 आवासः क्रियतां गाङ्गे पापहारिणि वारिणि ।
 स्तनमध्ये तरुण्या वा मनोहारिणि हारिणि ॥ ५४ ॥

एतदिति । द्वयोः स्त्रीपुंसयोः यत् एकचित्तता अभिज्ञमनो-
 वृत्तित्वं लोके जगति एतत् कामफलं मदनकार्यम् । कामे सम्भोगे
 विषये अन्यत्र पुंसि स्त्रियां वेति भावः चित्तकृते मनसि कृते सति
 श्वयोरिव मृतदेहयोरिव सङ्गमः भवतीति शेषः न तत्र किमपि
 सुखमिति भावः । अतएव उच्यते ॥ ५२ ॥

प्रणवेति । प्रणयेन प्रेमातिशयेन मधुराः मनोहराः प्रेम्णा उद्-
 गादाः निविष्टाः रसात् अनुरागात् अलसाः मन्दाः परिमिता इति
 यावत् भणित्वा वाग्भङ्गविशेषेत्यर्थः । मधुराः मनोहाः, भटि-
 तीति पाठे भटिति श्रवणमात्रेणेत्यर्थः । सुग्धप्रायाः प्रायेण सरसाः
 प्रकाशितं यथा तथा प्रेमदा प्रणयवर्षिण इत्यर्थः प्रकृत्या स्वभावेन
 सुभगाः चारवः विश्रम्भाहं विश्वासयोग्याः स्मरस्य कामस्य उदय-
 दायिनः वृद्धकराः मृगीदृशां कामिनीनां रहसि विजने किमपि
 अनिर्वचनीया इति भावः स्वैरालापाः स्वैच्छाकृतवाक्यानि हरन्ति
 मोहयन्ति । हरिणीवृत्तं, नसमरसलागः पद्मे देह्यै हरिणी मतेति
 तल्लक्षणात् ॥ ५३ ॥

आवास इति । पापहारिणि गाङ्गे वारिणि नङ्गागले, तरुण्याः

प्रियपुरतो युवतीनां तावत्पदमातनोतु हृदिमानः ।
भवति न यावच्चन्दनतरुसुरभिर्मधुनिर्मलः पवनः ॥ ५५ ॥

दुर्विरक्तप्रशंसा ।

तावदेव कृतिनामपि स्फुरत्येष निर्मलविवेकदीपकः ।
यावदेव न कुरङ्गचक्षुषां ताद्यते चपललोचनाञ्चलैः ॥ ५६ ॥
वचसि भवति सङ्गत्यागमुद्दिश्य वार्ता
श्रुतिमुखरमुखानां केवलं पण्डितानाम् ।
जघनमरुणरत्नप्रण्यिकाञ्चीकलापं
कुवलयनयनानां को विहातुं समर्थः ॥ ५७ ॥

मनोहारिणि हारिणि हारशोभिते स्तनमध्ये वा आवासः क्रिय-
ताम् । अलुष्टुवृत्तम् ॥ ५४ ॥

प्रियेति । प्रियस्य कान्तस्य पुरतः अग्रतः युवतीनां हृदः हृदयस्य
विज्ञानः विशिष्टो मानः तावत् पदम् आतनोतु विस्तारयति, यावत्
चन्दनतरुसुरभिः मधुना वसन्तेन निर्मलः पवनः न भवति न वृत्तिः ।
भवतीत्यत्र वृत्तीति पाठान्तरं समीचीनम् । आर्याष्टकम् ॥ ५५ ॥

तावदिति । कृतिनां तत्त्वदर्शिनामपि तावदेव एष निर्मलवि-
वेकदीपकः स्फुरति प्रकाशते, यावदेव कुरङ्गचक्षुषां कृणुदृशां रम-
योनां चपललोचनाञ्चलैः चञ्चलनयनप्रान्तैः न ताद्यते न निरोक्ष्यते
इति यावत् । स्त्रीणां कटाक्षविद्धो विवेकं विस्मरतीति भावः ।
रथोद्धताष्टकं, रात् परैर्नरलगे रथोद्धतेति तल्लक्षणात् ॥ ५६ ॥

वचसीति । श्रुत्या वेदपाठेन सुखरं सुखं येषां तथाभूतानां वेद-
पारदृश्वनामिति भावः पण्डितानां विदुषां केवलं वचसि वाक्ये न तु
अनसीति भावः सङ्गत्यागं विषयाष्णामिति शेषः उद्दिश्य वार्ता आ-
लापः भवति । को जनः कुवलयनयनानां नीलोत्पलाञ्चीषाम्

स्वपरप्रतारकोऽसौ निन्दति योऽलीकं पण्डितो युवतीः ।

यस्मात्तपसोऽपि फलं स्वर्गः स्वर्गस्यापि फलं तथा स रसः ५८

मत्तेभकुम्भदलने भुवि सन्ति शूराः

केचित् प्रचण्डमृगराजबधेऽपि दक्षाः ।

किन्तु ब्रवीमि बलिनां पुरतः प्रसन्न

कन्दर्पदर्पदलने विरला मनुष्याः ॥ ५९ ॥

सन्मार्गे तावदास्ते प्रभवति च नरस्तावदेवेन्द्रियाणां

लज्जां तावद्विधत्ते विनयमपि समालङ्घ्यते तावदेव ।

भ्रूचापाकृष्टमुक्ताः श्रवणपथगता नीलपद्माणा एते

यावल्लीलावतीनां न हृदि धृतिमुषो दृष्टिवायाः पतन्ति ॥६०

अरुणानां रत्नानां मन्वयो यत्र तादृशः काञ्चीकक्षापः रचनादास
यस्मिन् तादृशं जघनं कटिपुरोभागं विहातुं त्वक्तुं समर्थः ? न
कोऽपीत्यर्थः । भाबिनोदत्तम् ॥ ५७ ॥

स्वपरेति । यः पण्डितः अलीकं वृथा युवतीः निन्दति, असौ
स्वपरप्रतारकः स्वस्य आत्मनः परस्य च प्रवञ्चकः । यस्मात् तपसः
अपि फलं स्वर्गः, स्वर्गस्यापि तथा स एव रसः युवतीनां सम्भोगा-
स्वादः फलम् । आर्यादत्तम् ॥ ५८ ॥

मत्तेभेति । भुवि पृथिव्यां मत्तानाम् इमानां हस्तिनां कुम्भ-
दलने कुम्भविदारणे शूराः बलवन्तः सिंहा इति भावः सन्ति वि-
द्युन्ते । केचित् प्रचण्डानां मृगराजानां सिंहानामपि बधे दक्षाः
समर्थाः सन्तीति शेषः । किन्तु अहं प्रसन्न बलेन बलिनां बलपतां
पुरतः अपतः ब्रवीमि कन्दर्पस्य मदनस्य दर्पदलने दर्पहरणे मनुष्याः
विरलाः न शक्ता इति भावः । वसन्तिलकं दत्तम् ॥ ५९ ॥

सन्मार्गे इति । भ्रूचापेन अधुषुषा आकटाः सन्नास निष्पि-
प्ताश्च श्रवणपथगताः आकर्णकटा इत्यर्थः; नीलानि पद्मानि खोमानि

उन्मत्तप्रेमसंरम्भादारमन्ते मदं जनाः ।
 तत्र प्रत्यूहमाधातुं ब्रह्मापि खलु कातरः ॥ ६१ ॥
 तावन्महत्त्वं पाण्डित्यं कुलीनत्वं विवेकिता ।
 यावत्कवलति नाङ्गेषु स्वतः पञ्चेषुसायकः ॥ ६२ ॥
 शास्त्रज्ञोऽपि प्रथितविनयोऽप्यात्मबोधोऽपि वाढं
 संसारेऽस्मिन् भवति विरलो भाजनं सन्नतीनाम् ।
 येनैतस्मिन्निरयनगरद्वारमुद्घाटयन्ती
 वामाक्षीणां भवति कुटिला भूलताकुञ्चितेव ॥ ६३ ॥

येषां तद्योज्ञाः एते हृदितेषुः धैर्यं ध्वंसिनः बीजावतीनां विलासिनीनां
 हृदिवापाः कटाक्षशराः हृदि यावत् न पतन्ति, नरः तावत् सन्नागे
 शिष्टाचारे आस्ते तिष्ठति, तावदेव इन्द्रियाणां प्रभवति प्रभुर्भवंति,
 तावत् बल्यं विधत्ते करोति, तावदेव विनयमपि नम्रतामपि समा-
 ह्वयते आनयति न त्यजतीति भावः । स्रग्धराष्टकम् ॥ ६० ॥

उन्मत्तेति । जनाः उन्मत्तस्य उत्कटस्य प्रेम्णः संरम्भात् संवे-
 नात् मदं मत्तताम् अविनयमिति यावत् आरमन्ते कुर्वन्ति, ब्रह्मापि
 का कषान्येषामिति भावः तत्र मदारम्भे प्रत्यूहं विज्ञप्तं आधातुं
 जनयितुं कातरः खलु असमर्थ एव । अतुष्टुष्टकम् ॥ ६१ ॥

तावदिति । यावत् अङ्गेषु पञ्चेषुसायकः सदनशरः स्वतः आत्मना
 न क्वलति न दीप्यते, तावत् महत्त्वम् औदार्यम्, पाण्डित्यं विद्या-
 वत्त्वं, कुलीनत्वं सत्कुलजातत्वं, विवेकिता विद्वत्त्वञ्च तिष्ठतीति शेषः ।
 कामपीडितस्य महत्त्वादयो नश्यन्तीति भावः । अतुष्टुष्टकम् ॥ ६२ ॥

शास्त्रज्ञ इति । अस्मिन् संसारे शास्त्रज्ञः अपि प्रथितः प्रख्यातः
 विनयः शिष्टाचारः यस्य तादृशोऽपि वाढम् अत्यर्थम् आत्मबोधः
 आत्मज्ञानवानपि विरलः अत्यलो जनः सद्गतीनां सत्पदानां भाजनं
 धातुं भवति । येन हेतुना एतस्मिन् संसारे निरयनगरद्वारं नरक-

कथः काणः खञ्जः श्वणरहितः पुच्छविकली
 व्रणी पूयक्लिन्नः कृमिकुलशतैरावृततनुः ।
 क्षुधाक्षामो जीर्णः पिठरककलापार्पितगलः
 शुनीमन्वेति श्वा हतमपि निहन्त्येव मदनः ॥ ६४ ॥
 स्त्रीसुद्रां भ्रषक्केतनस्य जननीं सर्वार्थसम्पर्करीं
 ये मूढाः प्रविहाय यान्ति कुधियो मिथ्याकलान्वेषिणः ।
 ते तेनैव निहृत्य निर्दयतरं नग्नीकृता मुष्टिताः ।
 केचित्पञ्चशिखीकृताश्च जटिलाः कापालिकाश्चापरे ॥ ६५ ॥

पुरहारम् उदुघाटयन्ती आकुञ्चितेव केनापि सङ्कोचं नीतेव कुटिबा
 वामाक्षीणां वामनयनानां भ्रूलता भवति तिष्ठति । वामाक्षीणां
 कुटिलम् विद्वः कोऽपि निष्कृतिं न लभते इति भावः । मन्दाक्रान्ता-
 दृत्तम् ॥ ६३ ॥

कथ इति । कथः क्षीणः काणः इष्टिष्ठोः खञ्जः श्वणरहितः
 श्वणरहितः वधिरः पुच्छविकलः बाङ्गुवरहितः व्रणी क्षताङ्गः
 पूयक्लिन्नः श्वरत्पूय इत्यर्थः कृमिकुलानां क्षुद्रकीटनिचयानां शतैः
 आवृततनुः व्याघ्रदेहः, क्षुधया क्षामः क्षीणः जीर्णः इहः पिठरक-
 कलापेन रोगविशेषेणेति भावः अप्तितगलः दहकण्ठ इति यावत् श्वा
 कुकुरः शुनीं कुकुरीम् अन्वेति अतुसरति सन्धोगेच्छयेति भावः, अतः
 मदनः कामः हतमपि निहन्त्येव । सामान्येन विशेषसमर्पनरूपो-
 ऽर्थान्तरन्यासः । शिखरिणीदृत्तम् ॥ ६४ ॥

स्त्रीसुद्रामिति । ये मूढाः मूर्खाः कुधियः कुबुद्धयः मिथ्याकला-
 न्वेषिणः व्रथाशास्त्रानुसन्धायिनः जनाः भ्रषक्केतनस्य कामस्य जननीम्
 उद्दीपनीमित्यर्थः सातरश्चेति ध्वनिः सर्वार्थसम्पर्करीं सर्वकार्यसम्प्लि-
 विधायिनीं स्त्रीसुद्रां स्त्रीरूपां सुद्रां सुद्रो हर्षान् राति ददातीति
 तद्योक्तां स्त्रीरत्नमिति भावः प्रविहाय परित्यज्य यान्ति गच्छन्ति न

विश्वामित्रपराशरप्रभृतयो वाताम्बुपर्णाशना-
 स्तेऽपि स्त्रीमुखपङ्कजं सुललितं दृष्ट्वैव मोहं गताः ।
 शाल्यन्नं सद्यतं पयोदधियुतं ये भुञ्जते मानवा-
 स्तेषामिन्द्रियनिग्रहो यदि भवेत् बिभ्यस्तरत्नागरम् ॥६६॥
 स्त्रीणां परित्यागप्रशंसा ।

संसारेऽस्मिन्नसारे कुम्भपतिभवनद्वारसेवावलम्ब-
 व्यासङ्गव्यस्तधैर्याः कथममलधियो मानसं संविदधुः ।
 यद्येताः प्रीद्यदिन्दुद्युतिनिचयभृतो न स्युरभोजनेत्राः
 प्रेङ्गलाञ्चीकलापाः स्तनभरविनमन्मध्यभागास्तरुण्यः ॥६७॥

आश्रित्यन्ते इति भावः, ते जनाः तेनैव क्लमकौतनेनैव निर्दयतरम्
 अतिनिष्ठुरं यथा तथा निहत्स्व जनन्या अनादरादिति भावः नम्नी-
 कताः विवसनीकताः, सुखिण्णाः कृतशिरोहृद्यण्णाः । केचित् पञ्च-
 शिखीकताश्च जटिबाश्च जटावल्लश्च, अपरे कापालिका कपालधारिणश्च
 कृता इति शेषः । कामशरासांः कामभोगमप्राप्यैव वैराग्येण तादृश्या
 श्रीश्रृङ्गा जाता इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६५ ॥

विश्वामित्रेति । ते प्रसिद्धाः वाताम्बुपर्णाशनाः वायुभोजिनः
 जलमात्रपायिनः पलमात्राशिनश्च विश्वामित्रपराशरप्रभृतयः महा-
 सुनय इति भावः अपि सुखचितम् अतिवनोहरम् स्त्रीणां सुखपङ्कजं
 दृष्ट्वैव मोहं गताः । ये मानवाः सद्यतं पयोदधियुतं दुग्धदधिसं-
 खितं शाल्यन्नं शालिधान्यसम्भूतमन्नं भुञ्जते, तेषाम् इन्द्रियनिग्रहः
 यदि भवेत् तदा बिभ्यः गिरिरिति शेषः सागरं तरेत् । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६६ ॥

संसारे इति । अस्मिन् असारे चाररहिते दुःखवृद्धे इति भावः
 संसारे अमलधियः निर्मलमतयः कुम्भपतेः कुत्सितस्य प्रभोरिति यावत्
 भवनद्वारस्य सेवावलम्बव्यासङ्गेन सेवावलम्बनसम्पत्केण व्यस्तं विगतं

सिद्धाध्यासितकन्दरे हरवृषस्कन्धावगाढद्रुमे
 गङ्गाधौतशिलातले हिमवतः स्थाने स्थिते श्रेयसि ।
 कः कुर्वीत शिरःप्रणाममलिनं मानं मनस्वी जनो
 यद्युत्त्रस्तकुरङ्गशावनयना न स्युः स्मरस्त्रं स्त्रियः ॥ ६८ ॥
 संसार ! तव निस्तारपदवी न दवीयसी ।

धैर्यं येषां तथाभूताः नितरां विरञ्जमानविज्ञा इति भावः कथं
 केन प्रकारेण मानसं संविद्ध्युः सन्वारयेयुः अथमपि सुखेन कालं
 नयेयुरिति भावः, यदि प्रोद्यतः उदयमानस्य इन्द्रोचन्द्रस्य द्युतिनिचय-
 भूतः कान्तिसमूहधारिण्यः चन्द्रकान्ता इति यावत् अश्लोजनेत्राः
 पद्मानयनाः प्रेक्षन् आनन्दकारं कुर्वन् काञ्चीकलापः रचनादाम यासां
 तथाभूताः स्तनभरेण विनमन् मध्यभागः दासां ताडय्यः एताः
 तरुण्यः न स्युः न तिष्ठेयुः । ऋद्धे यदि तादृशो तरुणो स्यात् यत्
 सन्नाथे चित्तं प्रसीदति तदा प्रभुनिकटे दासत्वल्लेशोऽपि सद्यते इति
 भावः । स्रग्धरादृत्तम् ॥ ६७ ॥

सिद्धेति । यदि उत्सृज्यकुरङ्गशावनयनाः चकितस्रगशावनेत्राः
 स्त्रियः स्मरस्य कामस्य अस्त्रं न स्युः न तिष्ठेयुः, तदा सिद्धैः देव-
 योनिविशेषैः तपःसिद्धिं गतेषां अध्यासिता अधिष्ठिता कन्दरा
 गुहा यस्य तादृशे हरस्य यो वृषः तस्य स्कन्धेन ककुदेति वावत् अव-
 गाढः उद्वर्षितः द्रुमः तद् यत् तद्योक्ते गङ्गाया धौतं चाक्षितं
 शिलातलं यस्य तथाभूते अतिपवित्रे इति भावः हिमवतः हिमाद्रेः
 श्रेयसि सर्वोत्कृष्टे स्थाने स्थिते इति कः मनस्वी प्रयत्नमनाः स्वः
 मानं स्मरैरवं शिरसा प्रणामेन प्रणत्वा मन्दिनं स्वर्गमित्यर्थः कुर्वीत ?
 न कोऽपीत्यर्थः । कामशरान् एव स्त्रीषु प्रणत्वा स्मरैरवं नाशयतीति
 भावः स्त्रीनिमित्तं हि प्रभुसेवा ततश्च अपमानस्त्रीकारः इति भावः ।
 शार्दूलविश्रीडितं दृत्तम् ॥ ६८ ॥

संसारेति । रे संसार ! तव निस्तारपदवी त्वत्तः परित्यागमागे

अन्तरा दुस्तरा न स्युर्यदि रे मदिरक्षणाः ॥ ६८ ॥

यौवनप्रशंसा ।

राजन् ! तृष्णाश्वराशेर्न हि जगति गतः कश्चिदेवावसानम्
किं वायोच्चैः प्रभूतैः स्वपुषि गलिते यौवने सानुरामे ।

गच्छामः सद्य यावद्विकसितमुदेन्दीवरास्त्रोकनीनाम्
आक्रम्याक्रम्यरूपं भ्रटिति न जरया लुप्यते प्रेयसीनाम् ॥७०॥

रागस्यागारमेकं नरकशतमहादुःखसम्प्राप्तिहेतु-

महिस्थोत्पत्तिर्वीजं जलधरपटलं ज्ञानताराधिपस्य ।

इत्यर्थः न दवीवसी नातिदूरवर्त्तिनीत्यर्थः, अटि अन्तरा मध्ये मटि-
रेक्षणाः सत्तल्लननयनाः कामिन्य इति शेषः दुस्तराः अपाराः न
स्युः न भवेयुः । स्त्रीषु प्रणवरहिता एव संसारात् मुच्यन्ते इति
भावः । अतुष्टुवृत्तम् ॥ ६८ ॥

राजस्रिति । हे राजन् ! जगति कश्चिदेव कोऽपीत्यर्थः तृष्णा-
श्वराशेः वासनासागरस्य अवसानं पारं न हि गतः नैव प्राप्तः ।
स्वपुषि निजशरीरे सानुरामे यौवने गलिते अष्टे मति तैः प्रभूतैः
प्रचुरैः अर्थैः धनैः किं वा ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । यावत्
जरया विकसितं यत् कुष्ठदम् इन्दीवरं नीलोत्पलञ्च तद्वत् आलो-
कन्ते अवलोकयन्तीति तथोक्तानां प्रेयसीनां कान्तानां रूपं सौन्दर्यं
आक्रम्य आक्रम्य भ्रटिति न लुप्यते न नाशयते तावत् सद्य मृहं
गच्छामः मृहे विषाद इति भावः । यावत् प्रेयस्याः सप्त च जरा
न आक्रामति तावत् प्रेयस्या सह सङ्गं करोतीति तात्पर्यम् ।
अश्वराष्टकम् ॥ ७० ॥

रागस्रिति । अस्मिन् लोके जगति यौवनात् अन्यात् अपरं
रागस्य विषयवासनाया एवमद्वितीयम् अनारं मृहं नरकाणां शतं

कन्दर्पस्यैकमित्तं प्रकटितविविधस्यष्टदोषप्रबन्धं
 लोकेऽस्मिन्नेहानर्थं निजकुलदहनं यौवनादन्यदस्ति ॥७१॥
 शृङ्गारदुःखमनारदे बहुतरक्रीडारसस्रोतसि
 प्रद्युम्नप्रियवान्धवे चतुरतामुक्ताफलोदन्वति ।
 तन्वीनेत्रचकोरपारणविधौ सौभाग्यलक्ष्मीनिधौ
 धन्यः कोऽपि न विक्रियां कलयति प्राप्ते नवे यौवने ॥७२॥
 कामिनीगर्हणम् ।

कान्तेत्युत्पललोचनेति विपुलश्रीणीभरेत्युत्सुकः

यत्नं यत् सङ्गादुःखं तस्य सम्प्राप्तिहेतुः सम्प्राप्तेः कारणं, मोहस्य अज्ञान-
 नस्य उत्पत्तिबीजम् उद्भवनिदानं ज्ञानताराधिपस्य ज्ञानचन्द्रस्यः
 जलधरपटलं मेघद्वन्द्वम् आबरकनिति यावत्, कन्दर्पस्य कामस्य एकम्
 अद्वितीयं बिलं, प्रकटितः प्रकाशितः विविधः बहुप्रकारः स्यष्टः
 दोषाणां प्रबन्धः निचयः येन यस्मिन् वा तत् निजकुलदहनं सर्वश-
 दहनकारि अनर्थम् अनिष्टसाधनम् वास्त्विति शेषः न हि अस्ति नैव
 विद्यते । सङ्घराष्टकम् ॥ ७१ ॥

शृङ्गारेति । कोऽपि धन्यः पुण्यवान् जनः शृङ्गारदुःखस्य
 निधुवनदृष्टस्य नीरदे लब्धते जलदो वथा इत्थं पुण्याति यौवनं तथा
 शृङ्गारमिति भावः, बहुतरा वा क्रीडा विहारः तस्याः रसः स्नादः
 तस्य स्रोतसि प्रवाहस्य रूपे इति यावत्, प्रद्युम्नस्य कामस्य प्रियवान्धवे
 उद्दोषकत्वादिति भावः, चतुरता रसिकता एव उक्ताफलाणि तेषाम्
 उदन्वान् बहुश्रुः तस्मिन्, तन्वीनां युवतीनां नेत्रचकोरस्य नयनरूप-
 चकोरपक्षिणः पारण्ये सुधापाने विधुः चन्द्रः तस्मिन् सौभाग्यस्य
 वास्तव्यस्य वा लक्ष्मीः श्रीः तस्याः निधौ आश्रये प्राप्ते आगते नवे
 यौवने न विक्रियां विकारं कलयति करोति सन्तुष्यतीति भावः ।
 रूपकावहारः । शार्दूलविश्रीद्धितं दृष्टम् ॥ ७२ ॥

पीनोत्सृङ्गपयोधरेति सुसुखाभोजेति सुभूरिति ।
 दृष्ट्वा माद्यति मोदतेऽतिरमते प्रस्यौति जानन्नपि
 प्रत्यक्षाशुचिपुत्रिकां स्त्रियमहो ! मोहस्य दुःखेष्टितम् ॥ ७३ ॥
 श्रुता भवति तापाय दृष्ट्वा चोन्मादवर्द्धिनी ।
 स्पृष्ट्वा भवति मोहाय सा नाम दयिता कथम् ॥ ७४ ॥
 तावदेवानृतमयी यावल्लीचनगोचरा
 चक्षुःपथादपगता विघादप्यतिरिच्यते ॥ ७५ ॥

कान्तेति । उत्सृङ्गः कामाक्षर इति भावः जनः स्त्रियं प्रत्यक्षान-
 शुचिपुत्रिकां प्रत्यक्षपरिदृश्यमानाम् अपवित्तपुत्रिकां जानन्नपि
 कान्ता इति उत्पन्नलोचना इन्दीवराक्षो इति विपुलशोषोभरा
 विशालनितम्बा इति पीनोत्सृङ्गपयोधरा पोषरोद्धतस्तनी इति सुष्ठु,
 सुखाभोजं वदनकमलं यस्यास्तथोक्तेति सुभूरिति दृष्ट्वा बुद्धेति भावः
 माद्यति मत्तो भवति मोदते हृष्यति अतिरमते अतिमात्रं विहरति
 प्रस्यौति प्रकर्षेण प्रशंसति अहो आश्चर्यं मोहस्य अज्ञानस्य दुःखेष्टितं
 दुर्बलसितम् । कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थात्तरन्यासः । शार्दूल-
 विक्रीडितं दृप्तम् ॥ ७३ ॥

श्रुतेति । सा श्रुता कीर्त्तितापि नामन्नवशेषोऽपीत्यर्थः तापाय
 भवति, दृष्ट्वा च अवलोकिता च उन्मादवर्द्धिनी भवति, स्पृष्ट्वा सती
 मोहाय भवति सुखं करोतीति भावः, सा दयिता प्रिया नाम
 कथम् ? देहनिदकारिणीलेऽपि प्रियस्यं कुत इति भावः ।
 अतुष्टुवृत्तम् ॥ ७४ ॥

तावदिति । यावत् लोचनगोचरा दृष्टिप्रथवर्द्धिनी तावदेव
 अस्तस्यै कान्तेति शेषः, चक्षुःपथात् दृष्टिकर्मात् अपगता अति-
 कान्ता चेदित शेषः विघादपि अतिरिच्यते अशिक्ष्यकारी भवती-
 त्यर्थः । अतुष्टुवृत्तम् ॥ ७५ ॥

नामृतं न विषं किञ्चिदेकां मुक्ता नितम्बिनीम् ।
 सैवामृतलता रक्ता विरक्ता विषवल्ली ॥ ७६ ॥
 आवर्त्तः संशयानामविनयभवनं पत्तनं साहसानां
 दोषाणां सन्निधानं कपटशतमयं चैत्रमप्रत्ययानाम् ।
 स्वर्गद्वारस्य विघ्नो नरकपुरमुखं सर्वमायाकरणं
 स्त्रीयन्त्रं केन सृष्टं विषममृतमयं प्राणिनां मोहपाशः ॥७७
 न सत्येन शशाङ्क एष वदनीभूतो नवेन्दीवर-
 हन्त्रे लोचनताङ्गते न कनकैरप्यङ्गयष्टिः कृता ।

नामृतमिति । एकां केवलां नितम्बिनीं कालां सङ्गा विद्याय
 किञ्चित् वस्तु अमृतं न विषञ्च न, सैव नितम्बिन्येव रक्ता अतुरागिणी
 सती अमृतलता, विरक्ता अतुररक्ता सती विषवल्ली गरुडमञ्जरी
 भवति । अतुष्टुवृत्तम् ॥ ७६ ॥

आवर्त्त इति । संशयानां सन्देहानाम् आवर्त्तः भ्रमिविशेषः
 आश्रय इति यावत्, अविनयस्य दुर्णयस्य भवनं गृहं, साहसानाम्
 अविश्वस्यकारितायाः पत्तनं नगरं दोषाणां सन्निधानं निधिरित्यर्थः
 कपटशतमयं बहुधा कपटात्मकम् अप्रत्ययानाम् अविश्वासानाम् चेत्यं
 स्थानं स्वर्गद्वारस्य वैदिकानुष्ठानस्य विघ्नः प्रत्यङ्कः नरकपुरस्य मुखं
 द्वारमित्यर्थः सर्वासां मायानां कपटानां करण्यं पेटकं विषं नरकमयम्
 अमृतमयञ्च प्राणिनां मोहपाशः मोहनरज्जुः मोहनायेति पाठा-
 न्तरम् । स्त्रीरत्नं केन हेतुना कथं वा केन जनेन वा सृष्टं निर्मितम् ।
 अङ्गद्वारवृत्तम् । रूपकमलङ्कारः ॥ ७७ ॥

नेति । एषः वदनीभूतः वदनरूपेणावतीर्थः शशाङ्कः चन्द्रः
 सत्येन तत्पतः न, इन्दीवरहन्त्रे नीलोत्पलद्युगले न वा लोचनतां
 नयनत्वं गते प्राप्ते, अङ्गयष्टिरपि कनकैः न कृता न निर्मिता ।

किन्त्वेवं कविभिः प्रतारितमनास्तत्त्वं विज्ञानन्नपि
 त्वङ्मांसास्त्रिमयं वपुर्मृगदृशां मन्दो जनः सेवते ॥ ७८ ॥
 लीलावतीनां सहजा विलासास्ता एव मूढस्य हृदि स्फुरन्ति ।
 रागो नलिन्या हि निसर्गसिद्धस्तत्र भ्रमत्येव मुदा षडङ्गिः ॥ ७९ ॥
 वदेतत् पूर्णेन्दुद्युतिहरमुदाराकृतिवरं
 सुखाजं तन्वङ्गाः किल वसति तत्राधरमधु ।
 इदं तावत्पक्कं द्रुमफलमिवातीव विरसं
 व्यतीतेऽस्मिन् काले विषमिव भविष्यत्यसुखदम् ॥ ८० ॥

किन्तु कविभिः एवम् इत्थं प्रतारितमनाः विप्रबन्धवित्तः मन्दो मूढो
 जनः तत्त्वं याथाार्थं विज्ञानञ्चापि विशेषेण बुध्यमानोऽपि मृगदृशां
 त्वङ्मांसास्त्रिमयं वपुः शरीरं सेवते रमणीयतयेति भावः । शार्ङ्ग-
 विज्ञोद्धितं वृत्तम् ॥ ७८ ॥

लीलावतीनामिति । लीलावतीनां विलासिनीनां सहजाः
 स्नाभाविकाः ये विलासाः सन्तीति शेषः त एव विलासाः मूढस्य मन्द-
 बुद्धेः हृदि स्फुरन्ति विक्रायन्ते । हि तथार्थं नलिन्याः पद्मिन्याः
 रागः विलासः निसर्गसिद्धः स्नाभावसिद्धः । षडङ्गिः षट्चरणः
 भ्रमरः मुदा श्रानन्देन तत्रैव भ्रमति । विशेषेण सामान्यसमर्थन-
 रूपोऽर्थात्तरज्वासः । उपजातिवृत्तम् ॥ ७९ ॥

यदिति । यत् एतत् पूर्णेन्दुद्युतिहरं पूर्णचन्द्रकान्तिहरम् उदारा
 आकृतिर्यस्य तथोक्तं वरं श्रेष्ठं तन्वङ्गाः कयाङ्गाः सुखाजं सुख-
 समसम् अस्तीति शेषः तत्र अधरमधु वसति किल तिष्ठत्येव । इदं
 सुखाजं तावत् व्यापातत इत्यर्थः पक्कं द्रुमफलमिव दृश्यफलमिव
 सुरसं सुमधुरम् । अस्मिन् काले व्यतीते अतिक्रान्ते सति विषमिव
 असुखदं भविष्यति । शिखरिणीवृत्तम् । उपमासङ्कारः ॥ ८० ॥

उन्मीलन्नवलीतरङ्गनिलया प्रोत्तुङ्गपीनस्तन-
 इन्द्रेनीद्यतचक्रवाकमिथुनाकाराम्बुजोद्भासिनी ।
 कान्ताकारधरा नदीयमभितः क्रूराशया नेथते
 संसारार्णवमज्जनं यदि जना दूरात् परित्यज्यताम् ॥ ८१ ॥
 जल्पन्ति सार्द्धमन्येन पश्यन्त्यन्यं सविभ्रमाः ।
 हृदये चिन्तयन्त्यन्यं प्रियः को नाम योषिताम् ? ॥ ८२ ॥

उन्मीलति । हे जना ! यदि उन्मीलन्यः राजन्यः याः
 त्रिवलयः ता एव तरङ्गाः तेषां निलया आश्रया तद्वतीत्यर्थः प्रोत्तु-
 ङ्गेन अत्युन्नतेन पीनेन स्तनइन्द्रेण कुचयुगलेन उद्यतः उदितः
 चक्रवाकमिथुनस्य आकारः यस्यां तादृशी अम्बुजवत् कमलवत् उद्भू-
 भासिनी योभिनी अम्बुजैरुद्भासिनी च कान्तः रमण्योः आकारः
 तस्य धरतीति धरा पचाद्यच्प्रत्ययः । कान्ताया आकारस्य धरा वा
 व्यभितः समन्ततः क्रूराशया भीषणान्तःकरणा हिंस्रजलजन्तुभिः
 व्याप्तत्वात् निष्ठुरान्तरा इयं नदी न इष्यते नाभिलष्यते, तदा
 संसारार्णवे भवाम्बुधौ मज्जनं दूरात् परित्यज्यताम् । नदीपथेनैव
 लोकाः समुद्रं गच्छन्ति तत्र मज्जन्ति च तत्परित्यागे यथा समुद्रे
 मज्जनाभावः, तथा नारीपरित्यागे निमज्जनाभाव इति भावः ।
 अत्र नायिकायां नदीत्वारोपात् संसारे चार्णवत्वारोपात् रूपकाङ्ग-
 हारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८१ ॥

जल्पन्तीति । अन्येन जनेन सार्द्धं सह जल्पन्ति आक्षपन्ति
 योषित इति शेषः सविभ्रमाः सविभासाः सत्यः अन्यं जनं पश्यन्ति ।
 अन्यं जनं हृदये चिन्तयन्ति अतः को जनः योषितां प्रियो नाम
 सम्भावनायाम् । न कोऽपि प्रिय इति सम्भावयामीत्यर्थः । अमु-
 टुवृत्तम् । काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे, हेतोर्वाक्यपदार्थके
 काव्यलिङ्गं निगद्यते इति ॥ ८२ ॥

मधु तिष्ठति अचि योषितां हृदि हालाहलमेव केवलम् ।
 अतएव निपीयतेऽधरो हृदयं मुष्टिभिरेव ताड्यते ॥ ८३ ॥
 अपसर सखे ! दूरं तस्मात् कटाक्षविधानत्वात्
 प्रकृतिविषमाद्योषित्सर्पाद्विलासफणाभृतः ।
 इतरफणिना दृष्टाः शक्यास्यिकित्सितुमीषधै-
 चतुरवनिताभोगिग्रस्तं त्यजन्ति हि मन्त्रिणः ॥ ८४ ॥

विस्तारितं मकरकेतनधीवरेण
 स्त्रीसंज्ञितं वडिशमत भवाम्बुराशौ ।

मध्विति । योषितां नारीणां वाचि मधु तिष्ठति, हृदि
 केवलमेव हालाहलं विषं तिष्ठतीति पूर्वेण सम्बन्धः । अतएव अधरः
 मधुभाजनमिति भावः निपीयते हृदयं मुष्टिभिरेव ताड्यते प्रहियते
 स्तनद्वयं मर्दते इति भावः जनैरिति शेषः । काव्यलिकमलङ्कारः ।
 सुन्दरीयुक्तं विषमे ससजा गुरुः समे सभराल्गौ यदि सुन्दरी तदेति
 तल्लक्षणात् ॥ ८३ ॥

अपसरेति । हे सखे ! कटाक्ष एव विधानतः गरलाग्निः
 यस्य तयोक्तात् प्रकृतिविषमात् स्रभावभीषणात् विलासाः विश्रमा
 इव फणाः विभक्त्येति तस्मात् तस्मात् योषिदेव सर्पः तस्मात् दूरम्
 अपसर अपगच्छ । इतरेण अन्वेन फणिना भुजङ्गेन दृष्टाः जनाः
 औषधैः चिकित्सितं शक्याः साध्याः, चतुरा वा वनिता कान्ता
 वा एव भोगी सर्पः 'तेन यस्तं दष्टं क्वञ्चितमिति यावत् जनं
 कन्त्रिणः मन्त्रिणश्चाः सदुपदेशिन इति भावः त्यजन्ति हि परिहर-
 न्त्वेव । रूपकाबन्धुः । हरिषीयुक्तम् ॥ ८४ ॥

विस्तारितमिति । मकरकेतनः काम एव धीवरः मत्स्यजीवी
 तेन अत्र भवाम्बुराशौ संसारसागरे स्त्रीति संज्ञा आस्ता जाना

येनाचिरात्तदधरामिषलीलमर्त्य-

मत्स्यान् विरुष्य पचतीत्यनुरागवङ्गी । ८५ ॥

कामिनीकायकान्तारे कुचपर्वतदुर्गमे ।

मा सञ्चर मनःपान्थ ! तत्रास्ते स्मरतस्कारः ॥ ८६ ॥

आदीर्घेण चलेन चक्रगतिना तेजस्विना भोगिना

नीलाञ्जल्युतिहारिणा वरमहं दष्टो न तच्चक्षुषा ।

धन्याः सन्ति चिकित्सका दिशि दिशि प्रायेण धर्माधिनी

मुग्धाक्षीक्षणीवीक्षितस्य न हि मे वैद्यो न चाप्यौषधम् ॥ ८७ ॥

अस्तीति तथोक्तं अस्य जाते इति इतप्रत्ययः । वङ्गियं मत्स्यवेधन-
बन्धं विस्त्वारतं प्रसारितम् । येन स्त्रीसंज्ञितेन वङ्गियेन अचिरात्
भ्रष्टिति तस्य स्त्रीसंज्ञितवङ्गियस्य अधर एव आभिषं भोग्यं वस्तु
तस्मिन् लोलाः कृष्णाः मत्स्याः मानवा एव मत्स्याः तान् विरुष्य
अनुरागः प्रेम एव वङ्गः तस्मिन् इतीत्यं पचति । रूपकालङ्कारः ।
वसन्ततिब्बकं वृत्तम् ॥ ८५ ॥

कामिनीति । हे मनःपान्थ ! विस्रपथिक ! कुचा एव पर्वताः
तैः दुर्गमे गन्तुमशक्ये अपारण्ये इति भावः कामिनीनां कायः देह
एव कान्तारः दुर्गमं वनं कान्तारो बर्तुं दुर्गममित्यमरः । तस्मिन् मा
सञ्चर न भ्रम, तत्र कान्तारे स्मर एव काम एव तस्कारः चौरः आस्ते
तिष्ठति । स तव सर्वज्ञं कुण्ठित्यतीति भावः । रूपकमलङ्कारः ।
अस्तुष्टुवृत्तम् ॥ ८६ ॥

आदीर्घेणेति । आदीर्घेण अत्यावृत्तेन चलेन चक्षुषेण चक्रगतिना
चक्रवत् घूर्णमानेनेति भावः चक्रगतिना कुटिलनामिना तेजस्विना
प्रबलेन कान्तिमता च नीलाञ्जल्य नीलपद्मस्य द्युतिहारिणा कान्ति-
शास्त्रिणा कृष्णवर्णेन च भोगिना सर्वेण वरम् अहं दष्टः भवेदिति
शेषः । तस्याः मुग्धाक्ष्याः चक्षुषा पूर्वोक्तविशेषचक्षुषिनेति भावः ।

इह हि मधुरगीतं नृत्यमेतद्रसोऽपि

स्फुरति परिमलोऽसौ स्पर्श एष स्तनानाम् ।

इति हृतपरमार्थैरिन्द्रियैर्भ्राम्यमाणै-

रहितकरणदक्षैः पञ्चभिर्वञ्चितोऽस्मि ॥ ८८ ॥

न गम्यो मन्त्राणां न च भवति भैषज्यविषयो

न चापि प्रध्वंसं व्रजति विविधैः शान्तिप्रतकैः ।

भ्रमावेगादङ्गे किमपि विदधद्भव्यमसमः

स्मरांपस्मारोऽयम्भ्रमयति दृशं घूर्णयति च ॥ ८९ ॥

न दृष्टः भवेद्यमिति शेषः । धन्याः पुण्यवन्तः प्रायेण धर्माधिक्येनः
धर्माभिवाचिणः चिकित्सकाः दिशि दिशि सन्ति ये सर्पदृष्टं मां
चिकित्सित्वा अरोगं कुर्वन्तीति भावः । किन्तु सुगधाद्या वाक्-
लोचनवा क्षयं वीक्षितस्य निरीक्षितस्य मे मम वैद्यः चिकित्सकः न
हि नैव, औषधश्चापि न अस्तीति शेषः । अत्रार्थज्ञेयः । तदुक्तं दर्पणे,
शब्देः स्वभावादेकार्थैः शेषोऽनेकार्थवाचनमिति । शार्दूलनिर्वृत्तोऽङ्कितं
वृत्तम् ॥ ८७ ॥

इहेति । इह अस्यां कान्तायां मधुरं गीतम् एतत् नृत्यं रसः
अतुरागः अपि स्फुरति विकाशते, असौ परिमलः विमदौल्यगन्धः,
विमदौल्ये परिमल इत्यमरः । एष स्तनानां स्पर्शः स्पर्शजनितं सुख-
मित्यर्थः । इति इत्थं हृताः नाशिताः परमार्थाः धर्मादय इति
वावत् ये तथाभूतेः भ्राम्यमाणैः विषयेष्विति शेषः मनसोति कर्तृपद-
मूह्यम् । अङ्कितकरणेषु कुक्कायानुष्ठानेषु दक्षैः पटुभिः पञ्चभि-
रिन्द्रियैः श्रोत्रनेत्ररसनानाभिकात्वग्भिरिति यावत् वञ्चितः प्रतारितः
अस्मि । शार्दूलनिर्वृत्तम् ॥ ८८ ॥

नेति । अयम् असमः अतुल्यः स्मरापस्मारः कामरूपापस्मार-
दोमविशेषः मन्त्राणां न गम्यः न प्रतिविधेयः भैषज्यविषयः औषध-

जात्यन्धाय च दुर्मुखाय च जराजीर्णाखिलाङ्गाय च
 ग्रामीणाय च दुष्कुलाय च गलकुष्ठाभिभूताय च ।
 यच्छन्तीषु मनोहरं निजवपुर्लक्ष्मीलवश्रद्धया
 पश्यस्त्रीषु विवेककल्पलतिकाशस्त्रीषु रज्येत कः ॥ ६० ॥
 वेश्यासौ मदनज्वाला रूपेन्धनसमेधिता ।
 कामिभिर्यत्र ह्ययन्ते यौवनानि धनानि च ॥ ६१ ॥
 कसुख्वति कुलपुरुषो वेश्याधरपङ्कवं मनोज्ञमपि ।

•

प्रतीकार्थं च न भवति, विविधैः नानाप्रकारैः शान्तिशतकैः उप-
 शामकवस्तुभिः न च प्रध्वंसं क्षयं व्रजति न च नश्यतीत्यर्थः भ्रमा-
 वेगात् मोहावेशवशात् अङ्गे देहे किमपि अनिर्वचनीयं भव्यं सुखं
 विदधत् जनयन् भ्रमयति घूर्णयति दृशं नेत्रं घूर्णयति च । रूपक-
 मखङ्कारः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ८६ ॥

जात्यन्धायैत । लक्ष्मीलवश्रद्धया यत्किञ्चिद्विद्वानाशयेत्यर्थः जात्य-
 न्धाय जन्मान्धाय च दुर्मुखाय कटुभाषिणे च जरया जीर्णम् अखिलं
 समस्तम् अङ्गं यस्य तादृशाय च ग्रामीणाय अविदग्धायेत्यर्थः दुष्कु-
 लाय च अकुलजाताय च गलता कुष्ठेन अभिभूताय आक्रान्ताय च
 मनोहरं निजं स्वं वपुः शरीरं यच्छन्तीषु अर्पयन्तीषु विवेकः सदसदु-
 ज्ञानमेव कल्पलतिका कल्पतरुः तस्याः शस्त्रीषु संकारिणीष्विति भावः
 पश्यस्त्रीषु वेश्यासु को जनः रज्येत ? अन्तरक्तो भवति ? न कोऽपी-
 त्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । रूपकमखङ्कारः ॥ ६० ॥

वेश्येति । अथौ वेश्या रूपमेव इन्धनं काष्ठं तेन समेधिता
 संवेष्टिता मदनज्वाला मदनान्निशिस्तेत्यर्थः । यत्र अग्निशिखायां
 कामिभिः यौवनानि धनानि च ह्ययन्ते प्रलिप्यन्ते । रूपकमखङ्कारः ।
 अतुष्टुवृत्तम् ॥ ६१ ॥

क इति । कः कुलपुरुषः सत्कुलोद्भूतः जातवः मनोज्ञमपि

चारभटचौरचेटकनटविटनिष्ठीवनशरावम् ॥ ८२ ॥

सुचरित्रप्रशंसा ।

धन्यास्त एव तरलायतलोचनानां

तारुण्यपूर्णघनपीनपयोधराणाम् ।

क्षामोदरोपरिलसत्त्रिवलीलतानां

दृष्टाकृतिं विकृतिमेति मनो न येषाम् ॥ ८३ ॥

बाले ! लीलामुकुलितममी सुन्दरा दृष्टिपाताः

किं क्षिप्यन्ते विरम विरम व्यर्थ एष अमस्ते ।

सम्प्रत्यन्धे वयमुपरतं बाल्यमास्था वनान्ते

क्षान्ती मोहस्तृणमिव जगज्जालमालोकयामः ॥ ८४ ॥

चाराणां किङ्करविशेषाणां भटानां सैनिकानां चौराणां तस्कराणां
चेटकानां नीचजातीयविशेषाणां विटानां लम्पटानां निष्ठीवनस्य
सुखप्रतिप्लेष्टाणां शरावं भाजनविशेषभूतं देश्यायाः अधरपङ्क्तवं
पुष्पति ? न कोऽपीत्यर्थः । रूपकालङ्कारः । आख्याद्युक्तम् ॥ ८२ ॥

धन्या इति । येषां मनः तरलायतलोचनानां चञ्चलविशाल-
नेत्राणां तारुण्येन पूर्णौ घनौ निविडौ पीनौ पीवरौ पयोधरौ
स्तनौ यासां तथोक्तानां क्षामस्य क्षीणस्य उदरस्य उपरि लसन्त्यः
राजन्त्यः त्रिवल्य एव लता यासां तथाभूतानां क्षान्तानामिति शेषः
आकृतिं दृष्ट्वा विकृतिं विकारम् एति प्राप्नोति, त एव धन्याः पुख-
वन्तः । वसन्ततिब्बकं वृत्तम् ॥ ८३ ॥

बाले इति । हे बाले ! सुन्दरि ! खोलया विश्वमेव मुकुलितं
यथा तथा अमी सुन्दराः चारवः दृष्टिपाताः किं कथं क्षिप्यन्ते ?
विरम विरम निवर्त्तस्व निवर्त्तस्व एष ते तव अमः व्यर्थः निरर्थकः ।
सम्प्रति वयम् अन्धे अपरे, बाल्यं यैश्वर्यम् उपरतं विनष्टम् । वनान्ते

इयं बाला मां प्रत्यनवरतमिन्दीवरदल-
 प्रभाचीरं चक्षुः क्षिपति किमभिप्रेतमनया ।
 मती मीहोऽस्माकं स्मरसमरबाणव्यतिकर-
 ज्वरज्वालाः शान्तास्तदपि न वराकी विरमति ॥ ८५ ॥
 शुभ्रं सद्द्रसविभ्रमा युवतयः श्वेतातपतीज्ज्वला
 लक्ष्मीरित्यनुभूयते स्थिरमिव स्फूर्ति शुभे कर्मणि ।
 विच्छिन्ने नितगामनङ्गकलहक्रीडात्, टत्तत्तु किं
 सुक्ताजालमिव प्रयाति भटिति भ्रश्यद्दृशो दृश्यताम् ॥ ८६ ॥

वनमोमायाम् आस्था यत्रः, मोहः ज्ञानः निवृत्तः । जगज्जालं
 तृणमिव आलोकयामः पश्यामः सन्दाक्रान्ता दृष्टम् ॥ ८४ ॥

इयमिति । इयं बाला मां प्रति अनवरतम् इन्दीवराणां
 प्रभाचीरं कान्तिहरं चक्षुः क्षिपति, अनया बालया किम् अभिप्रेतम्
 दृष्टम् ? अस्माकं मोहः गतः नष्टः, स्मरस्य कामस्य समरे बाण-
 व्यतिकरस्य शरनिपातस्य ज्वरज्वालाः शान्तापशिखाः शान्ताः निवृत्ताः,
 तदपि तथापि वराकी तपस्विनी इयमिति शेषः न विरमति न
 निवर्त्तते अक्षुरागं दर्शयतीति भावः । शिखरिणीवृत्तम् । उपमा-
 बह्वारः ॥ ८५ ॥

शुभ्रमिति । शुभ्रा गौरवणाः सद्द्रसविभ्रमाः सन् रसेन रागेषु
 विभ्रमः विज्ञानः येषां तादृश्यः सुष्ठु रसवत्त्व रत्नार्थः युवतयः तद्दृश्यः
 शुभे कर्मणि कर्मजनिता पूर्वे इति भावः स्फूर्तिं प्रष्टुं सति श्वेतात-
 पत्रेण उज्ज्वला लक्ष्मीरिति स्थिरमिव अनुभवते प्रतीयते । विच्छिन्ने
 अवसिते तस्मिन् शुभे कर्मणीति शेषः तत्, स्थिरलक्ष्मीवत् युवति-
 मण्डलमिति शेषः अनङ्गकलहे या क्रोडा तवा लुट् क्त्वेदं गच्छत्
 सुक्ताजालमिव नितरात् अतिशयेन भ्रश्यत् अपजच्छत् भटिति इयः

सदा योगाभ्यासव्यसनवशयोरात्ममजसी-
 रविच्छिन्ना मैत्री स्फुरति यमिनस्तस्य किमु तैः ।
 प्रियाणामालापैरधरमधुभिर्वक्त्रविधुभिः
 सनिश्वासामोदैः सज्जुषकलशास्त्रेषसुरतैः ॥ ८७ ॥
 किं कन्दर्प ! करं कदर्थयसि ? किङ्कोदण्डभङ्गारितम् ?
 रे रे कोकिल ! कोमलङ्गलरवङ्गित्वं वृथा भाषसे ?
 सुग्ध ! स्निग्धविदग्धमधुरैर्लीलैः कटाक्षैरलं ?
 चेतः सम्प्रति चन्द्रचूडचरणध्यानामृते वर्त्तते ॥ ८८ ॥

अदृश्यतां प्रयाति किम् ? वावत् शुभादृष्टसदुभावः तावत् तादृश-
 वक्ष्यीसदृशमेवसीसम्भोगः स्यात् अस्ति शुभादृष्टे तत्सम्भोगो नैव
 भवतीति भावः । शादृष्टविक्रीडितं वृत्तम् । उपमासङ्कारः ॥ ८६ ॥

अदेति । सदा सततं योगाभ्यासव्यसनेन जीवब्रह्मणोरैक्यचिन्तनं
 शोऽङ्गमिति भावनमिति भावः योगः तस्य अभ्यासे पुनःपुनरत-
 शीघ्रने वत् व्यसनम् आसक्तिः तेन वशयोः वशं गतयोः आत्ममनसोः
 जीवचित्तयोः अविच्छिन्ना अनवरता मैत्री यस्य यमिनः जितेन्द्रियस्य
 स्फुरति विकाशते, तस्य तैः प्रियाणां कान्तानाम् आलापैः मधुरै-
 रिति शेषः अधरमधुभिः वक्त्रविधुभिः सुखचन्द्रैः सुष्ठु निश्वासानोदैः
 निश्वाससौरभैः तथा सज्जुषकलशास्त्रेष सुरतैः सनमर्दनपूर्वकविहारै-
 रित्यर्थः किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । प्रियाणापादयः तं
 तं न विचासयन्तीति भावः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ८७ ॥

किमिति । हे कन्दर्प ! किं कोदण्डेन कुत्सितधनुषा अङ्गा-
 रितम् आसक्ताङ्गिते करं किं कथं कदर्थयसि ज्ञेयवसि ? रे रे कोकिल !
 त्वं वृथा कोमलं कलरवं मधुररवं किं कथं भाषसे ? हे सुग्धे
 सुन्दरि ! स्निग्धविदग्धमधुरैः सम्प्रबन्धतरमनोहरैः कटाक्षैः कथं

यदासीदज्ञानं स्मरतिमिरसञ्चारजनितं
 तदा सर्वं नारीमयमिदमशेषं जगद्भूत् ।
 इदानीमस्माकं पटुतरविवेकाञ्जनदृशां
 समीभूता दृष्टिस्त्रिभुवनमपि ब्रह्म मनुते ॥ ६६ ॥
 यां चिन्तयामि सततं मयि सा विरक्ता
 सा चान्यमिच्छति जनं स जनोऽन्यरक्तः ।
 अस्मत्कृतेऽपि परितुष्यति काचिदन्या
 धिक् ताञ्च तञ्च मदनञ्च इमाञ्च माञ्च ॥ १०० ॥
 इति श्रीभर्तृहरिविरचितं शृङ्गारशतकं समाप्तम् ।

न किमपि प्रयोजनं मयाति शेषः, यतः चेतः मनः सदीयमिति
 शेषः चन्द्रशूडस्य हरस्य चरणध्यानमेव अस्मत् तस्मिन् तत्त्वाने इति
 भावः वर्तते तिष्ठति । इदानीं युष्मत्परतन्त्रो नाडमिति भावः ।
 गार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६८ ॥

यदेति । यदा स्मरः काम एव तिमिरम् अन्वकारः तस्य सञ्चारेण
 व्याभिर्भावनं जनितम् अज्ञानं मोहः आसीत् तदा इदं सर्वम् अशेषं
 जगत् नारीमयम् अभूत् । इदानीं पटुतरः विशुद्धतरः विवेकः ज्ञानमेव
 अञ्जनं दृशोर्नयनयोर्वेषा तथाभूतानाम् अस्माकं समीभूता दृष्टिः सर्वत्र
 समदृष्टिरित्यर्थः त्रिभुवनमपि ब्रह्म मनुते पश्यति । शिखरिणोवृत्तम् ॥ ६६ ॥

यानिति । यां सततं चिन्तयामि भावयामि, सा मयि विरक्ता
 वा च मञ्चिन्तितेति शेषः अन्यं जनम् इच्छति, य तदिष्टो जनः
 अन्यस्यां नास्यां रक्तः अन्तरागवान् । काचित् अन्य्या नारी अस्मत्-
 कृतेऽपि मदर्धमपि परितुष्यति, परिचिन्तयतीति पाठान्तरम् । अतः
 ताञ्च नारीं तञ्च पुण्यं मदनञ्च इमाञ्च माञ्च धिक् । संसारोऽयं
 धिक्कार्य इति भावः वसन्तिलकं वृत्तम् ॥ १०० ॥

इति वि, ए उपधाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविरचिताशारदाशब्दाब्ज

विरचिता शृङ्गारशतकव्याख्या समाप्तम् ।

दृष्टान्तशतकम् ।

शिवस्मरणमेवैकं संसारान्तकनाशनम् ।
घनीघो घोरदावाग्निनिर्वापणपटुर्भवेत् ॥ १ ॥
साधुरेव प्रवीणः स्यात् सदगुणामृतवर्षने ।
नवचूताङ्कुरास्वादकुशलः कीकिलः किल ॥ २ ॥
दुर्जनो दूषयत्येव सतां गुणगणं क्षणात् ।
मलिनीकुरुते धूमः सर्वथा विमलाम्बरम् ॥ ३ ॥
यथा दोषो विभात्यस्य जनस्य न तथा गुणः ।
प्रायः कलङ्क एवेन्दोः प्रस्फुटी न प्रसन्नता ॥ ४ ॥

शिवेति । एकं शिवस्य स्मरणमेव ध्यानेन संसार, एव अन्तकः
बलः तस्य नाशनं नाशहेतुः । घनानां मेघानां श्लेषः समूहः
घोरस्य उत्कटस्य दावाग्नेर्वनानलस्य निर्वापणे भस्मीकरणे पटुः
समर्थः भवेत् । दृष्टान्तान्तरङ्गारः । तद्वत्, दृष्टान्तस्तु स्वधर्मस्य वस्तुनः
प्रतिविम्बनमिति । अतुष्टुवृत्तम् । प्रायेणैवसत्तरत्न बोध्यम् ॥ १ ॥

साधुरिति । साधुरेव सतां सुजनानां गुणा एव अस्त्वानि
तेषां वर्षने कीर्तने प्रवीणः निपुणः स्यात् नान्य इति शेषः ।
कीकिलः किल पिक एव नवः यः चूताङ्कुरः तस्य आस्वादे कुशलः
पटुः नान्य इति शेषः ॥ २ ॥

दुर्जन इति । दुर्जनः क्षणात् क्षणमालेश सतां साधूनां
गुणगणं गुणराशिं दूषयत्येव । धूमः विमलं निर्मलम् अम्बरम्
आकाशं वस्त्रं वा सर्वथा मलिनीकुरुते मलिनयति ॥ ३ ॥

यथेति । अस्य जनस्य प्राचिनः यथा दोषः विभाति प्रकाशते,

विवेक एव व्यसनं पुंसां क्षययितुं क्षमः ।
 अपहर्तुं समर्थोऽसौ रविरेव निशातमः ॥ ५ ॥
 प्रायः सन्धुपदेशार्हा धीमन्तो न जडाशयाः ।
 तिलाः कुसुमसौगन्ध्यवाहिनो न यवाः क्वचित् ॥ ६ ॥
 चिन्त्यते नय एवादावमन्दं समुपेप्सुभिः ।
 विनस्य पूर्वं सिंहोऽपि हन्ति हस्तिनमोजसा ॥ ७ ॥
 संस्थितस्य गुणोत्कर्षः प्रायः प्रस्फुरति स्फुटम् ।
 दग्धस्यागुरुखण्डस्य स्फारीभवति सौरभम् ॥ ८ ॥

तथा गुणो न । इन्दोखन्द्रस्य कलङ्क एव प्रायः प्रस्फुटः सुव्यक्तः,
 प्रसन्नता निर्मलता न ॥ ४ ॥

विवेक इति । विवेकः ज्ञानमेव पुंसां व्यसनं विषदं क्षययितुं
 नाशयितुं क्षमः योग्यः । असौ रविः सूर्य एव निशातमः रात्रि-
 तिमिरम् अपहर्तुं नाशयितुं समर्थः ॥ ५ ॥

प्राय इति । धीमन्तः बुद्धिमन्तः जनाः प्रायः उपदेशार्हाः
 उपदेशयोग्याः सन्ति भवन्ति, जडाशयाः निर्बोधा न । तिलाः
 कुसुमानां सौगन्ध्यं वहन्तीति तथाभूताः, यवाः क्वचित् कुलापि न
 तथेति शेषः ॥ ६ ॥

चिन्त्यते इति । अमन्दम् अनपायमित्यर्थः समुपेप्सुभिः सन्ध्यापु-
 षिष्णुभिः जनैः आदौ अपतः नय एव नीतिरेव चिन्त्यते केन नयेन
 वर्तितव्यमिति भाव्यते । सिंहोऽपि पशुरपीति भावः का कथा
 मानवानामित्यभिप्रेत्यर्थः । पूर्वम् अपतः विनस्य विनतो भूत्वा
 ओजसा बलेन हस्तिनं हन्ति नाशयति ॥ ७ ॥

संस्थितस्येति । प्रायः बाह्यस्थेनेत्यर्थः संस्थितस्य मृतस्य जनस्य
 गुणानाम् उत्कर्षः स्फुटं सुव्यक्तं यथा तथा प्रस्फुरति प्रकाशते ।

मनस्विहृदयं धत्ते रोषेणैव प्रसन्नताम् ।
 भस्मना ज्वलदङ्गारः प्रसादं लभतेतराम् ॥ ९ ॥
 उत्तमः क्लेशविद्योभं क्षमः सोढुं न हीतरः ।
 मण्डिरेव महाशयणघषणं न तु मृत्कणः ॥ १० ॥
 सजातीयं विना वैरी न जय्यः स्यात् कदाचन ।
 विना वज्रमणिं मुक्तामणिर्भेद्यः कथं भवेत् ॥ ११ ॥
 सज्जना एव साधूनां प्रथयन्ति गुणोत्करम् ।
 पुष्पाणां सौरभं प्रायस्तनुते दिक्षु मारुतः ॥ १२ ॥

दग्धस्य अगुरुखण्डस्य चन्दनविशेषखण्डस्य सौरभं सौगन्ध्यं स्फारी-
 भवति विस्तारं गच्छति ॥ ८ ॥

मनस्विहृदयमिति । मनस्विनां प्रसन्नमनसां जनानां हृदयं
 रोषेणैव क्रोधेनैव प्रसन्नतां धत्ते आश्रयति क्षणं रोषाङ्गुलमपि शीघ्रं
 प्रषीदतीत्यर्थः । ज्वलदङ्गारः ज्वलन्जनल इति यावत् भस्मना प्रसादं
 सौख्यतां शीतलतां लभतेतराम् अतिशयेन लभते इत्यर्थः ॥ ९ ॥

उत्तम इति । उत्तमः महान् जनः क्लेशस्य विद्योभं विशेषा-
 क्रमणं सोढुं क्षमः शक्तः, इतरः क्षुद्रः जनः न हि नैव क्षम इति
 शेषः । मण्डिरेव रत्नमेव महाशयणेन घषणं सोढुं क्षम इति शेषः,
 मृत्कणः मृत्तिकाकणः न ॥ १० ॥

सजातीयमिति । सजातीयं विना वैरी शत्रुः कदाचन न जय्यः
 जेतुं शक्यः स्यात् । वज्रमणिं हीरकप्रस्तरं विना मुक्तामणिः कथं
 भेद्यः भवेत् नैव भवेदित्यर्थः ॥ ११ ॥

सज्जना इति । सज्जनाः साधव एव साधूनां गुणोत्करं गुण-
 निचयं प्रथयन्ति विस्तारयन्ति । मारुतः वायुः प्रायः पुष्पाणां
 सौरभं दिक्षु तनुते विस्तारयति ॥ १२ ॥

उपकर्तुं यथा स्वल्पः समर्थो न तथा महान् ।

प्रायः कूपस्तृषां हन्ति सततं न तु वारिधिः ॥ १३ ॥

सति शीले गुणा भान्ति पुंसां शौर्यादयो यथा ।

यौवने सदलङ्काराः शोभास्त्रिभ्रति सुभ्रुवः ॥ १४ ॥

जडः प्रभवति प्रायो दुःखं बिभ्रति साधवः ।

शीतांशावुदितं पद्माः सङ्कोचं यान्ति वारिणि ॥ १५ ॥

गुणेन स्पृहणीयः स्यान्न रूपेण युतो नरः ।

सौगम्यहीनं नादेयं पुष्पं कान्तमपि क्वचित् ॥ १६ ॥

उपकर्तुमिति । स्वल्पः सामान्य इत्यर्थः जनः यथा उपकर्तुं समर्थे, महान् जनः तथा न । कूपः प्रायः बाह्यल्येन सततं तृषां पिपासा हन्ति, वारिधिः ससङ्गः न तु नैवेत्यर्थः । यथा वारिधेर्जल लक्षणमयत्वात् लोकेन पीयते, कूपजलन्तु सधुरत्वात् शीतलत्वाच्च पीयते, तथा सामान्यजनेन सस्य केनापि अक्षुपकारे कृते दुःखं जानता लोकस्य उपकारः क्रियते, महता तु परेषु क्रियमाणसुपकारमनाकाङ्क्षता प्रायेण उपकर्तुं नेष्यते इत्यतः सामान्यजनस्य बलतः क्रियमाणसुपकारं सर्वं आद्रियते महतस्तु क्वचित् अयत्नेन क्रियमाणसुपकारं न बलु मन्वते इति भावः ॥ १३ ॥

सतीति । शीले सौजन्ये सति पुंसां शौर्यादयः गुणाः यथा भान्ति शोभन्ते, यौवने सति सुभ्रुवां नारीणां सदलङ्काराः उत्तमभूषणानि तथा शोभां बिभ्रति धारयन्ति ॥ १४ ॥

जड इति । जडः मूर्खः प्रायः बाह्यल्येन प्रभवति प्रभुवन्तीत्यर्थः साधवस्तु दुःखं बिभ्रति भजन्ते न प्रभावं प्राप्नुवन्तीति भावः । शीतांशौ चन्द्रे जडमये इति भावः उदिते सति वारिणि जले पद्माः कमलानि सङ्कोचं यान्ति निमीलन्ति ॥ १५ ॥

गुणेनेति । जनः गुणेन युतः स्पृहणीयः प्रसंसनीय इति भावः

कश्चित् कस्यचिदेव स्यात् सुहृद्विश्वम्भभाजनम् ।
 पद्मं विकासयत्कर्कः सङ्कोचयति कैरवम् ॥ १७ ॥
 ईश्वराः पिशुनान् शश्वद् विशन्तीति किमद्भुतम् ।
 प्रायो निधय एवाहीन् द्विजिह्वान् दधतेतराम् ॥ १८ ॥
 सम्पद्यास्ते परैः साकं विपदि स्वजनैर्जडः ।
 जृम्भत्यभोरुहं भृङ्गैः शुष्यत्युदकशैवलैः ॥ १९ ॥

स्यात्, रूपेण युतः रूपवानित्यर्थः न । कश्चित् कुत्रापि कालमपि
 रमणीयमपि पुष्पं सौगन्ध्येन हीनं वर्जितं न आदेयं न आह्वयं
 नादरणीयमित्यर्थः ॥ १६ ॥

कश्चिदिति । कश्चित् जनः कस्यचिदेव जनस्य विश्वम्भभाजनं
 विश्वासपात्रं सुहृत् सखा स्यात् । कर्कः सूर्यः पद्मं विकासयति
 मस्योदयति किन्तु कैरवं कुसुदं सङ्कोचयति निमीलयति ॥ १७ ॥

ईश्वरा इति । ईश्वराः धनिन इति यावत् शश्वद् सततं 'पिशु-
 नान् दुर्जनान् विशन्ति आश्रयन्ति इति एतत् किम् अद्भुतम्
 आश्चर्यम् ? प्रायः बाहुल्येन निधयः रत्नानि द्विजिह्वान् अहीन्
 सर्पानिव दधतेतराम् अतिशयेन अवलम्बन्ते तेषां शिरःसु तिष्ठन्तीति
 भावः ॥ १८ ॥

सम्पद्योति । जडः अज्ञः जनः सम्पदि परैः साकं सार्द्धम् आस्ते
 तिष्ठति परान् सम्पत्सु सुखभान् जनानाश्रयतीत्यर्थः । विपदि
 स्वजनैः साकम् आस्ते तिष्ठति विपत्काले सम्पत्सुखभैर्जनैः परि-
 त्यक्तत्वात् अनन्यगत्या स्वजनमाश्रयतीति भावः । अभोरुहं पद्मं
 भृङ्गैः सह जृम्भति विजृम्भते विकसितं सत् भृङ्गैः सह सहस्रपत्रे
 इति यावत् किन्तु उदकशैवलैः उदकैः शैवलैश्च सह शुष्यति शोषं
 प्राप्नोति । तदानीं भृङ्गा न इष्टान्ते इति भावः ॥ १९ ॥

नीचावमानमलिनां प्रभुङ्क्ते सम्पदं पुमान् ।
लशुनाक्तां सकर्पूरचर्चां वितनुते तनौ ॥ २० ॥
व्यसनानन्तरं सौख्यं स्वल्पमप्यधिकं भवेत् ।
काषायरसमास्वाद्य स्वादतीवास्वु विन्द्यते ॥ २१ ॥
गुणानामन्तरं प्रायस्तज्ज्ञो जानाति नेतरः ।
मालतीमल्लिकामोदं घ्राणं वेत्ति न लोचनम् । २२ ॥
प्रभूतवयसः पुंसो धियः पाकः प्रवर्त्तते ।
जीर्णस्य चन्दनतरोरामोद उपजायते ॥ २३ ॥

नीचेति । पुमान् भिन्नः विद्धरो वेति भावः नीचानां क्षुद्राणां
टाट्टूणां प्रभूणां वेति भावः व्यसनानेन अनादरेण मलिनां दृष्टिता-
मित्यर्थः सम्पदं प्रभुङ्क्ते प्रकर्षेण भुनक्ति । तथाहि तनौ शरीरे लशु-
नाक्तां लशुनमित्त्रितां सकर्पूरचर्चां कर्पूराक्लविषेपनं वितनुते करोति
जन इति शेषः ॥ २० ॥

व्यसनेति । व्यसनानन्तरं विपदपगमात् परं स्वल्पमपि सौख्यम्
अधिकं भवेत् अधिकमित्येव प्रतीयते इति भावः । काषायरसं हरी-
तक्यादिरसमिति भावः आस्वाद्य अस्वु जलम् अतीव अतिमात्रं स्वादु
अधुरं विन्द्यते बुध्यते ॥ २१ ॥

गुणानामिति । तज्ज्ञः गुणज्ञ इत्यर्थः गुणानाम् अनन्तरं
प्रभेदं प्रायः बाहुल्येन जानाति, इतरः अगुणज्ञः न । घ्राणं
नासिका मासुगोमल्लिकयोः आमोदं वेत्ति अवबुध्यते लोचनं नेत्रं
न ॥ २२ ॥

प्रभूतेति । प्रभूतवयसः अधिकवयस्कस्य पुंसः पुरषस्य धियः
बुद्धेः पाकः परिणामः प्रवर्त्तते भवति । जीर्णस्य प्राचीनस्य सारवत्
इति भावः चन्दनतरोः आमोदः शीरभातिशय इति वायत् जव-
जायते प्रसरति ॥ २३ ॥

कामाय स्पृहयत्यात्मा संयतोऽपि मनीषिणः ।
 वीथीनियमितोऽप्युक्षा शष्पमासाद्य धावति ॥ २४ ॥
 धनागमेऽधिकं पुंसां लोभमभ्येति मानसम् ।
 निदाघकाले प्रालेयः प्रायः शैत्यं वहत्यलम् ॥ २५ ॥
 सहजोऽपि गुणः पुंसां साधुवादेन वर्धते ।
 कामं सुरसलेपेन कान्तिं वहति काञ्चनम् ॥ २६ ॥
 निन्दां यः कुरुते साधोस्तथा स्वं दूषयत्यसौ ।
 खे धूलिं यस्यजेदुच्चैर्मूर्ध्नि तस्यैव सा पतेत् ॥ २७ ॥

कामावेति । मनीषिणः विदुषः संयतोऽपि विषयेभ्यः निन्दो-
 तोऽपि आत्मा अन्तःकरणं कामाय विषयसम्भोगायेत्यर्थः स्पृहयति
 आकाङ्क्षति । वीथीनियमितः प्रतिनियतोऽपि सजा ह्यः शष्पं
 नवदृष्टम् आसाद्य समीपे दृष्टेत्यर्थः धावति अभियाति ॥ २४ ॥

धनागमे इति । पुंसां मानसं धनागमे अर्थोपार्जने अधिकं
 लोभम् अभ्येति प्राप्नोति । निदाघकाले योष्ये प्रालेयः शिशिरः
 प्रायः बाहुल्येन अलम् अत्यर्थं शैत्यं शीतलत्वं वहति आश्रयति ॥ २५ ॥

सहज इति । पुंसां सहजोऽपि स्वाभाविकोऽपि गुणः साधु-
 वादेन प्रशंसयेत्यर्थः वर्धते वृद्धिं गच्छति । काञ्चनं अर्थं सुरसलेपेन
 सुसुरससंयोगेन औजस्यकारकद्रव्यसंयोगेनेत्यर्थः कामं सम्यक् कान्तिं
 दीप्तिं वहति आश्रयति ॥ २६ ॥

निन्दासिति । यः साधोः निन्दां कुरुते, असौ जनः असु-
 आत्मानं तथा तेनैव साधुनिन्दनेनैव दूषयति दूषितं करोति, सर्वो
 जनः साधोर्निन्दकमेव दूषयति न तु साधुसिति भावः । यः खे
 आकाशे धूलिं व्यजेत् सा धूषिः तस्यैव मूर्ध्नि शिरसि सञ्चरतिष्येव
 पतेत्, तेन आकाशस्य न काचित् हानिरिति भावः ॥ २७ ॥

स्वभावं नैव मुञ्चन्ति सन्तः संसर्गतीऽसताम् ।
 न त्यजन्ति रतं मञ्जु काकसम्पर्कतः पिकाः ॥ २८ ॥
 सम्पत्तौ कर्कशं चित्तं खलस्यापदि कोमलम् ।
 शीतलं कठिनं प्रायस्तप्तं मृदु भवत्ययः ॥ २९ ॥
 प्रायः प्रकृष्यतितरां प्रीत्यैव प्रखलो जनः ।
 नयनं स्नेहसम्पर्कात्कालुष्यं समुपेत्यलम् ॥ ३० ॥
 शुभं वाप्यशुभं कर्म फलकालमुपेक्षते ।
 शरद्यैव फलत्याशु शालिनं सुरभौ क्वचित् ॥ ३१ ॥

स्वभावमिति । सन्तः साधवः असतां संसर्गतः मङ्गात् स्वभावं
 निजं भावं नैव मुञ्चन्ति नैव त्यजन्ति । पिकाः कोकिकाः काञ्चानं
 सम्पर्कतः मङ्गेन मञ्जु मनोहरं रतं रवं न त्यजन्ति ॥ २८ ॥

सम्पत्तायिति । खलस्य दुर्जनस्य चित्तं सम्पत्तौ सम्पत्काले कर्कशं
 कठिनं लोकपोडनक्षमत्वादिति भावः, अपदि कोमलं मृदु भवति
 अक्षमत्वादिति भावः । अयः लौहः प्रायः बाहुल्येन शीतलं सत्
 कठिनं भवति तथा तप्तम् अग्निसंयुक्तं सत् मृदु कोमलं भवति
 द्रवत्वादिति भावः ॥ २९ ॥

प्राय इति । प्रखलः प्रकृष्टः खलो जनः प्रायः बाहुल्येन
 प्रीत्यैव प्रणयेनैव प्रकृष्यतितराम् अतिशयेन कुर्यतीत्यर्थः । नयनं नेत्रं
 स्नेहस्य तैलस्य सम्पर्कात् अलम् अत्यर्थं कालुष्यम् आविष्टत्वं मद्यपैति
 प्राप्नोति ॥ ३० ॥

शुभमिति । शुभं वा अशुभं वा कर्म फलकालम् अपेक्षते प्रती-
 क्षते काले शुभकर्म अशुभकर्म वा फलतीत्यर्थः । शालिः धान्य-
 विशेषः शरदि शरत्काल एव आशु बीजं फलति, क्वचित् कुलापि
 सुरभौ वसन्ते न फलतीति शेषः ॥ ३१ ॥

भोगेच्छा नोपभोगेन भोगिनां जातु शाम्यति ।
 लवणेनान्तरालेन तृष्णा प्रत्युत जायते ॥ ३२ ॥
 दुर्लभोऽप्युत्तमः प्रायः सजातीयेन लभ्यते ।
 कर्णकोटरगं वारि वारिणैवावलम्ब्यते ॥ ३३ ॥
 जन्तोर्निरूपभोगस्य दृश्यते भुवि रूक्षता ।
 वाताग्निनी द्विजिह्वत्वं विहितं पश्य वेधसा ॥ ३४ ॥
 अर्जितं सज्जनं दृष्ट्वा द्वेष्टि नीचः पुनः पुनः ।
 कवलीकुरुते स्वस्थं विधुं दिवि विधुन्तुदः ॥ ३५ ॥
 न लभन्ते विनाद्योगं जन्तवः सम्पदां पदम् ।

भोगेच्छेति । भोगिनां विषयभोगरतानां भोगेच्छा विषयसम्भोग-
 वासना उपभोगेन विषयसम्भोगेन जातु कटावित् न शाम्यति न
 निवर्त्तते । अन्तरालेन अन्तःस्थितेन लवणेन जलस्येति भावः प्रत्युत
 वैपरीत्ये पिपासाङ्कुरणं दूरे तिष्ठत्विति भावः तृष्णा पिपासा जायते
 उदुभवति । लवणजलपाने तृष्णानिवृत्तिर्न स्यात् प्रत्युत तृष्णाद्वि-
 रेव स्यादिति भावः ॥ ३२ ॥

दुर्लभ इति । दुर्लभः दुष्प्रापोऽपि उत्तमः सङ्गान् जनः प्रायः
 बाहुल्येन सजातीयेन तुल्यजातोवेनैव सङ्गतेति भावः लभ्यते आलम्ब्यते
 इत्यर्थः । कर्णकोटरगं कर्णविवरणतं वारि जलं वारिणैव जलेनैव
 अवलम्ब्यते आलम्ब्य वह्निनीयते इति यावत् ॥ ३३ ॥

जन्तोरिति । भुवि पृथिव्यां निरूपभोगस्य निराङ्कारस्य जन्तोः
 प्राणिनः रूक्षता कर्कशता दृश्यते । वाताग्निः वायुमालभोजिनः
 अन्वत् किमपि मध्यमजमानस्येति भावः भुजङ्गस्येति शेषः
 द्विजिह्वत्वं विषधरत्वमिति यावत् वेधसा विधात्रा विहितं पश्य अव-
 लोकाय ॥ ३४ ॥

अर्जितमिति । नीचः क्षुद्रो जनः अर्जितम् अभ्युदितमित्यर्थः

सुराः क्षीरोदविश्वोभमनुभूयान्तं पपुः ॥ ३६ ॥
 सम्पत्तौ कोमलं चित्तं साधोरापदि कर्कशम् ।
 सुकुमारं मधो पत्रं तरोः स्यात्कठिनं शुची ॥ ३७ ॥
 आकरः कारणं जन्तोर्दौर्जन्यस्य न जायते ।
 कालकूटः सुधासिन्धोः प्राणिनां प्राणहारकः ॥ ३८ ॥
 गुणदोषाववाप्येते पुसां संशीलनाद् बुधैः ।
 लेभातेऽमृतगरले मन्यनादम्बुधैः सुरैः ॥ ३९ ॥

वस्तुनं साधुं वृद्धा पुनः पुनः हेष्टि निन्दति । विधुन्तुदः राक्षः
 दिवि आकाशे स्वस्यं प्रकृतौ स्थितं स्वतेजसा दीप्यमानमिति भावः
 विधुं चन्द्रं कवलीकुरुते यमति ॥ ३५ ॥

नेति । जन्तवः प्राणिनः अद्वययोगं परिश्रमं विना सम्पदां पदं
 न लभन्ते न प्राप्नुवन्ति । सुराः देवाः क्षीरोदस्य विश्वोभं विश्वोद्धन-
 दुःखम् अनुभूय अमृतं पपुः पीतवन्तः ॥ ३६ ॥

सम्पत्ताविति । सम्पत्तौ सम्पत्काले साधोः चित्तं कोमलं
 लोकोपकारकरणोत्सुकमिति भावः, आपदि कर्कशं कठिनं तदक्षम-
 त्वादिति भावः । तरोर्द्वयस्य पत्रं मधो वषन्ते सुकुमारं सुकोमलं,
 शुची यीश्वे कठिनं स्यात् ॥ ३७ ॥

आकर इति । आकरः उत्पत्तिस्थानं जन्तोः प्राणिनः दौर्ज-
 न्यस्य कारणं न जायते न भवति । सुधासिन्धोः अमृतनिधेः ससृक्ष
 क्षीरमागरस्योत्सर्षः कालकूटः हृषाहृषं प्राणिनां प्राणहारकः
 जीवननाशकः भवतीति शेषः ॥ ३८ ॥

गुण्येति । बुधैर्विद्वद्भिः संशीलनात् सम्यगनुशीलनात् पुसां गुण-
 दोषौ अवाप्येते ज्ञायेते इति भावः । सुरैः देवैः अम्बुधैः ससृक्ष
 मन्वनात् विश्वोद्धनात् अमृतगरले अमृतहृषाहृषे लेभाते ॥ ३९ ॥

स्वभावं न जहात्येव साधुरापङ्गतोऽपि सन् ।
 कर्पूरः पावकस्सृष्टः सौरभं लभतेतराम् ॥ ४० ॥
 न व्याप्तिरेषा गुणिनी गुणवान् जायते ध्रुवम् ।
 चन्दनेऽनलसन्दग्धे न भस्म सुरभि क्वचित् ॥ ४१ ॥
 अप्यापत्समयः साधोः प्रयाति स्नाघनीयताम् ।
 विधोर्विधुन्तुदास्कन्दविपत्कालोऽपि सुन्दरः ॥ ४२ ॥
 विना परीक्षां नो तत्त्वं प्रसिद्धं ज्ञायते सतः ।
 सुवर्णबन्धान्नो शुद्धिर्ज्ञायते कर्षणं विना ॥ ४३ ॥

स्वभावं निति । साधुर्जनः आपद्गतोऽपि सन् स्वभावं निजं
 भावं साधुत्वमित्यर्थः न जहात्येव न त्यजत्येव । कर्पूरः पावकेन
 अग्निना सृष्टोऽपि सौरभं लभतेतराम् अतिशयेन लभते इत्यर्थः ॥ ४० ॥

नेति । गुणिनीः गुणवतः जनात् गुणवान् जायते ध्रुवं निश्चि-
 तम् यथा व्याप्तिः सिद्धान्तः न । चन्दने अन्तरेण अग्निना सन्दग्धे
 अथक् दग्धे सति भस्म तदीयमिति शेषः क्वचित् कृत्वापि न सुरभि
 न सुगन्धं स्यादिति शेषः । गुणवतोऽपि चन्दनात् जातं भस्म न
 सुरभीति कारणगुणाः कार्यगुणकारभन्ते इति व्याप्तिर्न सर्वत्र प्रसर-
 तीति भावः ॥ ४१ ॥

अपीति । साधोः सुजनस्य आपत्समयः अपि स्नाघनीयतां
 प्रयत्ननीयतां प्रयाति गच्छति आपद्यपि साधुः स्नाघ्यं कर्म करोतीति
 भावः । विधोश्चन्द्रस्य विधुन्तुदेन राक्षसा आस्कन्दः आक्रमणमेव
 विपद् तस्याः कालोऽपि सुन्दरः लोकोपकारकत्वात् सत्कार्याहुम्भने-
 नेति भावः ॥ ४२ ॥

विनेति । परीक्षां परिदर्यनं विना सतः साधोः प्रसिद्धं
 प्रख्यातं तत्त्वं याचार्थं नो ज्ञायते नावबुध्यते । कर्षणं कर्मप्रकारे

प्राप्य विस्रं जडासूर्णं निर्वृतिं यान्ति नान्यथा ।

तोयमासाद्य गर्जन्ति न रिक्तास्तनयित्तवः ॥ ४४ ॥

कार्यापेक्षी जनः प्रायः प्रीतिमाविष्करोत्यसम् ।

सोभार्थी शौण्डिकः शष्पे मेषं पुण्याति पेशलैः ॥ ४५ ॥

दुर्जनो जीयते युक्त्या निग्रहेण न धीमता ।

निपात्यते महादृष्टस्तस्मिपश्चित्तियात् ॥ ४६ ॥

चर्मणं विना सुवर्णस्य वस्त्रात् कटककुण्डलादिनिर्माणात् युद्धिः
जैर्भक्ष्यं न प्रायते ॥ ४३ ॥

प्राप्येति । जडाः मूर्खाः जडस्रभावा वा विस्रं धनं प्राप्य
तृष्यं शीघ्रं निर्वृतिं वन्तोषं यान्ति प्रात्रुवन्ति अन्धत्वा धनाप्राप्ता-
विति भावः न । स्तनयित्तवः मेषाः तोयं जडम् आसाद्य गर्जन्ति
रिक्ताः अखरहिता इत्यर्थः न । दुर्जनानां पूर्वतैव शौण्डिकेतरिति
भावः ॥ ४४ ॥

कार्यापेक्षी इति । कार्यमपेक्षते आकाङ्क्षतीति तद्योक्तः कार्या-
पीत्यर्थः जनः प्रायः प्रासुर्येण असम् अत्यर्थं प्रीतिम् आविष्करोति
प्रकटयति, अकार्यसाधनावेति भावः । सोभार्थी लुब्धः मांसे इति
शेषः । मांसार्थीति पाठान्तरं समीचीनम् । शौण्डिकः मांसजीवीत्यर्थः
पेशलैः क्रोमलैः शष्पैः नवदृष्टैः मेषं पुण्याति पाशयति ॥ ४५ ॥

दुर्जन इति । धीमता बुद्धिमता जनेन दुर्जनः युक्त्या बीगेन
उपायेन जीयते जेडं शक्यते, निग्रहेण शासनेन न । तस्य महा-
दृष्टस्य समीपे तददेये इति वापत् वा क्षितिः भूमिः तस्याः अवात्
अननादिनेति भावः महादृष्टः निपात्यते अधः क्रियते । महादृष्टस्य
अन्त्येन केनापि शाखादिच्छेदेनभेदेन अथा न पातनं तथा दुर्जनेस्य
अपमानप्रकारादिभिर्न शान्तिः । विधिदोषानेन तद्व्यननेन दृष्टस्यैव
दुर्जनस्य निपातनं कार्यमिति भावः ॥ ४६ ॥

सुखदुःखे समे स्यातां जन्तूनां क्लेशहेतुके ।
 मूर्ध्नि स्थितानां केशानां भवेतां स्नेहच्छेदने ॥ ४७ ॥
 दुष्टदुर्जनदौरात्मैः सज्जने रज्यते जनः ।
 आरुह्य पर्वतं पान्यः सानौ निर्वृतिमित्यलम् ॥ ४८ ॥
 स्वभावसुन्दरं वस्तु न संस्कारमपेक्षते ।
 सुक्त्वारत्नस्य शाणास्त्रघर्षणं नोपयुज्यते ॥ ४९ ॥
 शोभते विदुषां मध्ये नैव निर्गुणमानसः ।
 अन्तरे तमसाग्दीपः शोभते नार्कतेजसाम् ॥ ५० ॥

सुखदुःखे इति । जन्तूनां प्राणिनां सुखदुःखे सुखजनकदुःख-
 जनकवस्तुनी समे तस्यै क्लेशहेतुके क्लेशकारणे स्याताम् । तथाहि
 मूर्ध्नि शिरसि स्थितानां केशानां स्नेहच्छेदने क्लेशहेतुके भवेताम् ।
 क्लेशेषु सति स्नेहे शिरःपीडया क्लेशः, स्नेहत्यागेन क्लेशे क्लेशो-
 दुःखं तस्मात् वस्तुमात्रं सुखदं दुःखदञ्चेति भावः ॥ ४७ ॥

दुष्टेति । दुष्टानाम् अशुभानां दुर्जनानां खड्गानां दौरात्म्यैः उप-
 द्रवैरित्यर्थः जनः सज्जने वाधुजने रज्यते अतुरक्तो भवति । पान्यः
 पयिकः पर्वतं इरारोहं विविधहिंसादिजन्तुसदृभावादिति भावः
 आरुह्य सानौ तदीये प्रस्यदेये अलम् अत्यर्थं निर्वृतिं विनामसुख-
 मित्यर्थः एति प्राप्नोति ॥ ४८ ॥

स्वभावेति । स्वभावेन प्रकृत्वा सुन्दरं अनोरमं वस्तु संस्कारं न
 अपेक्षते, न शोधनमर्हतीत्यर्थः । सुक्त्वारत्नस्य शाणास्त्रेषु घर्षणं न
 उपयुज्यते । विशेषेण सामान्यजनघर्षणरूपोऽर्थात्तरन्यासः । सामान्यं
 वा विशेषेण विशेषज्ञेन वा यदि । कार्यस्य कारणेनेदं कार्येषु च
 समर्थाते । साधर्म्येणैतरेषां अर्थात्तरन्यासोऽपि तत इति दर्पणकारः
 ॥ ४९ ॥

शोभते इति । निर्गुणं गुणरहितं मानसं वस्तु तजामूर्तो जनः

युक्त्या परोक्षं बाधेत विपक्षक्षपणक्षमः ।
 शोषयत्यक्षिरेणैव प्रान्तरस्थमलं पयः ॥ ५१ ॥
 दुर्गदेशप्रविष्टोऽपि शूरोऽभ्येति पराभवम् ।
 गाढपङ्कनिमग्नाङ्गी मातङ्गीऽप्यवसोदति ॥ ५२ ॥
 नयेनाङ्कुरितं शौर्यं जयाय न तु केवलम् ।
 अन्ययुक्तं विषं भुक्तं पथ्यं स्यादन्यथा मृतिः ॥ ५३ ॥
 मृदुभिर्बहुभिः शूरः पुम्भिरैको न बाध्यते ।

विदुषां पण्डितानां मध्ये नैव शोभते । टीपः तमसाम् अन्धकारा-
 षाम् अन्तरे मध्ये शोभते, अर्कतेजसां सौररश्मीनाम् अन्तरे न
 शोभते इति शेषः ॥ ५० ॥

युक्तायेति । विपक्षाणां शूलूषां क्षपणे निराकरणे क्षमः शक्तः
 युक्ता उपायेन परोक्षम् अप्रत्यक्षं गूढमिति भावः बाधेत पीडयेत्
 शूलूषामिति शेषः । तथाहि प्रान्तरस्थं क्षेत्रमध्यस्थं पयः जलम्
 अक्षिरेणैव शोषयेत् अक्षम् अतिशयेन शोषयति रविरिति शेषः ॥ ५१ ॥

दुर्गेति । शूरः प्रबलः जनः दुर्गदेशप्रविष्टोऽपि शूलुदुर्गमस्वान-
 स्थितोऽपि पराभवम् अभ्येति क्षमते । मातङ्गः हस्ती अपि गाढे
 घने पङ्के कर्दमे निमग्नं प्रविष्टम् अङ्गं वल्य तथाभूतः बन् अवसो-
 दति अवसादं प्राप्नोति विनश्यतीत्यर्थः उत्थातमसामस्थादिति भावः ।
 विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्वाहः ॥ ५२ ॥

नयेनेति । नयेन नीत्वा अङ्कुरितं प्रयुक्तमिति वाच्यं शौर्यं
 बलं जयाय जवसाधनाय भवतीति शेषः केवलं शौर्यं न तु नैव
 जयायेति शेषः । अन्येन इत्येष युक्तं मिश्रितं विषं भुक्तं भक्षितं
 पथ्यं चितं स्यात्, अन्यथा कुफलमक्षये इति भावः मृतिः मरणं
 स्यादिति शेषः ॥ ५३ ॥

मृदुभिरिति । एकाः शूरः बहुमान् जनः बहुभिः मृदुभिः

कपोतपोतकैरेकः श्येनी जातु न बाध्यते ॥ ५४ ॥

येनात्मा पश्यतां नीतः स एवान्विष्यते जनैः ।

हस्ती हेमसहस्रेषु क्रोयते न सृगाधिपः ॥ ५५ ॥

गुणो गुणान्तरापेक्षी स्वरूपस्थितिहेतवे ।

स्वभावरम्यं चावस्थं तारुष्येन मनीहरम् ॥ ५६ ॥

सुलभं वस्तु सर्वस्य न यात्यादरणीयताम् ।

स्वदारपरिहारेषु परदारार्थिनो जनाः ॥ ५७ ॥

विक्रीतं निजमात्मानं वस्त्रैः संस्क्रुते जडः ।

दुर्बलैरित्यर्थः पुंभिः न बाध्यते न परासीयते इत्यर्थः । जातु कदा-
चित् कपोतपोतकैः पारावतशिशुभिः एकः श्येनः पक्षिविशेषः न
बाध्यते न ताद्यते । विशेषेण सामान्यसमर्चनरूपोऽर्थान्तरव्यापः
॥ ५४ ॥

येनेति । येन आत्मा पश्यतां विक्रेयतां नीतः विक्रयार्थं प्रयुक्तः,
स एव जनैः अन्विष्यते म्रियते । हस्ती हेमसहस्रेषु सहस्रसुवर्ष-
सहस्रा क्रोयते, सृगाधिपः सिंहः न क्रोयते इति शेषः । विशेषेण
सामान्यसमर्चनरूपोऽर्थान्तरव्यापः ॥ ५५ ॥

गुण इति । गुणः गुणान्तरम् अपेक्षते इति तद्योक्तः गुणान्तर-
बहुमत इति भावः स्वरूपस्य स्थातिहेतवे प्रशंसाकारणात् भवतीति
शेषः । स्वभावेन रम्यं चावस्थं तारुष्येन नवयौवनगुणेन मनी-
हरम् ॥ ५६ ॥

सुलभमिति । सुलभम् अनायासलभ्यं वस्तु सर्वस्य जनस्य आदर-
णीयतां न दाति न प्राप्नोति । तथाहि जनाः स्वदारपरिहारेषु
निजमाख्यापरिहारेण परदारार्थिनः परस्त्रीसोपद्रवाः भवन्तीति शेषः ।
विशेषेण सामान्यसमर्चनरूपोऽर्थान्तरव्यापः ॥ ५७ ॥

विक्रीतमिति । जडः मूर्खः जनः विक्रीतं निजम् आत्मानं

परेभ्यः स्वशरीरस्य के वा भूषां वितन्वते ॥ ५८ ॥

क्षणक्षयिणि सापाये भोगे रज्यन्ति नीत्तमाः ।

सन्त्यज्याभोजकिञ्चल्लकं न प्रार्थयति शैवलम् ॥ ५९ ॥

असम्भवगुणस्तुत्या जायते स्वात्मनस्त्रया ।

कर्णिकारं सुगन्धीति वदन् को नोपहस्यते ॥ ६० ॥

धनाशया खलीकारः कस्य नाम न जायते ।

दूरादामिषलोभेन बध्यते खे वरः खगः ॥ ६१ ॥

स्वदेहनिवर्त्यः वस्त्रैः वसनैः संस्कृते भूषयतीत्यर्थः विक्रीतदेहस्य भूषा केति भावः । के वा जनाः परेभ्यः परेषां तच्छर्षभिति भावः स्वशरीरस्य भूषाम् अलङ्कारं वितन्वते विस्तारयन्ति कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

क्षयति । उत्तमाः महान्तः क्षणक्षयिणि क्षणविनश्वरे सापाये सविभ्रं भोगे न रज्यन्ति न संसक्ता भवन्तीत्यर्थः । अन्भोजानां पक्षानां किञ्चल्लकं केसरं सर्वदा क्षुल्लभमिति भावः सन्त्यज्य शैवलं जलनीलोम् अल्पकालस्थायिनीमिति भावः न प्रार्थयति नाकाङ्क्षति हंस इति शेषः प्रार्थयति इति परस्मैपदप्रयोगश्चिन्त्यः ॥ ५९ ॥

असम्भवेति । असम्भवानां गुणानां परकीयाणामिति भावः स्तुत्या प्रशंसया स्वस्य आत्मनः तया लज्जा जायते । तथाहि कर्णिकारं कर्णिकारकुसुमं सुगन्धीति वदन् को जनः न उपहस्यते न उपहासास्पर्दं भवति ? सर्व एव भवतीत्यर्थः । विशेषेण सामान्य-समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६० ॥

धनाशयेति । धनाशया अर्थलोभेन कस्य जनस्य खलीकारः निर्भर्त्यनमिति भावः न जायते नाम, सर्वस्यैव तदर्थं महान् क्रोधः स्यादिति सम्भावयामि । सम्भावनायां नामशब्दः । तथाहि दूरात् आसिषं भोग्यवस्तु तस्य लोभेन खे आकांक्षे आनच्छन्निति शेषः वरः श्रेष्ठः महान्मितीत्यर्थः खगः पक्षी बध्यते निपात्यते व्याधेरिति शेषः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६१ ॥

तटस्थैः ख्यापिताद्येतो विशन्ति गुणिनां गुणाः ।

उत्कोषितानां पद्मानां गन्धो वायुभिराहृतः ॥ ६२ ॥

निजाशयवदाभाति पुंसां चित्ते पराशयः ।

प्रतिमा सुखचन्द्राभे कृपाणे याति दीर्घताम् ॥ ६३ ॥

अधमं बाधते भूयो दुःखवेगो न तूत्तमम् ।

पादद्वयं व्रजत्याशु शीतस्पर्शो न चक्षुषी ॥ ६४ ॥

गुणवान् सुचिरस्थायी देवोऽपि नाभिजायते ।

तिष्ठत्येकां निशाञ्चन्द्रः श्रीमान् सम्पूर्णमण्डलः ॥ ६५ ॥

तटस्थैरिति । गुणिनां गुणवतां गुणाः दद्यादाक्षिण्यादयः तटस्थैः उदासीनैः तत्सम्बन्धवर्जितैरिति यावत् ख्यापिताः कीर्तिताः न तु स्वेन स्वकीयेर्षेति भावः चेतः लोकानामिति शेषः विशन्ति हृदयकृमा भवन्तीत्यर्थः । तथाहि उत्कोषितानां विकसितानां पद्मानां वायुभिराहृतः गन्धः लोकानां हृदयं प्रविश्य आनन्दयतीति शेषः । विशेषेण सामान्यममर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६२ ॥

निजेति । पुंसां नराणां चित्ते मनसि पराशयः परस्य आशयः मानसो भावः निजाशयवत् स्वकीय आशय इव आभाति प्रकाशते । सुखचन्द्राभे सुखचन्द्रस्यैव प्रभाशालिनि कृपाणे खड्गे प्रतिमा प्रति-
विम्बं सुखचन्द्रस्येति शेषः दीर्घताम् आयतत्वं याति गच्छति कृपाणस्य दीर्घावयवत्वार्थेति भावः ॥ ६३ ॥

अधममिति । दुःखानां शोकसोभादीनां वेगः अधमं नीचं जनं भूयः अत्यन्तं बाधते उत्तमं महान्तं जनं न तु नैव बाधते इति शेषः । शीतस्पर्शः पादद्वयं परशयुगलम् आशु शीघ्रं व्रजति गच्छति, चक्षुषी नेत्रे न व्रजतीति शेषः ॥ ६४ ॥

गुणवानिति । गुणवान् देवोऽपि सुचिरस्थायी दीर्घकालजीवी न अभिजायते । तथाहि श्रीमान् सम्पूर्णमण्डलः चन्द्रः एकां निशां

यत एवागतो दोषस्तत एव निवर्त्तते ।

अग्निदग्धस्य विस्फोटशान्तिः स्यादग्निना ध्रुवम् ॥ ६६ ॥

स्वधियो निश्चयो नास्ति यस्य स भ्रमते स्वयम् ।

प्रवातबालपत्रस्थः पटस्तत्र निदर्शनम् ॥ ६७ ॥

कथाप्रबन्धे बन्ध्ये ऽपि कश्चिदेवानुरज्यते ।

प्रायः श्वासादपत्यस्य श्वसन्निजकलेवरे ॥ ६८ ॥

बुद्धिमत्त्वाभिमानो को भवेत् प्राज्ञोपजीविनाम् ।

अन्यदेयैरलङ्कारैर्नाहङ्कारो विभूषणे ॥ ६९ ॥

रात्रिं व्याप्येत्यर्थः, व्याप्तौ द्वितीया । तिष्ठति । विशेषेण सामान्य-
समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६५ ॥

यत इति । दोषः यत एव यस्मादेव आगतः उत्पन्नः, तत
एव निवर्त्तते शास्यति । तथाहि अग्निदग्धस्य अग्निना ध्रुवम्
अग्निनैव विस्फोटानां व्रणानां शान्तिः स्यात् । विशेषेण सामान्य-
समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ६६ ॥

स्वधिय इति । यस्य स्वधियः निजबुद्धेः निश्चयः स्थिरता नास्ति
स स्वयं भ्रमते घूर्णते किमपि कर्तुं न निश्चिनोतीत्यर्थः । तत्र विषये
प्रकृतो वातो वायुर्यत्र तादृगे बालपत्रे नवपत्रे तिष्ठतीति तथोक्तः
पटः वसनं निदर्शनं दृष्टान्तः ॥ ६७ ॥

कथाप्रबन्धे इति । कथाप्रबन्धे बन्ध्येऽपि कश्चिदेव जनः अतु-
रज्यते अतुरक्तो भवति । प्रायः प्रायेणेत्यर्थः अपत्यस्य पुत्रस्येत्यर्थः
श्वासात् जीवनात् निजकलेवरे स्वशरीरे श्वसन् जीवन् अतुरज्यते
इति शेषः ॥ ६८ ॥

बुद्धिमत्त्वेति । प्राज्ञोपजीविनां पण्डितसेविनां मध्ये को जनः
बुद्धिमत्त्वाभिमानो बुद्धिशालित्वाहङ्कारो भवेत् । अन्येन देवैः

उत्तमोऽप्यधमस्य स्याद् याञ्जानम्रकरः क्वचित् ।
 कौस्तुभादीनि रत्नानि यथाचे हरिरम्बुधिम् ॥ ७० ॥
 प्रयत्ने समके केचिदेव स्युः फलभागिनः ।
 क्षीरोदमथनाद्देवैरमृतं प्रापि नासुरैः ॥ ७१ ॥
 गुणैः पूजा भवेत् पुंसां नैकस्माज्जायते कुलात् ।
 चूडारत्नं शशी शम्भोः यानमुच्चैःश्रवा हरिः ॥ ७२ ॥

भिक्षालक्ष्यैरिति भावः न तु सप्तसामर्थ्येन प्राप्तेरिति भावः अलङ्कारैः
 विभूषण्ये स्वदेहालङ्कारये अलङ्कारी न कर्तव्य इति शेषः ॥ ६९ ॥

उत्तम इति । क्वचित् उत्तमोऽपि महानपि अधमस्य नीचस्य
 निकटे इति शेषः याचूजया नन्नौ करौ यस्य तथाभूतः स्यात् ।
 तथाहि हरिर्नारायणः कौस्तुभादीनि रत्नानि अम्बुधिं समुद्रं यथाचे
 प्रार्थयामास । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ७० ॥

प्रयत्ने इति । प्रयत्ने प्रयासे समके तुल्ये, अपि रत्नाध्याहार्यः ।
 केचिदेव न तु सर्वे इति भावः फलभागिनः स्युः भवेयुः । तथाहि
 देवैः क्षीरोदस्य मथनात् अमृतं प्रापि प्राप्तम् असुरैः तुल्यप्रयासे-
 रपीति भावः न प्रापीति शेषः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपो-
 ऽर्थान्तरन्यासः ॥ ७१ ॥

गुणैरिति । गुणैः पुंसां पूजा भवेत् गुणाः पूजास्थानं गुणेषु
 न च लिङ्गं न च वय इति प्रयोगश्चात्र साम्येनोक्तनीयः । एक-
 स्मात् केवलात् कुलात् सहंशात् न जायते । सत्कुलजातत्वमेव
 न पूजास्थानमिति भावः । शशी चन्द्रः शम्भोः हरस्य चूडारत्नं
 क्षीरोमणिः, उच्चैःश्रवाः तदास्त्रः अश्वः हरेरिन्द्रस्य यानं वाहनं
 जातः चन्द्रस्य गुणाधिक्यात् हरभौजौ अश्वस्थानं तथा एकस्थान-
 जातस्यापि उच्चैःश्रवसः गुणाप्रकर्षात् इन्द्रस्य वाहनत्वं सञ्जातम् ।
 विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ७२ ॥

भोगः परोपतापिन पुंसां दुःखाय न स्थिरः ।
 पानमप्यसृजः क्षिप्रं स्वपीडायै जलौकसाम् ॥ ७३ ॥
 नोपभोगपरानर्धान् कोऽपि सञ्चिनुते चिरम् ।
 आस्रवः किमलङ्कारानात्मन्यादृत्य कुर्वते ॥ ७४ ॥
 विवर्णवचनैर्मन्युर्गूढोऽप्यन्तः प्रकाशते ।
 इन्धनान्तरसंस्थैश्च ज्वलत्यग्निः पयःकण्ठैः ॥ ७५ ॥
 निकटस्थं गरीयांसमपि लोको न मन्यते ।
 पवित्रामपि यन्मर्त्या न नमस्यन्ति जाङ्गवीम् ॥ ७६ ॥

भोग इति । परोपतापेन परं पीडयित्वेति भावः पुंसां भोगः
 विवर्णवचनैः दुःखाय परिष्कृताविति शेषः भवति, अतः अथौ न
 स्थिरः न परिष्कृतिं सृष्टे इति भावः । जलौकनाम् अन्धजः रक्तस्य
 परपीडयति शेषः पानमपि क्षिप्रं शीघ्रं अपीडायै आत्मपीडायै
 भवतीति शेषः । परिष्काकं न कर्तुं यत्कुर्वन्तीति भावः । विशेषेण
 यमान्धसमर्चनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ७३ ॥

नेति । कोऽपि ज्ञानः उपभोगपरान् उपभोग्यानिस्वर्धः स्वर्धान्
 परिष्कादादीनि भावः चिरं न सञ्चिनुते न स्वर्धसञ्चयं करोतीत्यर्थः ।
 तथाहि आस्रवः अन्धुरवः आत्मनि आदृत्य अलङ्कारान् भूषणानि
 किं कुर्वते नैव कुर्वते इत्यर्थः । सोदरपूरणार्थमेवार्थसञ्चयं जनाः
 कुर्वन्ति न तु भूषणाद्यर्थमिति भावः ॥ ७४ ॥

विवर्णैति । अन्तः गूढोऽपि अन्धुः क्रोधः शोको वा विवर्णवचनैः
 विवर्णवचनैरिति यावत्, विवर्णवचनैरिति पाठः । प्रकाशते । अग्निः
 इन्धनान्तरसंस्थैः काष्ठाभ्यन्तरस्थितैः पदसां जलानां कण्ठैः अग्निः
 ज्वलति दीयते ॥ ७५ ॥

निकटस्थमिति । लोकः निकटस्थं सञ्चिनुते गरीयांसमपि
 ज्ञानं न मन्यते नाद्रवते, यत् वच्चात् मर्त्याः मानसाः पवित्रां पाप-

स्वजनः स्वात्मवज्जन्तुर्जायते गुणवान् परैः ।

गोपैर्गोपवदन्नायि हरिर्देवैर्जगत्पतिः ॥ ७७ ॥

उत्तमस्तीक्ष्णमायाति तदङ्गं पोष्यते यदि ।

वृक्षः प्रसीदति प्रायः पादाभ्यङ्गेन न स्वयम् ॥ ७८ ॥

सर्वत्र गुणवानिव चकास्ति प्रथिते नरे ।

मणिर्मूर्ध्नि गले बाहौ पादपीठेऽपि शोभते ॥ ७९ ॥

उत्तमं सुचिरं नैव विपदोऽभिभवन्म्यलम् ।

राहुग्रसनसम्भूता क्षणं विच्छाययेद्दिधुम् ॥ ८० ॥

हारिणीमपि जाङ्गलीं गङ्गां निकटस्थापिति शेषः न नमस्यन्ति ।

विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्चान्तरन्यासः ॥ ७६ ॥

स्वजन इति । गुणवान् स्वजनः स्वजनेः इति शेषः स्वात्मवत्
जन्तुः प्राणी जायते निश्चायते तथा परैः स्वजनभिन्नेः जनेः
गुणवान् एव जायते । तथाहि गोपैः हरिः कृष्णः गोपवत् गोप
इव, देवैः जगतां पतिः अज्ञायि ज्ञातः । विशेषेण सामान्यसमर्थन-
रूपोऽर्चान्तरन्यासः ॥ ७७ ॥

उत्तम इति । उत्तमः महान् जनः तोषम् आयाति मन्तुष्य-
तीत्यर्थः यदि तस्य अङ्गं पोष्यते सेव्यते । वृक्षः पादाभ्यङ्गेन
परये तैश्चदानेनेत्यर्थः मूले जलदानेनेति भावः प्रायः प्रसीदति
प्रसादं गच्छति पोषं गच्छतीति भावः स्वयम् स्वात्मना न प्रसीदती-
त्यर्थः ॥ ७८ ॥

सर्वत्रेति । गुणवान् जनः सर्वत्र प्रथिते विख्याते साधुत्वे-
नेति भावः नरे नरसमीपे रत्नार्थः एव चकास्ति शोभते । तथाहि
मणिः मूर्ध्नि शिरसि गले कण्ठे बाहौ पादपीठेऽपि शोभते
॥ ७९ ॥

उत्तममिति । विपदः उत्तमं जगं सुचिरं दीर्घकालं नैव

प्रायः स्वभावं मुञ्चन्ति सन्तः संसर्गतीऽसताम् ।

चण्डाः कामानसात् पादा द्विमांशोरसृतसृजः ॥ ८१ ॥

तुल्यं परोपतापित्वं क्रुद्धयोः साधुनीचयोः ।

न दाहे ज्वलतोर्भिन्नचन्दनेभ्यनयोः क्वचित् ॥ ८२ ॥

न भाति वाञ्छा वैजात्ये न देवा भान्ति वाद्दिनि ।

अज्ञानं दूषणं वक्त्रे भूषणं किल लोचने ॥ ८३ ॥

असृष्टम् अत्यर्थम् अभिभवन्ति । तथाहि राज्ञ्यसने सम्भूता सञ्जाता विप्रदिति शेषः । विदुं चन्द्रं क्षणं क्षणकालं व्याप्य विच्छादयेत् मलिनयेत् । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ८० ॥

प्राय इति । सन्तः साधवः असतां संसर्गतः सङ्गात् स्वभावं निरुक्तं भावं प्रायः वाञ्छन्त्येन मुञ्चन्ति त्वजन्ति । तथाहि असृतसृजः असृतवर्षिण्यः द्विमांशोः चन्द्रस्य पादाः द्विरथाः कामानसात् कामान्यसन्तापात् चण्डाः उपाः भवन्तीति शेषः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ८१ ॥

तुल्यमिति । क्रुद्धयोः क्रुपितयोः साधुनीचयोः परोपतापित्वं परपीडकत्वं तुल्यं समम् । क्वचित् कुत्रापि ज्वलतोः चन्दनेभ्यनयोः चन्दनकाष्ठतदन्यकाष्ठयोः दाहे दहनकाष्ठे न भिन्नं न प्रभेदोऽस्तीति शेषः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ८२ ॥

नेति । वैजात्ये विजातीये वस्तुनीति शेषः अयोग्ये वस्तुनीति भावः वाञ्छा अभिवाषः न भाति न शोभते, देवाः वाद्दिनि तर्क-वाद्दते नास्तिने इति भावः न भान्ति न शोभन्ते वाद्दिनके । तथाहि वक्त्रे वदने अज्ञानं कल्याणं दूषणं लोचने किल नयने एव भूषणम् अलङ्कारः शोभाभासकमिति भावः ॥ ८३ ॥

दुर्भगः स्वात् प्रकृत्या यो विभूत्यापि स तादृशः ।
 गोमये श्रीनिवासोऽस्ति न तथापि मनोहरम् ॥ ८४ ॥
 युषानर्चन्ति जन्तूनां न जातिं केवलां क्वचित् ।
 स्फाटिकं भजनं भग्नं काकिन्यापि न गृह्यते ॥ ८५ ॥
 आगच्छन्नुक्ष्वो भाति यथैव न तथा गतः ।
 हिमांशोरदयः सायं चकास्ति न तथोषसि ॥ ८६ ॥
 मनस्विनो न मन्यन्ते परतः प्राप्य जीवनम् ।
 वसिभुग्भ्यो न काकिभ्यः स्पृहयन्ति हि कोकिलाः ॥ ८७ ॥

दुर्भग इति । वः प्रकृत्या स्वभावेन दुर्भगः स्वमनोहर इत्यर्थः
 स विभूत्यापि सम्पत्त्यापि तादृशः दुर्भग एवेत्यर्थः सम्पत्तोऽपि सुभग-
 त्वेन नाद्भ्यते इति भावः । तथापि गोमये त्रिवा कृष्णरा
 विवाशो अस्ति भवति, तथापि मनोहरं न । विशेषेण सामान्य-
 समर्चनरूपोऽर्चान्तरन्यासः ॥ ८४ ॥

युषानिति । जन्तूनां युषान् अर्चन्ति पूजयन्ति जना इति
 शेषः । युषाः पूजास्वानिति पूर्वसङ्गम् । केवलां जातिं सत्कुल-
 जातत्वं क्वचित्पि न अर्चन्तीति शेषः । तथाहि भग्नं स्फाटिकं
 भाजनं स्फाटिकपात्रं काकिन्या विंशतिवराटिकवापि, वराटिकानां
 दशकद्वयं यत् वा काकिनोति शोषावती । न गृह्यते न श्रीयते
 जनेरिति शेषः । विशेषेण सामान्यसमर्चनरूपोऽर्चान्तरन्यासः ॥ ८५ ॥

आगच्छन् इति । आगच्छन् उत्सवः यथैव भाति राजते,
 गतः अतीतः तथा न । तथाहि सायं हिमांशोरदयः उदयः यथा
 चकास्ति शोभते, तथा उषसि प्रभाते न । विशेषेण सामान्यसमर्चन-
 रूपोऽर्चान्तरन्यासः ॥ ८६ ॥

मनस्विन इति । मनस्विनः अभिमानिन इति यावत् परतः
 अन्यस्मात् जीवनं प्राप्य न मन्यन्ते न जतप्रतया तत् शोचन्तीत्यर्थः ।

सन्तोषक्षतये पुंसामाकस्त्रिकधनागमः ।

सरसां सेतुभेदाय वर्षीषः स च न स्थितः ॥ ८८ ॥

जीयत भूमतोऽप्यात्मा कालेनात्मापि स्वर्गतः ।

भवेत् श्रमशानमुद्यानमुद्यानञ्च श्रमशानभम् ॥ ८९ ॥

उच्चशेखरमं वस्तु शुभं स्यात्सुखकारणम् ।

उपशामयते बाधां यद्यैवास्तसंस्कृतम् ॥ ९० ॥

इति तथाहि कोकिलाः वलिभुग्भ्यः मृदुमेधित्तपूजाभोजिभ्यः
काकेभ्यः स्रपोषकेभ्य इति भावः न सृष्टयन्ति न तान् पोषकान्
अन्वन्ते इति भावः । विशेषेण सामान्यसमर्धनरूपोऽर्चान्तरन्यासः
॥ ८० ॥

सन्तोषेति । पुंसाम् आकस्त्रिकधनागमः सहसा धनलाभः
सन्तोषस्य बालसारादित्त्वेन स्थितेरिति यावत् क्षतये नाशाय
भवतीति शेषः उत्तरोत्तरं धनाशया वर्द्धनादिति भावः । वर्षीषः
दृष्टिजनकप्रवाहः सरसां सरोवराणां सेतुभेदाय भवति, स च वर्षीषः
न स्थितः न स्वाकीत्यर्थः सेतुभेदेन तत्क्षणादेव निःसरतीति तादृशं
धनञ्च न बहुकालं तिष्ठतीति भावः । विशेषेण सामान्यसमर्धनरूपो-
ऽर्चान्तरन्यासः ॥ ८८ ॥

जीयते इति । भूगतः पृथिवीस्थोऽपि आत्मा जीयते शत्रूभिः
पराभूयते । कालेन स आत्मापि स्वर्गतः स्वर्गस्थः भवतीति शेषः ।
श्रमशानम् उद्यानम् उपवनम्, उद्यानञ्च उपवनञ्च श्रमशानम् श्रमशा-
नतुल्यं भवेत् कालेनेति शेषः । कदा कावस्था भवेदिति न केनापि
ज्ञायते इति भावः ॥ ८९ ॥

उच्चेति । उच्चशेखरमम् उच्चतशिरोभूषणस्थितम् उत्कृष्ट-
सुकुटस्थमित्यर्थः वस्तु रत्नादिकनिति भावः सुखकारणं सुखहेतुः
शोभावर्द्धनेन सन्तोषप्रदमिति भावः शुभं अङ्गवकरञ्च ज्ञात् । यथा

सन्तुष्यत्युत्तमः सुखा धनेन महताधमः ।
 प्रसीदन्ति जयैर्देवा बलिभिर्भूतविग्रहाः ॥ ८१ ॥
 स्वजातीयविघाताय माहात्म्यं दृश्यते नृशाम् ।
 श्येनो विहङ्गमानेव हिनस्ति न भुजङ्गमान् ॥ ८२ ॥
 गुरुप्रयोजनोद्देयादर्चयन्ति न भक्तितः ।
 दुग्धदात्रीति गौर्गौहे पोष्यते न तु धर्मतः ॥ ८३ ॥
 महतां तादृशं तेजो यत्र शाम्यन्त्यनीजसः ।

तथाहीत्यर्थः असृतेन विभातक्या संस्कृतं परिपक्वं वस्तु इति शेषः
 औपधमिति यावत् बाधां पोडाम् उपशामयते नाशवतीत्यर्थः ॥ ८० ॥

सन्तुष्यतीति । उत्तमः साधुः सुखा सुतिष्वचसा सन्तुष्यति,
 अधमः नीचः महता धनेन सन्तुष्यतीति शेषः । देवाः जयैः जय-
 कीर्त्तनैः, जय देव जमद्वाथ इत्यादिभिरिति भावः प्रसीदन्ति प्रसन्ना
 भवन्ति । भूतविग्रहाः भूतानां वेताद्यादीनां विग्रहाः मूर्त्तयः
 बलिभिः साधभक्तादिभिरिति भावः प्रसीदन्तीति शेषः ॥ ८१ ॥

स्वजातीयेति । नृषां प्राणिनामिति भावः स्वजातीयविघाताय
 स्वजातीयध्वंसाय माहात्म्यं प्राबल्यं सामर्थ्यमिति यावत् दृश्यते ।
 तथाहि श्येनः पक्षिविशेषः विहङ्गमान् क्षुद्रपक्षि एव हिनस्ति,
 न भुजङ्गमान् न सर्पान् । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
 न्यासः ॥ ८२ ॥

गुर्विति । गुरुषः महतः प्रयोजनस्य कार्यस्य उद्देशात् प्रत्या-
 शयेत्यर्थः अर्चयन्ति पूजयन्ति सेवन्ते इत्यर्थः जनानिति जना इति च
 शेषः, न भक्तितः अर्चयन्तीति शेषः । तथाहि गौः दुग्धदात्री
 इति हेतोः गौहे पोष्यते पाख्यते, धर्मतः गोसेवायां धर्मो भवेदिति
 बुद्धेत्यर्थः न पोष्यते इति शेषः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपो-
 ऽर्थान्तरन्यासः ॥ ८३ ॥

महतामिति । महतां जनानां तादृशं तेजः प्रत्याप इति

अस्मिं यान्ति प्रकाशेन तारका हि विवस्वतः ॥ ८४ ॥

दाता दानस्यान्तरा स्यात् पृथिव्यां

गेहे गेहे याचकानां समूहः ।

चिन्तारत्नस्यास्ति सत्त्वे विवादो

मार्गे मार्गे प्रार्थकाः सन्त्यसंख्याः ॥ ८५ ॥

चारुता अप्यपसदे पदार्थे धैर्येण तदनुवादिगुणत्वात् ।

वेणुगी भवति मञ्जुरसी यन्त्रगी हि सुखदः कृतशब्दः ॥ ८६ ॥

नराः संस्कारार्हा जगति किल केचित् सुकृतिनः

यावत् अस्तीति शेषः, यत्र तेजसि सति अनौजसः निस्तेजसः जनाः
शास्यन्ति न विराजन्ते इति भावः । हि तथाहि तारकाः मण्डलाणि
विवस्वतः सूर्यस्य प्रकाशेन तेजसेत्यर्थः अस्मिं अदर्शनं यान्ति ।
विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थात्तरन्यासः ॥ ८४ ॥

दातेति । पृथिव्याम् अन्तरा मध्ये इत्यर्थः दानस्य देववस्तुनः
दाता स्यात् विरल इति शेषः । किन्तु गेहे गेहे प्रतिगृहं याचकानां
भिक्षूणां समूहः आगच्छतीति भावः । तथाहि चिन्तारत्नस्य चिन्ता-
मयेः सत्त्वे अस्तित्वे विवादः अस्ति कोऽपि वदति चिन्तामणिनां
किलपि रत्नमस्ति, को तथा न स्वीकरोतीति भावः, किन्तु मार्गे मार्गे
प्रतिपथम् असंख्याः आगत्याः प्रार्थकाः सन्ति । शाबिनीहस्तम् ॥ ८५ ॥

चारुतेति । अपसदे अधमे पदार्थे वस्तुनि अपि धैर्येण गाम्भी-
र्येण सस्येति शेषः तदनुवादिगुणत्वात् गाम्भीर्यादुच्चारिगुणयोगात्
चारुताः मनोहरत्वादयः गुणा इति शेषः सन्तीति शेषः । हि
तथाहि यन्त्रगः वीणादियन्त्रगतः कृतशब्दः उच्चारितशब्दः वेणुगः
अधमवंगगत इति यावत् मञ्जुरसः मनोहरास्त्रादः भवति वेणा-
गाम्भीर्यादिति भावः ॥ ८६ ॥

नरा इति । जगति केचित् सुकृतिनः पुण्यवन्तः परधियः उद्-

सुक्तामणिर्जलदतोर्यकथोऽप्यशीयान्

सम्पद्यते च चिरकीचकरन्मध्ये ॥ ९९ ॥

इयं कुसुमदेवेन कविनैकेन निर्मिता ।

दृष्टान्तकलिका नाम जृम्भतां कविमानसे ॥ १०० ॥

इति कुसुमदेवरचितं दृष्टान्तशतकं सम्पूर्णम् ।

नीतिशतकम् ।

अन्नः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यतेऽशेषज्ञः ।

ज्ञानलवदुर्विदग्धं ब्रह्मापि नरं न रक्षयति ॥ १ ॥

क्रमेण हि परिणामवशात् भव्याः सुन्दरा भवन्ति खलु भवन्त्येव ।
तथाहि अशीयान् अतिक्षुद्रः जलदस्य मेघस्य तोवकथः जलविन्दुः
चिरं कीचकरन्मध्ये वेणुविशेषशुषिरमध्ये स्थित इति शेषः । सुक्ता-
मणिः मौक्तिकरत्नं सम्पद्यते जायते । विशेषेण सामान्यसमयेन-
रूपोऽर्थान्तरन्यासः । वदन्ततिशकं दृष्टम् । शेषं वदन्ततिशकं
तमजा जगौ ग इति वदन्तत्वात् ॥ ९९ ॥

इयमिति । एकेन क्षेत्रेण वा सुखेन कविना कुसुमदेवेन
निर्मिता इयं दृष्टान्तकलिका दृष्टान्ताङ्कुरः दृष्टान्तशतकैति पाठान्तरं
कवीनां मानसे जृम्भतां प्रकाशतां नाम सम्भावनायां कवय इति
मनसा धारवेयुरिति सम्भावयामीत्यर्थः ॥ १०० ॥

इति वि, ए उपार्धधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

विरचिता दृष्टान्तशतकव्याख्या समाप्ता ।

अन्न इति । अन्नः मूर्खः इत्यर्थः सुखं यथा तथा आराध्यः

लभेत सिकतासु तैलमपि यत्नतः पीडयन्
 पिबेच्च मृगदृष्यिकासु सलिलं पिपासार्दितः ।
 कदाचिदपि पर्यटन् शशविषाणमासादयेत्
 न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ॥ २ ॥
 प्रसङ्ग मणिसुन्दरेभ्यः करवक्त्रदंष्ट्राङ्कुरात्
 समुद्रमपि सन्तरेत् चपलमूर्ध्निमालाकुलम् ।
 भुजङ्गमपि कोपितं शिरसि पुष्पवद्धारयेत्
 न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ॥ ३ ॥

श्लेषः । अशेषः विघ्न इत्यर्थः सुखतरम् अति सुखेनेत्यर्थः आराध्यते
 श्लेष्यते । किन्तु ज्ञानबलेन यत्किञ्चिज्ज्ञानेन दुर्विदग्धं वितण्डा-
 चरुमिति भावः नरं ब्रह्मापि चतुर्मुखोऽपि न रञ्जयति न तोषयति
 ॥ १ ॥

लभेतेति । यत्नेन पीडयन् सिकतासु वालुकासु अपि
 मध्ये इति शेषः तैलं लभेत प्राप्नुयात् । पिपासार्दितः तृषार्तः
 मृगदृष्यिकासु सरोचिकासु अपि सलिलं पिबेच्च, तथा पर्यटन्
 परितो लभन् कदाचिदपि शशविषाणं शशकम्बुमष्टङ्गम् आसादयेत्
 लभेत, जन इति शेषः असम्भवमपि सम्भवेदिति भावः, त्वं किन्तु
 प्रतिनिविष्टस्य प्रतिवेशिनः मूर्खजनस्य दुर्जनस्येति भावः चित्तं न
 आराधयेत् न तोषयितुं शक्नुयादिति भावः । पृथ्वीवृत्तम् ॥ २ ॥

प्रसङ्गेति । प्रसङ्गं बलात् न करस्य वक्त्रे वदने यः दंष्ट्राङ्कुरः
 दशनकृत्स्निका तस्मात् मणिं रत्नम् उद्धरेत् उत्पाटयेत्, कर्मि-
 माहाभिः तरङ्गनिचयैः व्याकुलं चपलं समुद्रमपि सन्तरेत्, कोपितं
 भुजङ्गमपि द्विजिह्वमपि शिरसि मस्तके पुष्पवत् पुष्पमाहाभिर्वेति
 भावः धारयेत्, त्वं किन्तु प्रतिनिष्टेत्यदि । पृथ्वीवृत्तम् ॥ ३ ॥

शशी द्विवसधूपरो गलितयौवना कामिनी
 सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः ।
 प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो
 नृपाङ्गनगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥ ४ ॥
 मणिः शाणालीढः समरविजयी हेतिनिहतो
 मदक्षीणो नागः शरदि सरितः श्यामपुलिनाः ।
 कलाशेषश्चन्द्रः सुरतमृदिता बालवनिता
 न निम्नाः शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थिषु जनाः ॥ ५ ॥
 परिक्षीणः कश्चित् स्पृहयति यवानां प्रसृतये
 स पश्चात् सम्पूर्णां गणयति धरित्रीं दृणसमाम् ।

शशीति । शशी चन्द्रः द्विवसे धूपरः मन्दिनः, कामिनी गलित-
 यौवना भ्रष्टयौवना, सरः सरोवरं विगतवारिजं कमलमूल्यं, स्वाकृतेः
 सुन्दराययवस्य पुरुषस्य सुखम् अक्षरं वाक्मूल्यं, प्रभुः स्वामी राजे-
 त्वर्थः धनपरायणः अर्थलुब्धः, सज्जनः सततदुर्गतः सततदुःस्थः, खलः
 दुर्जनः नृपाङ्गनगतः राजसभास्थितः, एतानि सप्त मम मनसि
 शल्यानि । पृथ्वीदत्तम् ॥ ४ ॥

मणिरिति । शाणो न शाणाख्यन्त्रेण आलीढः चर्षितः मणिः,
 समरविजयी संप्रामजयी हेतिनिहतः अस्त्रनिहतः, नागः हस्ती
 मदेन मदजन्तुत्वावेण क्षीणः कशः, शरदि शरत्काले श्यामपुलिनाः
 श्यामसैकताः सरितः नद्यः, कलाशेषः कलामात्रावशिष्टः चन्द्रः, सुरतेन
 मृदिता क्लान्तिं नीता बालवनिता बाला स्त्री, अर्थिषु याचकेषु गलि-
 तविभवाः वितीर्यसम्पदः निम्नाः बहुतां प्राप्ताः जनाः न शोभन्ते ।
 शिखरिणीदत्तं, रमैरुद्रैश्चिन्ता समनसभङ्गाः शिखरिणीति तद्व्य-
 ष्यात् ॥ ५ ॥

परिक्षीण इति । परिक्षीणः दरिद्रः कश्चित् जनः यवानां

अतश्चानेकान्ता गुरुलघुतयार्थेषु धनिनाम्
 अवस्था वस्तूनि प्रथयति च सङ्कोचयति च ॥ ६ ॥
 शास्त्रोपस्कृतशब्दसुन्दरगिरः शिष्यप्रदेयागमा
 विख्याताः कवयो वसन्ति विषये यस्य प्रभोर्निर्धनाः ।
 तज्जाद्यं वसुधाधिपस्य सुधियो ह्यर्थं विनापीश्वराः
 कुत्सा तद्धि परीक्षकस्य मन्थयो यद्यर्थतः पातिताः ॥ ७ ॥

प्रकृतये अज्ञांशुभिपरिमाणात् स्मृहवति व्याकाङ्कति । सः परिशीलः
 पश्चात् सम्पूर्णः धनसम्पदा युक्त इति यावत् धरित्रीं पृथिवीं तृण-
 समं तृणतृणानां गणयति मन्थते । अतः अद्यात् कारणाच्च धनिनाम्
 अर्थेषु गुरुलघुतया गौरवलाभववयात् अनेकान्ता बहुविधा अवस्था
 वस्तूनि पदार्थान् प्रथयति च सङ्कोचयति च । कारणेन कार्य-
 समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्वासः । तदुक्तं द्रष्टव्ये, सामान्यं वा विशेषेण
 विशेषेण वा यदि । कार्येण कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते ।
 साधर्म्येणैतरेनार्थान्तरन्वासोऽप्युपस्था तत इति । शिखरिषोष्ठसम् ॥ ६ ॥

शास्त्रेति । शास्त्रेण व्याकरणादिना उपस्कृतः व्युत्पन्नः शब्दः
 यासु तथाविधाः सुन्दर्यः मनोज्ञारिष्यः गिरः वाचः येषां तद्योक्ताः
 तथा शिष्येभ्यः प्रदेयः आगमः शास्त्रं यैः तथाविधाः, विशेषणद्वये-
 नाध्यवनाध्यापने सूचिते । किन्तु निर्धनाः दरिद्राः विख्याताः कवयः
 यस्तु प्रभोः राज्ञः विषये जनपदे वसन्ति, तत् तादृशकवेर्विषयेषु
 वासकरणमित्यर्थः वसुधाधिपस्तु तस्येति शेषः जाद्यं मूर्खतम् ।
 हि अतः सुधिवः कवयः अर्थं विनापि धनाभावेऽपीत्यर्थः ईश्वराः
 प्रभवः संसारनिर्वहणसमर्था इत्यर्थः । तत् परीक्षकस्तु कुत्सा
 नाम यदि हि बहुमूल्या मन्थयः रत्नानि अर्थतः यथार्थमूल्यात्
 पातिता उच्यन्ता भवन्ति इति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं, सूक्त-
 शैर्येति सः सकौ वृत्ततमाः शार्दूलविक्रीडितमिति तद्व्यवस्थात् ॥ ७ ॥

विपदि धैर्यमद्याभ्युदये क्षमा
सदसि वाक्पटुता युधि विक्रमः ।
यशसि चाभिरुचिर्व्यसनं श्रुतौ
प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥ ८ ॥
निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा सुवन्तु
लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।
अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा
न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥ ९ ॥

हर्तुर्याति न गोचरं किमपि सम्पुष्पाति यत्सर्वदा-
प्यर्थिभ्यः प्रतिपाद्यमानमनिशं प्राप्नोति वृद्धिं पराम् ।

विपदीति । विपदि विपत्काले धैर्यम्, अथ विपद्मूलम्
अभ्युदये सम्पदि क्षमा कृपापराधसङ्घनं, सदसि सभायां वाक्पटुता
वाग्मिता, युधि युद्धे विक्रमः पराक्रमः, यशसि यशःसाधने
कर्मण्योत्सर्धः अभिरुचिः अभिनिवेशः, तथा श्रुतौ वेदार्थज्ञाने व्यसनम्
आसक्तिः, इदं सर्वं महात्मनां महापुरुषाणां प्रकृतिसिद्धं नैवर्गिकम्
॥ ८ ॥

निन्दन्त्विति । नीतिनिपुणाः नवज्ञयज्ञाः निन्दन्तु निन्दां
कुर्वन्तु, यदि वा किंवा सुवन्तु प्रशंसन्तु, लक्ष्मीः समाविशतु प्रविशतु
सिद्धमिति शेषः, वा यथेष्टं यथाकामं गच्छतु । अद्यैव मरणम् अस्तु
भवतु युगान्तरे वा मरणमस्त्विति शेषः, किन्तु धीराः महान्तः
न्याय्यात् पथः युक्तिमार्गोदित्त्वर्थः पदम् एकमपीति शेषः न प्रवि-
चलन्ति न प्रभ्रश्यन्ति । वसन्ततिष्ठकं वृत्तं, श्रेयं वसन्ततिष्ठकं तत्रैवा
समौ न इति तद्व्युत्थात् ॥ ९ ॥

हर्तुर्याति । येषां विदुषामित्यर्थः अत् किमपि अनिर्वचनीयम्

कल्याणेष्वपि न प्रयाति निधनं विद्यास्त्रमन्तर्धनं
 येषां तान् प्रति मानसृच्छति नृपः कस्त्रेण संसर्धते ॥ १० ॥
 अधिगतपरमार्थान् पण्डिताश्चावमंस्या-
 स्तृषमिव लघुलक्ष्मीर्नैव तान् संरुषधि ।
 अभिनवमदलेखाश्याममण्डस्यलानां
 न भवति विसतन्तुर्वारणं वारणानाम् ॥ ११ ॥

अन्तर्धनम् अन्तःसारमिति यावत् विद्यास्त्रं विद्यारूपं धनं कर्तुः
 तस्कारस्य गोचरं न याति तस्कारेण कर्तुं न शक्यते इत्यर्थः, सर्वदा
 सर्वेष्वपि समये संपुण्याति सम्यक् पुष्टिं गच्छति अतुषीयनेनेति भावः,
 अविद्यं सततम् अर्थिभ्यः बाधकेभ्यः सिद्धेभ्य इति यावत् प्रतिपाद्य-
 मानमपि दीवमानमपि परां महतीं इष्टिं प्राप्नोति, तथा कल्याणेषु
 प्रसवेष्वपि निधनं नार्थं न प्रयाति नाद्यगच्छतीत्यर्थः, तान् सुधियः
 प्रति यः नृपः मानम् अच्छति ददाति तेन नृपेण सहेत्यर्थः कः
 संसर्धते सम्यक् सद्भां करोति न कोऽपीत्यर्थः । शार्दूलविज्ञोद्धितं
 वृत्तम् ॥ १० ॥

अधिगतेति । अधिगतः विदितः परमार्थः परमं तत्त्वं यैः
 ज्ञान् पण्डितान् विदुषः सा अवसंख्याः न अवजानीहि, तद्वन्मिव
 लघुलक्ष्मीः क्षुद्रा सम्यद् तान् विदुषः नैव संरुषधि न हि व्याह-
 रति सामान्यधनबोधेन ते तव वयवर्त्तिनो न भविष्यन्तीति भावः ।
 अभिनवया मदलेखा मदज्वरेणवा श्यामं मखिनं मण्डस्यलं येषां
 तजामूतानां वारणानां कृत्स्निनां वारणं बन्धनकारणं विसतन्तुः
 नृषासृच्छन् न भवति । नृषासृच्छन् कृत्स्निनो न बध्यन्ते इत्यर्थः ।
 माखिनीवृत्तम् । ननमववयुतेयं माखिनी भोगिबोद्धैरिति तद्व्य-
 षात् । दृष्टान्तासङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः
 प्रतिविम्बनमिति ॥ ११ ॥

क्षुत्क्षामोऽपि जराकरोऽपि शिथिलप्राणोऽपि कष्टान्दया-
मापन्नोऽपि विपन्नदीधितिरपि प्राणेषु नश्यत्स्वपि ।

उत्सन्नेभविभिन्नकुम्भकवलयासैकवहस्यहः

किं जीर्णं दृष्टमस्ति मानमहतामयेसरः केशरी ॥ १२ ॥

असन्तो नाभ्यर्थाः सुहृदपि न याच्यः कथधनः

प्रिया न्याय्या वृत्तिर्मलिनमसुभङ्गेऽप्यसुकरम् ।

विपद्युञ्चेः स्थेयं पदमनुविधेयञ्च महतां

सतां केनोद्दिष्टं विषममसिधाराव्रतमिदम् ॥ १३ ॥

क्षुत्क्षाम इति । क्षुधा क्षामोऽपि क्षीणोऽपि जरया वार्द्ध-
क्येन करोऽपि दुर्बलोऽपि शिथिलप्राणोऽपि लघुबलोऽपि कष्टं दशाम्
अवस्थाम् आपन्नोऽपि प्राणोऽपि विपन्नदीधितिरपि निस्तेजा अपि
उत्सन्नाना अदोहृतानाम् इभानां कृस्तिनां विभिन्नाः विदारिताः कुम्भा
एव कवचाः यसनीववस्तूनि तेषां पासे बद्धा स्थिता अदृष्टा आकाङ्क्षा
वस्तु तदाविधः मानमहतां मानोद्धतानाम् अप्येसरः अपयोः
केशरी सिङ्गः प्राणेषु नश्यत्सु नायं नश्यत्सु अपि आहाराभावा-
दिति भावः जीर्णं दृष्टं किम् अस्ति किं खादति ? नैवेत्सर्वः । शार्दूल-
विक्रीण्डितं दृष्टम् । अज्ञापस्तुतेन सिङ्गेन कल्पित् प्रस्तुतस्य महतः
प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसाकह्वारः । तदुक्तं दर्पणे । क्वचिद् विधेयः सामा-
न्यात्साधन्यं वा विद्यमतः । काञ्चीस्त्रिमितं काञ्चं च हेतोरथ समान्
वपम् । अपस्तुतात् प्रस्तुतञ्चेद् नस्यते पञ्चधा ततः । अपस्तुतप्रशंसा
खादति ॥ १२ ॥

असन्न इति । असन्नः असाधवः न आभ्यर्थाः न प्रार्थनीयाः,
कथधनः आत्यधनः सुहृदपि वन्दुरपि न याच्यः न आभ्यर्थनीयः ।
प्रिया प्रीतिशरी न्याय्या न्यायाद्मयेता वृत्तिः जीवनोपायः अलुन-
केऽपि प्राणान्केऽपि कश्चिन् पापम् असुकरं नैव काञ्चविलस्येः ।

/ मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णा-
 स्त्रिभुवनमुपकारश्रेणिभिः प्रीणयन्तः ।
 परगुणपरमाणुं पर्वतीकृत्य नित्यं
 निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः ॥ १४ ॥
 इतः स्वपति केशवः कुलमितस्तदीयद्विषाम्
 इतश्च शरणार्थिनः शिखरिपत्रिणः शेरते ।
 इतश्च बहुवानलः सह समस्तसंवर्तकैः
 अहो ! विततमूर्जितभ्रसहस्रसिन्धोर्वपुः ॥ १५ ॥

विप्रदि उच्यैः उच्चततवेत्सर्षः स्वयं धैर्यादन्वयनमित्सर्षः सज्जतां पदम्
 अह्वविधेयम् अतुसरणीयं, सतां साधूनाम् इदं विषयं दुर्वहमित्सर्षः
 अविधारामतम् अविधारोपरिस्वितावपि तत्र पदास्त्रखनरूपमिति
 भावः केन उद्दिष्टम् उपदिष्टम् ? शिखरिणीष्टम् ॥ १२ ॥

मनसोति । मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषेषु सुकृताकृतेन
 पूर्णाः उपकारश्रेणिभिः उपकारपरम्पराभिः त्रिभुवनं प्रीणयन्तः
 नित्यं सततं परेषां गुणपरमाणुं गुणश्रेणमिति भावः पर्वतीकृत्य
 दाशीकृत्य निजहृदि विकसन्तः उच्चसन्तः कियन्तः अत्या इत्यर्थः सन्तः
 साधवः सन्ति विद्वान् । सावित्रीष्टम् ॥ १४ ॥

इत इति । केशवः नारायणः इतः अस्मिन् स्थाने स्वपति
 निव्रति, इतः अस्मिन् प्रदेशे तदीयद्विषाम् अतुराणामित्सर्षः कुलं
 समूहः निवसतीति शेषः । इतश्च अस्मिन् स्थाने शरणार्थिनः
 साधारणिनः इन्द्रकर्मकपक्षच्छेदनादिति भावः शिखरिपत्रिणः पञ्च-
 वन्तः पर्वता इत्यर्थः जैनावादेव इति शेषः शेरते तिष्ठन्तीत्यर्थः ।
 इतश्च अस्मिन् देशे च समस्तैः संवर्तकैः तदास्त्रमेधैः सह बहुवा-
 नलः अस्तीति शेषः । अहो आश्चर्यं सिन्धोः सहस्रस्य वपुः शरीरं
 विवृतं विकृतम् अर्जितं महाबलं भरसहस्रं भारसहनक्षमम् ।

उदम्बच्छिन्ना भूः स च निधिरपां योजनशतं
सदा पान्यः पूषा गगनपरिमाणं कलयति ।
इति प्रायो भावाः स्फुरदवधिसुद्रामुकुलिताः
सतां प्रज्ञोन्मेषः पुनरयमसीमो विजयताम् ॥ १६ ॥
/ क्वचिद् भूमौ शय्या क्वचिदपि च पर्यङ्कशयनः
क्वचिच्छाकाहारः क्वचिदपि च शाख्योदनरुचिः ।
क्वचित् कन्याधारी क्वचिदपि च दिव्याम्बरधरो
मनस्वी कार्यार्थी न गणयति दुःखं न च सुखम् ॥ १७ ॥

वाक्यान्नेतदकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे
काव्यलिङ्गं निगद्यत इति । पृथ्वीपत्तम् ॥ १५ ॥

उदम्बदिति । भूः पृथिवी उदम्बता बहुद्रेष किञ्चा परिच्छेदं
नीता वेदितेत्यर्थः । स च अपां निधिः ससुद्रः योजनशतं व्याप्य
तिष्ठतीति शेषः । पान्यः पथिकः पूषा सूर्यः सदा गगनस्य आका-
शस्य परिमाणं परिच्छेदं कलयति प्रदक्षिणाकरोतीति भावः ।
इतीत्यं भावाः पदार्थाः प्रायः बालुख्येन स्फुरन्त्या प्रसरन्त्या अव-
धिसुद्रया सीमावेष्टनेन सुकुलिताः परिच्छिन्नाः । पुनः किन्तु सतां
साधूनाम् अयं प्रज्ञोन्मेषः वृद्धिविकाशः असोमः अपरिमितः अतएव
विजयतां सर्वोत्कर्षेण वर्त्तताम् । शिखरिणीपत्तम् । अत्र व्यतिरेका-
लङ्कारो व्यङ्गः ॥ १६ ॥

क्वचिदिति । क्वचित् कुत्रचित् प्रदेशे भूमौ भूतलं शय्या यस्य
तथोक्तः क्वचिदपि पर्यङ्कः खट्वा शयनं शय्या यस्य तादृशः क्वचित्
शाकाहारः शाकमात्रभोजी, क्वचिदपि शाख्योदने शाखिधान्यसम्भवे
अन्ने रुचिरभिलाषो यस्य तथापिधः क्वचित् कन्याधारी स्कन्वनि-
हितकन्यः क्वचिदपि दिव्याम्बरधरः उत्कृष्टवसनपरिधारी कार्यार्थी
कार्यसाधनपरः मनस्वी धीरः दुःखं न, सुखञ्च गणयति नैव विचार-

ये सन्तोषसुखप्रमोदमुदितास्तेषां न भिन्ना मुदो
 ये त्वन्ये धनलोभसंकुलधियस्तेषां न तृष्णा हता ।
 इत्थं कस्य कृते कृतः स विधिना तादृक् पदं सम्पदां
 स्वात्मन्येव समाप्तहेममहिमा मेरुर्न मे रोचते ॥ १८ ॥
 नमस्यामो देवान्नु हताविधेस्तेऽपि वशगा
 विधिर्वन्द्यः सोऽपि प्रतिनियतकर्मैकफलदः ।
 फलं कर्मायत्तं यदि किममरैः किञ्च विधिना
 नमस्तत्कर्मभ्यो विधिरपि न येभ्यः प्रभवति ॥ १९ ॥

यति । काव्यं वा साधयितव्यं शरीरं वा पातयितव्यमिति भावः ।
 शिखरिणीवृत्तम् ॥ १७ ॥

ये इति । ये जनाः सन्तोषेण यः सुखस्य प्रमोदः विकासः
 तेन मुदिताः वृष्टाः तेषां मुदः आनन्दाः न भिन्नाः न विच्छिन्नाः
 ते चततानन्दवन्मा इति भावः । ये तु अन्ये अपरे धनलोभेन
 संकुलधियः सन्तोषसमतयः, तेषां तृष्णा न हता नापगतत्वर्थः ।
 इत्थं सन्तोषेण सुखम् अनन्तोषेण दुःखमेव स्थिताविति भावः कस्य
 कृते किंनिमित्तमित्यर्थः विधिना विधात्वा तादृक् सम्पदां पदं स्थानं
 मेरुः सुमेरुनिरिः कृतः वृष्टः ? यः स्वात्मन्येव निजस्वरूपे एव
 न तु अन्यप्रयोजनार्थमिति भावः समाप्तः अवसितः हेम्नां काञ्चनानां
 महिमां मौरवं यस्य तथाभूतः स्वसौन्दर्यमात्रफल इति यायत्
 मे मह्यं न रोचते न प्रीतं जनयतीत्यर्थः । शार्दूलविक्कीडितं
 वृत्तम् ॥ १८ ॥

नमस्याम इति । देवान् नमस्यामः नमस्तुर्मः, किन्तु तेऽपि
 देवाः हताविधेः दुर्दैवस्य वशगाः ननु वशवर्तिन एव, अतस्तेषां
 नमस्तार्यं निरर्थकमिति भावः । विधिः दैवं वन्द्यः नमस्तार्यः
 किन्तु सोऽपि विधिरपि प्रतिनियतं प्रत्यवधारितं वत् कर्म सुकृतं

दौर्मन्वात्पतिर्विनश्यति यतिः सङ्गात् सुतो खालनात्
 विप्रोऽनध्ययनात् कुलं कुतनयाच्छीलं खलोपासनात् ।
 क्रीमद्यादनवेक्षणादपि क्लृप्तिः स्नेहः प्रवासान्नयात्
 मैत्री चाप्रणयात्समृद्धिरनयात् त्यागात् प्रमादाद्धनम् ॥२०॥
 रक्तत्वं कमलानां सुपुरुषाणां परोपकारित्वम् ।
 असताञ्च निर्दयत्वं स्वभावसिद्धं त्रिषु त्रितयम् ॥२१॥
 जाड्यं क्रीमति गण्यते व्रतरुचौ दम्भः शुचौ कैतवं
 शूरे निर्घृणता ऋजौ विमतिता दैन्यं प्रियालापिनि ।

दुष्कृतं वा तस्य एकं केवलं फलं ददातीति तयोक्तः अतस्तद्वन्दनं
 निरर्थकमिति भावः । यद्वि फलं कर्मायत्तं कर्माधीनं ततः अम-
 रगणैः देवगणैः नमस्कृतैरिति भावः किम् ? विधिना वन्दितेन
 किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । तत् तस्मात् कर्मभ्यः नमः,
 वेभ्यः कर्मभ्यः विधिरपि दैवमपि न प्रभवति । कर्मापेक्षया विधेर्न
 प्राबल्यमिति कर्त्तव्यं शुभाशुभसाधने समर्थतया कर्त्तव्यमिति भावः ।
 विश्वरिणोऽष्टम् ॥ १८ ॥

दौर्मन्त्यादिति । ऋपतिः राजा दोषन्त्यात् दुष्टमन्त्रात्,
 यतिः सन्त्यामी सङ्गात् पुत्रकलत्रादीनामिति भावः, सुतः पुत्रः
 खालनात् आदरात्, विप्रः ब्राह्मणः अनध्ययनात् पठनाभावात्, कुलं
 वंशः कुतनयात् कुपुत्रात्, शीलं चरितं खलस्य दुर्जनस्य उपासनात्
 सेवनात् संसर्गादिति यावत्, स्त्रीकृष्णा मद्यात् सुरापानात्, क्लृप्तिः
 क्षेत्तकर्म अनवेक्षणात् अदर्शनात्, स्नेहः बाल्म्यं प्रवासान्नयात्
 भिक्षुदेशावस्थानात्, मैत्री बन्धुता अप्रणयात् व्यसृष्टभावात्, समृद्धिः
 सम्पदु व्यनयात् दुर्नयात् दुष्टोपिनादिति यावत्, धनं खानात् अप-
 रिमितव्ययात् प्रमादात् अनवधानाच्च विनश्यति नाशं वक्ष्यति ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २० ॥

रक्तत्वमिति । कमलानां पङ्कजानां रक्तत्वं शोकरसूनत्वं

तेजस्विन्यवलिप्तता सुखरता वक्तव्यशक्तिः स्थिरे
 तत् को नाम गुणो भवेत् सुगुणिनां यो दुर्जनैर्नाङ्कितः २२
 जातिर्यातु रसातलं गुणगणस्तस्याप्यधो गच्छतु
 शीलं शैलतटात्पतन्नभिजनः सन्दह्यतां वङ्गिना ।
 शौर्यं वैरिणि वञ्चनिरस्तमस्तु च तथाप्यर्थस्तु नः केवलं
 येनैकेन विना गुणास्तृणलवप्रायाः समस्ता इमे ॥ २३ ॥

सुगुणेषां साधूनां परोपकारित्वम् अमतां दुर्जनानां निर्देवत्वञ्च
 एतत् त्रिषु एतेष्विति शेषः स्वभावसिद्धं स्वाभाविकम् ॥ २१ ॥

जाद्यमिति । ह्यीमिति लज्जाशीले जाद्यम् अथ स्वभावो जड
 इति, व्रतदुषो चान्द्रायण्यदिव्रताभिर्वापिषि दम्भः प्रतारणपरत्वं,
 गुणो पूतन्यावस्थायिनोति यावत् कैतवं कपटं, शूरे वीरे निर्दण्डता
 निर्देवता, अजो बरले विभतिता बुद्धिहीनता, प्रियावापिनि
 प्रियभाषिषि दैन्यं कातरता, तेजस्विनि तेजःप्रकाशनि अयत्निप्रता
 नर्बिता, वक्तुरि वाक्दूके सुखरता वाचाजता, स्थिरे तृणो स्थिते
 अशक्तिः असामर्थ्यं गण्यते कोकैरिति शेषः, तत् तस्मात् सुगुणिनां
 शोभनगुणवतां को नाम गुणः भवेत् अस्तीत्यर्थः यः गुणः दुर्जनैः
 न अङ्कितः न कलङ्कितः न दूषित इत्यर्थः गुणवतां सर्व एव गुणा
 दुर्जनैर्दूष्यन्ते इति निष्कर्षः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २२ ॥

जातिरिति । जातिः सत्कुले प्रसूतिरित्यर्थः रसातलं पातालं
 वातु गच्छतु, गुणगणः दयादाक्षिण्यदिः तस्यापि रसातलस्यापि
 अधः गच्छतु, शीलं सुचरितं शैलतटात् पततु चूर्णो भवत्वित्यर्थः,
 अभिजनः वंशः वङ्गिना सन्दह्यतां सम्बन्ध् भङ्गीक्रियतां, शौर्यं बलं
 वज्रैश्च कुलिशेन निरस्तं इतम् अस्तु च तथापि नः अस्माकम् अर्थस्तु
 केवलम् अस्त्विति शेषः येन एकेन केवलेन अर्थेन विना समस्ता इमे
 गुणाः कात्यादयः तृणलवप्रायाः तृणविन्दुत्प्ल्याः भवन्तीति शेषः न
 गण्यन्ते इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २३ ॥

भग्नाशस्य करण्णपीडिततनोर्हानिन्द्रियस्य क्षुधा
 कृत्वास्त्रुर्विवरं स्वयं निपतितो नक्तं सुखे भोगिनः ।
 ह्यस्तत्पिशितेन सत्वरमसी तेनैव यातः पथा
 स्वस्थास्तिष्ठत देवमेव हि नृणां हृष्टौ क्षये कारणम् ॥ २४
 पतितोऽपि कराघातैरुत्पतत्येव कन्दुकः ।
 प्रायेण साधुवृत्तीनामस्थायिन्यो विपत्तयः ॥ २५ ॥
 प्रायः कन्दुकपातेन पतत्यार्यः पतन्नपि ।

भग्नाशस्येति । आशुर्भूषिकः स्वयं विवरं गतं कृत्वा भग्ना
 आशा जीवनस्येति भावः यस्य तादृशस्य करण्णेन समुद्रकोन
 पीडिता क्लिष्टा तनुः शरीरं यस्य तथाभूतस्य क्षुधा स्वाने-
 न्द्रियस्य असमर्थाङ्गस्येत्यर्थः भोगिनः भुञ्जद्भ्यः सुखे नक्तं रात्रौ
 निपतितः । असौ भोगी सत्वरं शीघ्रं तस्य आशुः सुषिक्तस्य
 पिशितेन मांसेन ह्यस्तः परिहृष्टिं गतः सन् तेनैव पथा आशुक्तेनेति
 भावः यातः गतः । अतः स्वस्थाः निश्चिन्ताः तिष्ठत यूयमिति शेषः
 देवमेव नृणां प्राञ्चिनां हृष्टौ अभ्युदये क्षये च कारणं हेतुः ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २४ ॥

पतित इति । पतितोऽपि कन्दुकः कन्दुकः कराघातैः हस्त-
 प्रहारैः उत्पतत्येव । अतः साधुवृत्तानां समुद्रितानां सुदुर्गोष्ठा-
 कतीनाञ्चेति ध्वनिः कन्दुकस्य गोष्ठाकृतित्वादिति भावः । विपत्तयः
 आपदः अस्थायिन्यः न चिरं तिष्ठन्तीति यावत् । असुष्ठुवृत्तम् ।
 सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यायः । तदुक्तं दर्पणे ।
 सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि । कार्यञ्च कारणेनेदं
 कार्येण च समर्थ्यते । साधुस्वेषेतरेणार्थान्तरन्यासोऽदृष्टा तत
 इति ॥ २५ ॥

प्राय इति । आर्यः साधुः पतन्नपि अपि नक्तन्नपि प्रायः

तथा त्वनार्यः पतति ऋत्विण्डपतनं यथा ॥ २६ ॥
 प्रीणाति यः सुचरितैः पितरं स पुत्रो
 यद्भर्तुरेव हितमिच्छति तत् कलत्रम् ।
 तन्मित्रमापदि सुखे च समं प्रयाति
 एतन्नयं अगति पुण्यकृती लभन्ति ॥ २७ ॥
 सम्पत्सु महतां चित्तभवेदुत्पलकोमलम् ।
 आपत्सु च महाशैलशिलासंघातकर्कशम् ॥ २८ ॥
 दुर्जनः परिहर्तव्यो विद्ययापि समन्वितः ।
 मणिनालङ्कृतः सर्पः किमसौ न भयङ्करः ॥ २९ ॥

बाण्डल्येन कन्दुकपातेन कन्दुकपतनन्यायेन उत्पतति उच्चति गच्छ-
 तीत्यर्थः । त्वं किन्तु अनार्यः दुर्जनः ऋत्विण्डपतनं यथा ऋत्-
 विण्डः यथा पतति न पुनरुच्चति लभते इत्यर्थः तथा पतति न पुन-
 रुच्चति प्राप्नोतीत्यर्थः । उपमाबन्धवारः । अतुष्टुवृत्तम् ॥ २६ ॥

प्रीणातीति । यः सुचरितैः पितरं प्रीणाति आनन्दयति, स
 पुत्रः, यत् भर्तुरेव स्वामिन एव नत्वपरपुरुषश्चेति भावः हितं सेवा-
 मित्यर्थः इच्छति तत् कलत्रं पत्नी, यत् आपदि दुःखे सुखे च समं
 प्रयाति नच्छति समभावेन तिष्ठतीति भावः तत् मित्रम् । अगति
 पुण्यकृतः पुण्यवन्तः एतन्नयं पुत्रादित्यं लभन्ते प्राप्नुवन्ति । यसन्न-
 तिलकं वृत्तम् ॥ २७ ॥

सम्पत्स्विति । सम्पत्सु महतां चित्तम् उत्पलवत् कुसुदमिव
 कोमलं ऋदुषं भवेत् परोपकारकत्वादिति भावः । आपत्सु च
 महाशैलस्य शिलामङ्कातवत् प्रसरनिषय इव कर्कशं कठिनम् अचल-
 मिति यावत् । आपत्तिवारणार्थं धैर्यं स्वावश्यकत्वादिति भावः ।
 अतुष्टुवृत्तम् ॥ २८ ॥

दुर्जन इति । विद्ययापि समन्वितः युक्तः विद्याबालङ्कृतोऽपि

क्षीरिणात्मगतोदकाय हि गुणा दत्ता पुरा तेष्विलाः
क्षीरे तापमवेक्ष्य तेन पयसा ह्यात्मा कृगानी हुतः ।
गन्तुं पावकमुत्थनी यदभवद् दृष्ट्वा तु मिवापदं
युक्तं तत्तु तदेव सम्प्रति सतां मैत्री पुनस्तादृशी ॥३०॥
या साधून् हि खलान् करोति विदुषो मूर्खान् हितान् द्वेषिणः
प्रत्यक्षं कुरुते परोक्षममृतं हालाहलं तत्क्षणात् ।
तामाराधय शङ्करीश्वरगवतीन्दात्रीं फलं वाञ्छितं
हे साधो ! त्वमतो गुणेषु विफलीष्वास्यां वृथा मा कथाः ॥३१॥

अत्रिति पाठान्तरम् । दुर्जनः परिजनैर्व्यः लक्ष्यः । मणिना
रत्नेन अलङ्कृतः भूषित इति पाठान्तरम् असौ सर्पः किं भवद्भूरो न ?
अपि तु भयङ्कर एवेत्यर्थः । दृष्टान्तालङ्कारः । अतुल्यतमम् ॥ २९ ॥

क्षीरेणेति । क्षीरेण दुग्धेन आत्मगतोदकाय आत्मनिष्ठसाध-
नाय पुरा ते अखिलाः गुणाः नमन्यः यैस्तदायः दत्ता हि दत्ता
एव । ते इत्यत्र स्त्री इति पाठा युक्तः । तेन पयसा जलेन क्षीरे
तापं अवेक्ष्य दृष्ट्वा कृगानी अग्नी आत्मा हुतः अहं हुत एव । तत् क्षीरं
मिलस्य सुहृदः जलस्य आपदं दृष्ट्वा तस्मात् पावकं गन्तुम् उत्थनः
उत्सुकं यत् तु अभवत् तत् तु युक्तम् एव उचितमेव, सतां साधूनां
पुनः मैत्री तादृशी भवतीत्यर्थः । धातून्नावक्राडितं वृत्तम् ॥ ३० ॥

येति । हे साधो ! त्वं या साधून् खलान् वा खलान् साधून्
विदूषः पण्डितान् मूर्खान् वा मूर्खान् विदुषः, हितान् बन्धून् द्वेषि-
णः वा द्वेषिणः शत्रून् हितान्, प्रत्यक्षं चक्षुर्नितरं परोक्षं दृष्टिपथा-
तीतं वा परोक्षं प्रत्यक्षम् अमृतं हालाहलं विषं वा हालाहलम्
अमृतं तत्क्षणात् क्षणमात्रेण करोति हि करालेय, तं वाञ्छितं
फलं दात्रीं दानशीलां भगवतीं शङ्करीश्वरगवतीं अराधय, अतः अस्मात्
शङ्क्यां आराधनात् अन्ये त्विति शेषः विफलेषु निरर्षकेषु गुणेषु क्व-

कृमिकुलचितं लालाक्लिन्नं विगन्धि जुगुप्सितं
 निरुपमरसप्रीत्या खादन् नरास्थि निरामिषम् ।
 सुरपतिमपि श्वा पार्श्वस्थं विलोक्य विग्रहते
 न हि गणयति क्षुद्रो जन्तुः परिग्रहफलगुताम् ॥३२॥
 स्वल्पं स्नायुवशावशेषमलिनं निर्मांसमप्यस्थिकं
 श्वा लब्ध्वा परितोषमेति न च तत्तस्य क्षुधाशान्तये ।
 सिंही जम्बुकमङ्गुमागतमपि त्यक्त्वा निहन्ति द्विपं
 सर्वः कृच्छ्रगतोऽपि वाञ्छति जनः सत्त्वानुरूपं फलम् ३३

क्रियासु व्याख्यां यत्रं दृष्ट्वा सा कथाः न कुरु । शार्दूलविक्रीडितं
 दृष्टम् ॥ ३१ ॥

कथीति । श्वा कुक्कुरः कृमिकुलैः चितं व्याप्तं लालाक्लिन्नं
 विगन्धि दुर्गन्धं जुगुप्सितं घृणितं निरामिषं निर्मांसं नरास्थि नर-
 कङ्कालं निरुपमप्रीत्या परमोपादेयज्ञानेनेति भावः खादन् भक्षयन्
 पार्श्वस्थं सुरपतिमिन्द्रमपि विलोक्य विग्रहते मदीयमेतदपहरतीति
 धिमेति भावः । हि तथाहि क्षुद्रो जन्तुः परिग्रहस्य परधनग्रह-
 णस्य फलगुताम् अवारत्वं ज्ञेयत्वमिति भावः न गणयति न विचा-
 रयति । सामान्येन विशेषसमर्पणरूपोऽर्थान्तरन्यासः । हरिणोदृष्टम् ।
 नवमरजा षड् वेदैर्ह्यैर्हरिणो मतेति तद्व्युत्पत्त्यात् ॥ ३२ ॥

स्वल्पमिति । श्वा कुक्कुरः स्वल्पं यत्किञ्चिदित्यर्थः स्नायवः
 शिराः वशा भेदांश्च अवशेषो यस्य तथोक्तस्य तत् मलिनं मलपूर्ण-
 ञ्चेति तथोक्तं निर्मांसं मांसमन्यम् अपि अस्थिकं कङ्कालखण्डं लब्ध्वा
 प्राप्य परितोषम् एति प्राप्नोति, किन्तु तत् तस्य क्षुधाशान्तये क्षुधि-
 दृष्टये न च नैव भवतीत्यर्थः । सिंहः अहं क्रौडम् आगतमपि
 जम्बुकं शृगालं लङ्का द्विपं हस्तिनं निहन्ति नाशयति । तथाहि
 सर्वा जनः कृच्छ्रगतोऽपि कटावस्थां प्राप्नोति सत्त्वानुरूपं स्वभाव-

पापान्निवारयति योजयते हिताय

गुह्यानि गूहति गुणान् प्रकटीकरोति ।

आपद्गतञ्च न जहाति ददाति काले

सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः ॥ ३४ ॥

सृग्मीनसञ्जनानां तृणजलसन्तोषविहितवृत्तीनाम् ।

लुब्धकधीवरपिशुना निष्कारणवैरिणो जगति ॥ ३५ ॥

सन्तप्तायसि संस्थितस्य पयसो नामापि न ज्ञायते

मुक्ताकारतया तदेव नलिनीपत्रे स्थितं राजते ।

रूपं फलं वाञ्छति अभिष्यति । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽ-
र्थान्तरन्यासः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३३ ॥

पापादिति । यत् पापात् निवारयति, हिताय योजयते
षट्कति, गुह्यानि रहस्यानि गूहति गोपायति, गुणान् प्रकटी-
करोति प्रकाशयति, आपद्गतं विपन्नं न जहाति न त्यजति,
काले दुःसमये ददाति अर्थेन उपकरोतीत्यर्थः, सन्तः साधवः इदं
सन्मित्रस्य लक्षणं चिह्नं प्रवदन्ति । वसन्तिस्वकं वृत्तम् ॥ ३४ ॥

सृगेति । लुब्धकाः व्याधाः धीवराः मत्स्यजीविनः पिशुनाः
खलाः जगति संसारे तृणजलसन्तोषविहितवृत्तीनां तृणजीविनां
खलजीविनां सन्तोषवृत्तीनां यथाक्रमं सृगाणां बीनानां मत्स्यानां
सञ्जनानाञ्च निष्कारणवैरिणः अकारणशत्रवः भवन्तीति शेषः ।
यथासङ्ग्रामलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । यथासंख्यमनूद्देशे उद्दिष्टानां
क्रमेण यदिति । आर्यावृत्तम् । यस्याः पादे प्रथमे द्वादशमात्रा-
स्तथा तृतीयेति अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके चार्य्येति तल्ल-
यात् ॥ ३५ ॥

वन्तप्रेति । सन्तप्रम् अथः लोचः तस्मिन् संस्थितस्य पयसः
कलस्य नामापि न ज्ञायते घतनमात्र एव शुक्लत्वादिति भावः तदेव

स्वात्वां सागरशक्तिमध्यपतितं मुक्ताफलं जायते
 प्रायेणाधममध्यमोत्तमगुणः संसर्गतो जायते ॥ ३६ ॥
 ब्रह्मा येन कुलालवन्नियमितो ब्रह्माण्डभाग्णोदरे
 विष्णुर्येन दशावतारगहने क्षिप्तो महासङ्कटे ।
 रुद्रो येन कपालपाणिपुटके भिच्चाटनङ्कारितः
 सूर्यो भ्राम्यति नित्यमेव गगने तस्मै नमः कर्मणे ॥ ३७ ॥
 कुसुमस्तवकस्येव हे हृत्ती तु मनस्विनः ।
 सर्वलोकस्य वा मूर्द्धि विशीर्येत वनेऽथवा ॥ ३८ ॥

पदः नखिनीपत्रे स्थितं सुक्ताकारतया राजते शोभते । स्वात्वां
 काष्ठिनवत्रे वागरस्य युक्तिमध्ये पतितं सत् सुक्ताफलं जायते ।
 अतः संसर्गतः प्रायेण अधममध्यमोत्तमगुणः अधमसङ्गात् अधमगुणः,
 मध्यमसङ्गात् मध्यमगुणः उत्तमसङ्गात् उत्तमगुण इत्यर्थः जायते ।
 ब्रह्माण्डेन विशेषसमर्चनरूपोऽर्थात्तरम्यासः । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ ३६ ॥

ब्रह्मेति । येन ब्रह्मा कुलालवत् कुम्भकार इव ब्रह्माण्डभाग्णो-
 दरे ब्रह्माण्डरूपमात्मनाभ्यन्तरे नियमितः नियोलितः । येन विष्णुः
 महासङ्कटे अतिदुःकरे इत्यर्थः दशावतारगहने मोनादिदशाव-
 तारकानने क्षिप्तः व्यापारितः । येन रुद्रः इरः कपालं नरशिरः
 पाणिपुटके अङ्गुली बद्ध तथाभूतः भिच्चाटनं भिच्चाधिं भ्रमणं
 कारितः । येन च व्यापारित इति शेषः सूर्यः नित्यमेव गगने
 भ्राम्यति । तस्मै कर्मणे सुकृतदुष्कृतरूपाय नमः । शार्दूलविक्री-
 डितं वृत्तम् ॥ ३७ ॥

कुसुमेति । मनस्विनः मानिनः कुसुमस्तवकस्येव पुष्पगुच्छस्येव
 हे हृत्ती मती इत्यर्थः सर्वलोकस्य मूर्द्धि शिरसि, अथवा वने विशी-

मौनाबूकः प्रवचनपटुर्वातुलो जल्पको वा

क्षान्त्वा भीरुर्द्येदि न सहते प्रायशो नाभिजातः ।

धृष्टः पार्श्वे स भवति जनो दूरतश्चाप्रगल्भः

सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः ॥ ३६ ॥

नम्रत्वेनोन्नमन्तः परगुणनुतिभिः स्वान् गुणान् ख्यापयन्तः

स्वार्थान् सम्प्रादयन्तो विनतपृष्ठतरारभयन्तः परार्थे ।

क्षान्त्येवात्रेपरूक्षाक्षरमुखरमुखान्दुर्मुखान्दूषयन्तः

सन्तः साश्चर्यचर्या जगति बहुमता कस्य नाभ्यर्थनीयाः ॥४०

ख्येत् स्वीयेत एताभ्यामिति शेषः । अनुष्टुप्छन्दः । उपमाबह्वारः
॥ ३८ ॥

मौनादिति । मौनात् तूष्णीम्भावात् मूकः वर्णासुचारकः,
प्रवचने प्रकृष्टाजापे पटुः समर्थः बाहुबः वायुपक्षः जल्पकः वाचाखो
वा, क्षान्त्वा क्षमागुणेन भीरुः कातरः, दृष्टि न सहते न क्षमते तदा
प्रायशः बाहुल्येन न अभिजातः न सदुर्भीयः : पार्श्वे भवति
वसति चेदिति शेषः धृष्टः प्रगल्भः असम्य इति वापत्, दूरतश्च दूरे
वसति चेदिति भावः अप्रगल्भः अपतरः । सर्वत्र भ्रत्य इति
शेषः । अतः सेवाधर्मः भ्रत्यत्वबह्वारः परमगहनः अतिदुर्बोधः
योगिनामपि अगम्यः दुर्बोधः । मन्दाक्रान्ताष्टसम् । मन्दाक्रान्ता-
म्बुधि रसनगो मो मनो तो नयुग्लमिति तद्व्यञ्जनात् । काव्याखङ्क-
नबह्वारः । तदुक्तं दर्पणे । हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्याखङ्क निग-
द्यते इति ॥ ३६ ॥

नम्रत्वेनेति । नम्रत्वेन विनयेन उन्नमन्तः उन्नतिं उभयानाः,
परेषां गुणस्तुतिभिः गुणस्तवैः स्वान् निजान् गुणान् ख्यापयन्तः
प्रकाशयन्तः परार्थे परकाव्ये विनतः विनवक्षन्तः पृष्ठतरः विस्तृ-
तक्षरः यः आरम्भः उद्योगः बह्वन्तः वन्तः स्वार्थान् स्वानि काव्यांशी-

लोभश्चास्ति गुणेन किं ? पिशुनता यद्यस्ति किम्पातकैः ?
 सत्यञ्चेत्तपसा च किं ? शुचिमनो यद्यस्ति तीर्थेन किं ?
 सौजन्यं यदि किन्निजैः ? स्वमहिमा यद्यस्ति किम्पाण्डनैः
 सद्द्विद्या यदि किं ? धनैरपयशो यद्यस्ति किं मृत्युना ॥४१

शब्दः सम्पादयन्तः समादधतः सान्त्वेव क्षमागुणेनैव आक्षेपेण कटू-
 क्षत्रा कृष्णाणि यानि अक्षराणि वचांसि तैः सुखराणि वाचाञ्जानि
 सुखानि येषां तान् दुर्घ्णान् दुर्जनान् दूषयन्तः कबहुवन्तः अतएव
 चासुर्या अङ्गुता चर्या आचरणं येषां ताडयाः सन्तः साधवः जगति
 कस्य जनस्य बहुमता बहुादरणीयाः अभ्यर्थनीयाः स्मृष्टणीयाश्च
 न भवन्तीति शेषः अपितु सर्वेष्टवेत्यर्थः । अग्धराष्टम् । अग्ने-
 र्यानां त्वयेष त्विहानियतियुता अग्धरा कीर्त्तिं तेयमिति तल्लक्षणात् ।
 काव्यविङ्कमलकारः ॥ ४० ॥

लोभ इति । लोभश्चास्ति तदा परेषु शत्रुणा स्थितेनेति
 शेषः किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः लोभस्यैव परमशत्रुत्वा-
 दिति भावः । यदि पिशुनता दौर्जन्यम् अस्ति, तदा पातकैः
 प्रापांचरणैः किम् ? पिशुनतैव यद्येष्टं पातकमिति भावः । सत्त्वं
 सत्यवचनं चेत् यदि अस्तीति शेषः तदा तपसा चान्द्रायणादिना
 किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः सत्यस्यैव तपस्त्वादिति भावः ।
 यदि मनः शुचिं विशुद्धं अस्ति, तदा तीर्थेन पुण्यक्षेत्रगमनादिना
 किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । तीर्थवात्प्रायाः मनः शुद्धि-
 चेत्सत्त्वमात्रं प्रयोजनं तत् सिद्धमेवेति कथं तत् प्रयास इति भावः ।
 यदि सौजन्यं सञ्जनत्वम् अस्तीति शेषः तदा निजैः आत्मोद्यैः
 बन्धुभिरित्यर्थः किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः सौजन्यात् परं
 बन्धुनास्तीति भावः । यदि स्वस्य महिमा औदार्यं दातृत्वं वा
 अस्ति, तदा मण्डनैः भूषणैः किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः ।
 अहिमेव पुद्गलं भूषयतीति भावः । यदि सद्द्विद्या उत्तमा विद्या

अभोजिनीवननिवासविलासहेतुं

हंसस्य हन्तुमपरामपि तां विधाता ।

नो तस्य दुग्धजलभेदविधौ प्रशस्तां

वैदग्ध्यकीर्त्तिमपहन्तुमसौ समर्थः ॥ ४२ ॥

खल्वाटो दिवसेश्वरस्य किरणैः सन्तापिते मस्तके

वाञ्छन्देशमनातपं विधिवशाद्विल्वस्य मूलङ्गतः ।

तत्राप्यस्य महाफलेन पतता भग्नं सशब्दं शिरः

प्रायो गच्छति यत्र भाग्यरहितस्तत्रैव यान्त्यापदः ॥ ४३ ॥

अस्ति तदा धनैः किम् ? न प्रयोजनमित्यर्थः सद्विद्याया एव परम-
धनत्वादिति भावः । यदि अपयशः अकीर्त्तिः अस्ति तदा मृत्युना
किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः अपयशस एव मृत्युत्वादिति
भावः । बोधश्चास्ति गुण्येन किमिति प्रसादपाठः । शार्दूलविक्री-
डितं वृत्तम् ॥ ४१ ॥

अभोजिनीति । विधाता हंसस्य अभोजिनीवनेषु पद्मिनी-
विपिनेषु निवासे यो विधासः विक्रीडनं च एव हेतुः कारणं यस्याः
तथोक्तां पद्मिनीवनविहारनिबन्धनामिति यावत् अपरं तां कीर्त्तिं
हन्तुं नाशयितुं समर्थः, खेच्छया तद्वनविबोधे तदभावप्रसङ्गादिति
भावः । किन्तु असौ विधाता तस्य हंसस्य दुग्धजलभेदविधौ
पृथक्करणे प्रशस्तां वैदग्ध्यकीर्त्तिं चातुर्यं स्वातिभू अपहन्तुं नाश-
यितुं नो समर्थ इति पूर्वेषाम्बयः । अत्र कस्यचित् विदुषः आश्रय-
भङ्गो वैरिणा साध्यः किन्तु तद्दीयविद्यावत्तत्रा स्वातिभङ्गो नेति
प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसाबङ्कारः । वसन्ततिवकं वृत्तम् ॥ ४२ ॥

खल्वाट इति । खल्वाटः टेको इति प्रसिद्धो जनः दिवसेश्वरस्य
सूर्यस्य किरणैः मस्तके सन्तापिते सति अनातपम् अनातपरहितं देशं
वाञ्छन् विधिवशात् दैवात् विल्वस्य मूलं वनं गतः । तत्रापि मूढे

नैवाकृतिः फलति नैव कुलं न शीलं
 विद्यापि नैव न च यत्नकृतापि सेवा ।
 भाग्यानि पूर्वतपसा किल सञ्चितानि
 काले फलन्ति पुरुषस्य यथैव वृक्षाः ॥ ४४ ॥

ऐश्वर्यस्य विभूषणं सुजनता शौर्यस्य वाक्संयमो
 ज्ञानस्योपशमः शमस्य विनयो वित्तस्य पात्रे व्ययः ।
 अक्रोधस्तपसः क्षमा प्रभवितुर्धर्मस्य निर्व्याजता
 सर्वेषामपि सर्वकालनियतं शीलम्परं भूषणम् ॥ ४५ ॥

पतता सहाफलेन विल्लफलेन अस्य शिरः सशब्दं यथा तथा भग्नम् ।
 अतः भाग्यरहितः अभाग्यः यत्र नच्छति, प्रायः तत्रैव आपदः
 बालि गच्छन्ति । सामान्येन विशेषसमवेन रूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४३ ॥

नेति । आकृतिः सुन्दरावयव इत्यर्थः न वा नैव, कुलं सङ्घः
 नैव, शीलं सुचरितं न, विद्यापि नैव, यत्नकृता यत्नेन निष्पादिता
 सेवा शुश्रूषा प्रभोरिति शेषः न च फलति न फलं जनयतीत्यर्थः ।
 पूर्वतपसा प्राग्लुब्धतेन तपसा, सञ्चितानि साधितानि पुरुषस्य
 भाग्यानि किल अदृष्टान्येव वृक्षाः यथैव तरव इव काले फलन्ति फलं
 जनयन्ति । उपभावहकारः । वसन्ततिबकं वृत्तम् ॥ ४४ ॥

ऐश्वर्यस्येति । सुजनता साधुता ऐश्वर्यस्य, वाक्संयमः प्रिय-
 वादित्वमिति भावः शौर्यस्य वीर्यस्य, उपशमः शान्तिः ज्ञानस्य,
 विनयः नम्रता शमस्य शान्तेः, पात्रे योग्ये इति शेषः व्ययः दानं
 वित्तस्य धनस्य, अक्रोधः क्रोधराहित्यं तपसः, क्षमा परदोषसहिष्णुता
 प्रभवितुः प्रभोः, निर्व्याजता अज्ञापञ्च धर्मस्य विभूषणम् अलङ्कारः ।
 किञ्च सर्वेषामपि सर्वकालेऽपि नियतं शाश्वतं सुचरितं परं भूषणं परमो-
 ऽलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४५ ॥

ते ते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थं परित्यज्य ये
सामान्यास्तु परार्थमुद्यमभृतः स्वार्थाविरोधेन ये ।
तेऽमी मानुषराक्षसाः परहितं स्वार्थाय विघ्नन्ति ये
ये तु ग्नन्ति निरर्थकं परहितं ते के न जानीमहे ॥ ४६ ॥

जाह्नं धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यं
मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति ।

चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्त्तिं
सत्सङ्गतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ॥ ४७ ॥

वाञ्छा सज्जनसङ्गमे गुणिगणे प्रीतिर्गुरौ नम्रता
विद्यायां व्यसनं स्वयोषिति रतिर्लोकापवादाद्भयम् ।

ते इति । ये जनाः स्वार्थं परित्यज्य परार्थघटकाः परकार्य-
साधकाः, ते ते सत्पुरुषाः श्रेष्ठाः पुमांसः । ये स्वार्थाविरोधेन
स्वकार्यसाधनत्वत्वर्थः परार्थं परकार्यार्थम् उद्यमभृतः यत्नवान्,
ते सामान्यास्तु साधारणा एवेत्यर्थः मध्यमा इति यावत् । ये स्वार्थाय
स्वकार्यायार्थं परेषां हितं विघ्नन्ति नाशयन्ति, ते अमी मानुषेषु
राक्षसाः नरराक्षसा इत्यर्थः । ये तु निरर्थकं स्वपरार्थं विनेति
भावः परेषां हितं ग्नन्ति नाशयन्ति, ते के, न जानीमहे । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४६ ॥

जाह्नमिति । पुंसं नराणां सत्सङ्गतिः सज्जनसङ्गः किं न
करोति ? अथवा, सर्वमेव करोतीत्यर्थः । तथाहि धियः बुद्धेः जाह्नं
जडतां मान्द्यमित्यर्थः हरति नाशयति, वाचि सत्यं सिञ्चति निदधाति,
मानोन्नतिं मानवृद्धिं दिशति जनयति, पापं द्रुक्कृतम् अपाकरोति
निरस्यति, चेतः मनः प्रसादयति विकासयति, दिक्षु कीर्त्तिं अशः
तनोति विस्तारयति । वसन्ततिबकं वृत्तम् ॥ ४७ ॥

वाञ्छेति । सज्जनैः साधुभिः सङ्गमे संसर्गे वाञ्छा अभिवाचः,

भक्तिः शूलिनि शक्तिरात्मदमने संसर्गमुक्तिः खले
 एते यत्र वसन्ति निर्मलगुणास्तेभ्यो नरेभ्यो नमः ॥ ४८ ॥
 अग्राह्यं हृदयं तथैव वदनं यद् दर्पणान्तर्गतं
 भावः पर्वतसूक्ष्ममार्गविषमः स्त्रीणां न विज्ञायते ।
 चित्तं पुष्करपत्रतीयतरलं विद्वद्भिराशंसितं
 नारी नाम विषादुरैरिव लता दोषैः समं वर्द्धिता ॥४९॥
 लक्षणां क्लिप्ति भज क्षमां जहि मदं पापे रतिं मा क्लयाः
 सत्यं ब्रह्मनुयाहि साधुपदवीं सेवस्व विद्वज्जनान् ।

गुच्छिगण्ये प्रीतिः प्रणयः, गुरो गुरुजने नम्रता, विद्यायां व्यसनम्
 आशक्तिः, स्रयोर्षित निजकबले रतिः अतुरागः, लोकापवादात्
 लोकनिन्दातः भयं, शूलिनि हरे भक्तिः, आत्मनः मनसः दमने वशो-
 करथे शक्तिः सामर्थ्यं, खले दुर्जने संसर्गमुक्तिः संसर्गत्यागः, एते निर्म-
 लगुणाः विशुद्धगुणाः यत्र येषु वसन्ति, तेभ्यः नरेभ्यः नमः । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४८ ॥

अपाह्नमिति । दर्पणान्तर्गतम् आदर्शमध्यप्रतिबिम्बितं वदनं
 मुखं, यत् यथा अपाह्नं स्त्रीणां हृदयं तथैव अपाह्नमिति शेषः ।
 पर्वतस्य सूक्ष्ममार्गवत् विषमः दुर्ज्ञेय इति यावत् भावः आशयः
 न विज्ञायते, स्त्रियाश्चित्तं पुरुषस्य भाग्यं देवा न जानन्ति कुतो
 मनुष्या इति कविसम्प्रदायः । चित्तं मनः पुष्करपत्रे स्थितमिति
 भावः तोयमिव जलमिव तरलं चञ्चलं विद्वद्भिः विज्ञेयः जनैः आशंसितं
 कथितं निर्णीतमिति यावत् । अतः नारी लता विषादुरैरिव
 दोषैः समं वर्द्धिता वृद्धिं नीता, निर्मितेति पाठान्तरम् । नाम सम्भा-
 वनात् एतत् सम्भावयामीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥४९॥

लक्षणाभिति । लक्षणां लोभमित्यर्थः क्लिप्ति नाशय, क्षमां भज
 सेवस्व, मदं मत्तताम् औदत्यमित्यर्थः जहि नाशय, पापे दुष्कृता-

मान्यान् मानय विद्विषोऽप्यनुनय प्रच्छादय स्वान् गुणान्
कीर्त्तिं पालय दुःखिते कुरु दयामेतत् सतां चेष्टितम् ॥ ५० ॥

गुणवद्गुणवद् वा कुर्वता कार्यजातं
परिणतिरवधार्या यत्नतः पण्डितेन ।

अतिरभसक्तानां कर्मणामाविपत्तेः

भवति हृदयदाही शल्यतुल्यो विपाकः ॥ ५१ ॥

एको देवः केशवो वा शिवो वा

एकं मित्रं भूपतिर्वा यतिर्वा ।

चरणे रतिम् अतुरागं मा कथाः न कुरु, सत्यं ब्रूहि वद, साधूनां
पदवीं मार्गम् अतुरयाहि अतुरसर, विद्वज्जनान् पण्डितान् सेवञ्च,
मान्यान् गुरुजनान् इत्यर्थः मानय, विद्विषोऽपि शत्रून्पि अनुनय
सन्तोषय, स्वान् गुणान् प्रच्छादय नोपनं कुरु कीर्त्तिं ययः पालय रञ्च,
दुःखिते जने दयां कुरु, एतत् सर्वं सतां साधूनां चेष्टितं कार्य-
मित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५० ॥

गुणवदिति । गुणवत् सगुणम् उत्कृष्टमित्यर्थः अगुणवत्
सदोषं वा कार्यजातं कार्यसमूहं कुर्वता पण्डितेन विदुषा यत्नतः
यत्नेन परिणतिः परिणामः तत्तत्कार्यस्येति शेषः अवधार्या
निर्णयेया प्राप्नोति शेषः । अतिरभसेन सङ्घेत्यर्थः परिणतिमना-
द्याच्येति भावः कृतानां कर्मणाम् आ विपत्तेः विपत्तिपर्यान्वं सरण-
पर्यान्नामिति यावत् हृदयदाही शल्यतुल्यः शल्यवदृशः विपाकः
परिणामः भवति । कार्येण कारणसमर्चनरूपोऽर्पान्तरन्वासः ।
साक्षिनोवृत्तं, ननमयवयुतेयं साक्षिनी भोगिनीकैरिति तल्लक्षणात्
॥ ५१ ॥

एक इति । केशवो वा शिवो वा एकः एकमात्रः अद्वितीय
इत्यर्थः देवः आराध्य इति भावः । भूपतिः राजा वा वृत्तिः इत्यादि

एको वासः पत्तने वा वने वा
 एका भार्या सुन्दरी वा दरी वा ॥ ५२ ॥
 वने रणे शत्रुजलाग्निमध्ये
 महार्णवे पर्वतमस्तके वा ।
 सुप्तं प्रमत्तं विषमस्थितं वा
 रक्षन्ति पुण्यानि पुरा कृतानि ॥ ५३ ॥
 भीमं वनं भवति तस्य पुरं प्रधानं
 सर्वो जनः सुजनतामुपयाति तस्य ।
 कत्स्ना च भूर्भवति सन्निधिरत्नपूर्णा
 यस्यास्ति पूर्वसुकृतं विपुलं नरस्य ॥ ५४ ॥

वा एकम् अद्वितीयं मितम् कर्त्तव्यमिति शेषः । पत्तने नगरे वा
 वने वा एकः अद्वितीयस्थानस्य इति भावः वामः कर्त्तव्य इति
 शेषः । सुन्दरी वा दरी पर्वतशुद्धा वा एका अद्वितीया भार्या
 आश्रयणीयेति शेषः ॥ ५० ॥

वने इति । पुरा कृतानि प्राक्तनानि पुण्यानि वने रणे शत्रु-
 जलाग्निमध्ये शत्रुमध्ये जलमध्ये अग्निमध्ये च महार्णवे महा-
 सुद्रे पर्वतमस्तके शैलशृङ्गे वा स्थितमिति शेषः सुप्तं निद्रितं मत्तं
 विषमस्थितम् अनवधानवर्त्तनमित्यर्थः जनमिति शेषः रक्षन्ति ।
 उपजातिवृत्तं, स्यादिन्द्रवज्रा यदि तो जनो ग इति, अपेन्द्रवज्रा
 प्रथमाक्षरे लघाविति, अनन्तरोदीरितलक्ष्मणालौ पादौ यदीयावुप-
 जातवस्ता इति ॥ ५३ ॥

भीममिति । यस्य नरस्य विपुलं सङ्घत् पूर्वसुकृतं प्राक्तनं पुण्यम्
 अस्ति, तस्य भीमं भयावहं वनं प्रधानं अष्टं पुरं नगरं भवति, तस्य
 सर्वो जनः सुजनतां सौजन्यम् उपयाति गच्छति, किं बहुना तस्य

यन्नागा मदभिन्नकण्ठकरटास्तिष्ठन्ति निद्रालसा
 द्वारे हेमविभूषणाय तुरगा वलन्ति यद्वर्षिताः ।
 वीणावेणुमृदङ्गशङ्खपटङ्गैः सुप्तस्तु यद् बोध्यते
 तत्सर्वं सुरलोकदेवसदृशं धर्मस्य विस्फूर्जितम् ॥ ५५ ॥
 मञ्जत्वम्भसि यातु मेरुशिखरं शत्रुञ्जयत्वाहवे
 बाणिज्यं कृपिसेवनादिसकला विद्याकलाः शिञ्चतु ।
 आकाशं विपुलं प्रयातु स्वगवत् कृत्वा प्रयत्नं परं
 नाभाव्यं भवतीह कर्मवशतो भाव्यस्य नाशः कुतः ॥ ५६ ॥

कतञ्जा सनया भः पृथिवी सदुभिः निधिभिः रत्नेश्च पूर्णा भवति ।
 वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ५४ ॥

यदिति । मटेन भिन्नौ सिक्तावित्यर्थः कण्ठकरटौ गलकपोलौ
 येषां तथोक्ताः मटोद्धता इत्यर्थः नागाः जस्तिनः निद्रया मदजनि-
 तया इति भावः अलसाः मन्यराः सन्तः द्वारे तिष्ठन्तीति यत्, हेमः
 विभूषणम् अलङ्कारः यत्र तादृशम् आस्यं सुखं येषां तथाभूताः
 स्वर्णभूषिता इति भावः तुरगाः अश्वाः वर्षिताः सन्तः द्वारे वलन्ति
 चपलाः तिष्ठन्तीत्यर्थः इति यत्, सुप्तः निद्रितः वीणावेणुमृदङ्गशङ्ख-
 पटङ्गैः वादित्वैरिति शेषः बोध्यते जागर्त्यते इति यत्, सुरलोके
 स्वर्गे देवानां सदृशं तत् सर्वं धर्मस्य सुकृतस्य विस्फूर्जितं विलसितम् ।
 उपयपरिपाकोऽयमिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५५ ॥

मञ्जत्विति । अम्भसि जले मञ्जतु प्रविशतु, मेरुशिखरं सुमेरु-
 शृङ्गं यातु, आहवे युद्धे शत्रुं जयतु, बाणिज्यं कृपिसेवनादिसकलाः
 विद्याकलाः विद्याविभागान् शिञ्चतु अभ्यस्यतु, स्वगवत् पक्षिवत् परं
 महत् प्रयत्नं कृत्वा विपुलं विस्तृतम् आकाशं प्रयातु गच्छतु जन इति
 शेषः, किन्तु इह जगति कर्मवशतः सुकृतदुष्कृतवशात् अभाव्यम्

परं पक्षच्छेदः समदमघवन्मुक्तकुलिश-
 प्रहारैरुहच्छेदबहुलदहनोद्धारगुरुभिः ।
 तुषाराद्रेः सूनोरहह पितरि क्लेशविवशे
 न चासौ सम्पातः पयसि पयसां पत्युरुचितः ॥ ५७ ॥
 नेता यस्य बृहस्पतिः प्रहरणं वज्रं सुराः सैनिकाः
 स्वर्गो दुर्गमनुग्रहः खलु हरेरैरावती वाहनम् ।
 इत्यैश्वर्यसमन्वितोऽपि बलभिद्भग्नः परैः सङ्गरे
 तद्युक्तं ननु दैवमेव शरणं धिग् धिग् वृथा पौरुषम् ॥ ५८ ॥

अभावनीयं न भवति, भाव्यस्य अशक्यत्वाविनश कृतः नाशः ? नैव
 कदाचित् नाशो भवतीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५६ ॥

वरमिति । उद्गच्छतः बहुलस्य महतः टहनस्य अग्नेः उद्गु-
 नारेण उदयेन गुरुभिः सङ्गदुभिः समटः साङ्गहारः यः सघवान्
 इन्द्रः तेन सुक्तस्य निर्वृत्तस्य कुलिशस्य वज्रस्य प्रहारैः पक्षयोः
 छेदः शातनं वर मनाक् प्रियः, अहह खेदे, पितरि हिभवति क्लेश-
 विवशे यत्पुक्तपक्षच्छेदेन पुत्रविरहेण च क्लेशमनुभवति सति तुषाराद्रेः
 हिभवतः सूनोः सैनाकस्य पयसां पत्युः ससङ्गस्य पयसि असौ सम्पातः
 निमज्जनं पितरं त्वङ्गा आत्मरक्षार्थमिति भावः न च उचितः ।
 म्रिखरिणीवृत्तम् । अत्रापस्तुतमैनाकवर्येण कस्यचित् प्रस्तुतस्य मित्र-
 व्यागेनात्मरक्षायः प्रतीतेरपस्तुतप्रशंसाबह्वारः ॥ ५७ ॥

नेतेति । यस्य बृहस्पतिः देवगुरुः नेता मन्त्रो, वज्रं कुलिशं
 प्रहरणम् अस्त्रं, सुराः देवाः सैनिकाः योङ्गपुरुषाः, स्वर्गः दुर्गं यत्पु-
 ङ्गेमस्नानमित्यर्थः, हरेर्विष्णोः अतुग्रहः साहाय्यं खलु साहाय्यमस्त्ये-
 वेति यावत्, ऐरावतः याहनं यानम् । इतीत्यम् ऐश्वर्यसमन्वितोऽपि
 बलभित इन्द्रः सङ्गरे युद्धे परैः यत्पुत्रभिर्देवैस्तदाभवति शेषः भग्नः
 निर्जिता, तस्मात् दैवमेव शरणं सहायः युक्तं ननु युक्तमेव, वृथा

कर्मायत्तं फलं पुंसां बुद्धिः कर्मानुसारिणी ।
 तथापि सुधिया भाव्यं सुविचार्यैव कुर्वता ॥ ५६ ॥
 आलस्यं हि मनुष्याणां शरीरस्थो महारिपुः ।
 नास्त्युद्यमसमो बन्धुः कृत्वा यं नावसीदति ॥ ६० ॥
 वरं गहनदुर्गेषु भ्रान्तं वनचरैः सह ।
 न मूर्खजनसंसर्गः सुरेन्द्रभवनेष्वपि ॥ ६१ ॥
 दानं भोगो नाशस्त्रिस्तो गतयो भवन्ति वित्तस्य ।
 यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्भवति ॥ ६२ ॥

निरर्थकं पौरुषं पुरुषकारं धिक् धिक् पुनः पुनर्निन्दामोत्तर्यः ।
 धिङ्निर्भर्त्सननिन्दयोरित्यमरः । कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५६ ॥

कर्मैति । पुंसां फलम् अर्थासिद्धिः कर्मायत्तं कर्मजन्यादृष्टाधीन-
 मित्यर्थः, बुद्धिः कर्मानुसारिणी तत्तत्सुकृतदृष्कृतजनितादृष्टानुसारेण
 प्रवर्तते इत्यर्थः । तथापि कर्मणः अनुसङ्गनीयत्वेऽपीत्यर्थः सुधिया
 विदुषा सुविचार्यैव सुविचिन्त्यैव कुर्वता कार्यमिति शेषः भाव्यम् ।
 अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ५६ ॥

आलस्यमिति । आलस्यं मनुष्याणां शरीरस्थः महारिपुर्हि
 महान् शत्रुरेष । उद्यमेन उद्योगेन समः बन्धुः नास्ति, यम् उद्यमं
 कृत्वा न अवसीदति न जीयते जन इति शेषः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ६० ॥

वरमिति । गहनदुर्गेषु दुर्गमेषु वनेषु वनचरैः व्याधैः सह
 भ्रान्तं भ्रमणं वरं मनाक्प्रियं, सुरेन्द्रभवनेषु अमरावतौषु अपि मूर्ख-
 जनैः संसर्गः न वर इति शेषः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ६१ ॥

दानमिति । वित्तस्य धनस्य दानं भोगः नाशः क्षयः एताः
 तिष्ठः गतयः भवन्ति, यः क्षयः न ददाति, न च भुङ्क्ते, तस्य
 तृतीया गतिः धनस्य नाश एवेत्यर्थः भवति । आर्यावृत्तम् ॥ ६२ ॥

यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलीनः

स एव वक्ता स च दर्शनीयः ।

स पण्डितः स श्रुतवान् गुणज्ञः

सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ति ॥ ६३ ॥

रत्नैर्महाहैस्तुतुषुर्न देवाः

न भेजिरे भीमविषेण भीतिम् ।

सुधां विना न प्रययुर्विरामं

विनिश्चितार्थाद्विरमन्ति धीराः ॥ ६४ ॥

सन्त्यन्येऽपि वृहस्पतिप्रभृतयः सम्भाविताः पञ्चषा-

स्तान् प्रत्येष विशेषविक्रमरुची राहुर्न वैरायते ।

यस्येति । यस्य नरस्य वित्तं धनम् अस्ति, स नरः कुलीनः महावंशप्रसूत इत्यर्थः धनेन कुलमिति वैयाकरण्याः, स एव नरः वक्ता सिद्धभाषी, स च दर्शनीयः सुम्भोरित्यर्थः, स पण्डितः विद्वान्, स श्रुतवान् वेदवित्, गुणज्ञश्च । तथाहि सर्वे गुणाः कौलीन्यादयः काञ्चन धनमिति यावत् आश्रयन्ति । कारणेन कार्यसमर्पनरूपोऽर्थांतरन्यासः । उपजातिवृत्तम् ॥ ६३ ॥

रत्नैरिति । देवाः महाहैः महामूल्यैः रत्नैः सस्रष्टत्तैरिति भावः न तृप्तुषुः न सन्नोषं प्रापुः । भीमविषेण भयङ्करहृत्वाहणेन सस्रष्टोत्थितेनेति भावः भीतिं भयं न भेजिरे न प्रापुः । सुधाम् अमृतं विना विरामं निवृत्तं न प्रययुः न प्रापुः । तथाहि धीराः सन्तः विनिश्चितार्थात् विशेषेषु सिद्धार्थात्, यवर्धे पञ्चमी । सिद्धं कार्यं प्राप्येत्यर्थः विरमन्ति निवृत्तन्ते । उपजातिवृत्तम् । सामान्येन विशेषसमर्पनरूपोऽर्थांतरन्यासः ॥ ६४ ॥

सन्तीति । हे आतः ! अन्येऽपि वृहस्पतिप्रभृतयः सम्भाविताः पञ्चषाः पञ्च षट् सुरा इति शेषः सन्ति, एषः विशेषविक्रमे दक्षिणभि-

द्वावेव ग्रसते दिनेश्वरनिशाप्राणेश्वरौ भास्वरौ ।
 भ्रातः ! पर्वणि पश्य दानवपतिः शीर्षावशेषीकृतः ॥ ६५ ॥
 इयत्येतस्मिन् वा निरवधिचमत्कृत्यतिशये
 वराहो वा राहुः प्रभवति चमत्कारविषयः ।
 महोमेको मग्नां यद्यमवहन्तमुकुलैः
 शिरःशेषः शत्रुर्निगलति परं सन्त्यजति च ॥ ६६ ॥
 श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुण्डलेन
 दानेन पाणिर्न च कङ्कणेन ।
 आभाति कायः करुणापराणां
 परोपकारेण न चन्दनेन ॥ ६७ ॥

चाप्रो यस्य तादृशः राहुः तान् सुरान् प्रति न वैरायते न विद्वेष्ट ।
 भास्वरौ दीप्यमानौ दिनेश्वरनिशाप्राणेश्वरौ सूर्याचन्द्रमसौ द्वावेव
 शीर्षावशेषीकृतः शिरोभात्रावशिष्टः दानवपतिः राहुः पर्वणि पौर्ण-
 मास्याम् अभावास्यायाञ्च यथाक्रमं ग्रसते कवलयति । पश्य अवधो-
 क्य । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६५ ॥

इयतीति । इयति एतत्परिभाषे एतस्मिन् वा निरवधि-
 चमत्कृत्यतिशये अशेषाचर्यातिशये जगतीति शेषः वराहो वा
 राहुर्वा चमत्कारस्य आश्चर्यस्य विषयः अतीवपात्रमिति भावः
 प्रभवति सर्वोत्कर्षेण वर्तते इत्यर्थः । सत् यतः अयम् एकः वराह
 इत्यर्थः मग्नां प्रलयपवोधावति भावः दन्तमुकुलैः अवहत्, अपरः
 शिरःशेषः शीर्षावशिष्टः शत्रुः राहुरिति भावः परं शत्रुं सूर्यं
 चन्द्रं वा निगलति यस्मिन् सन्त्यजति च उद्गिरति च । शिखरि-
 षीवृत्तम् ॥ ६६ ॥

श्रोत्रमिति । श्रोत्रं कर्णविषयं श्रुतेन वेदवाक्येन कुण्डलेन न,
 पाणिः भुजः दानेन न कङ्कणेन, करुणापराणां दयाद्रीणां कायः

जयन्ति ते सुकृतिनो रसवैद्याः कवीश्वराः ।

नास्ति येषां यशःकाये जरामरणजन्मभीः ॥ ६८ ॥

यद्वात्रा निजभालपट्टलिखितं स्तोकं महद्वा फलं

तत् प्राप्नोति मरुस्थलेऽपि नियतं मेरौ च नातोऽधिकम् ।

तद्दीरो भव वित्तवत्सु कृपणां वृत्तिं वृथा मा कृथाः

कूपे पश्य पयोनिधावपि घटा गृह्णन्ति तुल्यञ्जलम् ॥ ६९ ॥

लाङ्गूलचालनमधश्चरणावपातं

भूमौ निपत्य वदनीदरदर्शनञ्च ।

शरीरं परोपकारेण न चन्दनेन, आभाति शोभते । उपजातिवृत्तम्
॥ ६७ ॥

जयन्तीति । ते सुकृतिनः पुण्यवन्तः रसवैद्याः रसिकाः
कवीश्वराः श्रेष्ठाः कवयः जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते । येषां कवी-
श्वराणां यशःकाये यशःशरीरे काव्यरूपे इति भावः जरा वाङ्मकं
मरणं जन्म तेभ्यः भीः भय नास्ति । तत् शरीरं जरादीनां यशंवदं
न भवतीति भावः । अलुप्त्युत्तम् ॥ ६८ ॥

वादिति । धात्रा विधात्रा निजभाजपट्टे स्वकीयललाटपट्टे
लिखितं यत् श्लोकम् अल्पं वा महत् फलं, तत् मरुस्थलेऽपि मरु-
भूमावपि मेरौ सुमेरुपर्वते च प्राप्नोति जनं इति शेषः, अतः अस्मात्
विधात्रलिखितात् अधिकम् अल्पं वेति शेषः न प्राप्नोतीति शेषः ।
तत् तस्मात् धीरो भव सुस्थिरो भव, वित्तवत्सु धनिषु वृथा निष्फलं
कृपणां दीनां वृत्तिं याच्ञामित्यर्थः ना कृथाः न कुर । पश्य
अवबोक्तव्यं कूपे पयोनिधावपि घटाः कलसाः तुल्यं जलं गृह्णन्ति
बभन्ते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६९ ॥

लाङ्गूलेति । श्वा कुक्कुरः लाङ्गूलचालनं पुच्छकम्पनं पिण्ड-
दृष्ट्यं अज्ञदातः अधः चरन्त्योः अवपातं प्रतनं भूमौ निपत्य वदनी-

श्वा पिण्डस्य कुरुते गजपुङ्गवसु
 धीरं विलोकयति चाटुशतैश्च भुङ्क्ते ॥ ७० ॥
 राजन् ! दुधुक्षसि यदि क्षितिधेनुमेतां
 तेनाद्य वत्समिव लोकमिमं पुषाण ।
 तस्मिंश्च सम्यगनिशम्परिपोषमाणे
 नानाफलैः फलति कल्पलतेव भूमिः ॥ ७१ ॥
 सत्यानृता च परुषा प्रियवादिनी च
 हिंसा दयालुरपि चार्थपरा वदान्या ।
 नित्यव्यया प्रचुरनित्यधनागमा च
 वाराङ्गनेव नृपनीतिरनेकरूपा ॥ ७२ ॥

दरयोः सुखजठरयोः दर्शनं प्रदर्शनं कुरुते । तं क्रिन्तु गजपुङ्गवः
 गजराजः धारं गन्धीरं यथा तथा विलोकयति, चाटुशतैः बहु-
 यत्नैरिति भावः भुङ्क्ते भक्षयति च । यथायोग्यमाचरति लोके इति
 भावः । वसन्ततिलकं पृत्तम् ॥ ७० ॥

राजन्निति । हे राजन् ! यदि एतां क्षितिधेनुं पृथिवीरूपां
 मां दुधुक्षसि दुग्धु मिच्छसि, तेन तदेत्वर्थः अद्य इदानीं वत्समिव
 इमं लोकं पुषाण पालय, यथा प्रथमं वत्सः स्वमातृधेनोः स्तन्यं
 पिबति ततस्तत्पालकस्य दुग्धप्राप्तिः तथा अपतः भूयस्तेन प्रजां
 रक्षित्वा पश्चात् भूस्वामिनः करपञ्चयं कर्तव्यमिति भावः । तस्मिंश्च
 लोके नानाफलैः अनियं सततं, सम्यक् परिपोषमाणे पाल्यमाने सति
 भूमिः कल्पलतेव फलति अर्भोष्टम् उत्पाद्यात् । उपमाबह्वारः ।
 वसन्ततिलकं पृत्तम् ॥ ७१ ॥

सत्यानृतेति । नृपनीतिः राजनीतिः वाराङ्गनेव वेश्येव सत्या
 सत्यवादेवती अन्धता मिथ्यावती च, परुषा निष्ठुरा प्रियवादिनी च,
 हिंसा हिंसाशीला दयालुरपि, अर्थपरा धनलोलुपा वदान्या दान-

न कश्चिच्चण्डकोपानामाक्षीयो नाम भूभुजाम् ।
 हीतारमपि जुह्वन्तं सृष्टी दहति पावकः ॥ ७३ ॥
 विपदि महताभैर्यध्वंसं यदीक्षितुमीहसे
 विरम विरमायासादस्माद् दुरध्यवसायतः ।
 अपि जलनिधेः कल्पापाये व्यपेतनिजक्रमात्
 कुलशिखरिणः क्षुद्रा नैते न चापि जडाशयाः ॥ ७४ ॥

शोभा च, निखं सततं व्ययः यस्यां यस्या वा तथोक्ता तथा पशुरः
 प्रभूतः निखं धनागमः यस्यां यस्या वा तथाविधा अतएव अनेककृपा
 बहुविधा । उपमाकङ्कारः । वसन्ततिलकं एतम् ॥ ७२ ॥

नेति । कश्चित् कोऽपि जनः चण्डकोपानां प्रचण्डक्रोधानां
 भूभुजाम् आक्षीयः न अक्षीति शेषः । ताम सन्नापनायाम् एतत्
 सन्नापयामीत्यर्थः । तथाहि पावकः आशुः सृष्टः सन् पदादिनेति
 भावः जुह्वन्तम् आक्षति इव्यं प्रक्षिपन्तं हीतारमपि दहति भक्षो-
 करोति । प्रचण्डानां स्वपरविवेको नाक्षीति भावः । विशेषेण
 सामान्यमसर्थनरूपोऽर्थान्तरव्यासः । अतुष्टुष्टम् ॥ ७३ ॥

विपदीति । यदि चेत् विपदि महतां भैर्यध्वंसम् रेक्षितं द्रष्टुम्
 रेहसे चेहसे इच्छसीति यावत् तदा दुरध्यवसायतः दुष्टात् अध्य-
 वसावात् दुष्टेहितात् अस्मात् आयासात् क्रुशात् विरम विरम
 अत्यर्थं निवर्तन्त । कल्पापाये प्रलये जलनिधेः क्षुद्रात् उदयो-
 रैक्यात् जलनिधेः निक्षेपकात् क्षुद्रात् अपि एषः भैर्यध्वंसः
 सञ्जायति व्यपेतः विगतः निजक्रमः स्वभा विवर्तिर्यस्य तस्यात् जुह-
 वशिखरिणः कुलपर्वतात् च एषः भैर्यध्वंसोऽस्मात् । परन्तु एते
 महान्तः कुलपर्वता इव क्षुद्राः न चापि जडाशयाः । प्रलये
 पर्वतानां सागराणाञ्च यथावयं स्थितिमपि पर्वतानां तथापि महतां
 कदापि भैर्यध्वंसो न स्थाहिति निष्कर्षः । अतुष्टुष्टम् ॥ ७४ ॥

अकरुणत्वमकारणविग्रहः परधनाय रतिः परयोषिति ।

सुजनबन्धुजनेष्वसहिष्णुता प्रकृतिसिद्धमिदं हि दुरात्मनाम् ७४

कान्ताकटाक्षविशिखा न खनन्ति यस्य

चित्तं न निर्दहति कोपकथानुतापः ।

कर्षन्ति भूरिविषयाश्च न लोभपाशा

लोकत्रयं जयति कृत्स्नमिदं स वीरः ॥ ७६ ॥

आरम्भगुर्वी क्षयिणी क्रमेष लघ्नी पुरा वृद्धिमती च पश्चात् ।

दिनस्य पूर्वार्द्धपरार्द्धभिन्ना क्षायेव मैत्री खलसञ्जनानाम् ७७

अकरुणत्वमिति । अकरुणत्वं निर्दयत्वम्, अकारणविग्रहः निष्कारणकलहः, परधनाय परयोषिति परकलत्रे च रतिः लोभः, सुजनेषु बन्धुजनेषु च असहिष्णुता, इदं सर्वं दुरात्मनां प्रकृतिसिद्धं स्वभावनियतम् । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् ॥ ७४ ॥

कान्तेति । कान्तायाः कटाक्षविशिखाः कटाक्षशराः यस्य चित्तं न खनन्ति न विध्वन्ति, कोपकथानुतापः कोपान्निवन्नापः यस्य चित्तं न निर्दहति, भूरिविषयाः बहुविषयाः लोभपाशाश्च लोभरञ्जवश्च यस्य चित्तं न कर्षन्ति, स वीरः कृत्स्नं समग्रम् इदं लोकत्रयं जयति । रूपकमलङ्कारः । वसन्ततिवर्कं वृत्तम् ॥ ७५ ॥

आरम्भेति । खलसञ्जनानां खलानां दुर्जनानां साधूनां मैत्री आरम्भे उपक्रमे गुर्वी मञ्जरी, क्रमेष क्षयिणी अस्वाविनी, पुरा प्राक् आरम्भे इत्यर्थः लघ्नी अल्पमात्रा, पश्चात् वृद्धिमती च, अतः दिनस्य पूर्वार्द्धपरार्द्धयोः भिन्ना वृत्तयोः दिनस्य पूर्वार्द्धे आरम्भ-गुर्वी ततः क्रमेष क्षयिणी, परार्द्धे आरम्भलघ्नी पश्चात् वृद्धिमतीति भावः क्षायेव मवतीति शेषः । उपजातिवृत्तम् ॥ ७६ ॥

प्रदानमिति । प्रच्छन्नं गूढम् अप्रकाशमित्यर्थः प्रदानं, गृह्यम् उपगते गृह्यागते जने इति शेषः सम्प्रतिविधिः सम्माननम्, प्रियं

प्रदानं प्रच्छन्नं गृहमुपगते सम्भ्रमविधिः
 प्रियं कृत्वा मौनं सदसि कथनञ्चाप्युपकृतैः ।
 अनुत्प्रेको लक्ष्म्या निरभिभवसाराः परकथाः
 सतां केनोद्दिष्टं विषममसिधाराव्रतमिदम् ॥ ७८ ॥
 छिन्नोऽपि रोहति तरुः क्षीणोऽप्युपचीयते पुनश्चन्द्रः ।
 इति विमृशन्तः सन्तः सन्तप्यन्ते न ते विपदा ॥ ७९ ॥
 भवन्ति नम्रास्तरवः फलोद्गमैः
 नवाम्बुभिर्दूरविलम्बिनो घनाः ।
 अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः
 स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥ ८० ॥

कृत्वा लोकस्येति शेषः मौनं तूष्णीभावाः स्नाधाराहित्यमित्यर्थः,
 सदसि सभायाम् उपकृतैः परकृताया इति शेषः कथनं प्रकटनं,
 लक्ष्म्या सम्पदा अतुल्यैकः अगर्वः, निरभिभवसाराः निरवमानाः
 परकथाः परेषां कथासु अवमाननाराहित्यमिति भावः सतां साधूनाम्
 इदं विषमं दुष्करमित्यर्थः असिधाराव्रतम् असिधारायां स्वितावपि
 अस्मिन् न शरीरकर्तनं स्वादित्येवं व्रतं केन उद्दिष्टम् उपदिष्टम् ।
 सर्वथा दुष्करं साधुव्रतमिति भावः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ७७ ॥

छिन्न इति । तरुः वृक्षः छिन्नोऽपि रोहति पुनर्वर्द्धते, चन्द्रः
 क्षीणोऽपि कृत्वा मात्वावशेषोऽपि पुनरुपचीयते पुनर्वर्द्धते । इति
 विमृशन्तः विचारयन्तः पश्यन्त इति यावत् ते प्रसिद्धाः सन्तः साधवः
 विपदा न सन्तप्यन्ते पुनरुद्धतिवाञ्छयेति भावः । आर्यावृत्तम् ॥ ७९ ॥

भवन्तीति । तरवः फलानाम् उद्गमैः उदयैः नम्राः विनताः
 भवन्ति । घनाः मेघाः नवाम्बुभिः नवमलैः दूरात् विलम्बिनः अवन-
 नमन्तीत्यर्थः । सत्पुरुषाः साधवः समृद्धिभिः अनुद्धताः न औद्धत्यं
 कृताः प्रसृत विनता एवेति भावः । परोपकारिणाम् एषः ईदृशः

कदर्थितस्यापि हि धैर्यवृत्तेः

बुद्धेर्विनाशो न हि गङ्गनीयः ।

अधःकृतस्यापि तनूनपातो

नाधः शिखा याति कदाचिदेव ॥ ८१ ॥

अप्रियवचनदरिद्रैः प्रियवचनाब्धैः स्वदारपरितुष्टैः ।

परपरिवादनिवृत्तैः क्वचित् क्वचिन्मण्डिता वसुधा ॥ ८२ ॥

पद्माकरन्दिनकरो विकचीकरोति

चन्द्रो विकासयति कैरवचक्रबालम् ।

स्वभाव एव । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । वंशख्य-
विचं वृत्तं, वदन्ति वंशख्यविल जतो जरावति लक्षणात् ॥ ८० ॥

कदर्थितस्येति । कदर्थितस्य क्लेशितस्यापि धैर्यवृत्तेः धारण्य-
बुद्धेर्विनाशः विपर्यय इति यावत् धैर्यव्युत्तिरिति भावः न गङ्ग-
नीयः सम्भावनीयः । अधःकृतस्यापि अधस्तत्र स्थापितस्यापीत्यर्थः
स्य कृतस्यापीति भावः तनूनपातः अग्नेः शिखा कदाचिदेव न अधो-
याति कर्णमेव अन्तवृत्तौति यावत्, प्रसिद्धमूर्ध्वज्वलनं हविर्भुज इति
भावः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः उपजाति-
वृत्तम् ॥ ८१ ॥

अप्रियेति । अप्रियवचनेषु दरिद्रैः अप्रियवचनवदुभिर्नित्यैः
प्रियवचनेन आश्रयैः युक्तैः प्रियवादिभिर्नित्यैः स्वदारेषु निजपत्न्यां
सन्तुष्टैः परस्त्रीविमुखैरिति भावः परपरिवादनिवृत्तैः लोकानां नि-
न्दाभ्यः विरतैरत्यर्थैः साधुभिरिति शेषः क्वचित् क्वचित् न तु सर्वत्रेति
भावः वसुधा पृथ्वी मण्डिता अलङ्कृता । क्वचित् क्वचित् प्रहेशे
साधवः अन्ति न तु सर्वत्रेति भावः । व्याख्यावृत्तम् ॥ ८२ ॥

पद्माकरमिति । दिनकरः सूर्यः पद्माकरं सरोजनिधेयं सरो-

नाभ्यर्थितोऽपि जलदः सखिलन्ददाति

सन्तः स्वयं परहितेषु कृताभियोगाः ॥ ८३ ॥

एकेनापि हि शूरेण पादाक्रान्तं क्षमातलम् ।

क्रियते भास्करेणैव स्फारं स्फुरिततेजसा ॥ ८४ ॥

वरं तुङ्गाच्छृङ्गाद् गुरुशिखरिणः क्वापि पुलिने

पतित्वायङ्गायः कठिनदृषदन्तर्विदलितः ।

वरं न्यस्तो हस्तः फणिपतिमुखे तीव्रदशने

वरं वञ्चौ पातस्तदपि न कृतः शीलविलयः ॥ ८५ ॥

वरं वा विकचो करोति विकामयति । चन्द्रः कैरवचक्रवालं कुमुददण्डं
विकामयति । जलदः शेषः नाभ्यर्थितः अपि अयाचितोऽपि सखिलं
ददाति । सन्तः साधवः परेषां हि तेषु स्वयं कृताभियोगाः कृत-
प्रवृत्ताः भवन्तीति शेषः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।
वचनतिलकं वृत्तम् ॥ ८३ ॥

एकेनेति । एकेनापि शूरेण वीरेण स्फुरिततेजसा दीप्ततेजसा
भास्करेणैव स्फारं विस्तृतं क्षमातलं पृथिवीतलं पादाक्रान्तं मयूखाभि-
भूतं चरणाक्रान्तमिति ध्वनिः क्रियते हि क्रियते एव । अत्रापस्तुतेन
भास्करेण कर्षाच्चत् प्रस्तुतस्य वीरपुरुषस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसाबह्वारः ।
अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ८४ ॥

वरमिति । गुरुशिखरिणः महाद्रेः शृङ्गात् उन्नतात् शृङ्गात्
क्वापि पुलिने सैकतदेशे पतित्वा अयं कायः शरीरं कठिनदृषदां दृढ-
शिलानाम् अन्तर्मध्ये विदलितः सूर्यितः वरं मनाक्प्रियः, तीव्रदशने
तीक्ष्णदन्ते फणिपतिमुखे भुजङ्गवदने हस्तः न्यस्तः अर्पितः वरं मनाक्
प्रियः, वञ्चौ अग्नौ पातः पतनं वरं मनाक् प्रियः, तदपि तथापि
शीलविलयः सुचरितध्वंसः न कृतः महतेति शेषः । महान्तः
वरणोऽपि शीलं न त्यक्तवतीति भावः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ८५ ॥

वङ्गिस्तस्य जलायते जलनिधिः कूपायते तत्क्षणात्
 मेरुः स्वल्पशिलायते मृगपतिः सद्यः कुरङ्गायते ।
 व्याली माल्यगुणायते विघरसः पीयूषवर्षायते
 यस्याङ्गेऽखिललोकवक्त्रभतमं शीलं समुन्मीलति ॥ ८६ ॥
 यदचेतनोऽपि पादैः स्पृष्टः प्रज्वलति सवितूरविकान्तः ।
 तत्तेजस्वी पुरुषः परकृतनिकृतं कथं सहते ॥ ८७ ॥
 आज्ञा कीर्त्तिः पालनं ब्राह्मणानां
 दानभोगी मित्रसंरक्षणञ्च ।

वङ्गिरिति । यस्य जनस्य अङ्गे गरीरे अखिललोकानां सर्व-
 जनानां वक्त्रभतमम् अतिप्रियं शीलं सुवचनं समुन्मीलति सस्यक्-
 प्रकाशते, तस्य वङ्गः जलायते जलवत शीला भवतीत्यर्थः, जलनिधिः
 समुद्रः तत्क्षणात् तद्दर्शनभावेत्यर्थः कूपायते कूपवदाचरति, मेरुः
 सुमेरुगिरिः स्वल्पशिलायते क्षुद्रशिलावत् आचरति, मृगपतिः सिंहः
 सद्यः तत्क्षणं कुरङ्गायते मृगवदाचरति, व्याली सर्पः माल्यगुणायते
 चाररञ्जुरिवाचरति, विघरसः विघान्वादः पीयूषवर्षायते अमृताप्लाव-
 दव आचरति । शीलवतः सर्वत्रैव सुखं न काचदपि दुःखं स्यादिति
 भावः । शादूलविक्रीडितं यत्तम् ॥ ८६ ॥

यदिति । अचेतनोऽपि रविकान्तः सूर्यकान्तमणिरित्यर्थः
 सवितुः सूर्यस्य पादैः कुरङ्गैः चरणै रत ध्वनिः । स्पृष्टः आक्रान्तः
 आहत इति ध्वनिः, यत् यदेत्यर्थः प्रज्वलति प्रकण्ठेऽपि दीप्यते तेजः
 प्रकाशयतीत्यर्थः, तत् तदा तेजस्वी पुरुषः परकृतनिकृतम् अन्यकृतमव-
 मानं कथं सहते ? नैव सहते इत्यर्थः । सामान्येन विभेषसमर्थन-
 रूपोऽर्थान्तरन्वासः आर्यायुक्तम् ॥ ८७ ॥

आज्ञेति । आज्ञाः आदेशः कीर्त्तिः वशः सुखातिरित्यर्थः
 ब्राह्मणानां पालनं दानं भोगः मित्राणां संरक्षणञ्च सस्यक् पालनञ्च

येषामेते षड्गुणा न प्रवृत्ताः

कोऽर्थस्तेषां पार्थिवोपाश्रयेण ॥ ८८ ॥

व्यालम्बालमृणालतन्तुभिरसौ रोडुं समुञ्जृम्भते

भेत्तुं वज्रमणिं शिरीषकुसुमप्रान्ते न सन्नहति ।

साधुर्यं मधुविन्दुना रचयितुं चाराम्बुधेरीहते

नेतुं वाञ्छति यः सतां पथि खलान् सूक्तैः सुधास्यन्दिभिः ८९

स्वायत्तमेकान्तहितं विधात्रा

विनिर्मितं छादनमक्षमायाः ।

एते षट् गुणाः येषां न प्रवृत्ताः न चिन्ताः, तेषां पार्थिवोपाश्रयेण राजाश्रयेण कोऽर्थः ? किं प्रयोजनं ? न किमप्युत्तर्यः । राजस्ये-
विनो याद उक्तं गुणषट्कं न जन्ते तदा तेषां तत्सेवनं न कार्य-
मिति भावः शाब्दनीष्टम ॥ ८८ ॥

व्यालमिति । यः सुधास्यन्दिभिः असृतवर्षिभिः सूक्तैः शोभन-
वचनैः खलान् दुर्जनान् यता साधूनां पथि नेतुं वाञ्छति चेटते इत्यर्थः,
असौ बालमृणालतन्तुभिः अभिनयविसूत्रैः व्यालं सर्पं रोडुं बन्धुं
समुञ्जृम्भते मस्यक् प्रयतते, शिरीषकुसुमप्रान्तेन शिरीषपुष्पाश्रेण
वज्रमणिं होरकं भेत्तुं वेङ्गुं सन्नहति उट्टयुङ्क्ते, तथा मधुविन्दुना
चाराम्बुधेः लवणधारस्य साधुर्यं मिष्टतां रचयितुं कर्तुम् ईहते
चेटते । खलानां सत्पथे नवनसन्नवमिति भावः । अत्रान्यस्य
धर्मं कथमन्यो वृत्त्विति खलानां सत्पथे नयनस्य मृणालतन्तुना
व्यालबन्धनस्य शिरीषकुसुमप्रान्तेन वज्रभेदनस्य मधुविन्दुना लवणो-
दधेसाधुर्यं सम्पादनस्य च विन्वप्रतिविन्वभावप्रतीतेर्निर्दर्शनालङ्कारः ।
तदुक्तं दर्पणे, सन्नवनं वस्तुसम्बन्धोऽसम्बन्धं वापि कुर्वन्वित् । यत्
विन्वानुविन्वत्वं बोधयेत् सा निर्दर्शनेति । शार्दूलविशोद्धितं
इत्तम् ॥ ८९ ॥

स्वायत्तमिति । स्वार्थत्वं ज्ञाधीनम् एकान्तहितम् अतिहितम्

विशेषतः सर्वविदां समाजे

विभूषणं मौनमपण्डितानाम् ॥ ६० ॥

उद्भासिताखिलखलस्य विशृङ्खलस्य

प्राग्जातविस्मृतनिजाधमकर्मवृत्तेः ।

दैवादवामविभवस्य गुणद्विषोऽस्य

नीचस्य गोचरगतैः सुखमास्यते कैः ॥ ६१ ॥

विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तन्धनं

विद्या भोगकरी यज्ञःसुखकरी विद्या गुरूणां गुरुः ।

जनकं विधात्वा विधिना विनिर्मितं कृतं दैवकृतमित्यर्थः अक्षमायाः
अक्षमताया इति यावत् काटनं गोपकमित्यर्थः अक्षमोऽयं वक्तुमिति
लोकानामवज्ञाया आवरकमिति भावः अपरिखतानाम् अपविदुषां
मौनं तूष्णीन्भावः सर्वविदां सर्वज्ञानां विचक्षणानामिति भावः समाजे
विशेषतः विभूषणम् अचङ्कारः । विज्ञप्तंसदि अपरिखतेमौनमाश्रय-
णीयं तथा सति केऽपि तं निररां मुखे नावबुध्यन्ते इति भावः ।
उपजातिवृत्तम् ॥ ६० ॥

उद्भासितेति । उद्भासिताः उत्तेजिताः अखिलाः समस्ताः
खलाः दुर्जनाः येन तथोक्तस्य दुर्जनान् खल्वेत इति यावत् विशृङ्खलस्य
अव्यवस्थितस्येत्यर्थः प्राग्जातेन पूर्वभूतेन प्राक्कृतेनेति भावः विस्मृतेन
निजेन स्वकीयेन अधमेन नीचेन कर्मणा वृत्तिः जोषिका यस्य तथा-
विषस्य पूर्वमतिनीचकर्मणा जोषिका कृतेति विस्मरत इत्यर्थः दैवात्
अवाप्तविभवस्य प्राप्तसम्पदः गुणद्वेषः गुणविरोधिनः नीचस्य अधमस्य
जनस्य गोचरगतैः वृत्तिपथवर्तिभिः कैः साधुभिरिति शेषः सुखम्
आस्यते ? सुखं स्थीयते ? न कैरपीत्यर्थः । दुर्जनगोचराः केऽपि
न सुखिनो भवन्तीति भावः । वसन्तिलकं वृत्तम् ॥ ६१ ॥

विद्येति । विद्या नाम नरस्य मानवस्य अधिकम् अङ्गसौन्दर्या-

विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्या परन्दैवतं
 विद्या राजसु पूजिता शुचि धनं विद्याविहीनः पशुः ॥८२॥
 दाक्षिण्यं स्वजने दया परिजने शाठ्यं सदा दुर्जने
 प्रीतिः साधुजने क्षमा गुरुजने नारीजने धूर्त्तता ।
 शौर्यं शत्रुजने स्मयः खलजने विद्वज्जने चार्जवं
 ये त्वेवं पुरुषाः कलासु कुशलास्तेष्वेव लोकः स्थितः ॥८३॥

करे ज्ञाप्यस्त्यागः शिरसि गुरुपादप्रणयिता

मुखे सत्या वाणी विजयभुजयोर्वीर्यमनुजम् ।

दतिरिक्तं रूपं मोन्दर्यं, प्रच्छन्नगुप्तं निवृत्तगूढं धनं यत् केनापि
 हर्त्तुं न शक्यते इति भावः । विद्या भोगकरो सुखसम्भोगसाधनी
 यशसा कीर्त्ति सञ्चारेण सुखकरो आनन्दविधासिनी, विद्या गुरुषां
 गुरुः पुच्छेति भावः । विद्या विदेशगमने बन्धुजनः विदेशे बन्धु-
 हितस्य कारणत्वादिति भावः । विद्या परं महत् देवतम् आराध्यमिति
 भावः । विद्या राजसु नृपतिषु पूजिता राजानो विद्वांसं पूजयन्तीति
 भावः विद्या शुचि पवित्रं निर्दोषं ह्यर्थ्यं त्वादितोपरहितमिति भावः
 धनं, तस्मात् विद्याविहीनो जनः पशुः पशुवत् गच्छते इति भावः ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८२ ॥

दाक्षिण्यमिति । सदा स्वजने बन्धुजने दाक्षिण्यम् आतृकृत्यं
 परिजने परिवारे भ्रष्टवर्गे इत्यर्थः दया, दुर्जने शाठ्यं शठता, साधु-
 जने प्रीतिः प्रसन्नः, गुरुजने क्षमा दोषापहृष्यं, नारीजने धूर्त्तता
 चातुर्यं, शत्रुजने शौर्यं विक्रमः, खलजने स्मयः उपहासः गर्वी वा,
 विद्वज्जने च आर्जवं सारल्यं. ये तु पुरुषाः एवम् इत्वं कलासु व्यव-
 हारेष्वित्यर्थः कुशलाः निपुणाः, तेषु पुरुषेषु एष लोकः संसारः
 स्थितः । ईदृशा एवं संसारं सुखेन नयन्तीति भावः । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८२ ॥

करे इति । करे हस्ते ज्ञाप्यः प्रशंसनीयः त्यागः सत्यात्मै

हृदि स्नेच्छावृत्तिः श्रुतमधिगतञ्च श्रवणयोः
 विनाप्यैश्वर्येण प्रकृतिमहतां मण्डनमिदम् ॥ ८४ ॥
 वहति भुवनश्रेणीं फणी फणाफलकस्थितां
 कमठपतिना मध्ये पृष्ठं सदा स च धार्यते ।
 तमपि कुरुते क्रीडाधानं पयोनिधिरनादरात्
 अहह महतां निःसीमानश्चरित्रविभूतयः ॥ ८५ ॥
 स्पृहयति भुजयोरन्तरमायतकरबालकररुहदीर्णम् ।
 विजयश्रीर्वीराणां मत्तप्रौढवनितेव सदा ॥ ८६ ॥

दानमिति भावः, शिरसि गुरुपादप्रणयिता गुरुजनचरणेषु अवनति-
 रिति भावः, सुखे सत्या वाणी वाक्, विजयभुजयोः विजयार्थं शत्रू-
 षामिति शेषः भुजयोः बाह्वोः अतुल्यं श्रेयं, हृदि मनसि स्नेच्छवा
 निजेच्छया वृत्तिः व्यवहारः, श्रवणयोः श्रुतं यावत्तन्म अधि-
 गतञ्च, इदं सर्वं प्रकृतिमहतां प्रकृत्या स्वभावेन महान्तः तेषाम्
 ऐश्वर्येण सम्पदा विनापि प्रभूतसत्त्वात्तराहित्येऽपीति भावः मण्डनं
 भूषणम् । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ८४ ॥

वहतीति । फणी नागराजः फणाफलकस्थितां फणमण्डल-
 वृत्तिर्नी भुवनश्रेणीं भुवनसमूहं वहति । कमठपतिना कूर्मराजेन मध्ये
 पृष्ठं पृष्ठमध्ये स च फणी सदा निरन्तरं धार्यते । पयोधिः ससृष्टः
 तमपि कमठपतिम् अनादरात् क्रीडाधानं क्रीडनकं द्रव्यमिति भावः
 कुरुते । अहह आश्चर्यम् अहतां चरित्रविभूतयः सुचरितसम्पदः
 निःसीमानः सीमारहितः अनन्ता इत्यर्थः । सामान्येन विशेष-
 सनर्थेनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । शिरिणीवृत्तम् । नवनरसङ्गमः पङ्-
 वेदेर्देहेर्हरिणी मतेति तल्लक्षणात् ॥ ८५ ॥

स्पृहयतीति । विजयश्रीः अवलम्बणीः मत्ता प्रौढा मनस्वला
 वनितेव नारीव सदा वीराणाञ्च मनतेव करबालरूपेण कररुहेण

स जाती येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम् ।

परिवर्त्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते ॥६७॥

लज्जां गुणौघजननीं जननीमिव स्त्रां

अत्यन्तशुद्धहृदयामनुवर्त्तमानाः ।

तेजस्विनः सुखमसूनपि सन्त्यजन्ति

सत्यव्रतव्यसनिनो न पुनः प्रतिघ्नाम् ॥६८॥

सिंहः शिशुरपि निपतति मद्मलिनकपोलभित्तिषु ।

प्रकृतिरियं सत्ववतां न खलु वयस्तेजसो हेतुः ॥६९॥

नखरेषु दीर्घं विदीर्घं भुजयोरन्तरं वक्ष्यन्तं स्पृष्टव्यं कामयते ।
उपमाबह्वारः ॥ ६६ ॥

स इति । येन जातेन उत्पन्नेन पुत्रेण्येति शेषः वंशः समु-
न्नतिम् अभ्युदयं याति प्राप्नोति स जातः, तस्यैव जननं सार्थकमिति
भावः । परिवर्त्तिनि परिवर्त्तिनीये संसारे मृतः सन् को वा जनः
न जायते, सर्व एव जनः मृत्वा मृत्वा पुनः पुनर्जायते इत्यर्थः ।
अतुष्टवृत्तम् ॥ ६७ ॥

लज्जाभित्ति । सत्वव्रते व्यसनिनः समासक्ता इत्यर्थः तेजस्विनः
प्रतापवन्तः स्त्रां जननीमिव मातरामिव गुणौघजननीं गुणराश-
वह्नीमित्यर्थः व्यन्तं शुद्धं पवित्रं हृदयं यस्याः तादृशीं लज्जाम्
अनुवर्त्तमानाः प्रतिघ्नान्तागे लज्जायन्त इति भावः असूनुं प्राणानपि
सन्त्यजन्ति, प्रतिघ्नां न पुनः नैव सन्त्यजन्तीत्यर्थः । उपमाबह्वारः ।
वसन्तिचकं वृत्तम् ॥ ६८ ॥

सिंह इति । सिंहः शिशुरपि मदेन मलिना कपोलभित्तिः
गण्डदेशः येषां तेषु मद्मत्तेष्विति यावत् गजेन्द्रेष्विति शेषः निप-
तति आक्रामतीत्यर्थः । सत्ववतां बहोत्साहवताम् इयं प्रकृतिः
स्वभावः, वयः तेजसः प्रतापस्य हेतुः कारणं न खलु नैव । सामा-
न्तेन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यायः आर्यावृत्तम् ॥ ६९ ॥

किं कूर्मस्य भरव्यथा न वपुषि क्ष्मां न क्षिपत्येष यत्
 किं वा नास्ति परिश्रमी दिनपतेरास्ती न यन्निश्चलः ।
 किन्त्वङ्गीकृतमुत्सृजन्न मनसा ज्ञाप्यो जनो लज्जते
 निर्वाहः प्रतिपन्नवस्तुषु सतामेतद्धि गोत्रव्रतम् ॥ १०० ॥
 दूरादर्थं घटयति नवन्दूरतश्चापशब्दं
 त्यक्त्वा भूयो भवति नियतं सत्सभारञ्जनेषु ।
 मन्दमन्दं रचयति पदं लोकचित्तानुहत्या
 कामं मन्त्री कविरिव सदा खेदभारैरमुक्तः ॥ १०१ ॥

किमिति । कूर्मस्य कमठपतेः वपुषि शरीरे भरव्यथा भारवह-
 नञ्जक्लेशः किं न स्यादिति शेषः अपितु स्यादेवेत्यर्थः, एवं एषः कूर्म-
 क्ष्मां पृथिवीं न क्षिपति शिरसः न पातयतीत्यर्थः । दिनपतेः सूर्यस्य
 परिश्रमः किं न अस्ति न विद्यते ? अपितु अस्त्ववेत्यर्थः, यत् निश्चलः
 स्थिरः न आक्षेपे न तिष्ठति सततं अक्षतीत्यर्थः । किन्तु ज्ञाप्यो
 भङ्गान् जनः अङ्गीकृतं प्रतिज्ञातम् उत्सृजन् त्यजन् मनसा न लज्जते
 अपितु लज्जते इव, हि यतः प्रतिपन्नवस्तुषु प्रतिज्ञातविषयेषु निर्वाहः
 सम्पादनं सतां गोत्रव्रतं कुर्वन्नियमः एतत् । अङ्गीकृतं सुकृतिनः
 परिपाद्यन्तीति कविष्वखावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपो-
 ऽर्थान्तरन्यासः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १०० ॥

दूरादिति । मन्त्री सचिवः कविरिव सदा खेदभारैः आयासा-
 तिशयैः असक्तः अत्यक्तः आयासशील इत्यर्थः सन् कामं सम्यक् दूरात्
 दूरदेशात् यवर्षे पञ्चमी दूरदेशमाश्रित्येत्यर्थः नवं नूतनम् अर्थं कार्य-
 जातं सन्निविष्टिहादिकूपमिति भावः पक्षे दूरात् लज्जन्नाव्यञ्जनादि-
 ष्टिसिमाश्रित्येति भावः, नवं नूतनम् अन्येन अतुदुभाषितमिति यावत्
 अर्थं शब्दानामिति शेषः घटयति निष्पादयति पक्षे आविष्करोति ;
 दूरतः कार्वाण्येनेति भावः अपशब्दस् अपभ्रंशवाचं पक्षे असंस्कृतं

दैवेन प्रभुणा स्वयञ्जगति यद्यस्य प्रमाचीकृतं
 तत्तस्योपनयेन्ननागपि ब्रह्माक्षैवाश्रयः कारणम् ।
 सर्वाशापरिपूरके जलधरे वर्षत्यपि प्रव्यहं
 सूक्ष्मा एव पतन्ति चातकस्य मुखे द्वित्राः पयोविन्दवः ॥१०२॥
 अभिमुखनिहतस्य सतस्तिष्ठतु तावज्जयोऽथवा स्वर्गः ।
 उभयबलसाधुवादः श्रवणसुखस्यैव तात्पर्यम् ॥ १०३ ॥

याचं लक्ष्णा नियतं सततं सतां साधूनां समारम्भनेषु भूयः प्राप्स्यन्ते
 भवति यत्नवानिति शेषः तथा लोकचित्तानुष्ठत्या कस्य कीदृशं चित्तं
 कः केन पथा चञ्चति इत्यं लोकव्यवहारदर्शनेनेति यावत् तद्दर्शनाद्य-
 मिति भावः, पक्षे लोकानाम् आशयात्सुखरथेन मन्दं मन्दं शनैः शनैः
 पक्षे मृदु मृदु पदं चरणनिक्षेपं पक्षे सुप्तलङ्कारूपं गच्छं रथयति
 करोति पक्षे विव्यस्यति । उपमाबह्वारः । मन्दाक्राष्टतं, मन्दा-
 क्रान्ताम्बुधिरसनगैर्भौ भनौ तौ नयुग्ममिति तल्लज्जयात् ॥ १०१ ॥

दैवेनेति । प्रभुणा सर्वशक्तिमता दैवेन विधिना स्वयं जगति
 जस्य यत् प्रमाचीकृतं जस्यत्वेन सिद्धान्तितं, तस्य तत् उपनयेत् जस्यं भदे-
 दित्यर्थः, ब्रह्मान् आश्रयः मनागपि अल्पमपि कारणं नैव भवतीति
 शेषः । ब्रह्मद्वयः कार्यान्तं लोदीयानपि गच्छतीति कविवचन-
 मन्वीकमिति भावः । तथाहि सर्वाशायाः सर्वकामस्य परिपूरके जल-
 धरे प्रव्यहं वर्षति अपि चातकस्य मुखे सूक्ष्माः द्वित्रा एव पयो-
 विन्दवः अलक्ष्याः पतन्ति न ततोऽधिकमिति शेषः । विशेषेण
 सामान्यसमर्चनरूपोऽर्चान्तरन्यासः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥१०२॥

अभिसुखेति । अभिसुखे निहतस्य समर्थं बुध्यमानस्येति भावः
 सतः जयः अथवा स्वर्गः तिष्ठतु तावत्, इतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं
 कित्वा वा प्राप्स्यसे मन्वीकमिति भगवद्भगोता । उभयबलवोः साधु-
 वादः साधु साधु सम्यक् बुध्यसे इति धन्यवादः श्रवणसुखस्यैव तात्पर्य-

को न याति वयं लोके मुखे पिण्डेन पूरितः ।
 मृदङ्गो मुखलेपेन करोति मधुरध्वनिम् ॥ १०४ ॥
 केयूरा न विभूषयन्ति पुरुषं हारा न चन्द्रोच्छ्वला
 न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं नालङ्कृता मूर्धजाः ।
 वास्थिका समलङ्करोति कतिनं या संस्कृता धार्यते
 क्षीयन्ते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम् ॥ १०५ ॥
 यदि नाम देवगत्या जगदसरोजं कदाचिदपि जातम् ।

यंम् अमिहाषः । योधाः जयपराजययोर्निरुत्सुकाः साधुवादमाश्या-
 शयेव युध्यन्ते इति भावः । आर्याश्रुतम् ॥ १०३ ॥

क इति । को जनः मुखे पिण्डेन अस्त्रेण पूरितः अस्त्रदानेन
 संवर्द्धित इति भावः लोके जगति वयं न याति न गच्छति ? सर्व
 एव वयं गच्छतीत्यर्थः । तथाहि मृदङ्गः अचेतनोऽपीति भावः मुख-
 लेपेन मुखे लेपनविशेषेण मधुरध्वनिं करोति, का कथान्येषामिति
 भावः । विशेषेण सामान्यसमर्चनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । अतुष्टुवृत्तम्
 ॥ १०४ ॥

केयूरा इति । केयूराः अङ्गदास्यासङ्कारविशेषाः न, चन्द्रो-
 च्छ्वलाः चन्द्रवत्कक्षाः हाराः मौक्तिकसज्जः न, स्नानं न, विलेपनम्
 अङ्गरागः न, कुसुमं पुष्पं न, अलङ्कृताः सुसज्जिताः मूर्धजाः
 केयाः न, सुकुसुमेनालङ्कृता मूर्धजा इति पाठान्तरम् । विभूषयन्ति
 शोभयन्ति । या संस्कृता संस्कारपूता धार्यते मृदङ्गते, सा एका केवला
 वाणी सुसंस्कृता वागित्यर्थः कतिनं विद्वांसं पुरुषं समलङ्करोति सम्बन्ध-
 भूषयति, भूषणानि अस्नानीति शेषः सततं क्षीयन्ते अयं गच्छन्ति,
 वागेव भूषणं भूषणम् अन्यभूषणेष्वभ्यो विवक्षयं भूषणमित्यर्थः ।
 अत्रार्थान्तरसंज्ञितवाच्यो ध्वनिः । शार्ङ्गविश्रुतिङ्गं वृत्तम् ॥ १०५ ॥

बदीति । यदि नाम कदाचित् जगत् देवगत्या असरोजं कदाच-

अवकरनिकरं विकिरति तत्किङ्कवाकुरिव हंसः ॥१०६॥
 परिचरितव्याः सन्तो यद्यपि कथयन्ति न च सदुपदेशम् ।
 खास्त्रिषां स्वैरं ताः कथा एव भवन्ति शास्त्राणि ॥ १०७ ॥
 कमठकुलाचलदिग्मजफ्रिपतिविधृतापि चलति वसुधेयम् ।
 प्रतिपन्नममलमनसां न टलति पुंसां युगान्तेऽपि ॥ १०८ ॥
 इति श्रीभर्तृहरिविरचितं नीतिशतकं समाप्तम् ।

रहितं जातं स्त्रांटात शेषः, तत् तदा हंसः ककवाकुरिव ताच्चषुड
 इव अवकरनिकरं मलपुञ्जं विकिरति विधिपति किम् ? नैव विकि-
 रतीत्यर्थः । महान् कदापि दृष्टितं काव्यं न करोतीति भावः ।
 अत्रापस्तुतेन हंसेन महतः प्रतीतेरपस्तुतप्रवंचाकङ्क रः । आख्यांष्टतम्
 ॥ १०६ ॥

परिचरितव्या इति । सन्तः साधवः यद्यपि सदुपदेशं न कथ-
 यन्ति तथापि परिचरितव्याः सेव्याः । एषां सतां खास्त्रु स्वैरं कथाः
 खाभाविकाहापाः, वा एव शास्त्राणि भवन्ति । आख्यांष्टतम् ॥ १०७ ॥

कमठेति । इयं वसुधा पृथिवी कमठेन कूर्मराजेन कुलाचलेः
 कुलपर्वतैः महेन्द्रादिभिः, महेन्द्रो मलयः मह्यः सुक्लमान् कल्पपर्वतः ।
 विन्ध्यव पारंपालश्च सप्रैते कुलपर्वताः ॥ इति पुराणम् । दिग्मजै-
 रावतादिभिः फ्रिपतिना नामराजेन अनन्तेन विधृतापि विशेषेणाव-
 र्णास्त्रितापि चलति कम्पते । किन्तु अमलमनसां निर्मलमनानां पुंसां
 प्रतिपन्नम् अङ्गीकृतं युगान्तेऽपि न टलति न विद्यते । अङ्गीकृतं
 सुकृतिः सर्वथैव पावन्तीति भावः ॥ १०८ ॥ अथ पञ्चमः नीति-
 शतकाख्या पञ्चास्रवदिति बोध्यम् ।

इति वि, ए सपाधिधारिणा पण्डितकुलपतिना श्रीजीवानन्द-
 व्याधागरभट्टाचार्येण विरचिता नीतिशतकव्याख्या समाप्ता ।

वैराग्यशतकम् ।

चूडोत्तंसितचारुचन्द्रकलिकाचञ्चच्छिखाभासुरो
लीलादग्धविलीलकामश्लभः श्रेयोदशाग्ने स्फुरन् ।
अन्तस्फूर्जदपारमोहतिमिरप्राग्भारमुञ्चाटयन्
चेतःसद्गनि योगिनां विजयते ज्ञानप्रदीपो हरः ॥ १ ॥

दृष्ट्यादूषणम् ।

बोद्धारी मत्सरयस्ताः प्रभवः स्रयदूषिताः ।
अबोधोपहताद्यान्ये जीर्णमङ्गे सुभाषितम् ॥ २ ॥

चूडेति । चूडायाम् उत्सृजिता भूषणोक्तता चार्धमनोहारिणी
वा चन्द्रकलिका चन्द्रकला तथा चञ्चल्या स्फुरत्या शिखया भासुरः
दीपमानः, लीलाया अवहेलया दग्धः भक्षोक्तः काम एव श्लभः
शुद्धक्रीडविशेषः येन तथाभूतः, श्रेयोदशायाः मङ्गलरूपायाः दशायाः
वक्त्रैः अवस्थावाच्ये अग्ने स्फुरन् ज्वलन् अन्तः मानवानामन्तःकरणे
दृष्टार्थः स्फूर्जतः प्रचरतः अपारस्य अशेषस्य मोहरूपस्य तिमिरस्य तमसः
प्राग्भारम् अतिशयम् उञ्चाटयन् खण्डयन् ज्ञानप्रदीपः हरः शम्भुः
योगिनां चेतःसद्गनि मनोमन्दिरे विजयते सर्वोत्कर्षेण वसते ॥
रूपकमबद्धारः । तदुक्तं दृष्टये । रूपकं दूषितारोपाद् विषये
निरपञ्चवे इति । शादूँवविक्रीडितं दृष्टम् । स्रय्याँश्चैदि सः
वज्रौ सततगाः शादूँवविक्रीडितमिति तद्व्युत्पत्त्या ॥ १ ॥

बोद्धार इति । बोद्धारः बोधकुशलाः मत्सरयस्ताः विद्वेषय-
रावस्थाः, प्रभवः सज्जानः अयेन गर्वेण दूषिताः अङ्गुणा इति
यावत् अन्त्ये जनाः अबोधेन अज्ञानेन उपहताः बोद्धुमवश्यं इत्यर्थः ।
तस्मात् सुभाषितं सनेति शेषः अङ्गे जीर्णं विषयं तत्तत्तदर्थः ।

न संसारीत्यन्ने विषयमनुपश्यामि कुशलं
 विपाकः पुण्यानां जनयति भयं मे विमृशतः ।
 महद्भिः पुण्यीधैश्चिरमपि गृहीताश्च विषया
 महान्तो जायन्ते व्यसनमिव दातुं विषयिणाम् ॥ २ ॥
 भ्रान्त्वा देशमनेकदुर्गविषमं प्राप्तं न किञ्चित् फलं
 त्यक्त्वा जातिकुलाभिमानमुचितं सेवा कृता निष्फला ।
 भुक्तं मानविवर्जितं परगृहेष्वाशङ्कया काकवत्
 तृणैः ! जृम्भसि पापकर्मपिशुने ! नाद्यापि सन्तुथसि ॥४॥

अर्चितमिदं बोद्धारः महसरेषु दूषयन्ति, प्रभवः किमेतत् वाच-
 करचितं पश्याम इति अङ्गहारेणैव न गच्छन्ति, अन्येषां बोध-
 यज्ञिः नास्तीति समैव अङ्गेन सह नटमिति निम्बर्षः । अतुष्टुक्-
 इत्तम् ॥ २ ॥

ज्ञेति । संसारे उत्पन्ने जाते द्रव्ये कुशलं शुभं विषयं न पश्यामि,
 पुण्यानां विपाकः परिणामः विमृशतः इत्यं विचारयतः मे मन भयं
 जनयति । महद्भिः पुण्योधैः पुण्यचयैः चिरं गृहीताः बन्धाः महान्तः
 विषया, भोग्यवस्तूनि विषयिणां भोगिनां व्यसनमिव विपदमिव, व्यसनं
 विपादं अङ्गे दोषे कामजकोपजे इत्यनरः । दातुं जायन्ते । संसारे-
 ऽस्मिन् किमपि शुभं नास्ति, सम्पत्तिस्तु केवलं महतां विपत्तेरिति
 भावः । शिखरिणीवत्, रसैरुद्देश्यिणा यसनसमवागः शिखरिणीति
 तद्वत्त्वात् ॥ २ ॥

भ्रान्त्विति । पापकर्मपिशुने पापकार्यप्रबोधिनि तृणैः ।
 अनेकदुर्गविषमं विविधदुर्गदाहणं देयं भ्रान्त्वा पर्यटित्वा किञ्चिदपि
 फलं धनमिति यावत् न प्राप्तम्, उचितं जातिकुलाभिमानं त्यक्त्वा
 निष्कवा सेवा कृता प्रभोरिति शेषः, परगृहेषु आशङ्कया भवेन
 काकवत् मानविवर्जितं इतमानं यथा तथा भुक्तं, तथापि त्वं जृम्भसि

उत्खातं निधिश्ङ्कया च्छितितलं ध्याता गिरेर्धातवो
निस्तीर्णः सरिताम्पतिर्नृपतयो यत्रेन सन्तोषिताः ।
मन्वाराधनतत्परेण मनसा नीताः श्मशाने निशाः
प्राप्तः काण्वराटकोऽपि न मया दृष्टोऽधुना सुञ्च माम् ॥५॥
खलोक्षापाः सोढाः कथमपि तदाराधनपरैः
निगृह्यान्तर्वाष्यं हसितमपि शून्येन मनसा ।
कतश्चित्तस्तम्भः प्रतिहतधियामञ्जलिरपि
त्वमाशे ! मोघाशे ! किमु परमतो नर्त्तयसि माम् ॥६॥

स्फुरति, अद्यापि इदानीमपि न सन्तुष्यसि न विरमसीत्यर्थः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

उत्खातमिति । हे दृष्टो ! निधिश्ङ्कया अत्र निधिरस्तीति
अनेष च्छितितलं भूतलम् उत्खातं खनिते ष विदारितमित्यर्थः, गिरेः
पर्वतस्य धातवः गौरिकादयः ध्याताश्चिन्तिताः आनयनार्थं यतिता इति
भावः, सरिताम्पतिः समुद्रः निस्तीर्णः, नृपतयः राजानः यत्रेन सन्तो-
षिताः । मन्त्रेण आराधनं देवताया इति भावः तत्र तत्परेण
रतेन मनसा श्मशाने निशाः नीताः अतिवाञ्छिताः सवेति शेषः, किन्तु
मया काण्वराटकोऽपि न प्राप्तः, अतः अधुना मां सुञ्च त्वज ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

खलोक्षापा इति । तेषां खलानाम् आराधनपरैः सेवापरावचैः
वद्विः कथमपि खलानाम् उक्षापाः वाक्यानि सोढाः, अन्तर्मनसि
वाष्यन् अन्तुजलं निगृह्य शून्येन मनसा हसितमपि हासञ्च कत-
मित्यर्थः, चित्तस्य मनसः स्तम्भः स्वैर्यं कतः, प्रतिहता विज्ञिता
धीर्यैस्तेषां मम बुद्धिप्रतिघातिनामित्यर्थः अञ्जलिरपि कत इति
शेषः । अपराधो मे जातः अस्त्वामिति बडाञ्जलिना भतमिति
भावः । हे मोघाशे विफलाशे आशे दृष्टो ! अतः परम् । एतादृश-

अमीषां प्राद्यानां तुलितविसिनीपत्रपयसां
 कृते किन्नास्माभिर्विगलितविवेकैर्व्यवसितम् ।
 यदाद्यानामग्रे द्रविणमदनिःसंज्ञमनसां
 कृतं वीतव्रीडैर्निजगुणकथापातकमपि ॥ ७ ॥

भोगा न भुक्ता वयमेव भुक्तास्तपो न तप्तं वयमेव तप्ताः ।

कालो न यातो वयमेव यातास्तृष्णा न जीर्णा वयमेव जीर्णाः ८

अक्षरण्यात् परमपीत्यर्थः किञ्च कथं नानं नर्त्तयसि ? शिखरिणीवृत्तम्
 ॥ ६ ॥

अमीषामिति । तुलितं समीकृतं विसिनीपत्रस्य पयः जलं
 यैः तृणाभूतानां अथस्वादिनामित्यर्थः अमीषां प्राद्यानां कृते निमित्तं
 विगलितः विनष्टः विवेको येषां तथाभूतैः अस्माभिः किं न व्यवसितम्
 उद्द्युक्तं कृतमिति यावत् सर्वमेव नीचकार्यं कृतमित्यर्थः । यत् वतः
 द्रविणमदेन घनमदेन निःसंज्ञं संज्ञारहितं निर्विवेकमित्यर्थः अग्रे
 येषां तादृशानाम् प्राद्यानां घनिनाम् अग्रे समीपे वीतव्रीडैः निर्लज्जैः
 बहुभिः निजगुणकथा स्तुत्यकीर्त्तनमेव अहं विविधविद्यापारदर्शी
 नास्ति मत्समो विद्वान् कार्यदक्षश्चेत्यादिरूपं पातकं तत् कृतम् ।
 शिखरिणीवृत्तम् ॥ ७ ॥

भोगा इति । भुञ्जन्ते इति भोगाः विषयाः अक्षयन्दनवनि-
 दादयः न भुक्ताः नास्मादिताः अस्माभिरिति शेषः, वयमेव भुक्ताः
 कावेनेति शेषः, तपः चास्त्रायणादिकं न तप्तं न चरितं, वयमेव
 तप्ताः सन्नापं गताः, कावः न यातः सर्वैव तिष्ठतीत्यर्थः, वयमेव
 याताः गताः जीवन्ान्मिति शेषः, तृष्णा वासना न जीर्णा न
 जीर्णा समा एव तिष्ठतीत्यर्थः, वयमेव जीर्णाः जरां प्राप्ताः । उप-
 जातिवृत्तं, स्यादिन्द्रवज्रा वदि तौ जगो न इति, उपेन्द्रवज्रा प्रथमे
 अधो वेति, अन्नन्नरोदीरितवज्राभाजो पादो वरोवावुपजातवज्रा
 इति तद्व्यवहारात् ॥ ८ ॥

बलिभिर्मुञ्चमाक्रान्तं पलितैरङ्कितं शिरः ।
 नात्राणि शिथिलायन्ते दृष्णोका तरुणायते ॥ ९ ॥
 निवृत्ता भोगेष्वा पुरुषबहुमानोऽपि गलितः
 समानाः स्वर्गाताः सपदि सुहृदो जीवितसमाः ।
 यनैर्यद्भृत्यानं घनतिमिररुहे च नयने
 अहो दुष्टः कायस्तदपि मरणोपायचकितः ॥ १० ॥
 आशा नाम नदी मनोरथजला दृष्ट्यातरङ्गाकुला
 रागग्राहवती वितर्कविहगा धर्मद्रुमध्वंसिनी ।

बलिभिरिति । बलिभिः सांससङ्कोचजनितरेखाभिः सुखम्
 आक्रान्तं व्याप्तं, पलितैः जराजनितशौक्लेः शिरः अङ्कितं चिह्नितं
 कलङ्कितमित्यर्थः, नात्राणि शिथिलायन्ते शिथिलाणीवापरन्ति, एका
 केवला दृष्ट्या तरुणायते युवदापरति दृष्णैव मे प्रवता वर्तते
 इत्यर्थः । उपमासङ्कारः । अतुष्टुवृत्तम् ॥ ९ ॥

निवृत्तेति । भोगेष्वा विषयभोगवासना निवृत्ता विनष्टा,
 पुरुषेषु बहुमानोऽपि गलितः गतः इदानीं पुरुषं मां न कोऽपि
 गन्धवतीति भावः । जीवितसमाः प्राणदृष्ट्याः समानाः समवयस
 इत्यर्थः सुहृदः बन्धवः सपदि भ्रष्टिति स्वर्गाताः मृता इति वाच्यं,
 यनैः चन्दं मन्दं यस्या दृष्ट्यावबन्धनेनेति भावः उत्थानं स्वतो
 नास्तीति भावः, नयने चनैः बान्धैः दुरपनेवैरिति भावः तिमिरैः
 अन्धकारैः इहे आहते अन्धोऽस्मीति भावः । अहो आश्चर्यं दुष्टः
 कायः देहः तदपि तत्रापि एवमवस्थावाच्यमित्यर्थः मरणोपायात्
 अन्धुषाचनात् रोगादेरिति भावः अङ्कितः अङ्कितः ? इदानीमपि
 जीवितमिच्छामि इति भावः । विश्वरिचीवृत्तम् ॥ १० ॥

आशेति । मनोरथः अभिवाप एव जलं यस्याः तपोज्ञा, दृष्ट्या

मोहावर्त्तसुदुस्तरातिमहना प्रोक्तुङ्गचिन्तातटी

✓ तस्याः पारगता विशुद्धमनसो नन्दन्ति योगीश्वराः ॥ ११ ॥

विषयपरित्यागविडम्बना ।

अवश्यं यातारश्चिरतरमुषित्वापि विषया

वियोगे को भेदस्यजति न जनो यत् स्वयममून् ।

ब्रजन्तः स्वाच्छन्द्यादतुलपरितापाय मनसः

स्वयन्त्यक्तास्वेते शमसुखमनस्तं विदधति ॥ १२ ॥

एव तरङ्गाः तेः आकुलाः आकीर्णाः रागः विषयानुराग एव यावः
जलजन्तुविशेषः, तद्वतो वितर्काः विविधतर्का एव विह्वलाः हंसवकादि-
जलचरपक्षिणः यस्यां तादृशी, धर्म एव द्रुमः दृष्टः तस्य ध्वंसिनी
उडुवाटिनो, मोहः अज्ञानमेव आवर्त्तः भ्रमविशेषः तेन सुदुस्तरा
तर्कमयक्या, अतिमहना अतिमभीरा, प्रोक्तुङ्गा अत्युद्धता चिन्ता एव
तटी यस्याः तथाभूता आया नाम नदी अस्योति शेषः, तस्याः आशा-
नद्याः पारगताः विशुद्धमनसः पूतचित्ताः योगीश्वराः श्रेष्ठा योगिनः
नन्दन्ति सुखेन कालं नयन्तीत्यर्थः । रूपकमलङ्कारः । शार्दूलविक्री-
डितं वृत्तम् ॥ ११ ॥

अवश्यमिति । विषयाः भोग्यवस्तूनि सङ्घसन्दनविनाशदयः
श्चिरतरं दीर्घकालम् उषित्वापि स्थित्वापि अवश्यं यातारः विनशि-
ष्यन्तीत्यर्थः । वियोगे विच्छेदे भेदः विशेषः कः ? न कोऽपीत्यर्थः,
यत् जनः स्वयम् अमून् विषयान् न त्यजन्ति विषयाणां अतो
ममनात् वियोगः अयं परित्यागे च वियोगः ततश्च वियोगदुःखसुखम-
यतः समानमिति भावः । किन्तु स्वाच्छन्द्यात् अत इत्यर्थः ब्रजन्तः
गच्छन्तः विनश्यन्त इति यावत् मनसः चित्तस्य अतुलपरितापाय
अधीनत्वनापाय भवन्तीति शेषः । अयं निखेच्छवा तज्ज्ञा, एते अतन्तं
शमसुखं शान्तिजनितमानन्दं विदधति जननन्तीत्यर्थः । तस्यात्
विषयाः सर्वेषां परित्यक्तव्या इति भावः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ १२ ॥

ब्रह्मज्ञानविवेकनिर्मलधियः कुर्वन्त्यहो दुष्करं
यन्मुञ्चन्त्युपभोगभास्त्रापि धनान्येकान्ततो निःस्पृहाः ।
न प्राप्तानि पुरा न सम्प्रति न च प्राप्ती दृढप्रत्यया
वाञ्छामात्रपरिग्रहाण्यपि परित्यक्तुं न शक्ता वयम् ॥ १३ ॥
धन्यानां गिरिकन्दरेषु वसतां ज्योतिः परं ध्यायताम्
आनन्दान्शुकषान् पिबन्ति शुकुना निःशङ्कमङ्घ्रेशयाः ।
अस्माकन्तु मनोरथोपरचितप्रासादवापीतट-
क्रीडाकाननकेसिकौतुकजुषामायुः परं क्षीयते ॥ १४ ॥

ब्रह्मेति । ब्रह्मज्ञानेन यो विवेकः वैराग्यं तेन निर्मला धीर्येषां
ब्रह्मोक्ताः अतएव एकान्ततः नितरां निःस्पृहाः सन्तः उपभोगभास्त्र
उपभोग्यानि धनान्यपि यत् सुखानि त्वजानि तदहो आश्चर्यं दुष्करम्
अन्यैः कर्तुमशक्यं कुर्वन्ति । अस्माभिस्तु पुरा पूर्वं न प्राप्तानि,
सम्प्रति इदानीं वर्तमाने इति भावः न प्राप्यन्ते इति शेषः प्राप्नो
च भाविन्याभिति शेषः न च दृढप्रत्ययाः सम्पूर्णविश्वासाः सन्तीति
शेषः । वाञ्छामात्रेषु आशामात्रेषु परिग्रहो येषां तानि अपि
धनानीति शेषः परित्यक्तुं वयं न शक्ताः न समर्थाः । शार्दूलविष्क्री-
डितं वृत्तम् ॥ १३ ॥

धन्यानामिति । शुकुनाः पक्षिणः धन्यानां पुण्यवतां गिरि-
कन्दरेषु पर्वतशुक्रासु वसतां परं ज्योतिः परमात्मानमित्यर्थः ध्यायतां
योगिनामिति शेषः अङ्घ्रेशयाः क्रोडवर्तिनः सन्तः निःशङ्कं यथा
तथा आनन्दान्शुकषान् पिबन्ति । अस्माकन्तु मनोरथेन उपरचितानि
कल्पितानि प्रासादाः राजमणयानि वापीतटानि क्रीडाकाननानि
उद्यानानि तेषु केसिकौतुकं क्रीडानन्दं जुषन्ति सेवन्ते इति ब्रह्मो-
क्तानां वतां परं केवलम् आयुः क्षीयते अयं नष्कति । शार्दूल-
विष्क्रीडितं वृत्तम् ॥ १४ ॥

स्तनौ मांसग्रन्थी कनककसत्रावित्युपमितौ
 मुखं श्लेषामारं तदपि च यथाह्येन तुलितम् ।
 स्ववन्मूत्रक्लेशं करिवरकरस्यर्धिं जघनं
 मुहुर्निन्द्यं रूपं कविवरविशेषैर्गुहं कृतम् ॥ १५ ॥
 भिक्षाशनं तदपि नीरसमेकवारं
 शय्या च भूः परिव्रजो निजदेहमात्रम् ।
 वस्त्रं च जीर्णशतखण्डमलीनकन्या
 हाहा ! तथापि विषयात् परित्यजन्ति ॥ १६ ॥

स्तनाविति । मांसग्रन्थो मांसवपिच्छो स्तनौ कनककसत्रयो रति
 उपमितौ तुलितौ, मुखं श्लेषामारं श्लेषपुष्पेभिरिति वापत् तदपि यथा-
 ह्येन चन्द्रेण तुलितं समीकृतम् । स्ववता चरता मूत्रेण क्लेशं क्लेशयुक्तं
 जघनं कटिपुरोभागः करिवरख गजेन्द्रक करस्यर्धिं शुष्कादखण्डनिभम्
 इत्यं सङ्घः पुनः पुनः निन्द्यं कुत्सनीयं रूपं कविवरविशेषैः श्रेष्ठ-
 कविभिः गृहं गच्छत् कृतम् । शिखरिष्पीष्टम् ॥ १५ ॥

भिक्षाशनमिति । भिक्षया अशनं भोजनं तदपि अशनं नीरसं
 विस्त्रादम् अनुत्तमत्वादिति भावः, एकवारम् न तु पुनरिच्छया प्राप्यते
 अल्पत्वादिति भावः । भूः वृषिबी शय्या पातनीवहटादेरभावादिति
 भावः । परिव्रजः परिवारः निजदेहमात्रं न तु पुत्रकन्यादिकमिति
 भावः । जीर्णं शतखण्डा यत्नं तत् एवंभूतं वस्त्रं तथा खलीना क्लिप्ता
 कन्या, वा जीर्णां अतएव शतखण्डा, मलीना लण्डवर्णा कन्यैव वस्त्रम् ।
 हा हा खेटे तथापि विषयान् भोगान् आयासान् न तु स्थितानिति
 भावः न परित्यजन्ति जना इति शेषः । वयन्वतिषकं इत्यम् । अत्र
 त्यागहेतो सत्यपि न ज्ञानः । भोगहेतुं विनापि भोगाभिवाचनेति
 विभावनाविशेषोक्तोः बहुरः । तदुक्तं इत्ये । सति हेतो कथा-
 भावो विशेषोक्तिस्तथा द्विधेति, विभावना विना हेतुं काव्योत्पत्ति-
 र्बहुष्यते इति च ॥ १६ ॥

अजानन्नाहात्म्यतति यत्नमस्तीन्द्रदहने
 स मीनोऽप्यज्ञानाद्दृश्ययुतमश्राति पिशितम् ।
 विजानन्तो ज्ञेते वयमिह विपञ्जालजटिलान्
 न सुखामः कामानहह गहनो मोहमहिमा ॥ १७ ॥
 तुङ्गं वेश्म सुताः सतामभिभताः संख्यातिगाः सम्पदः
 कल्याणी दयिता वयश्च नवमित्यज्ञानमूढो जनः ।
 मत्वा विश्वमनश्चरं निविशते संसारकाराग्दहे
 संदृश्य क्षणभङ्गुरं तदखिलं धन्यस्तु सश्रस्यति ॥ १८ ॥

अजानन्निति । अजानः पतङ्गः माहात्म्यं दाहयतामिति भावः
 तीन्द्रदहनेत्येति शेषः अजानन् तीन्द्रदहने ज्वलदने पतति, स
 मीनोऽपि मत्स्योऽपि अज्ञानात् वद्विशयुतं पिशितम् आभिषम्
 अश्राति भुङ्क्ते । किन्तु एते वयम् इह संवारे विपञ्जालेन जटि-
 लान् युतान् काव्यन्ते इति कामान् विषयान् विजानन्तः विशेषेण
 जानन्तः अपि न सुखामः न त्वजामः, अहह आश्चर्यं मोहस्य
 महिमा माहात्म्यं गहनः निविष्टः दुर्बोध इति यावत् । अत्र त्वान-
 कारणज्ञानेऽपि न त्वाम इति विशेषोक्तिः काव्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्ग-
 श्चेत्यनयोः संबन्धः । तदुक्तं दर्पणे । मिथोनपेक्षयैतेषां स्थितिः
 संबन्धिरुच्यते इति । विश्वरिचीकृतम् ॥ १७ ॥

तुङ्गमिति । तुङ्गम् उन्नतं वेश्म गृहं, सुताः पुत्राः, सतां
 साधूनाम् अभिभताः प्रिया इति भावः सम्पदः धनानि संख्यातिगाः
 असंख्या बहव इति यावत्, दयिता कल्याणी शुभङ्गुरी, वयश्च
 नवं योधनमिति अज्ञानेन मूढो निर्विषयो जनः विश्वं जगत् अन-
 शरं खिरं मत्वा बुद्ध्या संसारकाराग्दहे निविशते समाश्रयति ।
 धन्यस्तु पुण्यवांस्तु तत् अखिलं गृहादिकं क्षणभङ्गुरं संदृश्य सश्र-
 स्यति मज्जति । शार्ङ्गविकीर्णतं द्रवम् ॥ १८ ॥

याञ्जादेव्यदूषणम् ।

हीनादीनमुखैः स्वकीयशिशुकैराकृष्टजीर्णाम्बरां
क्रोशद्भिः क्षुधितैर्निरक्षजठरां पश्येन्न चेद्देहिनीम् ।

याञ्जाभङ्गभयेन मद्गदगलोद्गच्छद्विलीनाक्षरं

को देहीति वदेत् स्वदग्धजठरस्वार्थे मनस्वी पुमान् ॥ १९ ॥

अभिमतमहामानग्रन्थिप्रभेदपटीयसी

शुक्तरगुणग्रामाभोजस्फुटोञ्जलचन्द्रिका ।

विपुलविलसन्नञ्जावल्लीविदारकुठारिका

जठरपिठरी दुष्पूरेयं करोति विडम्बनाम् ॥ २० ॥

दीनेति । हीनादीनमुखैः विदग्धमुखैः अपिषसुसुखेच क्रोशद्भिः
पीतृकुर्वद्भिः क्षुधितैः स्वकीयशिशुकैः स्वकीयबालकैः आकृतं जीर्णम्
अम्बरं वसनं वस्त्राः तथाभूतां निरक्षजठराम् अक्षमूढोदरां देहिनीं
चेत् यदि न पश्येत् तदा कः मनस्वी पुमान् याच्ञाभङ्गभयेन
मद्गदं अथा तथा गङ्गात् कण्ठात् उद्गच्छत् उद्गत् विलीनं
किरीणम् अक्षरं यस्मिन् तत् यथा तथा स्वदग्धजठरस्य अर्थे
निमित्तं देहीति वदेत् न कोऽपीत्यर्थः । केवलं तादृशपुत्रकबल-
भरत्वाद्यमेव जना भिन्नया जीवन्ति न तु स्वदेहपोषणार्थमिति
निष्कर्षः । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ॥ १९ ॥

अभिमतमिति । अभिमतः अमोहः यः महामानः महान् वस्तुमः
तस्य अन्धः प्रभेदे प्रकर्षेण भेदे विध्वंसने इति यावत् पटीयसी
अतिनिम्बुषा, शुक्तराः अतिबहूनाः ये शुच्यपानाः शुचराशयः
ते एव अश्लोकाणि पद्यानि तेषु स्फुटा स्युः स्युः स्युः स्युः स्युः स्युः
इति भावः अतएव उच्चैश्चा चन्द्रिका ज्योत्स्ना चन्द्रिकायां पद्यानि
सङ्गुचन्तीति प्रसिद्धिः । विपुला महती विलसन्ती वा अञ्जावल्ली
तस्याः विदारे वेदने कुठारिका अस्त्रविशेषः एवं दुष्पूरा केनापि

पुण्यग्रामे वने वा महति सितपटच्छेदपालीं कपाली-
मादाय न्यायगर्भद्विजडुतडुतभुग्धूमधूमोपकण्ठम् ।

द्वारं द्वारं प्रविष्टी वरमुदरदरीपूरणाय क्षुधार्ती
मानी प्राणी धनार्थं न पुनरनुदिनं तुल्यकुल्येषु दीनः ॥२१॥

गङ्गातरङ्गकणशीकरशीतलानि

विद्याधराध्युषितचारुशिलातलानि ।

पूरयितुमशक्येति यावत् जठरपिठरी उदरस्वाची विडम्बनां वञ्चनं
करोति । माननाशिन्या शुचविरोधिन्या लज्जाघ्नं सिन्या जठर-
स्वाख्या कृते लोकः केवलं विप्रलभ्यते इति निष्कर्षः । हरिषो-
डतम् । न समरसखा गः षड्भेदैर्हृयैर्हरिषो मतेति तल्लक्षणात्
॥ २० ॥

पुण्यग्रामे इति । मानी प्राणी जीवः क्षुधार्तः क्षुत्पीडितः
सन् उदरदरी जठरगुहा तस्याः पूरणाय महति पुण्यग्रामे
प्रविष्टो नमरे वने वा सितपटच्छेदस्य शुभवसनस्यण्डस्य पाणी
ब्रान्तम् अञ्जलिमिति यावत् कपालीं कर्परं भिक्षापानविशेषमिति
यावत् वा आदाय न्यायनर्भाः न्यायपथवर्जिनः सदाचारपरा-
यणा इति यावत् ये द्विजाः ब्राह्मणाः तैः कृतः ह्यनेन अर्चितः
यो कृतभुक् अन्नितः तस्य धूमेन धूमं श्यामलम् उपकण्ठं
साक्षिध्यं यस्य तादृशं द्वारं द्वारं प्रविष्टः वरं मनाक्प्रियः
धनार्थं धनवाच्चार्यं तल्लकुल्येषु सकलक्षेषु जनेष्विति शेषः
ज्ञातिष्विति भावः अतुदिनं प्रत्यहं दीनः क्षातरः वाचञ्जवेति भावः
न पुनः वरमिति शेषः । सङ्घराडुतत् । अन्नैर्दीनां त्रयेण त्रिमुनि-
यतिवृता सङ्घरा कीर्त्तितेवमिति तल्लक्षणात् ॥ २१ ॥

गङ्गेति । गङ्गायाः तरङ्गकणानाम् अग्निवह्णानां शीकरैः
लवकैः, शीकरोऽम्बुकणः कृत इत्यमरः । शीतलानि क्षापहराचीति

स्थानानि किं हिमवतः प्रलयं यतानि ?

यक्षावमानपरपिच्छरता मनुष्याः ॥ २२ ॥

किं कन्दाः कन्दरेभ्यः प्रलयमुपगता ? निर्भरा वा गिरिभ्यः ?
प्रध्वस्ताः किं महीजाः सरसफलभृती वस्त्रकलिन्यश्च शाखाः ? ।
वीक्ष्यन्ते किं मुखानि प्रसभमुपगतप्रश्रयाणां खलानां ?

दुःखीपास्ताल्पविस्तस्मयपवनवशात्सितभ्रूलतानि ॥ २३ ॥

भावः, विद्याधरैः देवोनिविशेषैः अर्ध्युभितानि अर्धितानि चादृष्टि
मनोहराणि शिखातलानि येषां तानि, हिमवतः हिमाद्रेः स्थानानि
प्रदेशाः प्रलयं विध्वंसं यतानि किम् ? न सन्ति किमित्थर्थः, यत्
यतः मनुष्याः सावमाने अवशादत्ते इत्यर्थः परपिच्छे रताः भव-
न्तीति शेषः । यदि तादृशं हृदयविनोदनं स्थानं न स्यात् तदा
रेडयः क्लेशः सञ्जाते, सति तादृशे स्थाने अयं मनुष्यैरीदृक् निवारः
सञ्जाते इति भावः । वसन्ततिजकं वृत्तम् । श्रेयं वसन्ततिजकं तम
जा जगौ न इति तद्वृत्तत्वात् ॥ २२ ॥

किमिति । कन्दरेभ्यः पर्वतगुहाभ्यः कन्दाः मूलविशेषाः वा
गिरिभ्यः पर्वतेभ्यः निर्भराः किं प्रलयं प्रध्वंसम् उपगताः ? पर्वतगुहासु
पर्वतेषु भक्षणीयमूलविशेषपानीयनिर्भरवारिषोरभावः किं जात
इति भावः । सरसानि सादूनि फलानि विध्वतीति तथोक्ताः
महीजाः वृक्षाः वस्त्रकलिन्यः शाखाश्च याभिर्वचनाच्छादनानि सम्प-
द्यन्ते इति भावः किं प्रध्वस्ताः प्रक्षीणाः, न सन्ति किमित्थर्थः ?
सम्भवेत्यर्थः । तर्हि प्रसभं सङ्घसा उपगतः उपस्थितः प्रश्रयः
अज्ञां श्रेषाम् अतिशयेन अज्ञां वतामित्थर्थः खलानां दुर्जनानां दुःखेन
उपात्तम् उपाजितम् यत् अल्पं यत्किञ्चिदित्थर्थः वित्तं धनं तेन
यः अयः नर्य एव पवनः वायुः तद्वशात् नर्तितं कल्पिता भ्रूलता
श्रेषु तादृशानि वृक्षानि किं वीक्ष्यन्ते ? भिक्षार्थं तादृशजना कथम्
अप्राप्त्यन्ते इति भावः । अग्निराहृतम् ॥ २३ ॥

पुण्यैर्मूलफलेः प्रियैश्च सलिलैर्वृत्तिं कुरुष्वधुना
 भूश्यां नवपल्लवैर्वितनुतामुत्तिष्ठ यामी वनम् ।
 क्षुद्राणामविवेकमूढमनसां तत्र श्वराणां सदा
 वित्तव्याधिविकारविह्वलगिरां नामापि न श्रूयते ॥ २४ ॥
 फलं स्वेच्छालभ्यं प्रतिवनमखेदं क्षितिरुहां
 पयः स्थाने स्थाने शिशिरमधुरं पुण्यसरिताम् ।
 मृदुस्य श्या सुललितलतापल्लवमयी
 सहन्ति सन्तापं तदपि धनिनां द्वारि कृपणाः ॥ २५ ॥

पुण्यैरिति । अधुना पुण्यैः पवित्रैः मूलफलैः प्रियैः सुरसे-
 रित्यर्थः सलिलैर्निर्भरवारिभिरिति यावत् वृत्तिं जीवनयात्रां कुरुष्व,
 नवपल्लवैः भुवि श्यां वितनुतां भवानिति शेषः, उत्तिष्ठ, वनं यास्य-
 गच्छासः । तत्र वने अविवेकेन मूढं मनो येषां तादृशानां वित्त-
 व्याधिना धनरोगेण यो विकारः तेन ः कृत्वा विकता गिरो वाचः
 येषां तथाभूतानां क्षुद्राणां नीचाशयानाम् देश्वराणां धनिनां नामापि
 न श्रूयते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २४ ॥

फलमिति । प्रतिवनं वने वने क्षितिरुहां वृक्षाणां फलम्
 अखेदं विना आयासमित्यर्थः स्वेच्छया लभ्यं प्राप्यम् । स्थाने स्थाने
 पुण्यसरितां पवित्रनदीनां शिशिरमधुरं शीतलसुरसं पयः जलं
 स्वेच्छालभ्यमित्यनेनाम्बयः । सुललितलतायाः पल्लवमयी अतएव
 मृदुः कोमलः स्पर्शो यस्याः तथाभूता श्या स्वेच्छालभ्येति लिङ्ग-
 व्यत्ययेनाम्बयः । तदपि तथापि कृपणाः दीना जनाः धनिनां द्वारि
 सन्तापं वाचुञ्जादुःखं सहन्ते ? अत्र सन्तापहेतोरभावेऽपि हेतौ
 तदभावः, इति सन्तापकारणेऽपि तत्परित्यागाभावरूपकार्योत्पत्ति-
 रिति च विशेषोक्तिविभाजनयोः शङ्करः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ २५ ॥

ये वर्द्धन्ते धनपतिपुरः प्रार्थनादुःखभाजो
 ये चाल्पत्वं दधति विषयाक्षेपपर्यस्तबुद्धेः ।
 तेषामन्तःस्फुरितहसितं वासराणां स्मरयं
 ध्यानच्छेदे शिखरिक्कुहरयावशय्यानिषस्यः ॥ २६ ॥
 भिक्षाहारमदैन्धमप्रतिहतं भीतिच्छिदं सर्वदा
 दुर्मात्सर्यमदाभिमानमथनं दुःखौघविध्वंसनम् ।
 सर्वत्रान्वहमप्रयत्नसुलभं साधुप्रियं पावनं
 शम्भोः सत्रमवार्थ्यमक्षयनिधिं शंसन्ति योगीश्वराः ॥ २७ ॥

ये इति । ये वासराः धनपतीनां धनिनां पुरः अग्रतः प्रार्थ-
 नादुःखं याञ्छादुःखं भजन्ते इति तथोक्ताः सन्तः वर्द्धन्ते इदं
 गच्छन्ति, ये च वासराः विषयाणाम् आक्षेपेण आकर्षणेन पर्यस्ता
 विहता बुद्धिर्यस्य तादृशस्य जनस्य अल्पत्वं दधति च शीघ्रं गच्छ-
 न्तीति भावः, अहं ध्यानच्छेदे ईश्वरध्यानविरामे सति शिखरिणः
 पर्वतस्य कुहरे गुहायां यावशय्यायां शिलाशयने निषस्यः सन् तेषां
 वासराणां दिवसानाम् अन्तः स्फुरितं हसितं यत् तत् यथा तथा
 स्मरेयं दैन्धकटेन दिनं दीर्घमिव, विषयभोगेन च खल्पमिव प्रतीयते
 इति आराधीति निष्कर्षः । मन्दाक्रान्ताश्चतुः । मन्दाक्रान्ताम्बुधि-
 रसननैर्नी भनौ तौ नद्युग्ममिति तल्लक्षणात् ॥ २६ ॥

भिक्षेति । योगेश्वराः योगिप्रवराः भिक्षया आहारो यत्
 तथोक्तम् अदैन्धं दीनतारहितम् अप्रतिहतं निर्विघ्नं भीतिच्छिदं
 संसारभयहरं दुर्मात्सर्यस्य मदस्य अभिमानस्य च मथनं नाशनं
 दुःखौघानां तापसमूहानां विध्वंसनं सर्वत्र सर्वस्मिन् प्रदेशे अन्वहं
 प्रतिदिनम् अप्रवृत्तेन अनायासेन सुलभं सुप्रापं सुसाध्यमित्यर्थः
 साधूनां प्रियं प्रीतिकरं पावनम् आत्मयुद्धिजनकम् अवार्थ्यम् अनि-
 कारणीयं केनापीति शेषः शम्भोः सत्त्वं यत् शिवार्चनमिति बावदं

भोगे रोगभयं कुले च्युतिभयं वित्ते नृपालाङ्गयं
 माने दैन्यभयं बले रिपुभयं रूपे तरुण्या भयम् ।
 शास्त्रे वादिभयं गुणे खलभयं काये कृतान्ताङ्गयं
 सर्वं वस्तु भयान्वितं भुवि नृणां वैराग्यमेवाभयम् ॥ २८ ॥
 आक्रान्तं मरणेन जन्म जरसा यात्युत्तमं यौवनं
 सन्तोषो धनलिप्तया शमसुखं प्रीडाङ्गनाविभ्रमैः ।

अजयनिधिं जयरहितं धनं सर्वदा शंसन्ति कथयन्ति । शार्दूलवि-
 क्रोडितं वृत्तम् ॥ २७ ॥

भोगे इति । भोगे विषयाणामिति शेषः रोगभयं समधिक-
 विषयसम्भोगात् रोगोत्पत्तिरिति भावः । कुले च्युतिभयं ध्वंस-
 भयं कुत्रियादिनेति भावः । वित्ते धने नृपालात् राज्ञः भयं
 वित्तबोभेन राजोपद्रवसम्भवादिति भावः । माने सन्मने दैन्यात्
 टारिद्र्यात् भयं दरिद्रतायां तस्य क्षयः स्यादिति भावः । बले
 शौर्ये रिपोः शत्रोः भयं बलिनं प्रति शत्रोर्विद्वेषः स्यादिति भावः ।
 रूपे सौन्दर्ये तरुण्याः युवत्याः भयं युवत्यः रूपवन्ममार्कषन्तीति भावः ।
 शास्त्रे शास्त्रज्ञाने वादिनः प्रतिपक्षात् भयं पराजयशङ्क्येति भावः ।
 गुणे टयाटान्तिशयादौ खलात् दुर्जनात् भयं दुर्जना गुणिनं विद्विष-
 न्तीति भावः । काये शरीरे कृतान्तात् यसात् भयं कृत्यभयमिति
 यावत् कदा कृतान्तो मां नेष्यतीति धियेति भावः । अतः सर्वं वस्तु
 भयान्वितं सभयं, भुवि पृथिव्यां नृणां मानवानां वैराग्यमेव संसारेषु
 वीतस्मृहत्वमेव अभयम् । काव्यबिङ्गमलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ २८ ॥

आक्रान्तमिति । जन्म मरणेन आक्रान्तं कथितं जातस्य च
 प्रुवो सत्युरिति भगवद्गुमीता । उत्तमं यौवनं जरसा वार्द्धकेन
 वाति क्षीयते । धनलिप्तया धनबोभेन सन्तोषः, प्रीदानां प्रगल्भ-

लोकैर्मत्सरिभिर्गुणा वनभृतो व्यालैर्नृपा दुर्जनैः
 अस्थैर्येण विभूतयोऽप्युपहता यस्तं न किङ्केन वा ॥२९॥
 आधिव्याधिशतैर्जनस्य विविधैरारोग्यमुन्मूल्यते
 बद्धीर्यत्र पतन्ति तत्र विवृतद्वारा इव ह्यापदः ।
 आयुर्यातमवश्यमाशु विवशं मृत्युः करोत्यात्मसात्
 तत् किं केन निरङ्कुशेन विधिना यन्निर्मितं सुस्थिरम् ? ॥३०॥
 भोगास्तुङ्गतरङ्गतुल्यचपलाः प्राणाः क्षणध्वंसिनः
 स्तोकाण्येव दिनानि यौवनसुखं स्फूर्तिः क्रियासु स्थिता ।

भामासु अङ्गनानां नारीणां विध्वंसैः विवाहैः शमसुखं यातीत्यनेना-
 न्यथः । मत्सरिभिः विद्वेषकैः लोकैः गुणैः, व्यालैः हिंस्रजन्तुभिः
 श्वपटादिभिः वनभुवः काननभूसयः, दुर्जनैः नृपाः राजानः,
 अस्थैर्येण अल्पनास्थित्या विभूतयः सम्पदः अपि उपहताः क्षयं नीताः,
 अतः केन वस्तुना किं वस्तु न यस्तं न क्वचित्तम् ? सर्वमेव जगति
 विघ्नैर्दृष्यते इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २९ ॥

अधीति । जनस्य लोकस्य विविधैर्नानापकारैः आधीनां मन-
 सापानां व्याधीनां रोगाणाञ्च शतैः आरोग्यं सास्थ्यम् उन्मूल्यते
 विनश्यते । यत्र बद्धीः विद्यते इति शेषः तत्र आपदः विवृतद्वारा
 इव प्रकटितद्वारा इव पतन्ति हि पतन्त्येव । आयुः जीवनकालः
 अवश्यं यातं गतं, मृत्युरन्तकः विवशम् आधिव्याधिविङ्कलमिति
 यावत् आत्मसात् करोति यसति । तस्मात् तेन निरङ्कुशेन निर्वाधेन
 विधिना यत् निर्मितं सृष्टं तत् वस्तु किं सुस्थिरं सुखेन तिष्ठति ?
 नैवेत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३० ॥

भोगा इति । भुञ्जन्ते इति भोगाः विषयाः तङ्गैरुच्चतैस्तरङ्गै-
 स्तुल्याः चपलाश्चञ्चला अस्थायिन इत्यर्थः, तङ्गतरङ्गैति पाठान्तरम् ।
 प्राणाः क्षणध्वंसिनः क्षणविनश्वराः, स्तोकाण्येव अल्पानि, व्याप्यथे

तत्संसारमसारमेव निखिलं बुद्धा बुधा ! बोधका !
 लोकानुग्रहपेशलेन मनसा यत्नः समाधीयताम् ॥ ३१ ॥
 भोगा मेघवितानमध्यविलक्ष्मीदामिनीचञ्चला
 आयुर्वायुविघटिताभ्रपटलोच्छिन्नाम्बुवद्भुरम् ।
 लीला यौवनलालसास्तनुभृतामित्याकलय्य द्रुतं
 योगे धैर्यसमाधिसिद्धिसुलभे बुद्धिं विद्वं बुधाः ! ॥ ३२ ॥
 आयुः कल्लोललीलं कतिपयदिवसस्थायिनी यौवनश्रीः
 अर्थाः सङ्कल्पकल्पा घनसमयतडिद्धिभ्रमा भोगपूगाः ।

द्वितीया । यौवनसुखं तथा क्रियासु भोग्यवस्तुविषयिणीति भावः
 स्फूर्तिः उत्साहः स्थिता तिष्ठतीत्यर्थः । हे बोधकाः ! बुद्धिमन्तः
 बुधाः ! तत् तस्मात् निखिलं संसारम् असारमेव बुद्धा बोधानां
 प्राणनाम् अतुष्टये अतुष्टभावां पेशलेन कोमलेन मनसा यत्नः
 प्रयासः संसारेषु चेष्टितमिति भावः समाधीयतां क्रियतामित्यर्थः ।
 वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं
 निगद्यते इति दर्पणः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३१ ॥

भोगा इति ; तनुभृतां देहिनां भोगाः विषयाः मेघवितानानां
 जलदहन्तानां मध्ये विलसन्ती वा सौदामिनी विद्युत् तद्वत् चञ्चलाः
 आस्थिराः, आयुः जीवनबाहः वायुविघटितेन पवनचाञ्चितेन अश्व-
 पटलेन मेघवन्देन उच्छिन्नं वृष्टमिति यावत् यत् अम्बु जलं तद्वत्
 भङ्गुरं अस्थिरमित्यर्थः । यौवनबाहवाः तादृश्यवामाः बोधा-
 च्चुधाः हे बुधाः विद्वांसः ! इति आकलय्य विचार्य धैर्यसमाधिना
 धैर्यावलम्बनेन वा सिद्धिः तथा सुलभे सुप्राये योगे बुद्धिं मतिं द्रुतं
 शीघ्रं विद्वं कुरुत । काव्यलिङ्गमलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ ३२ ॥

आयुरिति । आयुर्जीवनं बहोवचोऽं तरङ्गपथं, यौवनश्रीः

कण्ठाश्लेषोपगूढं तदपि च न चिरं यत् प्रियाभिः प्रणीतं
 ब्रह्मण्यासक्तचित्ता भवत भवभयाश्लोधिपारं तरन्तः ॥३३॥
 कच्छेणामेध्यमध्ये नियमिततनुभिः स्वीयते गर्भवासे
 कान्ताविश्लेषदुःखव्यतिकरविषमे यौवने चोपभोगः ।
 वामाक्षीणामवज्ञाविहसितवसतिर्द्विभावाऽप्यसाधुः
 संसारे रे मनुष्या वदत यदि सुखं स्वल्पमप्यस्ति किञ्चित् ॥३४॥

कतिपयदिवसस्याविनी, अर्थाः धनानि बहुत्वमात्राः मनोरथभूता
 इत्यर्थः न वास्तवा इति भावः, भोगपूनाः मोक्षवस्तूनि वनवसने
 निवासने वा तद्विदुः तस्या इव विध्वंसः स्फुरणं येषां तथा-
 भूताः अतीव चञ्चला इति यावत्, प्रियाभिः कान्ताभिः प्रणीतं
 कृतं यत् कण्ठाश्लेषेण उपगूढम् आच्छिन्नं तदपि अतिदुःखकरमपीति
 भावः न चिरं न दोषेकावस्थायीत्यर्थः स्वल्पं क्षणं तत्सुखमिति
 भावः । तस्मात् भवभयाश्लोधिपारं संसारभीतिरूपसमुद्रपारं तरन्तः
 गच्छन्तः सन्तः ब्रह्मणि परमात्मनि आसक्तचित्ताः सचाङ्गितमनसः
 भवत युवमिति शेषः । काव्यबिङ्गमङ्कारः । अश्वराष्टकम् ॥३३॥

कच्छेणेति । अनेध्यम् अपवित्रं मूलपुरोनादि मध्ये यस्तु
 तादृशे गर्भवासे नातुः कुण्डलपवासस्थाने नियमिततनुभिः बहुचित-
 शरीरैः महीर्यत्वादिति भावः कच्छेण अतिक्रमेण स्वीयते प्राणि-
 भिरिति शेषः । कान्तायाः प्रियायाः विश्लेषेण विश्लेषेण यो दुःख-
 व्यतिकरः सन्तापनिचयः तेन विषमे दारुणे यौवने च उपभोगः ।
 वामाक्षीणां वामनयनानाम् आश्रया अक्षमोऽयमक्षित्वमानेन यत्
 विहसितं विधिलो जातः तस्मात् वसतिः आश्रयः द्विभावाऽपि असाधुः
 असमीचीनः । अतः रे मनुष्याः ! संसारे यदि अल्पमपि किञ्चित्
 सुखम् अस्ति, तत् वदत वदत । अश्वराष्टकम् । काव्यबिङ्गमङ्-
 कारः ॥ ३३ ॥

व्याघ्रीव तिष्ठति क्षरा परितर्जयन्ती
 रोगाश्च शत्रव इव प्रहरन्ति देहे ।
 आयुः परिस्रवति भिन्नचटादिवाभ्यो
 लोकस्तथाप्यहितमाचरतीति चित्रम् ॥ ३५ ॥
 भोगा भङ्गुरद्वययो बहुविधास्तैरेव चायम्भवः
 तत्कस्येह कृते परिभ्रमत हे लोकाः ! कृतं चेष्टितम् ।
 आशापाशशतोपशान्तिविशदं चेतः समाधीयतां
 काम्योत्पत्तिवशे स्वधामनि यदि श्रेयमस्मद्वचः ॥ ३६ ॥
 ब्रह्मेन्द्रादिमरुद्गणांस्तृणगणान् यत्र स्थितो मन्वते

व्याघ्रीति । क्षरा वाह्यं व्याघ्रीव परितर्जयन्ती शीघ्रवन्ती
 तिष्ठति देहे इति शेषः, रोगाश्च शत्रव इव देहे प्रहरन्ति तादृशन्ति,
 भिन्नचटाद् द्विद्विचकचसात् अन्ध इव आयुः परिस्रवति सततं क्षरति,
 तथापि लोकः सञ्चितम् व्याचरतीति चित्रम् आशब्दम् । उपमा-
 सङ्कारः । वसन्तिवचं वृत्तम् ॥ ३५ ॥

भोगा इति । बहुविधा विविधाः भङ्गुरद्वयः अष्टिद्वयभावाः
 भोगाः तैः भोगैरेव ह् स्वयं भवः संसारः पूर्ण इति शेषः । तत् तस्मात्
 हे लोकाः ! कस्य कृते किं निमित्तम् इह भवे परिभ्रमत पर्यटत ?
 चेष्टितं कृतम् अत्र संशारे नानाचेष्टा कृतेष्वर्थः अथवा चेष्टितं कृतम्
 अत्रम् अर्थमित्यर्थः । यदि अस्माकं वचः श्रेयं विश्वसनीयं बुद्धान्-
 मित्रि शेषः तदा आशा एव पाशवतानि इच्छुवतानि तेषाम् उप-
 शान्त्या निराशयेति भावः विशदं स्वच्छं निर्मलमित्यर्थः चेतः कामानां
 भोगानाम् उत्पत्तिः आसक्तिः वयोऽधीनो वक्ष्यतादये निष्कृते
 इत्यर्थः स्वधामनि निजनिर्गतेने आत्मनीति भावः समाधीयतां वसि-
 वेष्टताम् । शार्ङ्गविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३६ ॥

यथापाहिरसा भवन्ति विविधास्त्रैलोक्यराग्यादयः ।
 बोधः कोऽपि स एक एव परमो नित्योदितो जृम्भते
 भोः साधो ! क्षणभङ्गुरे तदितरे भोगे रतिं मा कथाः ॥३०॥
 सा रम्या नगरी महान् स वृपतिः सामन्तचक्रश्च तत्
 पार्श्वे तस्य च सा विदग्धपरिषत्ताश्चन्द्रविम्बाननाः ।
 उद्यत्तः स च राजपुत्रनिवहस्ते वन्दिनस्ताः कथाः
 सर्वे यस्य वशादगात् स्मृतिपथं काबाय तस्मै नमः ॥३१॥
 यत्रानेकः क्वचिदपि गृहे तत्र तिष्ठत्यथैको
 यत्राप्येकस्तदनु बहवस्तत्र नैकोऽपि चान्ते ।

ब्रह्मेति । हे साधो ! यत्र स्थितः ब्रह्मेन्द्रादिमरुदुगणान्
 ब्रह्मादिदेवानित्तर्यः तृणगणान् तृणचदान् मन्सते गणयति जन
 इति शेषः, यस्य शापात् विद्वेषादिति भावः विविधाः त्रैलोक्यरा-
 ग्यादयः विरसाः विस्मृताः हेवा इति भावः भवन्ति, स एक एव
 कोऽपि परमो बोधः परमार्थज्ञानं नित्योदितः सततोद्भूतः सन्
 जृम्भते स्फुरति, तत् तस्यात् क्षणभङ्गुरे इतरे भोगे रतिम्
 अतुरागं मा कथाः न कुर । काव्यविक्रमबह्वारः । शार्दूलविक्री-
 ङितं वृत्तम् ॥ ३० ॥

श्रेति । सा प्रसिद्धा रम्या सनोहरा नगरी, स महान् वृपतिः
 तस्य सामन्तचक्रम् अधीश्वरमण्डलं, तस्य पार्श्वे सन्मुखे इत्यर्थः सा
 विदग्धपरिषत् विद्वत्सभा, ताः चन्द्रविम्बाननाः चन्द्रसूक्ष्मः कान्ताः,
 च च उद्यत्तः मदमत्तः राजपुत्रनिवहः राजपुत्रसङ्घः, ते वन्दिनः
 वैतालिकाः, ताः कथाः आशापाः सरसा इति भावः, एतत् सर्वं
 यस्य वशात् स्मृतिपथम् अगात् तस्मै काबाय नमः सर्वं वस्तु कालेन
 कर्तव्यते इति अक्षरमेवेति भावः । शार्दूलविक्रीङ्गितं वृत्तम् ॥३१॥

यत्रेति । यत्र क्वचिदपि गृहे अनेकः परिजनः आसीदिति

इत्थञ्चेमी रजनिदिवसी दोलयन् द्वाविवाची
 कालः काल्या भुवनफलके क्रीडति प्राणिसारैः ॥ ३९ ॥
 आदित्यस्य गतागतैरहरहः सङ्गीयते जीवनं
 व्यापारैर्बहुकार्यभारगुरुभिः कालो न विज्ञायते ।
 दृष्ट्वा जन्मजराविपत्तिमरुषं त्रासञ्च मोक्षयते
 पीत्वा मोक्षमयीं प्रसादमदिरामुन्मत्तभूतञ्च गत् ॥ ४० ॥
 रात्रिः सेव पुनः स एव दिवसी मत्वा मुधा जन्तवो
 धावन्त्यद्यमिनस्तथैव निभृतं प्रारब्धतत्तत्क्रियाः ।

शेषः अथ कियद्दिनानन्तरं तत्र एकः तिष्ठति अन्धे मृता इति भावः । यत्नापि न्यङ्गे एकः आसीदिति शेषः तत्र बहवः सस्यति विद्यन्ते इति शेषः, किन्तु अन्धे चरमे एको न स्वास्यतीति शेषः । इत्थञ्च अनेन प्रकारेण कावः काल्या प्रकृत्या सह द्वौ अन्धाविव पाशा-
 विव इमौ रजनिदिवसी दोलयन् कम्पयन् चालयन्निति शेषः भुवनं जगत् फलकमिव क्रीडाधार इव तस्मिन् प्राणिनः जीवाः सारा इव मुटिका इव तैः क्रीडति विहरति । उपमाबह्वारः । मन्दाक्रान्ता-
 वृत्तम् ॥ ३९ ॥

आदित्यस्येति । आदित्यस्य सूर्यस्य गतागतैः अहरहः प्रति-
 दिनं जीवनं संशीयते संक्षयं गच्छति । बहुकार्यभारेण गुरुभि-
 र्बहुदुभिः व्यापारैः क्रियाभिः कावः गच्छन्निति शेषः न विज्ञायते न प्रतीयते । जन्मजराविपत्तिमरुषं दृष्ट्वा त्रासञ्च भवञ्च न उत्पद्यते न जायते । अतः मोक्षमयीं प्रसादमदिराम् अनवधानद्वारां पीत्वा जगत् उन्मत्तभूतं क्षिप्तं दृश्यते इति शेषः । अत्र त्रासहेतौ सत्त्वपि तदभावात् विशेषोक्तिः काव्यबिभ्रुञ्चेत्युभवोः संसृष्टिः । शार्दूल-
 विक्लीडितं वृत्तम् ॥ ४० ॥

रात्रिरिति । सैव रात्रिः पुनरागतेति शेषः, स च दिवसः

व्यापारैः पुनरुक्तभूतविषयैरित्यं विधेनामुना
 संसारेण कर्द्विंता वयमहो मोहं न जानीमहे ॥ ४१ ॥
 न ध्यातं पदमीश्वरस्य विधिवत्संसारविच्छिन्नये
 स्वर्गद्वारकपाटपाटनपटुर्धर्मोऽपि नोपार्जितः ।
 नारीपीनपयोधरोद्युगलं स्वप्नेऽपि नालिङ्गितं
 मातुः केवलमेव यौवनवनच्छेदे कुठारा वयम् ॥ ४२ ॥
 नाभ्यस्ता भुवि वादिदृन्दमनी विद्या विनीतोचिता
 खड्गाग्रैः करिकुम्भपीठदमनैर्नाकं न नीतं यमः ।

पुनरागत इति श्रुत्वा जन्तवः ज्ञेयाः सुधा पृथा उद्यमिनः उद्युक्ताः,
 तत्रैव पूर्ववदेव प्रारब्धाः उपक्रान्ताः तत्तत्क्रियाः ये तथाभूताः बन्तः
 निवृत्तं निवृत्तं स्वं स्वं गन्तव्यस्थानमिति शेषः धामन्ति गच्छन्ति ।
 अत्यन्तभूतेन एवंरूपेण व्यसुना संसारेण पुनरुक्तभूताः पुनःपुनर्भुक्ता इति
 ज्ञातव्यं विषयाः तेषां तादृशैः व्यापारैः क्रियाभिः कर्द्विंताः क्लेशिताः
 वयं मोहं ज्ञायं न जानीमहे अहो आश्चर्यम् । काव्यलिङ्ग-
 मखड्गारः । शार्दूलविक्रीडितं पृत्तम् ॥ ४१ ॥

नेति । संसारविच्छिन्नये संसारव्यापारस्य विघ्नो मा भूदिति
 धिमेति भावः ईश्वरस्य पदं विधिवत् यथाविधि न ध्यातं न चिन्तितम्
 अज्ञानाभिरिति शेषः । स्वर्गद्वारस्य यत् कपाटम् व्यापारमिति यावत्
 तत्पाटनपटुः उदुषाटनक्षमः धर्मोऽपि न उपार्जितः न प्राप्तः न
 सेवित इति यावत् । नारीणां कान्तानां पीनपयोधरोः ज्वरोद्यु-
 युगलं स्वप्नेऽपि न आलिङ्गितम् अर्धसाध्यस्य स्त्रीबन्धोमस्य अर्था-
 भावेनाभावादिति भावः । अर्थकामधर्ममोक्षोपायाश्चत्वार एवास्माकं
 न सन्तीति भावः । वयं केवलमेव मातृयौवनवनच्छेदे कुठाराः जाता
 इति शेषः । खड्गखड्गारः । शार्दूलविक्रीडितं पृत्तम् ॥ ४२ ॥

नाभ्यस्तेति । भुवि पृथिव्यां वादिदृन्दानां विचारेण ज्ञाना-

कान्ताकोमलपङ्कवाधररसः पीतो न चन्द्रोदये
 तारुण्यङ्गतमेव निष्कलमहो शून्यालये दीपवत् ॥ ४३ ॥
 विद्या नाधिगता कलङ्करहिता विसृष्ट नोपाजितं
 शुश्रूषापि समाहितेन मनसा पित्रोर्न सम्पादिता ।
 आलोलायतलोचना युवतयः स्वप्नेऽपि नालिङ्गिताः
 कालोऽयं परपिण्डलोलुपतया काकैरिव प्रेषितः ॥ ४४ ॥
 वयं येभ्यो जाताश्चिरपरिगता एव खलु ते
 समा येषां वृद्धाः स्मृतिविषयतां तेऽपि गमिताः ।

चिन्तामित्यर्थः दमनी जेतो विनीता विनयसम्पादिनी उचिता अतु-
 रूपा विद्या न अभ्यस्ता न शिक्षिता, करिजुम्भानां पीठदमनैः पीठ-
 दमनैरित्यर्थः खड्गार्थैः अविधाराभिरित्यर्थः यथः कीर्त्तिः नाकं स्वर्गं
 न नीतं शत्रुजयेनेति भावः, तथा चन्द्रोदये कान्तायाः कोमलः
 पङ्कववत् यः अधरः तच्छ रसः न पीतः । अहो खेदे शून्यालये
 दीपवत् तारुण्यं यौवनम् अस्माकमिति शेषः निष्कलम् निरर्चकं गत-
 मेव । काव्यबिङ्गलहारः । यार्दूबविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४३ ॥

विद्येति । कलङ्करहिता निर्मलेत्यर्थः विद्या नाधिगता नोपा-
 जिता, विसृष्ट धनञ्च नोपाजितं, समाहितेन सम्यक् अवहितेन मनसा
 चेतसा पित्रोः मातापित्रोः शुश्रूषा सेवापि न सम्पादिता न कृता,
 तथा स्वप्नेऽपि आलोले चञ्चले आवृते विद्याले बोधने नयने दास्यं
 ताः युवतयः न आलिङ्गिताः न भुङ्क्ता इति यावत् । अयं काकः
 परपिण्डेषु पराक्षेषु लोलुपतया लुब्धतया काकैरिव अस्माभिरिति
 शेषः प्रेषितः अतिवार्हितः । उपमाबिङ्गलहारः । यार्दूबविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ ४४ ॥

वयमिति । वयं येभ्यः मातापितृभ्य इति शेषः जाताः उत्-
 पन्नाः, ते खलु चिरपरिगता एव दीर्घकालं गता एव वृद्धा इति

इदानीमेते ऋः प्रतिदिवसमापन्नपतना

गता सुखावस्थां सिक्तिलनदीतीरतरुभिः ॥ ४५ ॥

आयुर्वर्षशतं नृषां परिमितं रात्रौ तद्वर्षं गतं

तस्याहस्य परस्य चार्धमपरं बालत्ववृद्धत्वयोः ।

शेषं व्याधिवियोगदुःखसहितं सेवादिभिर्नीयते

जीवे वारितरङ्गचञ्चलतरे सौख्यं कुतः प्राणिनाम् ॥ ४६ ॥

क्षयं बालो भूत्वा क्षणमपि युवा कामरसिकः

क्षणं वित्तैर्हीनः क्षणमपि च सम्पूर्णविभवः ।

यावत् । शेषं समाः दृश्यवचसः वयमिति शेषः, ते अपि दृष्टाः सन्तः
 स्रुतिविषयतां गमिताः कालेनेति शेषः तेऽपि स्रुता इति भावः ।
 इदानीम् एते वयमिति शेषः प्रतिदिवसम् अपास्यम् उपस्थितं पतनं
 शेषं तच्चाविधाः सन्तः सिक्तिलं शैकतपूर्णं चत् नदीतीरं तस्य
 तरुभिः सुखावस्थां गताः ऋः । शिखरिणोऽस्तम् ॥ ४५ ॥

आयुरिति । नृषाम् आयुः जीवनकालः वर्षशतं यतायुर्वै
 पुत्रः इति श्रुतेः । परिमितं परिमाणेन निर्णीतम् । तद्वर्षं पञ्चा-
 शद्वर्षमिति यावत् रात्रौ गतं निद्रयेति भावः, तस्य परस्य अहस्य
 अपरम् अर्धं पञ्चविंशतिवर्षमिति भावः बालत्ववृद्धत्वयोः बाल्यवार्द्ध-
 कयोः गतमिति शेषः, शेषम् अवशिष्टं पञ्चविंशतिवर्षं व्याधिः रोगः
 वियोगः प्रियविच्छेदः तयोरेव दुःखं तेन सहितं सेवादिभिः दास्य-
 दृश्यादिभिः नीयते अतिपाश्र्वाते जनैरिति शेषः । अतः वारितरङ्ग-
 वत् चञ्चलतरे अतिपाश्र्वाते इति यावत् जीवे जीवने प्राणिनां कुतः
 सौख्यं नैव सुखमसौत्तर्यः । अत्र वारितरङ्गचञ्चलतरे इत्युपमया
 अतुप्राप्तितं काव्यविक्रमवङ्कारः । शार्दूलविष्णोर्दुतं अस्तम् ॥ ४६ ॥

अवमिति । नरः क्षयं बालः शिशुः, क्षणमपि कामरसिकः
 भोगवदुरः युवा, क्षणं वित्तैर्हीनः इति श्रुतेः, क्षणमपि सम्पूर्ण-

जराजीर्णैरङ्गैर्नट इव बलीमण्डिततनुः

नरः संसारान्ते विगतिं यमधानीयवनिकाम् ॥ ४७ ॥

यतिनृपतिसंवादः ।

त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नताः

ख्यातस्त्व विभवेर्यगांसि कवयो दिक्षु प्रतन्वन्ति नः ।

इत्थं मानधनातिदूरमुभयोरप्यावयोरन्तरं

यद्यस्मात्सु पराङ्मुखोऽसि वयमप्येकान्ततो निस्पृहाः ॥ ४८ ॥

अहो वा हारे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा

मणौ वा लोष्ट्रे वा कुसुमग्रयने वा दृषदि वा ।

दृष्टे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यान्ति दिवसाः

क्वचित्पुण्येऽरण्ये शिवशिवमिवेति प्रलपतः ॥ ४९ ॥

विभवः धनसम्पन्न इत्यर्थः भूत्वा जरा वाङ्मकेन जीर्णैः अङ्गैः उप-
लक्ष्ये तदावा, बलीमानः मासगोचरत्वनस्मृतेरुखामिः मण्डिततनुः
भूयतश्चरारः सन् संसारान्ते नट इव यमधानीयवनिका यमनसदन-
तिरस्करणो विगतिः । उपमाबद्धारः । शिखरणीयुक्तम् ॥ ४७ ॥

त्वमिति । त्वं राजा शूपातिः, वयमपि उपासिता गुरवः येः
तद्वधाः शिञ्जितविद्या इति अतएव प्रज्ञया प्रतिभया यत् अभिमानं
गौरवं तेन उन्नताः मङ्गल इत्यर्थः । त्वं विभवेः सम्पदभिः ख्यातः
प्रसिद्धिं गतः, कवयः विद्वांसः दिक्षु नः अन्नाकं यगांसि प्रतन्वन्ति
प्रकर्षेण विस्तारयन्ति । इत्थम् एवंलपेण उभयोरपि आशयोः
अन्तरं प्रभेदः मानधनाभ्यामे अतिदूरम् अत्यन्तमित्यर्थः । एवं
नतेऽपि त्वं याद अस्मात्सु पराङ्मुखोऽसि विस्पृहाः भवांसि, तदा वय-
मपि एकान्ततः सत्यक् निस्पृहाः त्वदृष्टे न प्रार्थयाम इति
भावः । शार्दूलचन्द्रिकाद्धतं युक्तम् ॥ ४८ ॥

एकाकी निःसृष्टः शान्तः पाणिपात्रो दिग्म्बरः ।

कदा शम्भो ! भविष्यामि कर्मनिर्मूलनधमः ॥ ५० ॥

पाणिं पात्रयतां निसर्गशुचिना भैष्येष सन्तुष्यतां

यत्र कापि निषीदता बहुदृष्टं विश्वं मुहुः पश्यताम् ।

अत्यागेऽपि तनोरस्रष्टुपरमानन्दावबोधसृष्टां

मर्त्यैः कोऽपि शिवप्रसादसुलभः सम्पत्स्यते योगिनाम् ॥ ५१ ॥

अर्हावति । अहो सपे वा हारे भौक्तिकमाहायां वा, बलवति प्रबले रिपो यत्रो वा सुहृदि मित्रे वा, मथो रत्रे वा बोधे स्तु-
पियत्रे वा, कुसुमयवने पुष्पयव्यायां वा दृषदि शिलायां वा, तथे वा स्तूपे स्तोत्रमूढे वा, समदृशः समदर्शिनः मम क्वचित् पुण्ये विशुद्धे
अरथ्ये जानने शिवशिवशिवेति प्रकथयतः सतः दिवसाः यान्तु गच्छन्तु । शार्दूलविश्लोडितं वृत्तम् ॥ ४९ ॥

एकाकीति । हे शम्भो ! कदाहम् एकाकी निःसृष्टः निःसृष्टः
शोतदागः शान्तः संयतेन्द्रियः पाणिपात्रः करमात्रभाजनः दिग्म्बरः
जन्म इति यावत् सन् कर्मणां सुकृतदुष्कृतानां निर्मूलने विध्वंसने
जनः समर्थः भविष्यामि ब्रह्मज्ञानं प्राप्नुयामीति भावः । अतुष्टु-
वृत्तम् ॥ ५० ॥

पाणिमिति । पाणिं पात्रयतां पात्राविचारयतां करमात्र-
भाजनानामिति यावत् निसर्गशुचिना स्वभावशुद्धेन भैष्येष भिक्षाद्येन
सन्तुष्यतां यत्र कापि निषीदताम् अष्टदृष्ट्यानामिति यावत् विश्वं
जगत बहुदृष्टं दृष्टपूर्वम् अरथ्यमिति यावत् मुहुः पुनः पुनः
पश्यतां तनोः शरीरस्य अत्यागेऽपि अश्रष्टुः सम्पूर्णः सः परमानन्दः
परमात्मा तस्य अवबोधः ज्ञानं तं स्मृयन्तीति तथोज्ञानां ब्रह्मज्ञान-
वतामित्यर्थः योगिना मध्ये कोऽपि मर्त्यैः शिवस्य प्रसादः सुलभः
सुप्रापः बल्य तच्चाभूतः सम्पत्स्यते भविष्यति न सर्वो जनः शिवप्रसादं
प्राप्नुयातीति भावः । शार्दूलविश्लोडितं वृत्तम् ॥ ५१ ॥

अर्थानामीशिषे त्वं, वयमपि च गिरामीशमहे यावदर्थं
 शूरस्त्वं, वादिदर्पञ्चरश्मनविभावक्षयं पाटवं मे ।
 सेवन्ते त्वां धनाद्या, मतिमलहतये मामपि श्रोतुकामा
 मखप्यास्था न ते चेत्त्वयि मम नितरामेव राजन् गतासीत् ५२
 वयमिह परितुष्टा वल्कलैस्त्वं दुकूलैः
 सम इह परितोषो निर्विशेषो विशेषः ।
 स तु भवतु दरिद्रो यस्य दृष्ट्या विशाला
 मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्रः ॥ ५३ ॥

अर्थानामिति । हे राजन् ! त्वम् अर्थानाम् ईशिषे प्रभवसि,
 बहुधनोऽनोति यावत्, वयमपि यावदर्थं गिरां वाचाम् ईशमहे
 प्रभवामः सिद्धावन्तो वयमिति भावः । त्वं शूरः बलवान्, मे सम
 वादिनां शास्त्राद्वनां दर्पञ्चरस्य शमनविधौ निराकरणव्यापारे
 अक्षयं सम्यग्गतिं यावत् पाटवं नैपुण्यम् अस्तीति शेषः । धनाद्याः
 धनिनः धनार्थिनो वा त्वां सेवन्ते आराधयन्ति, श्रोतुकामाः सदुप-
 देशस्तेति शेषः जनाः मतेः बुद्धेः मत्तस्य दोषस्य हतये शान्तये मामपि
 सेवन्ते इति शेषः । चेत् यदि ते त्वं नायं व्यास्था यत्रः अद्वा वा
 न स्यादिति शेषः तदा ममापि त्वयि व्यास्था नितरामेव गता आसीत्
 त्वामपि अहं न अद्दे इति भावः । शार्दूलविश्रीडितं वृत्तम् ॥५२॥

वयमिति । इह जगति वयं वल्कलैः तरुत्वग्भिः परितुष्टाः
 परितोषं गताः, त्वं दुकूलैः भट्टाम्बरैः परितुष्ट इति शेषः । इह
 अस्मिन् परिधानविषये इति भावः समः तल्लयः परितोषः तव सम
 चेति भावः विशेषः परितोषगतवैलक्षण्यमित्यर्थः निर्विशेषः अस्मिन्
 इत्यर्थः नास्तीति भावः । यस्य दृष्ट्या विषमस्यूता विशाला मङ्गी,
 स तु स एव दरिद्रो भवतु, मनसि परितुष्टे सति अर्थवान् धनी को

फलमलमशनाय स्वादु पानाय तोयं
 शयनमवनिपृष्ठे वाससी वल्कले च ।
 धनलवमधुपानभ्रामिसर्वेन्द्रियाणा-
 मविनयमनुमन्तुं नोत्सहे दुर्जनानाम् ॥ ५४ ॥

अग्नीमहि वयं भिक्षामाशावासी वसीमहि ।

शयीमहि महीपृष्ठे कुर्वीमहि किमीश्वरैः ॥ ५५ ॥

न नटा न विटा न गायका न च तथ्येतरवादतत्पराः ।
 नृपसंसदि नाम के वयं स्तनभारानमिता न योषितः ॥ ५६ ॥

दरिद्रश्च कः ? धनिदरिद्रयोर्विशेषो नास्तीति भावः । भाविनीष्टत्वं
 ननमयययुतेयं भाविनी भागिनीकैरिति तल्लक्षणात् ॥ ५२ ॥

फलमिति । फलम् अशनाय भाजनाय अन्नं पर्याप्तम्, अन्नं
 व्यर्थममर्थयोरित्यमरः । स्वादु स्वादं तोयं जलं पानाय स्थितिमिति
 शेषः, अवनिपृष्ठे भूतले शयनं वल्कले वाससी वसने च ज्ञ इति शेषः
 अन्नाकमिति शेषः । अन्नः धनलवः यत्किञ्चिद्द्वन्द्वेषु मधु तस्य
 पानेन भ्रमन्तीति तथोक्तानि सर्वाणि इन्द्रियाणि येषां तथाभूतानां
 दुर्जनानाम् अविनयम् अत्याचारम् अहमन्तुं सोढुमिति भावः न
 उत्सहे नेच्छामित्यर्थः । भाविनीष्टत्वं ॥ ५४ ॥

अग्नीमहि । वयं भिक्षा भिक्षालक्ष्यमन्नमित्यर्थः अग्नीमहि
 भक्षयामः, आशावासः दिग्बलं वसामहि आच्छादयामः दिग्भवाः
 ज्ञ इति भावः, महीपृष्ठे भूतले शयीमहि शयनं कुर्मः । अतः
 इश्वरैः धनिभः किं कर्मीषा इत्यत्र किञ्चिदित्यर्थः । काव्यसङ्ग-
 मबद्धारः । अहमन्तुं ॥ ५५ ॥

नेति । वयं नटाः नर्तकाः न, विटाः लम्पटाः न, गायकाः
 न, तथ्यारस्य असत्यस्य वादे नृपराः न भिष्यावादिभो नेत्यर्थः,
 नृपसंसदि नृपसंनिहिताः योषिताः आवासा न अतः नृपसंसदि न

विपुलहृदयैरीशैः कैश्चिज्जगज्जनितं पुरा
 विधृतमपरैर्दत्तं चान्यैर्विजित्य तृणं यथा ।
 इह हि भुवनान्यन्ये धीराश्चतुर्दश भुञ्जते
 कतिपयपुरस्वाम्ये पुंसां क एष मदञ्जरः ॥ ५७ ॥
 अभुक्तायां यस्यां क्षणमपि न यातं नृपशतैः
 भुवस्तस्या लाभे क इह बहुमानः क्षितिभृताम् ।
 तदंशस्याप्यंशे तदवयवलेशिऽपि पतयो
 विषादे कर्तव्ये विदधति जङ्घाः प्रत्युत मुदम् ॥ ५८ ॥

केऽपि नाम, राजसभायोम्या न वयमिति राजसत्तवाकाशे कथं
 मातिर्भयति भावः ॥ ५६ ॥

विपुलेति । पुरा पूर्वं विपुलहृदयैः महामनोभिः कैश्चित् ईशैः
 ब्रह्मादिभिरिति भावः जगत् जनितम् उत्पादितम् । अपरैः अनला-
 दिभिरिति भावः विधृतं शिरसा अशक्तमितम् । अन्यैः परशुरामा-
 दिभिरिति भावः विजित्य तृणमिव क्षान्तिस्तृणबोधनेति भावः दत्तं
 कक्ष्यायेति शेषः । अन्ये धीराः सुविचक्षणाः महानः इन्द्रादय
 इति भावः इह संसारे चतुर्दश भुवनानि भुञ्जते । कतिपयपुराणं
 स्वाम्ये आधिपत्ये सति पुंसाम् एष मदञ्जरः अहङ्कारवन्तापः कः ?
 हरिणीष्टत्तं, नसमरभैः षड्भेदैर्हयैर्हंरिणी मनेति तद्वक्षणात् ॥ ५७ ॥

अभुक्तायामिति । यस्याम् अभुक्तायां यस्यां नृपशतैः क्षणमपि
 न यातं नातिवाञ्छितं क्षणमात्रमपि यस्या भोगे क्रियमाणे शतं शतं
 नृपा गता इति भावः तस्याः भुवः पृथिव्याः लाभे क्षितिभृतां राज्ञाम्
 इह संसारे बहुमानः महान् मटः कः ? नैव कर्तव्य इति भावः ।
 जङ्घाः निर्वीधा जनाः तस्याः भुवः अंशस्यापि अंशे तस्य अंशस्य
 अवयवलेशिऽपि पतयः स्वामित्वं लभमाना इति ज्ञावत् सन्तः विषादे
 कथं ममेदंशं भूस्वाम्यं जातम् इतर्हर्गने मम सुकृतं सर्वथैव विबुध्यत

परेषां चेतांसि प्रतिदिवसमाराध्य बहुधा
 प्रसादं किञ्चेतुं दिशसि हृदय ! क्लेशमफलम् ।
 प्रसन्ने त्वय्यन्तः स्वयमुदितचिन्तामणिगुणे
 विविक्ते सङ्कल्पे किमभिलषितं पुष्यति न ते ॥ ५९ ॥
 परिभ्रमसि किं वृथा क्वचन चित्तं विश्राम्यतां
 स्वयम्भवति यद्यथा भवति नान्यथा तस्यथा ।
 अतीतमपि न स्मरन्नापि च भाव्यं सङ्कल्पयन्
 अतर्कितगमाममाननुभवस्व भोगानिह ॥ ६० ॥

इत्येवं क्षोभे क्लेशे प्रत्युत वैपरीत्येन सुदम् आनन्दं विदधति कुर्वन्ति ।
 शिरिषीष्टम् ॥ ५९ ॥

परेषामिति । हे हृदय ! प्रतिदिवसं परेषां धनिनामिच्छार्थः
 चेतांसि मनांसि बहुधा विविधोपायेनेत्यर्थः आराध्य सेवित्वा प्रसादं
 नेतुं किं कथम् अफलं निरर्थकं क्लेशं दिशसि भुङ्क्ते, प्रसन्ने त्वयि अन्तः
 स्वयम् उदितः चिन्तामण्यः परमात्मनः गुणः यास्मिन् तादृशे विविक्ते
 विशुद्धे सङ्कल्पे वासनायां ते तव अभिलषितं किं न पुष्यति न पोषं
 गच्छति ? उचितं तवात्मप्रसादसुखं स्वप्नमिति भावः । शिरिषी-
 ष्टम् ॥ ५९ ॥

परिभ्रमसीति । किं कथं वृथा निरर्थकं परिभ्रमसि, क्वचन
 क्वापि चित्तं मनः विश्राम्यतां स्थिरीकृतं भवानिति शेषः, स्वयं
 यत् यथा भवति, तत् अन्यथा अन्येन प्रकारेण तथा न भवति,
 अतीतं नतं अपि वस्तु इति शेषः न स्मरन् भाव्यञ्च भविष्यञ्च सङ्कल्पयन्
 चिन्तयन् सन् इह संसारे अतर्कितगमाममान् सङ्गमा गत्वरानित्यर्थः
 भोगान् विषयान् अनुभवस्व चिन्तय, सर्वं क्षणिकमिति भावयेत्यर्थः ।
 हे जीवेति सम्बोधनपदसूचम् । शिरिषीष्टम् ॥ ६० ॥

एतस्माद्विरमेन्द्रियार्थगहनादायासकादाश्रयात्
 श्रेयोमार्गमशेषदुःखशमनव्यापारदक्षं क्षणात् ।
 आत्मीभावमुपैहि सन्यज निजां कल्लोललोलां मतिं
 मा भूयो भज भङ्गरान्धवरतिं चेतः ! प्रसीदाधुना ॥ ६१ ॥
 मोहं मार्जय तामुपाश्रय रतिं चन्द्रार्धचूडामणी
 चेतः ! स्वर्गतरङ्गिणीतटभुवि व्यासङ्गमङ्गीकुरु ।
 कां वा वीचिषु बुद्बुदेषु च तडिल्लेखासु च श्रीषु च
 यानायेषु च पन्नगेषु च सरिद्वर्गेषु च प्रत्ययः ॥ ६२ ॥
 चेतश्चित्तय मा रमां सकृदिमामस्थायिनीमास्थया
 भूपालभ्रुकुटीकुटीरविहरव्यापारपण्याङ्गनाम् ।

एतस्मादिति । हे चेतः ! एतस्मात् इन्द्रियार्थैः भोग्यावषधैः
 गहनात् निविडात् आयासकात् छेशकरात् आश्रयात् संसारार्थात्
 भावः विरम निवृत्तेश्च, क्षणात् क्षणमात्रेण अशेषदुःखशमनव्यापार-
 दक्षं निपुणं श्रेयोमार्गं शुभवर्तु आत्मीभावं ब्रह्मभावम् उपैहि प्राप्तुं हि,
 निजां आत्मीया कल्लोललोला तरङ्गचपला मतिं सन्यज, भङ्गरां क्षण-
 स्थायिनीं भवरतिं संसारसुखं भूयः पुनः मा भज न स्पृहाय, अधुना
 इदानीं प्रसीद । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । उपमाबह्वारः ॥ ६१ ॥

मोहमिति । हे चेतः ! मोहं मार्जय शोधय परित्यजेत वावत्,
 चन्द्रार्धचूडामणी हरिं तां प्रसिद्धामन्वयः रतम् उपाश्रय कुरु, स्वर्ग-
 तरङ्गिण्याः गङ्गायाः तटभुवि तीरदेशे व्यासङ्गं विशेषार्वाङ्गं अङ्गा-
 कुरु, वीचिषु तरङ्गेषु, बुद्बुदेषु जलस्फोटेषु, तडिल्लेखासु विद्युद्दामसु,
 श्रीषु सम्पत्सु च, यानायेषु इत्यन्वादाद्यानायेषु, पन्नगेषु सर्पेषु च,
 सरिद्वर्गेषु स्रोतःसमूहेषु च को वा प्रत्ययः विश्वासः ? भव विश्वास
 इत्यर्थः । काव्यलिङ्गमबह्वारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६२ ॥

चेत इति । हे चेतः ! अस्थायिनीं अस्थिकाभित्यर्थः भूपाख्यानं

कन्याकञ्जुजिताः प्रविश्य भवनद्वारे च वाराणसी
रथ्यापङ्क्तिषु पाणिपात्रपतितां भिक्षामपेक्षामहे ॥ ६२ ॥

अप्ये गीतं सरसकवयः पार्श्वयोर्दक्षिणात्थाः

पञ्चाङ्गोलावलयरश्मितं चामरघ्राहिणीनाम् ।

यद्यस्यैवं कुरु भवरसास्वादने सम्पटत्वं

नोचेत्तः ! प्रविश्य सहसा निर्विकल्पे समाधौ ॥ ६४ ॥

प्राप्ताः त्रिवः सकलकामदुष्वास्ततः किं ?

न्यस्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किम् ? ।

सम्पादिताः प्रचयिनो विभवेस्ततः किं ?

कल्पं स्थितास्तनुभृतान्तनवस्ततः किम् ? ॥ ६५ ॥

राश्यां भुङ्क्ते एव कुटोरं कुट्टुहं तत्र विहरव्यापारे क्रीडाविधौ
पस्याङ्कनां वारनारोम् इमां रमां लक्ष्मीम् आस्वया अतुरागेषु मा
चिन्तय सम्पदां चिन्तां न कुर्वित्यर्थः । वाराणसीरथ्यापङ्क्तिषु कार्या-
नागन्त्रेषु कन्याकञ्जुजिताः कन्यावृत्ता इति यावत् सन्तः भवनद्वारे
रथ्यापङ्क्त्यामिति शेषः प्रविश्य पाणिपात्रे पतितां भिक्षाम् अपेक्षामहे
आशासहे इति यावत् । शार्दूलविक्रीडितं पृत्तम् ॥ ६२ ॥

अप्ये इति । हे चेतः ! अप्ये सम्मुखे गीतं सक्रीतव्यापारं,
पार्श्वयोः दक्षिणात्थाः दक्षिणदेगमवाः सरसाः कवयः, पञ्चात् भागे
इति शेषः चामरघ्राहिणीनां चामरान्दोहनपरायाभिव्यर्थः नेश्याना-
मिति शेषः लोडया बलयकृषितं करभूषणरश्मितम्, एवम् इत्यम्
ऐश्वर्यमिति शेषः, यदिति अस्ति तवेति शेषः तटा भवस्य संसारस्य रसा-
स्वादने सम्पटत्वं लब्धत्वं कुरु, नोचेत् अन्यथा सहसा अविबन्धमित्यर्थः
निर्विकल्पे निःसङ्गे समाधौ अङ्गचिन्तने प्रविश्य । मन्दाङ्गान्तापृत्तम् ॥ ६४ ॥

प्राप्ता इति । सकलकामदुष्वाः सर्वमनोरथसम्पादन्य इति यावत्
त्रिवः सम्पदः प्राप्ताः अधिनताः, ततः श्रीभिरित्यर्थः किम् ? न

भक्तिर्भवे मरणजन्यभयं हृदिस्यं
 स्नेहो न बन्धुषु च मन्मथजा विकाराः ।
 संसर्गदोषरहिता विजना वनान्ता
 वैराग्यमस्ति किमतः परमर्थनीयम् ॥ ६६ ॥
 तस्मादनन्तमजरं परमं विकासि
 तद्ब्रह्म चिन्तय किमेभिरसद्विकल्पैः ।
 यस्यानुषङ्गिन इमे भुवनाधिपत्य-
 भोगादयः क्षपणलोकमता भवन्ति ॥ ६७ ॥

न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । विद्विषतां यत्पूर्वां शिरसि परं ग्यस्तम्
 अपि तं यत्नवः पराजिता इति भावः ततः यत्तुल्यवादिति भावः
 किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । प्रणयिनः स्वजनाः विभवैः
 सम्मानिताः सन्तोषिताः ततः स्वजनसम्माननेन किम् ? न किमपि
 प्रयोजनमित्यर्थः । तत्तुष्टतां प्राणानां तनवः शरीराणि कल्पम् आप-
 खयमिति यावत् स्थिताः, ततः आपखयजीवनादित्यर्थः किम् ? न
 किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । यथा पुनर्नामस्यते तथा प्रवर्तितव्यमिति
 भावः । वसन्ततिषकं वृत्तम् ॥ ६५ ॥

भक्तिरिति । भवे हरे भक्तिः, हृदिस्यं मरणजन्यभयं न
 अस्तीति शेषः, बन्धुपुत्रकथलादिषु स्नेहः न अस्तीति शेषः, मन्मथजाः
 कामजनिताः विकाराश्च न अस्तीति शेषः, संसर्गदोषरहिताः असम्भव-
 त्कामदोषा इति यावत् विजनाः जनरहिताः वनान्ताः वनसीमानः
 आश्रया इति शेषः, अतः परम् अर्थनीयं वैराग्यं किम् अस्ति ? नैव
 किञ्चिदर्थनीयमित्यर्थः । वसन्ततिषकं वृत्तम् ॥ ६६ ॥

तस्मादिति । तस्मात् अनुसङ्गिनः अनुसङ्गोज्ज्वलाः आसक्तिवशात्
 इत्यर्थः, इमे भुवनाधिपत्यभोगादयः यस्य सकाशे क्षपणलोकमताः
 निरुद्धबोकाभिसताः भवन्ति, तत् अनन्तम् अजरं परमं निरुद्धबोकाभिसताः

पातालमाविशसि यासि नभो विलङ्घ्य
 दिङ्मण्डलं भ्रमसि मानस ! चापलेन ।
 भ्रान्त्यापि जातु विमलं कथमात्मनीनं
 न ब्रह्म संस्मरसि निर्घृतिमेषि केन ॥ ६८ ॥

नित्यानित्यविचारः ।

किं वेदैः स्मृतिभिः पुराणपठनैः शास्त्रैर्महाविस्तरैः
 स्वर्गश्रामकुटीनिवासफलदैः कर्मक्रियाविभ्रमैः ? ।
 मुक्तौ कं भवदुःखभाररचनाविध्वंसकालानलं
 स्वात्मानन्दपदप्रकाशकलनं शेषा वशिगृह्यतयः ॥ ६९ ॥

अरं ब्रह्म चिन्तय, एभिः अथङ्गिरस्विरैः विकल्पैः प्रपद्यैः किम् ? न
 किञ्चिन्नि प्रयोजनमित्यर्थः । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ॥ ६७ ॥

पातालमिति । हे मानस ! पातालम् आविशसि नञ्चसि, नभः
 आकाशं विलङ्घ्य अतिक्रम्य यासि गच्छसि, चापलेन दिशं मण्डलं
 अथसि पर्यटसि, भ्रान्त्यापि भ्रमेणापि जातु कदाचित् आत्मनीनम्
 आत्मने हितं विमलं विशुद्धं ब्रह्म न स्मरसि ? अतः केन कथं
 निर्घृतिं सन्तोषम् एषि प्राप्नोषि ? केनेत्यत्र वेनेति पाठे वेन निर्घृतिम्
 एषि तद् ब्रह्मेत्यर्थः । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ॥ ६८ ॥

किमिति । वेदैः वेदपाठैः स्मृतिभिः संहितापाठैरित्यर्थः पुराण-
 पठनैः महाविस्तरैः शास्त्रैः तथा स्वर्ग एव यामः तस्य कुष्मां कुटीरे
 निवास एव फलं तत् ददतीति तद्योक्तैः कर्मक्रियाविभ्रमैः स्वर्गसाधन-
 वाणादिव्यापारैरिति यावत् किम् ? न किञ्चित् प्रयोजनमित्यर्थः ।
 एवं केवलं भवदुःखभारस्य सांसारिकव्यनापातिशयस्य वा रचना
 प्रहारः तस्याः विध्वंसे विनाशने स्वात्मानन्दः कस्यान्ताग्निः तं सस्य
 आत्मनि परमात्मनि चः आनन्दः ब्रह्म पदप्रकाशः मार्गविकासः तस्य
 सुखं करचमित्यर्थः तत् सत्या विद्याय शेषाः अथगिष्ठा व्यापारा इति

गात्रं सङ्कुचितं गतिर्विगलिता भ्रष्टा च दन्तावली
 दृष्टिर्नश्यति वर्धते वधिरता वक्त्रञ्च लालायते ।
 वाक्यं नाद्रियते च बान्धवजनो भार्या न शुश्रूषते
 हा कष्टं पुरुषस्य जीर्णवयसः पुत्रोऽप्यमित्रायते ॥ ७० ॥

वर्षं सितं समववीक्ष्य शिरोरुहाणां
 स्थानं जरापरिभवस्य तदेव पुंसाम् ।
 आरोपितास्थिशकलं परिहृत्य यान्ति
 चाण्डालकूपमिव दूरतरं तदप्यः ॥ ७१ ॥

शेषः वणिजां वृत्तयः व्यवहाराः । यथा वणिजः किञ्चित् कालमस्त्रं
 वस्तु विक्रीय बहुधनमर्जयन्ति तथा वेदपाठादिव्यापारेण कालक्षेप-
 करेण व्यापारेण किञ्चित्कालसुखं स्वर्गमर्जयन्ति लोका इति भावः ।
 तस्मात् अपुनरावृत्तये ज्ञात्मानन्दे निमग्नोति निष्कर्षः । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६६ ॥

गात्रमिति । हा कष्टं जीर्णवयसः स्वविरस्येत्यर्थः पुरुषस्य गात्रं
 सङ्कुचितं शिथिलतां गतं, गतिः गमनशक्तिः विगलिता नष्टा, दन्ता-
 वली दशनपङ्क्तयः भ्रष्टाः पतिताः, दृष्टिः दर्शनशक्तिः नश्यति, वधिरता
 श्रवणशक्तिहीनत्वं वर्धते दृष्टिं नश्यति, वक्त्रं वदनं बालायते चा-
 सुन्निरति च । बान्धवजनश्च वाक्यं न आद्रियते नादरेण श्लेषोती-
 त्वर्थः, भार्या न शुश्रूषते न सेवते, पुत्रोऽपि हा कथान्धेषामित्यधि-
 शब्दार्थः अमित्रायते शत्रुरिवाचरतीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ ७० ॥

वर्षमिति । तदप्यः युवत्वः शिरोरुहाणां केशानां सितं शुभ्रं,
 वर्षं समववीक्ष्य सम्येक्ष्य आरोपितानि अपिपितानि अस्थिशकलानि
 कङ्काशस्युहाः बलं तथाभूतं चाण्डालकूपमिव पुंसां जरापरिभवस्य

यावत् स्रस्यमिदं शरीरमरुजं यावज्जरा दूरतो
 यावच्चेन्द्रियशक्तिरप्रतिहता यावत् क्षयो नायुषः ।
 आत्मश्रेयसि तावदेव विदुषा कार्यः प्रयत्नो महान्
 सन्दीप्ति भवने तु कूपखननं प्रत्युद्यमः कीदृशः ॥ ७२ ॥
 तपस्यन्तः सन्तः किमधिनिवसामः सुरनदीं
 गुणोदारान्दारानुत परिचरामः सविषयान् ।
 पिबामः शास्त्रीघानुत विविधकाव्यामृतरसान्
 न विद्मः किं कुर्मः कतिपयनिमेषायुषि जने ॥ ७३ ॥

तदेव ज्ञानं परिहृत्य परित्यज्य दूरतरं यान्ति न तादृशपुरुषसङ्घं
 कुर्वन्तीति भावः । उपमाबह्वारः । वचन्तिलोकं वृत्तम् ॥ ७१ ॥

यावदिति । यावत् इदं शरीरं अरुजं नीरोगम् अतएव स्रस्यं
 प्रकृतिस्थं, यावत् जरा वाङ्मकं दूरतः दूरे स्थितमिति शेषः जराया
 विसम्बोऽस्तीति भावः, यावत् इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां शक्तिः साम-
 श्र्यम् अप्रतिहता अविद्युत्प्रोत्सर्षः, यावत् आयुषः क्षयः अवसानं न.
 तावदेव विदुषा विद्येन आत्मनः श्रेयसि मत्तुष्टे महान् प्रयत्नः कार्यः
 विधेयः । भवने मृष्टे सन्दीप्ते सम्यक् प्रवृत्तिते इति कूपखननं कूपं
 अन्विता तद्विर्वापस्थापं जज्ञानयनमिति भावः प्रति अद्यतः अद्योगः
 कीदृशः ? न फलद इति भावः । शार्दूलविष्कीडितं वृत्तम् ॥ ७२ ॥

तपस्यन्त इति । तपस्यन्तः तपश्चरन्तः सन्तः सुरनदीं किम् अधि-
 निवसामः अधितिष्ठामः ? सविषयान् ससम्पदः गुणोदारान् गुण-
 सम्यज्ञान् दारान् कञ्चत्वापि उत किं परिचरामः शिवामहे ?
 शास्त्रीघान् वेदादिशास्त्राणि उत किं विविधकाव्यामृतरसान् पिबामः ।
 जने कतिपयनिमेषम् अल्पदिनस्वायीत्यर्थः आयुः बल्य तादृशे इति किं
 कुर्मः ? न विद्मः न जानीमः । शिञ्जरिणीवृत्तम् ॥ ७३ ॥

दुराराध्यः स्वामी तुरमचलचित्ताः चित्तिभुजो
वयञ्च स्थूलेच्छाः सुमहति पदे बहमनसः ।
जरा देहे मृत्युर्हरति दयितं जीवितमिदं
सखे ! नान्यच्छ्रेयो जगति विदुषामत्र तपसः ॥ ७३ ॥
रम्यं हर्म्यतलं न किं वसतये आर्यं न गीयादिकं
किं वा प्राणसमासमागमसुखं नैवाधिकप्रीतये ।
किन्तु भ्रान्तपतङ्गपक्षपवनेश्यालीलदीपाद्दुर-
च्छायाचञ्चलमाकलय्य सकलं सन्तो वनान्तङ्गताः ॥ ७५ ॥
गिवाचनपद्धतिः ।

आसंसारं त्रिभुवनमिदं चिन्वतां तात ! तादृक्
नैवास्माकं नयनपदवीं श्रोत्रमार्गं गतो वा ।

दुराराध्य इति । स्वामी दुराराध्यः दुःसेव्यः, चित्तिभुजः राजानः
तुरमवत् चलं चपलं चित्तं येषां तादृशाः । वयञ्च सुमहति पदे बह
मानसं यैः तथोक्ताः अतएव स्थूलेच्छाः दुराकाङ्क्षा इत्यर्थः । देहे
जरा वाङ्मकं तिष्ठतीत्यर्थः, मृत्युः दयितं प्रियम् इदं जीवितं हरति ।
हे सखे ! अत्र जगति विदुषां तपसः तपश्चर्यायाः अन्वत् श्रेयः बहून्
न अस्तीति शेषः । गिवाचरिणीवृत्तम् ॥ ७३ ॥

रम्यमिति । रम्यं मनोहरं हर्म्यतलं वसतये वासाय किम् ?
गीयादिकं सङ्गीतादिकं न आर्यं किम् ? प्राणसमायाः कान्तावाः समा-
नमसुखं किं वा अधिकप्रीतये नैव ? अपि तु अधिकप्रीतये एवेत्यर्थः ।
किन्तु भ्रान्तस्य भ्रमतः पतङ्गस्य पक्षिणः पक्षपवनेन पक्षवातेन
व्यालोलः यो दीपाद्दुरः सुदृग्दीपः तस्य कायावत् चञ्चलं अश्वत्थारि-
सकलं वस्त्विति शेषः आकलय्य विविच्य सन्तः साधवः वनान्तं गताः
प्राप्ताः । काव्यलिङ्गमण्डहारः । शार्दूलकविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७५ ॥

आसंसारमिति । हे तात ! आसंसारम् आकरोति वापद इदं

योऽयं धत्ते विषयकरिणीगाठगूढाभिमाम-
 चीवस्वान्तःकरणकरिणः संयमालानखीलाम् ॥ ७६ ॥
 जीर्णा एव मनोरथाश्च हृदये यातश्च तद्यौवनं
 हस्ताङ्गेषु गुणाश्च बन्ध्यफलतां याता गुणत्रैविनि ।
 किं युक्तं सहसाभ्युपैति बलवान् कालः कृतान्तोऽक्षमी
 न ध्यातं मदनान्तकाङ्क्षियुगलं मुक्तेस्तु नान्या गतिः ॥ ७७ ॥
 महेश्वरे वा जगतामधीश्वरे जनार्दने वा जगदन्तरात्मनि ।
 न वसुतो मे प्रतिपत्तिरस्ति तथापि भक्तिस्तरुणेन्दुशेखरे ॥ ७८ ॥

त्विभुवनं चिन्मतां प्रकृत्याभिति वावत् नः अस्माकं नवनपटवीं दृष्टि-
 पथं श्रोत्रभागं वा गतः तादृक् पदार्थ इति शेषः नैव अस्तीति शेषः,
 तः अयं पदार्थः विषयकरिण्यां विषयहस्तिन्यां गाढः प्रबलः यः गूढः
 अभिमानः स्नेहः तेन जीवस्य भक्तस्य अन्तःकरणकरिणः मानस-
 हस्तिनः संयमे वन्दने आलानखीलांस्तन्मविभ्रमं धत्ते दधाति । मन्दा-
 क्रान्ताष्टमम् ॥ ७६ ॥

जीर्णा इति । हृदये मनसि मनोरथाः अभिवासाः जीर्णाः जरां
 गता एव न कामा भुक्ता इति भावः, तत् यौवनं यातश्च, हस्तं हृदे,
 गुणत्रैविनि गुणत्रयानामभावादित्यर्थः गुणाश्च विद्यादयश्च अङ्गेषु
 बन्ध्यफलतां नैष्कल्यमिति वावत् याताः प्राप्ताः । किं युक्तं कर्त्तव्य-
 मिदानोमिति शेषः ? बलवान् कालः जीवनकाल इत्यर्थः सहसा
 अभ्युपैति गच्छति, कृतान्तः संस्कारकः कालः अक्षमी अक्षयनः कालं
 अल्पमपि न प्रतीक्षते इति भावः । मदनान्तकस्य शम्भोः अङ्क्षियुगलं
 चरणादयं न ध्यातं न चिन्तितं, तं अतएव मुक्तेः निस्कारकं अन्त्या गतिः
 उपपाद्यः न अस्तीति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं दृष्टम् ॥ ७७ ॥

महेश्वरे इति । जगतामधीश्वरे महेश्वरे वा जगतामन्तरात्मनि
 अन्तरात्मनि जनार्दने नारायणे वा वसुतः वासुधी मे भक्त प्रतिपत्ति-

स्फुरत्स्फारज्योत्स्नाधवलिततले क्वापि पुलिने
सुखासीनाः शान्तध्वनिषु रजनीषु द्युसरितः ।
भवाभोगोन्मग्नाः शिवशिवशिवेत्युच्चवचसः
कदा गास्वामोऽन्तर्गतबहुलवाष्पाकुलदृशः ॥ ७६ ॥
वितीर्णं सर्वस्वे तरुणकरुणापूर्णं हृदया-
स्तरन्तः संसारं विरसपरिणामावधिगतम् ।
कदा पुष्पारस्थे परिगतशरच्चन्द्रकिरणा-
स्त्रियामा नेथामो हरचरणचित्तैकशरणाः ॥ ८० ॥

विशेषः भेदबुद्धिरिति यावत् नास्ति, तथापि अन्वयभेदत्वेऽपि
तरुणेन्दुशेखरे ननचन्द्रचूडे हरे भक्तिः मम अस्तीति शेषः हरभेदे-
देवमाराधयामोत्यर्थः । वंशस्थविलं वृत्तं, वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरा-
विति तल्लक्षणात् ॥ ७८ ॥

स्फुरदिति । कदा शान्तध्वनिषु निःशब्दास्तु रजनीषु स्फुरन्त्या
स्फारया मङ्गला ज्योत्स्नया धवलितं तलं यस्य तथाभूते द्युसरितः
नक्कायाः क्वापि पुलिने सैकते सुखासीनाः सुखोपविष्टाः भवाभोगात्
संसारप्रपञ्चात् उन्मग्नाः उत्तोर्णाः वयं अन्तर्गतेन बहुलेन प्रभूतेन
वाष्पेण आकुलदृशः समाच्छन्नदृश्यः शिवशिवशिवेति उच्चम् उच्चैः-
सरेण उच्चरितं वचो यैः तथाभूताः सन्तः गास्वामः गानं करिष्यामः ।
शिवशिरिणीवृत्तम् ॥ ७६ ॥

वितीर्णं इति । तरुणकरुणया प्रवक्ष्यमया आपूर्णं हृदयं त्रेषां
तथाभूताः अतिदयावन्तः इति यावत् सर्वस्वे सर्वस्मिन् धने वितीर्णं
अर्घ्यभ्यो दत्ते सति विरसः दुःखदः वः परिणामः अन्वुधिरिव दुस्तर-
त्वादिति भावः तद्वत् संसारं तरन्तः हरस्य चरणयोः चित्तमेव एकम्
अद्वितीयं शरणम् आश्रयो त्रेषां तादृशाः सन्तः पुष्पारस्थे विष्णु-

कदा वाराणस्याममरतटिनीरोधसि वसन्
 वसानः कौपीनं शिरसि निदधानोऽञ्जलिपुटम् ।
 अये गौरीनाथ ! त्रिपुरहर ! शम्भो ! त्रिनयन !
 प्रसीदेति क्रोशन्निमिषमिव नेषामि दिवसान् ॥ ८१ ॥
 स्नात्वा गाङ्गैः पयोभिः शुचिकुसुमफलैरर्चयित्वा विभो ! त्वां
 ध्येये ध्यानं निवेश्य क्षितिधरकुहरयावशय्यानिषस्यः ।
 आत्मारामः फलाशी गुरुवचनरतस्त्वत्प्रसादात् स्मरारे !
 दुःखं मोक्ष्ये कदाहं समकरचरणे पुंसि सेवासमुत्थम् ॥ ८२ ॥

कानने परिगतः परितः प्रसृतः शरच्चन्द्रस्य किरणो यासु तादृशीः
 त्रिवायाः रजनीः नेषामः अति वाहयिष्यामः । शिखरिणीष्टम् ॥ ८० ॥

कदेति । कदा कस्मिन् काले वाराणस्याम् अमरतटिन्याः
 गङ्गायाः रोधासि तीरे वसन् अधिनिष्ठन् कौपीनं वसानः आच्छादयन्
 शिरसि अञ्जलिपुटं निदधानः स्थापयन् अये गौरीनाथ ! त्रिपुरहर !
 शम्भो ! त्रिनयन ! प्रसीद प्रसन्नो भव इति क्रोशन् आञ्जपन् दिव-
 सान् निमिषमिष अल्पक्षणांमिव नेषामि यापयिष्यामि । शिखरिणी-
 ष्टम् ॥ ८१ ॥

स्नात्वेति । हे विभो ! हे स्मरारे ! मदनान्तक ! गाङ्गैः पयोभिः
 जलैः स्नात्वा शुचिभिः विशुद्धैः कुसुमफलैः त्वान् अर्चयित्वा ध्येये
 ध्यातव्ये त्वयीति शेषः ध्यानं निवेश्य गुरुवचनेषु रतः सम्मानितगुरु-
 वचन इति यावत् क्षितिधरस्य परितस्य कुहरे गुहायां यावशय्यायां
 शिवाशयने निषस्यः स्थितः फलाशी फलभोजी तथा आत्मना रमत
 इति तद्योक्तः सन् कदा तव प्रसादात् अहं समकरचरणे तुल्यहस्तपट-
 शाब्जिनि पुंसि मानये मानवस्येत्यर्थः अधिकरणविषय्या सप्रभो
 शिवाशयने दःखजनितं दुःखं कदा मोक्ष्ये त्वय्यामीत्यर्थः ॥ ८२ ॥

महोशय्या शय्या विपुलमुपधानं भुजलता
 वितानञ्चाकाशं व्यजनमनुकूलोऽयमनिलः ।
 स्फुरन् दीपश्चन्द्रो विरतिवनितासङ्गमुदितः
 सुखं शान्तः शैते मुनिरतनुभूतिर्नृप इव ॥ ८३ ॥

अवधूतचर्या ।

कौपीनं शतखण्डजर्जरतरं कस्या पुनस्तादृशी
 नैश्चिन्त्यं निरपेक्ष्यभैक्ष्यमशनं निद्रा श्मशाने वने ।
 स्वातन्त्र्येण निरङ्कुशं विहरणं स्वान्तं प्रशान्तं सदा
 स्वैर्यं योगमहोत्सवेऽपि च यदि त्रैलोक्यराज्येन किम् ॥ ८४ ॥

सङ्गीति । महोशय्या भूतबहूपं शयनस्थानं शय्या, भुजलता
 बाहुलता विपुलं महत उपधानं शिरोरक्षणस्थानम्, आकाशं वितानं
 चन्द्रातपः, अनुकूलः अयं अनिलः पवनः व्यजनम् । स्फुरन् विराजन्
 चन्द्रः दीपः, विरतिर्विषयनिवृत्तिरेव वनिता काला तस्याः बहूने मुदि तः
 अतनुर्महती भूतिरविभाटिर्बिद्धिः सम्यद् च यस्य तथाभूतः शान्तो
 मुनिः नृप इव राजेव सुखं शैते निद्राति । उपमाबह्वारः । शिख-
 रिणीदत्तम् ॥ ८३ ॥

कौपीनमिति । शतखण्डं शतच्छिद्रं जर्जरतरं सुजीर्णमित्यर्थः
 कौपीनं कन्या, पुनः तादृशी शतच्छिद्रा जर्जरतरा श्लेथ्यः, नैश्चिन्त्यं
 चिन्ताराहित्यं निरपेक्ष्यम् अपेक्षारहितं यथाहमिति यावत् भैक्ष्यं
 भिक्षाक्षम् अशनम् आहारः, श्मशाने वने अरण्ये च निद्रा शयन-
 विधिः, स्वातन्त्र्येण स्वच्छया निरङ्कुशं निर्बाधं विहरणं भ्रमणं,
 स्वान्तं मनः सदा सततं प्रशान्तं प्रसन्नम्, इत्थं योगमहोत्सवेऽपि
 यदि स्वैर्यं चित्तैवापत्रं वर्त्तते इति शेषः त्रैलोक्यराज्येन त्विभु-
 वनाधिपत्येन किम् ? न किमपि प्रयोजनमस्तीत्यर्थः । शार्दूल-
 विष्णोदितं दत्तम् ॥ ८४ ॥

भूः पर्यङ्को निजभुजलता कन्दुकः खं वितानं
दीपचन्द्री विरतिवनितालव्यसङ्गप्रमोदः ।
दिकान्ताभिः पवनचमरैर्वीज्यमानः समन्तात्
भिन्नुः श्रुते नृप इव भुवि त्यक्तसर्वसृष्टोऽपि ॥ ८५ ॥
ब्रह्माण्डो मण्डलीमात्रं को लोभोऽयं मनस्विनः ।
शफरीस्फुरिते नाब्धेः क्षुब्धता जातु जायते ॥ ८६ ॥
यदासीद्ज्ञानं क्षरतिमिरसंस्कारजनितं
तदा दृष्टं नारीमयमिदमशेषं जगदिति ।

भूरिति । भूः भूमित्वं पर्यङ्कः सृष्टा, निजभुजलता स्वबाहु-
लता कन्दुकम् उपधानं, खम् आकाशं वितानं चन्द्रातपः, चन्द्रः दीपः,
विरतिरेव वनिता कान्ता तस्याः सङ्गेन लव्यप्रमोदः प्राप्नोषः
समन्तात् सर्वतः दिग् एव कान्ताः नार्यः ताभिः पवना एव चमराः
तैः वीज्यमानः संवेद्यमान इति यावत् त्यक्ता सर्वेषु सृष्टा येन
तादृशोऽपि भिन्नुः भुवि पृथिव्यां नृप इव राजेव श्रुते निद्राति ।
मन्दाक्रान्तादृष्टम् ॥ ८५ ॥

ब्रह्माण्डमिति । ब्रह्माण्डं जगत् मण्डलीमात्रं प्रतिविम्बमात्रं
काव्योपममिति यावत्, मनस्विनः धीरस्य अत्र ब्रह्माण्डे काव्योपमे
अलीके इति भावः को लोभः ? नैवात्र लोभः सम्भवतीति भावः ।
शफरीणां स्फुरिते स्फुरथे सञ्चारे इति भावः नाब्धेः समुद्रस्य लोभः
विहारः जातु कदाचित् न जायते नैव भवतीत्यर्थः । ब्रह्माण्डविम्ब-
दर्शने मनस्विनां लोभः शफरीस्फुरथे अवेधः लोभ इवेति विम्ब-
प्रतिविम्बप्रतीतेर्दृष्टान्तावधारः । तदुक्तं दर्पथे, दृष्टान्तस्तु दर्पमस्य
वस्तुनः प्रतिविम्बनमिति । अतुष्टुष्टम् ॥ ८६ ॥

वदेति । यदा क्षरतिमिरसंस्कारस्य संस्कारेषु सञ्चारे-
रेष्वेत्यर्थः जनितम् अज्ञानं मोहः आसीत् तदा इदम् अशेषं जगत्

इदानीमस्माकं पटुतरविवेकाङ्गनजुषां
समीभूता दृष्टिस्त्रिभुवनमपि ब्रह्म मनुते ॥ ८७ ॥
रम्याश्चन्द्रमरोचयस्तृणवती रम्या वनान्तस्थली
रम्यं साधुसभासमागमसुखं काव्येषु रम्याः कथाः ।
क्रोपोपाहितवाक्प्रविन्दुतरलं रम्यं प्रियाया मुखं
सर्वं रम्यमनित्यतामधिगतं चित्ते न किञ्चित् पुनः ॥ ८८ ॥
भिचाशी जनमध्यसङ्गरहितः स्वायत्तचेष्टः सदा
दानादानविभिन्नवर्णरहितः कश्चित्तपस्वी स्थितः ।
रम्याकोशविशोर्णेजीर्णवसनैरास्यूतकन्याधरो
निर्माषी निरहङ्कृतिः शमसुधाभोगैकबद्धस्थः ॥ ८९ ॥

नारीमयमिति दृष्टम् । इदानीं पटुतरः तीक्ष्णतरः विवेक एव . अङ्गनं
तत् जुषन्ति सेवन्ते इति तपोक्लानाम् अस्माकं समीभूता सददर्शनी
दृष्टिः त्रिभुवनमपि ब्रह्म मनुते मन्वते, सर्वं ब्रह्ममयं जगदिति ज्ञानं
सङ्गातमिति भावः । शिखरिणीष्टतम् ॥ ८७ ॥

रम्या इति । चन्द्रमरोचयः शशिकरण्याः रम्याः मनोहराः, तृण-
वती वनान्तस्थली काननशीलप्रदेशः रम्या मनोहारिणी, साधूनां
सभा तस्याः समागमसुखं संसर्गसुखं रम्यं, काव्येषु कथाः काव्यविष-
यिण्य आलापा इत्यर्थः रम्याः मनोहाराः, क्रोपेन उपाहिताभिः जनि-
ताभिः वाक्प्रविन्दुभिः अशुभलक्षणैः तरलम् आकीर्णमिति सावत्
प्रियायाः सुखं रम्यं मनोह्रम् । पुनः किन्तु अनित्यताम् अधिगतं सर्वं
रम्यं वस्तु चित्ते मनसि न किञ्चित् किमपि न मन्वते इति शेषः ।
मार्दवविशोर्णितं दृष्टम् ॥ ८८ ॥

भिचाशीति । भिचाशी भैक्षभोजनः जनानां मध्ये सङ्गरहितः
जिःषङ्गः बदा आवृत्ता आधीना चेष्टा बद्ध तादृशः दानादानबोः
केनापि किञ्चिद्दाने किञ्चिद्दाने वेत्यर्थः विभिन्नेन वर्णेन रहितः

मातर्मेदिनि ! तात मारुत ! सखे ज्योतिः ! स्वबन्धो जल !

भ्रातर्व्योम ! निबद्ध एष भवतामघे प्रणामाञ्जलिः ।

युष्मत्सङ्गवशोपजातसुकृतोद्रेकस्फुरन्निर्मल-

ज्वालापास्तसमस्तमोहमहिमा लीये परे ब्रह्मणि ॥ ८० ॥

स्वादिष्टं मधुनो घृताञ्च रसवद्यत् प्रस्रवत्यक्षरं

दैवीवागमृतात्मनो रसवतस्तेनैव तृप्ता वयम् ।

कुक्षी यावदिमे भवन्ति घृतये भिक्षाहृताः शक्तवः

तावहास्यकृतार्जनैर्नहि धनैर्ब्रून्ति समीहामहे ॥ ८१ ॥

बाम्बाभयोर्विकृतचित्त इत्यर्थः रथ्यसु पयिषु आकीर्णैः परित्यक्तै-
रिति यावत् विशीर्णैः क्षिप्तैः जीर्णैः निःसारैरित्यर्थः बहूनाः आस्तु ता
वा बन्धा तस्या धरः निर्माणः सम्माननिष्कृष्टः निरहङ्कृतिरह-
ङ्काररहितः यम एव सुधा तस्याः भोगे आस्वादे एकं केषलं बद्धा
शृङ्गा येन तथाभूतः कश्चित् विरह इत्यर्थः तपस्वी स्थितः । शार्दूल-
विक्रोडितं वृत्तम् ॥ ८८ ॥

मातरिति । हे मातः मेदिनि ! पृथिवि ! तात पितः मारुत !
पावो ! सखे ! ज्योतिः ! हे स्वबन्धो जल ! हे भ्रातः व्योम
आकाश ! भवतां पञ्चानां भूतानामिति भावः अघो एषः प्रणामा-
ञ्जलिः निबद्धः रचितः कृताञ्जलिर्युष्मान् प्रणमामीत्यर्थः । युष्माकं
सङ्गवशेन संघर्षहेतुना उपजातं सञ्जितं यत् सुकृतं पुण्यं तस्य य
उद्रेकः उदयः तस्य स्फुरन्त्या निर्मलया ज्वालाया अपास्तः विनष्टः
समस्तः मोहस्य महिमा यस्य तादृशोऽहं परे ब्रह्मणि परमात्मनि
लीये वयं गच्छामि । शार्दूलविक्रोडितं वृत्तम् ॥ ८० ॥

स्वादिष्टमिति । मधुनः युवाञ्च स्वादिष्टम् अधिक्त्वाद् रसवत्
सुरसं रसवतः सरसात् दैवीवागमृतात्मनः सकाशात् यत् अक्षरम्
अक्षररूपं प्रकल्पति प्रकरोतति वयं तेनैव अक्षरेण तृप्तिं गताः ।

निवृत्ता भोगेच्छा पुरुषबहुमानो विगलितः
समानाः स्वर्याताः सपदि सुहृदो जीवितसमाः ।
शनैर्यच्छ्रुत्यानं घनतिमिररुहे च नयने
अहो भ्रष्टः कायस्तदपि मरषोपायचकितः ॥ ८२ ॥
हिंसाशून्यमयत्नलभ्यमशनं वायुः कृतो वेधसा
आलानां पशवस्तृणाद्गुरभुजः पुष्टाः स्वलोशाशिनः ।
संसाराश्वलङ्घनक्षमधिवां वृत्तिः कृता सा नृणां
यामन्वेषयतां प्रयान्ति सहसा सर्वे समाप्तिं गुणाः ॥ ८३ ॥

अतः कुञ्चो जठरे इमे भिक्षया आहृताः बन्धाः शक्तवः वावत् घृतवे
सन्तोषाय भवन्ति, तावत् दास्येन सेवया कृतम् अजनं येषां तैः धनैः
वृत्तिं जीविकां न हि बन्धीहामहे नैव चेष्टामहे । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ८१ ॥

निवृत्ता इति । भोगेच्छा भोगवासना निवृत्ता, पुरुषोऽबभिवि
बहुमानः विगलितः, समानाः समवयसः जीवितसमाः प्राणसमाः
सुहृदः सपदि सहसा स्वर्याताः कृता इति शेषः, शनैः मन्दं मन्दं
यच्छ्रा यच्छ्रवणम्नेन उत्थानं, नयने घनतिमिरेश निविडान्धकारेश
रुहे दर्शनशक्तिहीने इति भावः । अहो आश्चर्यं भ्रष्टः नष्टः
तदपि एतादृशवस्त्राद्यमपि मरषोपायात् मरषसाधनात् रोमादे-
रिति भावः चकितः शङ्कितः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ८२ ॥

हिंसेति । वेधसा ब्रह्मणा व्यालानां सर्पाणां वायुः हिंसा-
शून्यमयत्नलभ्यम् अशनम् आहारः कृतः । पशवस्तृणाद्गुरभुजः
स्वलोशाशिनः वनभूमिशयनाः पुष्टाः वृद्धिं गताः । संसार एव
अश्ववः तस्य बङ्घने क्षमा धीः येषां तादृशानां नृणां सा वृत्तिर्जीविका
कृता, वां वृत्तिम् अन्वेषयतां नृणां सर्वे गुणाः सहसा समाप्तिं
प्रयान्ति गच्छन्ति सर्वगुणक्षयो भवतीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ ८३ ॥

कथः काणः खञ्जः श्रवणरहितः पुच्छविकलो

ब्रषी पूयक्लिन्नः क्लमिकुलशतैरावृततनुः ।

क्षुधाचामो जीर्णः बहुलकपालादितगलः

शुनीमन्वेति श्वा हतमपि निहन्त्येव मदनः ॥ ८४ ॥

ऋत्पिण्डो जलरेखया बलयितः सर्वोऽप्ययं नन्वणुः

स्वीकृत्य तमेव संयुगशतैरात्रां गणाः भुञ्जते ।

दह्यन्ते ददतोऽथवा किमपरे क्षुद्रा दरिद्रा भृशं

धिग्धिक् कापुरुषाधमान् धनलवं तेभ्योऽपि वाञ्छन्ति ये ८५

कथ इति । कथः क्षीणः काणः दृष्टिहीनः खञ्जः श्रवणहीनः
श्रवणरहितः कर्णेन्द्रियवर्जितः पुच्छविकलः बाहू रहीनः ब्रषी क्षत-
देहः पूयक्लिन्नः गतपूयः क्लमिकुलशतैः क्षुद्रबीटसङ्घैः आवृततनुः
आचितकलेवरः क्षुधया चामः दुर्बलः जीर्णः स्वविरः बहुलेन
कपालेन अदितः आहतः गलो वल्ल तथाभूतः श्वा कुक्कुरः शुनी
कुक्कुरोन् अन्वेति अतुसरति, तथाहि मदनः कामः हतमपि
निहन्त्येव नाशयत्येव । सामान्येन विशेषसमर्धनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ।
शिशिरबीटतम् ॥ ८४ ॥

ऋत्पिण्ड इति । सर्वोऽपि अयं ऋत्पिण्डः जलरेखया बलय-
यितः वेदितः बहुद्रवेदितता पृथिवीति भावः अणुः क्षुद्रः ननु
अतितुच्छ एवेत्यर्थः । रात्रां गणाः नृपतयः संयुगशतैः संयामशतैः
तमेव ऋत्पिण्डं स्वीकृत्य अन्नमात्कृत्य भुञ्जते । ददतः एतदिति
श्रेयः कनाः दह्यन्ते क्लेशमनुभवन्तीत्यर्थः कर्मकर्त्तरि चट् । अथ
सामान्यस्य ऋत्पिण्डस्य दाने लोकाः नितरामात्तां भवन्तीति भावः ।
अथवा अपदे भृशं क्षुद्रा दरिद्राः किम् ? किं वक्तव्यं क्षुद्राणां
दरिद्राणामिति भावः ये तेभ्योऽपि दाने कष्टमनुभवदुभ्योऽपि धनलवं
क्षुद्रकिञ्चिद्वनं वाञ्छन्ति तान् कापुरुषाधमान् धिक् धिक् पुनः पुनः

ददतु ददतु गालीर्गालिमन्तो भवन्तः

वयमपि तदभावाद्गालिदानेऽसमर्थाः ।

जगति विदितमेतद्दीयते विद्यमानं

न हि शशकविषाणं कोऽपि कस्मै ददाति ॥ ८६ ॥

पुरा विद्वत्तासीदमलिनधियां क्लेशहतये

गता कालेनासौ विषयसुखसिद्धौ विषयिणाम् ।

इदानीं सम्प्रेक्ष्य क्षितिलवभुजः शास्त्रविमुखान्

अहो कष्टं सापि प्रतिदिनमधोऽधः प्रविशति ॥ ८७ ॥

निन्दाभीत्यर्थः । भिङ्ग्निर्भङ्गननिन्दयोरित्यमरः । शार्दूलविष्क्रीडितं
दत्तम् ॥ ८५ ॥

इदस्विति । गाबिमन्तः कटुवादिनः भवन्तः गाबोः ददतु ददतु
दुर्वाक्रानि वदन्तु वदन्वित्यर्थः । वयमपि वदन्तु तदभावात् गाबि-
मन्ताभावात् गाबिदाने असमर्थाः गाबोः न इत्य् इत्यर्थः । जनति
पृथिव्याम् एतत् विदितं ज्ञातं सर्वैर्जनैरिति शेषः यत् विद्यमानं वस्तु
दीयते न तु अविद्यमानमिति भावः ततश्च गाबिवचनस्याविद्यमान-
त्वात् तद्दानं दुर्भवेति भावः, कोऽपि जनः कस्मै अपि शशकविषाणं
शशकं न हि ददाति दातुं नैव शक्नोतीत्यर्थः तस्याभावाद्दि-
दि भावः । गाबिनीदत्तम् ॥ ८६ ॥

पुरेति । पुरा पूर्वम् अमलिनधियां निर्मलमतीनां क्लेशहतये
क्लेशनाशाय विद्वत्ता पाण्डित्यम् आसीत् विद्यामेव क्लेशनाशिनीं
पूर्वं अमन्यन्तेत्यर्थः, कालेन असौ विद्वत्ता विद्या विषयिणां विषयसुख-
रतानां तेषां जनानां विषयसुखस्य सिद्धौ विद्यार्थं गता
क्षिता, विषयसुखाद्यमेव न तु आध्यात्मिकादितापत्रयनाशार्थं
विद्यामिदानीं जना उपार्जयन्तीति भावः । इदानीं क्षितिलवभुजः
क्षुद्रभूपाकान् शास्त्रविमुखान् अनक्षितयास्त्रानित्यर्थः सम्प्रेक्ष्य इहा
सापि अर्थकरो विद्यापि प्रतिदिनम् अधः अधः प्रविशति नक्षति ।

स जातः कोऽप्यासीन्नदनरिपुणा मूर्ध्नि धवलं
 कपालं यस्वीञ्चैर्विनिहितमलङ्कारविधये ।
 नृभिः प्राणत्राणप्रवणमतिभिः कैश्चिद्धुना
 नमद्भिः कः पुंसामयमतुलदर्पञ्जरभरः ॥ ६८ ॥
 यदा किञ्चिज्ज्ञोऽहं द्विप इव मदान्धः समभवं
 तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवदवलिप्तं मम मनः ।
 यदा किञ्चित् किञ्चिद्गुरुजनसकाशादधिगतं
 तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगतः ॥ ६९ ॥

अहो इति खेदे कष्टम् अतिचोभविषयमेतदिति भावः । शिखरिणी-
 वृत्तम् ॥ ६७ ॥

स इति । नदनरिपुणा हरेण अलङ्कारविधये शोभार्थं यस्य
 मूर्ध्नि शिरसि अङ्गैः धवलम् अतिशुभ्रं कपालं विनिहितं दत्तं यद्गु-
 रासक्तमनसो हि कपालं शिरसि निधाय पश्यन्तीति भावः, स
 कोऽपि जातः आसीत् तस्यैव जन्म सफलमिति भावः । अद्धुना
 प्राणानां त्राणे रक्षणे प्रवणा मतिर्येषां तादृशैः अतएव नमद्भिः
 प्रसूतैः कैश्चित् नृभिः मानवैर्हेतुभिरित्यर्थः पुंसाम् अयम् अतुलो
 महान् दर्पञ्जरस्य नवजनितसन्नापस्य भरः अतिशयः कः ? नराः
 प्राणत्राणार्थं सविनयं वान् वाचन्ते ते निव्वरामभिमानिनो भवन्तीति
 भावः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ६८ ॥

अदेति । यदाहं किञ्चिज्ज्ञः अत्किञ्चिज्ज्ञानसम्पन्नः, तदा
 मदान्धः मदमत्तः द्विप इव हृत्कीव समभवम् । तदा सर्वज्ञः अस्मि
 इति धियेति शेषः सम मनः अविचिप्तं गर्वितम् अभवत् । ततश्च यदा
 गुरुजनसकाशात् किञ्चित् किञ्चित् अधिगतं शिक्षितमित्यर्थः तदा
 मूर्खः अस्मीति मे मम मदः ज्वर इव व्यपगतः विनष्टः । शिखरिणी-
 वृत्तम् ॥ ६९ ॥

माने ज्ञाधिनि खण्डिते च वसुनि व्यर्थे प्रयातेऽधिनि
क्षीणे वन्मुजने मते परिजने नष्टे शनैर्यौवने ।

युक्तं केवलमेतदेव सुधियां यज्जङ्गुकन्यापयः-

पूतग्रावगिरीन्द्रकन्दरदरीकुञ्जे निवासः क्वचित् ॥१००॥

इति श्रीभर्तृहरिविरचितं वैराग्यशतकं समाप्तम् ।

माने इति । ज्ञाधिनि गौरवशालिनि माने खण्डिते हीने
इत्यर्थः, व्यर्थे निरर्थके वसुनि धने अधिनि याचके प्रयाते अधि-
साङ्गते इति भावः, वन्मुजने सितवर्गे क्षीणे क्षयं गते, परिजने पुत्र-
कलत्रादौ गते विनष्टे, शनैः क्रमेण यौवने नष्टे मलिते सति, सुधियां
सुविद्वानां एतदेव केवलं युक्तम् अचितं यत् क्वचित् जङ्गुकन्यायाः
गङ्गायाः पयसा जलेन पूताः पायित्कीकृताः स्यावाणः शिखाः यस्तु
तथाभूतस्य गिरीन्द्रस्य हिमवतः कन्दरदरीकुञ्जे गुहायां गङ्गारवति-
कानने वा निवासः अवस्थानम् । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ॥ १०० ॥

इति वि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण

विरचिता वैराग्यशतकव्याख्या समाप्ता ।

सूर्यशतकम् ।

रश्मिवर्षनम् ।

जम्भारतीभकुम्भोद्भवमिव दधतः सान्द्रसिन्दूररेणुं
 रक्ताः सक्तैरिवीघैरुदयगिरितटीधातुधाराद्रवस्य ।
 आयाग्या तुल्यकालं कमलवनरुचेवावृणा वो विभूत्यै
 भूयासुर्भासयन्ती भुवनमभिनवा भानवो भानवीयाः ॥ १ ॥
 भक्तिप्रद्वाय दातुं सुकुलपुटकुटीकोटरक्रोडस्त्रीनां
 लक्ष्मीमाकर्णुकामा इव कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये ।

अश्वेति । जम्भस्य दैत्वविशेषस्य अरातिः शम्भुरिन्द्रः तस्य इभः
 इक्ष्णी ऐरावत इत्यर्थः तस्य कुम्भोद्भवं कुम्भजं सान्द्रं वनं सिन्दूररेणुं
 सिन्दूररजः दधतः इव धारयन्त इव उदयगिरेरुदवाचवस्य तटीषु
 प्रान्तेषु वा धातूनां गैरिकादीनां धारा अेषिः तस्याः इवस्य निष्ठा-
 वस्य षोषैः समूहैः सक्तैः संबन्धैरिव रक्ताः रक्तवर्णाः तुल्यकालं वस-
 न्वासु उदयवस्यभावात्तत्त्वर्थः आयाग्या आगच्छत्या स्फुरन्त्येति
 यावत् कमलवनरुचेव पद्मवनकान्येव व्यख्याः रक्ताः भुवनं जगत्
 भासयन्तः प्रकाशयन्तः अभिनवाः भानवीयाः सौराः भानवः किरणाः
 वः युष्माकं विभूत्यै भूयासुः भवाम्बल्यर्थः । अग्वराष्टतमस्मिन्
 सन्दर्भे । अश्वेयानां त्वेष्व त्विसुनिसतिद्युता अश्वया कीर्त्तितेवमिति
 तद्व्यख्यात् । अत्र चतुर्थपादे एकस्य भकारस्य असकत् साम्यात् नववो-
 आनेकधा असकत् साम्याद् दृश्यतुमाषोऽवधारः । तदुक्तं दत्तये ।
 अनेकस्यैकधा साम्यसकदाप्यनेकधा । एकस्य सकदप्येव दृश्यतुमाष
 इत्यते इति ॥ १ ॥

अश्वेति । ये भक्तिप्रद्वाय भक्तिप्रथताय सुकुलपुटं सुकुलावरणम्

कालाकारान्धकाराननपतितजंगलाध्वसध्वंसकल्याः
 कल्याणं वः क्रियासुः किसलयरुचयस्ते करा भास्करस्य ॥२॥
 गर्भेष्वभोरुहाणां शिखरिषु च शितायेषु तुल्यं पतन्तः
 प्रारम्भे वासरस्य व्युपरतिसमये चैकरूपास्तथैव ।
 निष्पर्यायं पतन्तस्त्रिभवनभवनप्राङ्गणे पान्तु युष्मान्
 उष्माणं सन्तताध्वन्नमजमिव भृशं विभ्रतो ब्रध्नपादाः ॥३॥
 प्रभ्रश्यत्युत्तरीयत्विति तमसि समुद्दीप्य वीतावृतीन् प्राग्
 जन्तूस्तन्तून् यथा यानतनु वितनुते तिरमग्रीचिर्मरीचीन् ।

एव कुटी कुट्टम्हं तस्याः कोटरस्य अन्तरस्य शोडे उत्पङ्के जीनां
 स्थितामिति भावः लक्ष्मीं त्रियं दातुम् आकृष्टं पङ्कितं कामो येषां
 तथाभूता इव कमलानां वनस्य उद्घाटनं कुर्वते कमलवनं विकाशय-
 नीति भावः, कालाकाराः कल्याणार्थाः ये अन्धकाराः तेषाम् आननेषु
 सुखेषु पतितस्य जगतः यत् साध्वसं भोतिः, भोतिर्भीः साध्वसं भव-
 मित्यमरः । तस्य ध्वरे खण्डने कल्याः अमाः शक्ता इति यावत्
 किसलयरुचयः नवपञ्चवप्रभाः ते प्रसिद्धाः भास्करस्य सूर्यस्य कराः
 मयूखाः वः युष्माकं कल्याणं मङ्गलं क्रियासुः कुर्वन्वित्यर्थः ॥ २ ॥

गर्भेष्विति । अमोरुहाणां कमलानां गर्भेषु मध्येषु शिखरिषु
 पर्वतेषु च शितं तीक्ष्णम् अप्रं येषां तादृशाः ये इषवः शराः तत्तुल्यं
 यथा तथा पतन्तः वासरस्य दिवसस्य प्रारम्भे व्युपरतिव्रमये अवदान-
 समये च तथैव रूकरूपाः तुल्यवर्णाः रक्ता इति भावः त्रिभवनमिव
 भवनं गृहं तस्य प्राङ्गणे उत्तरे निष्पर्यायम् अन्नं यथा तथा पतन्तः
 सन्तः अविच्छिन्नः यः अध्वन्नमः तस्मात् जायते इति तथोक्तमिव
 भ्रमम् अत्यर्थम् उष्माणम् उष्माणं विभ्रतः धारयन्तः ब्रध्नस्य सूर्यस्य
 पादाः रश्मयः युष्मान् पान्तु रक्षन्तु ॥ २ ॥

प्रभ्रश्यतीति । तिरमरोचिः तीक्ष्णरश्मिः सूर्यः प्राक् पूर्वं अक्षं

ते सान्द्रीभूय सद्यः क्रमविशदं दशाशादशालीविशालं
 शश्वत्सम्पाद्यन्तोऽम्बरममलमलं मङ्गलं वो दिशन्तु ॥ ४ ॥
 न्यक्कुर्वन्नोषधीशे मुषितरुचि शुचेवौषधीः प्रोषिताभा
 भास्वदुग्रावोद्गतेन प्रथममिव कृताभ्युदुगतिः पावकेन ।
 पक्षच्छेदव्रणासृक्सुत इव दृषदो दर्शयन् प्रातरद्रेः
 प्राताम्नस्तीव्रभानोरनभिमतनुदे स्ताङ्गभस्त्युद्गमो वः ॥ ५ ॥

उदयमात्र एतेष्वेवः उत्तरीयत्वेषि लोकाणाम् उत्तरीयवसनमिवाचर-
 तीति यावत् तमहि तिमिरे प्रभ्रश्यति विगच्छति सति वीताष्टतीन्
 आवरणमून्याम् उत्तरीयज्ञोनानिति भावः जन्तून् प्राणितः ससु-
 द्वीक्ष्य दृष्ट्वा तन्तून् यथा सूत्राणीव यान् मरीचीन् मयूखान् अतस्तु
 अधिकं यथा तथा वितस्तुते विस्तारयति प्राणिनामावरणार्थमिति
 भावः । ते मरीचयः सद्यः क्षणेनैव सान्द्रीभूय प्रनोभूय क्रमेण विश-
 टानां प्रकटानां दशानाम् आशानाम् दिशां दशभिः आलोभिर्विभागै-
 विशालम् विस्तीर्यम् अम्बरम् आकाशम् अमलं निर्मलं मनुज्ज्वलमित्यर्थः
 सम्पाद्यन्तः सन्तः शश्वत् सततं वः युष्माकं मङ्गलम् अलम् अतिशयेन
 दिशन्तु विदधत । अत्र तृतीयचतुर्थयोः पादयोर्द्वित्यनुपासः ॥ ४ ॥

न्यगिति । ओषधीशे चन्द्रे मुषितरुचि अघृतकरणे सति
 शुचेव शोकेनेव पतिवियोगादिति भावः प्रोषिताभाः निष्प्रभा इत्यर्थः
 ओषधीः तृणज्योतिर्लताः याचन्दोदये ज्वलन्तीति भावः । न्यक्कुर्वन्
 अवमानयन्नित्यर्थः भास्वदुग्रावः सूर्यकान्तात् उद्गतेन पावकेन अग्निना
 प्रथमम् आदावेव कृता अभ्युद्गतिः अभिनन्दनमिति भावः यद्य तयोक्त
 इव प्रातः प्रातःकाले अद्भ्यः पर्वतस्य दृषदः शिलाः पक्षयोः छेदेन
 यो व्रणः क्षतं तस्मात् यानि अस्त्रि रक्तानि निर्गच्छितानीति भावः
 तानि ज्वलन्तीति तथाविधाः दर्शयन् आताम्रः अतिरक्तः तीव्रभानोः
 सूर्यस्य गभस्तीनाम् उद्गमः प्रकाशः वः युष्माकम् अनभिमतनुदे अम-
 लमनायाव स्तात् भवतु ॥ ५ ॥

शीर्षाणाञ्छिपाशीन् घृषिभिरपघनैर्घर्घराव्यक्तघोषान्
 दीर्घाघ्रातानघौघैः पुनरपि घटयत्येक उल्लाघयन् यः ।
 घर्मांशोस्तस्य वोऽन्तर्द्विगुणघनघृणानिघ्ननिर्विघ्नहृत्तेः
 दत्तार्घाः सिद्धसङ्घैर्विदधतु घृष्यः शीघ्रमङ्घोविघातम् ॥ ६ ॥
 बिभ्राणा वामनत्वं प्रथममथ तथैवांशवः प्रांशवो वः
 क्रान्ताकाशान्तरालास्तदनु दश पूरयन्तस्ततोऽपि ।
 ध्वान्तादाच्छिद्य देवद्विष इव बलितो विश्वमाश्वश्रुवानाः
 कृच्छ्राण्युच्छ्रायहेलावहसितहरयो हारिदखा हरन्तु ॥ ७ ॥

शीर्षेति । य एकः शीर्षाः क्षयं गताः प्राथं नासिका अङ्घ्रौ
 चरन्तौ पाशो हस्तौ च येषां तान् घर्घराः अव्यक्ताः अस्फुटाः घोषाः
 स्ररा येषां तथोक्तान् अघौघैः पापबभूवैः दीर्घम् आयतं यथा तथा
 आघ्रातान् आक्रान्तानित्यर्थः जनानिति शेषः, अपघनैः मेघावरण-
 मून्यैः घृषिभिः किरणैः उल्लाघयन् निरुजान् कुर्वन्, उल्लाघो निरुज
 इति वैयाकरणः । पुनरपि घटयति स्वस्थान् करोतीत्यर्थः अन्त-
 र्द्विगुणा घना सान्द्रा या घृष्य दया तस्याः निम्ना अधोना दयाङ्घ्रौति
 यावत् निर्विघ्ना निरन्तराया घृतिवर्त्तनं यस्य तथाभूतस्य तस्य घर्मांशोः
 सूर्यस्य सिद्धसङ्घैः देवयोनिविशेषनिचयैः योगिघृन्दैर्वा दत्तम् अर्घ्यं
 येभ्यः तादृशाः घृष्यः किरणाः शीघ्रम् अङ्घोविघातं दुरितक्षयं विद-
 धतु कुर्वन्तु ॥ ६ ॥

बिभ्राणा इति । प्रथमं वामनत्वं बिभ्राणाः स्वल्पा इति भावः,
 अथ अनन्तरं क्रमेणेति भावः प्रांशवः उच्चताः, तथैव तदनु तदनन्तरं
 क्रान्तम् आकाशस्य अन्तरालं मध्यं यैः तथाविधाः, ततोऽपि तदनन्तर-
 मपि दश दशः पूरयन्तः आच्छादयन्तः विश्वं जगत् देवद्विषः असु-
 रात् बलितः बलिदैत्यादिव ध्वान्तात् अन्वकारात् आच्छिद्य आहृत्य
 आशु शीघ्रं अश्रुवानाः व्याश्रुवानाः उच्छ्रावस्य औत्सवस्य हेलाया

उद्गाढेनारुषिणा विदधति बहुलं येऽरुषस्यारुषत्वं
 मूर्धाद्भूतो खलीनक्षतरुधिररुचो ये रथाश्वाननेषु ।
 शैलानां शिखरत्वं श्रितशिखरिशिखास्तन्वते ये दिशन्तु
 प्रेङ्गन्तः खे खरांशोः खचितदिनमुखास्ते मयूखाः सुखं वः ॥८॥
 दत्तानन्दाः प्रजानां समुचितसमयाकृष्टसृष्टैः पयोभिः
 पूर्वाह्ने विप्रकोर्षां दिशि दिशि विरमत्यङ्घ्रि संहारभाजः ।
 दीर्घांशोर्दीर्घदुःखप्रभवभयोदन्वदुत्तारनावो
 गावो वः पावनास्ताः परमपरिमितां प्रीतिमुत्पादयन्तु ॥९॥

अवहृषिताः हरयः अश्वः यैः तथाभूताः हारिदश्वः हरिदश्वस्य
 सूर्यस्य इमे इति हारिदश्वः सौरा इत्यर्थः अंशवः किराः
 कर्णाणि क्लेशान् हरन्तु नाशयन्तु । उपमाउद्धारः ॥ ७ ॥

उद्गाढेनेति । ये उद्गाढेन उत्कटेन अरुषिणा बौद्धित्वेन
 अरुषस्य सौरसारथेः बहुलम् अत्यन्तम् अरुषत्वं रक्तत्वं विदधति जन-
 यति, ये रथस्य सूर्यरथस्य अश्वानाम् अश्वानेषु मूर्धां शिरसाम्
 उद्भूतो उद्भवने खलीनक्षतेषु कविकाजनितमेषु रुधिरस्येव रुक्-
 प्रभा वेषां तथाभूताः, ये श्रिताः आक्रान्ताः शिखरिणां पर्वतानां
 शिखाः यैः तथाभूताः, सन्तः शैलानां पर्वतानां शिखरत्वं शिरोभूष-
 नत्वं तन्वते विस्तारयन्ति खे आकाशे प्रेङ्गन्तः स्फुरन्तः खचितं
 अखङ्कृतं दिनसुखं दिवसारम्भः यैः तादृशाः खरांशोः तीग्नारम्भोः ते
 मयूखाः वः युष्माकं सुखं दिशन्तु ददतु ॥ ८ ॥

दत्तानन्दा इति । समुचिते समये तथासमये इति यावत् आक-
 टानि आहृतानि सञ्चितानीति यावत् ततश्च सृष्टानि तैः पयोभि-
 र्जलेः प्रजानां जनानां दत्तानन्दाः आनन्ददायिनः, आदित्याज्जायते
 वृष्टिर्दृष्टेरङ्गं ततः प्रजा इति शास्त्रात् । पूर्वाह्ने प्रातः काले दिशि
 दिशि विप्रकोर्षाः विच्छिन्नाः, अङ्घ्रि दिवसे विरमति अपगच्छति इति

बन्धध्वंसैकहेतुं शिरसि नतिवशावडसन्ध्याञ्जलीनां
 लोकानां ये प्रबोधं विदधति विपुलाभोजवण्डाशयेव ।
 ते युष्माकं स्वचित्तप्रथितपृथुतरप्रार्थनाकल्पवृक्षाः
 कल्पन्तां निर्विकल्पं दिनकरकिरणाः केतवः कल्पवृक्ष ॥ १० ॥
 धीरैरायोधनायापदि सपदि करालम्बभूताः प्रपाते
 तस्वालीकैकदीपास्त्रिदिवपतिपुरः प्रस्थितौ वीथ्य एव ।

संसारमाजः सङ्कल्प इति यावत् दीर्घांगोः सूर्यस्य दीर्घात् दुःखात्
 प्रभवतीति तथोक्तं यत् भयं तदेव उदन्वान् ससङ्गः तस्मात् उत्तारे
 नापः तरण्यः पावनाः पयित्वहेतवः ताः प्रविद्धाः गावः किरणाः,
 स्वर्गेषुपशुशाम्वस्त्रदिङ्नेत्रदृष्टिभूजले । बध्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि
 गौरित्त्वमरः । वः युष्माकं परम् अतोव अपरिमितां प्रीतिम् उत्पाद-
 यन्तु जनयन्तु ॥ ९ ॥

बन्धेति । ये विपुलं महत् यत् अन्धोजपबन्धं कमबसकुलं तस्य
 व्याशयेव बाधेनेवेति भावः शिरसि नतिवशेन प्रणामवशात् व्यावडः
 रणितः सन्ध्यायाम् अञ्जलिर्यैः तेषां लोकानां बन्धध्वंसस्य संसार-
 बन्धननिराकरणस्य हेतुं साधनं प्रबोधं जागरणं ज्ञानञ्च विदधति
 जनयन्ति, स्वस्य चित्ते प्रथिता विकृता पृथुतरा महती या प्रार्थना
 कामना तस्याः कल्पवृक्षाः पूरका इति भावः कल्पवृक्ष पापस्य केतवः
 उत्पातपक्षविशेषाः संसारका इति भावः ते दिनकरस्य किरणाः
 युष्माकं निर्विकल्पं निःसंशयं ज्ञानमिति शेषः कल्पन्तां विदधत इति
 यावत् ॥ १० ॥

धीरैरिति । धीरैः विद्वङ्गिरायोधनाव संप्रामाय आपदि
 प्रपाते सपदि भट्टेति करालम्बभूताः कृत्वाबन्धनभूताः अस्त्रभूता
 इति भावः धीरैः सह विद्याविगादे भगवद्गुरुर्भरद्भिन्नसादे ज्ञान-
 चक्षुषः सहद्वादिति भावः । तत्पक्ष विद्यादिपक्षविशेषात्तदस्य

निर्वाणोद्योगियोगिप्रशमनिजतनुद्वारि वेत्नायमाणा-
 स्त्रायन्तां तीव्रभानोर्दिवसमुखसुखा रश्मयः कल्पषादः ॥११॥
 प्राचि प्रागाचरन्त्योऽनतिचिरमचले चारुचूडामणित्वं
 कुञ्चन्त्यो रोचनाम्बु प्रचुरमिव दिशामुच्चकैरर्चनाय ।
 चाटूकैश्चक्रनाम्नां चतुरमविचलैर्लोचनैरर्थ्यमानाः
 चेष्टन्तां चिन्तितानामुचितमचरमाचण्डरोचीरुची वः ॥१२॥
 एकं ज्योतिर्दृशौ द्वे त्रिजगति गदितान्यजजास्यैश्चतुर्भि-
 र्भूतानां पञ्चमं यान्यलमृतुषु तथा षट्सु नानाविधानि ।

आलोके दर्शने एकदीपाः अद्वितीयप्रदीपाः त्रिद्विपतिपुरः स्वर्गनग-
 रस्य प्रस्थितौ प्रस्थाने वीथ्य एव पन्थान एव निर्वाणेषु सुक्तौ उद्यो-
 गिनः ये योगिनः तेषां प्रशमः प्रशान्तिरेव निजा तनुः तस्या द्वारि
 वेत्नायमाणाः विघ्ननिवारणार्थं दौवारिकहस्तधृतदण्डवदाचरन्त इति
 भावः तीव्रभानोः सूर्यस्य दिवसमुखे प्रातःकाले सुखाः सुखजनकाः
 रश्मयः किरणाः वः युञ्जान् कल्पषात् षापात् त्रायन्तां रञ्जन्तु ॥११॥

प्राचीति । प्राक् प्रथमं प्राचि अचले पूर्वपर्वते उदयाचले इति
 यावत् अनतिचिरं तत्क्षणादिति यावत् चारुचूडामणित्वं मनो-
 हरशिरोरत्नवत्त्वम् आचरन्त्यः सम्पादयन्त्यः दिशाम् उच्चकैरतिशयेन
 अर्चनाय पूजनाय प्रचुरं समधिकं रोचनाम्बु मोरोचनारश्मिव
 कुञ्चन्त्यः क्षिपन्त्यः चक्रनाम्नां चक्रवाकानां रात्रिविरहेण क्लान्ता-
 नानिति भावः चाटूकैः प्रियोकृष्ण सुतिष्ठिति भावः उत्कैः उत्-
 सुकैः अविचलैः धीरैः बोधनैः नेत्रैः चतुरं सुभवं यथा तथा अर्थ्य-
 मानाः अचरमाः नवाः अण्डरोचिषः सूर्यस्य रुचः मयूखाः वः
 युञ्जाकं चिन्तितानाम् अभिलषितानाम् उचितं चेष्टनाम् अभिलषित-
 तम् पूरयन्तित्यर्थः ॥ १२ ॥

एकमिति । वानि चतुर्भिः अजस्र ब्रह्मचरः आसौ सुखैः एकं

युष्माकं तानि सप्तविद्यमुनिनुतान्यष्टदिग्भास्त्रि भानोः
यान्ति प्राह्णे नवत्वं दश दधतु शिवं दीधिततीनां शतानि १३
आवृत्तिभ्रान्तविश्वाः अममिव दधतः शोषिणः स्वोष्णैव
ग्रीष्मे दावाग्नितासा इव रसमसकृद्ये धरितया धयन्ति ।
ते प्राहृथात्तपानातिशयरुज इवोद्धान्ततोया हिमर्त्तौ
मार्त्तण्डस्य प्रचण्डाधिरमशुभभिदेऽभीषवो वो भवन्तु ॥१४॥
तन्वाना दिग्बधूनां समधिकमधुरालीकरम्यामवस्था-
मारूढप्रौढिलेशोक्लितकपिलिमालङ्कृतिः केवलैव ।

ज्योतिः द्वे दृशौ तथा भूतानां क्षित्वादीनां पञ्चमं त्रिजयति गर्हितानि
उक्तानि, षट्सु षट्सु हेमन्तादिषु अलं सस्यक् नानाविधानि विविध-
रूपाणि सप्तविदशसुनिभिः सप्तर्षिभिः कृतानि स्तुतानि, सप्तः स्रोत्रं
स्तुतिर्नृतिरित्यमरः । अष्टदिग्भास्त्रि अष्टदिक्पूरकाणि प्राह्णे प्रातः
नवत्वं यान्ति मच्छन्ति तानि भानोः सूर्यश्च दीधिततीनां दश शतानि
सहस्राण्येत्यर्थः युष्माकं शिवं मङ्गलं दधतु कुर्वन्तु ॥ १३ ॥

आवृत्तीति । ये आवृत्त्या भ्रमणेन आन्तं प्रदक्षिणीकृतं विश्वं
कमत् यैः तथोक्ताः अतएव अमं दधत इव अमार्त्ता इव उष्णैव
उत्तापेनैव शोषिणः शोषकाः विश्वस्त्रेति शेषः, तथा दावाग्निना तप्ता
इव असकृत् पुनः पुनः धरित्याः पृथिव्याः रसं धयन्ति पिबन्ति,
धेटपाने इत्यस्मात् षट् । प्राहृषि वर्षाकाले आन्ताः गृहीतपानाति-
शयेन अधिकपानेन रुजः रोगाः यैः तथाभूता इव उद्धान्ततोयाः
दृष्टजलाः हिमर्त्तौ हेमन्ते प्रचण्डाः ते मार्त्तण्डस्य अभीषवः रश्मयः,
अभीषुः प्रपहे रश्मावित्यमरः । वः युष्माकं धिरम् अशुभभिदे अम-
ङ्गलनाशाय भवन्तु ॥ १४ ॥

तन्वाना इति । दिश एव बध्नः तासां समधिकमधुरं यथा तथा
आशोकेन उद्द्योतेन प्रभयेत्यर्थः रत्याम् अवस्थां तन्वाना विस्तारयन्ती

उज्जृम्भाभोजनेवद्युतिनि दिनमुखे किञ्चिदुज्ज्वयमाना
 अशुश्रेणीव तासां दिशतु दशशती शर्म घर्मत्विषो वः ॥१५॥
 मौलीन्दोर्मैष मोषीद्व्युतिमिति वृषभाङ्गेन यः शङ्किनेव
 प्रत्यग्रोद्घाटिताभोरुहकुहरगुहासुस्थितेनेव धात्रा ।
 कृष्णेन ध्वान्तकृष्णस्त्रतनुपरिभवत्सन्नेव स्तुतोऽलं
 त्राणाय स्तात्तनीयानपि तिमिररिपोः स त्विषामुद्गमो वः ॥१६॥
 विस्तीर्णं व्योम दीर्घाः सपदि दश दिशो व्यस्तवेलाभ्रसोऽब्धीन्
 कुर्वद्भिर्दृश्यमानां नगनगरगणाभोगपृथीञ्च पृथीम् ।

आरुहेन सञ्जातेन प्रौढिषेन ईषदुद्यमेन उत्कलिता उत्पादिता
 कपिलिम्ना पाण्डुतया अलङ्कृतिः शोभा यथा तादृशी दिग्बधूनं
 विरहजनितपाण्डुमानमातन्वतीति भावः उज्जृम्भाणां विकसताम्
 अभोजानामेव नेत्राणां व्युतिर्यच्छिन् तादृशं दिनमुखे किञ्चित् ईषत्
 उद्भिद्यमाना उद्गच्छन्ती तासां दिग्बधूनाम् अशुश्रेणीव घर्मत्विषः
 सूर्यस्य दशशती वः युष्माकं शर्म सुखं दिशत ददात । रूपकमल-
 हारः ॥ १५ ॥

मौलीन्दोरिति । एष मौलीन्दोः गिरःस्थितचन्द्रस्य द्युतिं सा
 मोषीत् न अपहरत् इति शङ्किनेव वृषभाङ्गेन चरेण, प्रत्यग्रम्
 अभिनवं यथा तथा उद्घाटितस्य विकसितस्य अमोरुहस्य कमलस्य
 कुहरमेव अभ्यन्तरमेव गुहा गह्वरं तत्र सुस्थितेनेव सुखेन तिष्ठतेव
 धात्रा ब्रह्मणा, तथा कृष्णेन ध्वान्तवत् तिमिरमिव कृष्णं या
 स्वतनुः निजशरीरं तस्याः परिभवात् तस्मिन्ना भीतेनेव ध्वान्तबुद्ध्या
 निजतनुध्वंसशङ्किनेवेति यावत् अलम् अत्यर्थं स्तुतः सः तनीयानपि
 खल्योऽपि तिमिररिपोः सूर्यस्य त्विषां मयूखानामुद्गमः वः युष्माकं
 त्राणाय स्तात् भवतु ॥ १६ ॥

विस्तीर्णमिति । यैः व्योम व्याकाशं विस्तीर्णं दश दिशः दीर्घाः,

पद्मिन्नुच्छास्यते यैरुषसि जगदपि ध्वंसयित्वा तमिस्रा-
मुस्रा विस्रंसयन्तु द्रुतमनभिमतं ते सहस्रत्विषो वः ॥१७॥
अस्तव्यस्तत्वशून्यो निजरुचिरनिशानश्वरः कर्तुमीशी
विश्वं वेश्मेव दीपः प्रतिहततिमिरं यः प्रदेशे स्थितोऽपि ।
दिक्कालापेक्षयासौ त्रिभुवनमटतस्तिग्मभानोर्नवाख्यां
यातः शातक्रतव्यां दिशि दिशतु शिवं सोऽर्चिषामुद्गमो वः १८
मागान्स्नानिं मृणालीमृदुरिति दययेवाप्रविष्टोऽहिलोकं
लोकालोकस्य पार्श्वं प्रतपति न परं यस्तदाख्यार्थमेव ।

अधोन् मसुद्धान् व्यस्तं विभक्तं वेनाम्नः तटसलिलं येषां तान् नगाः
पर्वताः नगराणि पुराणि तेषां गयानां समूहानाम् आभोगेन पृथ्वीं
विपुलां पृथ्वीञ्च दृश्यमानां कुर्वद्भिः तमिस्रां तामसीं रात्रिं ध्वंसयित्वा
निराकृत्य उषसि प्रभाते पद्मिनी जगदपि उच्छ्वास्यते विकास्यते, ते
सहस्रत्विषः सूर्यस्य उक्षाः गभस्तयः वः युष्माकम् अनभिमतं द्रुतं
शीघ्रं विस्रंसयन्तु नाशयन्तु ॥ १७ ॥

अस्तेति । यः अस्तव्यस्तत्वशून्यः अस्तत्वेन व्यस्तत्वेन च शून्यः
रहितः अतिधीर इत्यर्थः निजरुचिरेण स्वतेजसा निशानश्वरः
रजनीनाशकः यद्वा निजरुचिः स्वेन तेजस्वी, अनिशं सततम् अनश्वरः
अविनाशी सर्वकालस्थायीति यावत् प्रदेशे प्रकृष्टदूरदेशे स्थितोऽपि
वेश्मेव दीपः, विश्वं जगत् प्रतिहततिमिरं निराकृताव्यकारं कर्तुम्
देशः शक्तः दिक्कालापेक्षया दिशां कालस्य चातुरोधेन त्रिभुवनम्
अटतः पर्यटतः तिग्मभानोः सूर्यस्य शातक्रतव्याम् ऐन्द्रां पूर्व-
स्नामिति यावत् दिशि नवाख्यां यातः नूतन इत्यर्थः सोऽसौ
अर्चिषां मयूखानाम् उद्गमः वः युष्माकं शिवं सकलं दिशतु
करोतु ॥ १८ ॥

मागादिति । वः ऋदुः कोमलाङ्गी मृणाली पद्मिनी स्नानिं

उर्ध्वं ब्रह्माण्डस्रष्टस्फुटनभयपरित्यक्तदैर्घ्यं द्युसीञ्चि
 स्त्रेच्छावश्यावकाशावधिरवतु स वस्तापनो रोचिरोधः ॥ १९ ॥
 अश्यामः काल एको न भवति भुवनान्तेऽपि वीतेऽन्वकारे ?
 सद्यः प्रालेयपादो न विलयमचलं चन्द्रमासाभ्युपैति ? ।
 बन्धः सिद्धाञ्जलीनां न हि कुमुदवनस्यापि यतीञ्जिहाने ?
 तत् प्रातः प्रेक्षणीयं दिशतु दिनपतेर्धाम कामाधिकं वः ॥ २० ॥

नामात् न नन्दत इति दबवेव अतुकम्पयेव अहिबोकं पातालम्
 अग्रविष्टः अगतः, तस्य लोकाबोकस्य पर्वतस्य आख्यायम् एकस्मिन्
 पार्श्वे लोकः आबोकः उद्व्योगः अपरस्मिन् पार्श्वे अलोकः अतुद-
 द्योत इति अन्वयेसंज्ञार्थमेवेत्यर्थः लोकाबोकस्य पार्श्वम् एकमिति भावः
 प्रतपति आबोकेन पूरयति, न परं पार्श्वमिति शेषः । उर्ध्वं द्युसीञ्चि
 स्वर्गसीमायां ब्रह्माण्डस्रष्टस्फुटनं विदारणं तस्मात् भयेन वरि-
 त्यक्तं दैर्घ्यं येन तथाभूतः स्त्रेच्छया निजेच्छया वश्यः वशं गतः
 अवकाशस्य स्वानस्य अवधिर्यस्य तादृशः तापनः सौरः रोचिरोधः
 किरणचयः वः युष्मान् अवत रणत ॥ १९ ॥

अश्याम इति । बल उच्चिहाने उद्वच्छति सति भुवनान्तेऽपि
 एकः कालः वीतं विगतम् अन्वकारं अस्मिन् तादृशः अतएव अश्यामः
 अरुणः धवल इत्यर्थः न भवति ? अपि तु भवत्येवेत्यर्थः प्रालेयपादः
 शिशिरकिरणः चन्द्रमाः सद्यः क्षणमात्रेणैवेत्यर्थः विलयम् अचलम्
 अस्तपर्वतमिति यावत् न अभ्युपैति ? अपि तु अभ्युपैत्येवेत्यर्थः । सिद्धानां
 मिहपुत्राणां ये अञ्जलयः उपासनविधौ प्रथमायां करयोः संयोग-
 विशेषाः तेषां तथा कुमुदवनस्यापि बन्धः बद्धोचः न हि नैव ? अपि
 तु बन्ध एव आदित्यर्थः । प्रातः प्रेक्षणीयं सुदृश्यनीयं दिनपतेः सूर्यस्य
 तत् धाम किरणः वः युष्माकं कामाधिकं कामनाधिकं फलमिति शेषः
 दिशतु ददातु ॥ २० ॥

यत् कान्तिं पङ्कजानां न हरति कुरुते प्रत्युताधिक्यरम्यां
 नो धत्ते तारकाभां तिरयति नितराभाश्च यन्नित्यमेव ।
 कर्तुं नालं निमेषं दिवसमपि परं यत्तदेकं त्रिलोक्याः
 वक्षुः सामान्यचक्षुर्विसदृशमघभिद्भास्वतस्तान्महो वः ॥२१॥
 क्ष्मां क्षेपीयः क्षपाभ्रःशिशिरतरलस्पर्शतर्षादृतेव
 द्रागाशा नेतुमाशाद्विरदकरसरःपुष्कराणां विवीधम् ।
 प्रातः प्रोक्ष्णन् विष्णोः पदनपि घृण्ये वातिवेगाद्गरीयः
 सूहामं द्योतमाना दहतु दिनपतेर्दुर्निमित्तं द्युतिर्वः ॥२२॥

वदिति । यत् पङ्कजानां कमलानां कान्तिं न हरति प्रत्युत्-
 अधिक्यरम्यां कुरुते, यत् तारकाणां नक्षत्राणाम् आभां कान्तिं नो
 धत्ते न करोति, आशु शीघ्रं नितराम् अत्यर्थं तिरयति आदृष्योति
 प्रत्युतेति शेषः यत् दिवसमपि सर्वं दिनं व्याप्यत्यर्थः निमेषं कर्तुं न
 शक्नोति परं श्लेषम् एकम् अद्वितीयम् अतएव सामान्यचक्षुषः
 विसदृशं विलक्षणं त्रिलोक्याः चक्षुः नेत्रभूतमित्यर्थः तत् भास्वतः
 भास्करस्य महः तेजः वः युष्माकं नित्यमेव अघमित् पापापहं क्षात्-
 भयतु ॥ २१ ॥

क्ष्माभिर्ति । क्षपायाः रात्रेरभ्रसां शिशिराणामित्यर्थः शिशिरः
 शीतलः तरलः यः स्पृशेत् तस्मिन् तर्षेण क्षामयति आदृतेव आदृतेवतीत्य-
 नसत्सुकुर्वेति यावत् क्षेपीयः अतिशूलप्रं क्ष्मां घृण्यीति आशाद्विर-
 टानां दिग्गजानां कराः शुण्डा एव सरांसि तेषां पुष्कराणां पद्मानां
 विवाधं विक्लाशं नेतुम् आशाः दिशश्च तथा अतिवेगात् घृण्येव दृश्य-
 येव अतिगरीयः अतिमहत् विष्णोः पदम् आकाशं, विद्यद् विष्णुपदे-
 नित्यमरः । द्राक् भटिति प्रातः प्रोक्ष्णन् अतिक्रम्य सूहामम् अत्यर्थ-
 नित्यर्थः द्योतमाना दीप्यमाना दिनपतेः द्युतिः वः युष्माकं दुर्निमित्तं
 दहतु भङ्गीकरोतु ॥ २२ ॥

नी कल्यापायवायीरदयरयदलत्क्ष्माधरस्यापि गम्या
 गाढोद्गीर्णाञ्जलश्रीरहनि न रहिता नी तमःकञ्जलेन ।
 प्राप्नोत्यत्तिः पतङ्गान्न पुनरुपगता मोषमुष्णत्विषी बी
 वर्त्तिः सैवान्यरूपा सुखयतु निखिलद्वीपदीपस्य दीप्तिः ॥२३
 निःशेषाशावपूरप्रवणगुरुगुणस्नाघनीयस्वरूपा
 पर्याप्ता नोदयादौ दिनगमसमयोपप्लवेऽप्युन्नतैव ।
 अत्यन्तं यानभिज्ञा क्षणमपि तमसा साकमेकत्र वस्तुं
 ब्रह्मस्यैवा रुचिर्वी रुचिरिव रुचितस्याप्तये वस्तुनोऽस्तु ॥२४॥

नी इति । या कल्यापाये कल्यान्ते यो वायुः प्रलयपवन इत्यर्थः
 तस्य अदयरयेण निर्देयवेगेन दलनः स्वयं भिद्यमानस्य क्ष्माधरस्य
 पर्वतस्यापि नो गम्या अत्राप्येत्यर्थः तदानीं सूर्योदयाभावादिति भावः
 अहनि दिग्घे गाढं यथा तथा उद्गीर्णा उदिता उज्ज्वला श्रीः शोभा
 यस्याः तादृशी, तमःकञ्जलेन अन्वकाररूपाङ्गनेन न रहिता इति नो
 अपि तु रहिता एव पतङ्गात् रर्यात् पाप्ना उत्पत्तिः जन्म यस्याः
 तथोक्ता अन्वस्यास्तु दीपवर्त्तः पङ्गास्त्रकीटात् निर्वाणमिति भावः
 मोषं निर्वाणं न पुनरुपगता अतएव अन्यरूपा अन्यदीपविलक्षणेत्यर्थः
 वर्त्तिरिव दशेव निखिलद्वीपदीपस्य सप्तद्वीपप्रदीपस्य उष्णत्विषः
 सूर्यस्य सा दीप्तिः वः युष्मान् सुखयतु आलोकदानेनेति भावः ॥ २३ ॥

निःशेषेति । या निःशेषं यथा तथा आशानां दिग्घां कामानाञ्च
 अशपूरे आपूरण्ये प्रवणाः तः पराः ये गुरवः सङ्गान्तः गुणाः तैः
 स्नाघनीयं प्रशंसनीयं स्वरूपं यस्याः तथोक्ता उदयादौ उदयात् प्रागि-
 त्यर्थः उदयाद्गादिति पाठे उदयाचले इत्यर्थः न पर्याप्ताः न ज्ञानं गते-
 त्यर्थः यद्वा उदयादौ उदयवर्द्धनादिविधौ न पर्याप्ता भोक्तृतेति भावः
 दिनगमसमयः दिनावसानमेव उपप्लवः विपत् तस्मिन्नपि उन्नतैव जङ्घं
 मतेव अविपादेन अविनतैवेति च भावः तमसा अन्वकारेण पापि-
 नेति ध्वनिः साकं सह एकत्र एकस्मिन् स्थाने क्षणमपि वस्तुं स्नातम्

बिम्बाणः शक्तिमाशु प्रशमितबलवत्तारकौर्जित्यगुर्वी
 कुर्वाणो लीलयाधः शिखिनमपि लसच्चन्द्रकान्तावभासम् ।
 आदध्यादन्धकारे रतिमतिशयिनीमावहन् वीक्षणानां
 बालो लक्ष्मीमपारामपर इव गुह्योऽहर्षतेरातपो वः ॥२५॥
 तीव्रं निर्वाणहेतुर्यदपि च विपुलं यत् प्रकर्षेण चाण
 प्रत्यक्षं यत् परीक्षं यदिह यदपरं नन्दरं शाश्वतञ्च ।
 यत् सर्वस्य प्रसिद्धं जगति कतिपये योगिनी यदिदन्ति
 ज्योतिस्तद्विप्रकारं सवितुरवतु वो वाह्यमाभ्यन्तरञ्च ॥२६॥

अनभिज्ञा अजानतीत्यर्थः, सा वपुष्य सूर्यस्य इडा दीप्ता रुचिः
 दीप्ताः रुचिरिव कामनेव वः युष्माकं रुचितस्य अभीष्टस्य वस्तुनः
 आप्तये लाभाय अस्तु भवतु ॥ २४ ॥

बिम्बाण इति । प्रशमितेन शक्तिं नीतेन बलवतीनाम् उज्ज्व-
 लानामिति यावत् तारकाणां नक्षत्राणां पक्षे बलवतः प्रबलस्य तटा-
 ख्यासुरस्य और्जित्येन शोभया पक्षे औडत्येनेति यावत् गुर्वी महतीं
 शक्तिं सामर्थ्यं पक्षे तदाख्यमस्वम् आशु शीघ्रं बिम्बाणः धारयन्
 लीलया अवहेलयां पक्षे विलासेन लसन् स्फुरत् चन्द्रव्येव कान्तः
 रमणीयः अवभासः दी प्रदीप्य तादृशं पक्षे लपद्भिः राजद्भिः चन्द्रकैः
 मेचकैः अन्ते उपरि अवभासः शोभा यस्य तादृशं शिखिनम् अग्निं
 पक्षे मयूरमपि अधः कुर्वाणः पराभवन् स्वतेजसेति भावः पक्षे अधः
 कुर्वाणः आरोहणेन अधोगतं कुर्वन् अन्धकारे तिमिरे पक्षे अन्धकारेः
 हरस्य वीक्षणानां नयनानाम् अतिशयिनीं रतिं प्रीतिम् आवहन्
 जनयन् बालः नयः पक्षे शिशुः अतएव अपरो द्वितीयो गुह्य इव
 कात्तिकेय इव अहर्षतेः सूर्यस्य आतपः मयूषः वः युष्माकम् अपा-
 राम् अशेषाम् लक्ष्मीं श्रियम् आदध्यात् ददात । उत्प्रेक्षावह्नारः ॥२५॥
 तीव्रमिति । यत् तीव्रं तीक्ष्णं निर्वाणहेतुर्भक्तिकारणञ्च, यदपि

ज्योत्स्नांशाकृतस्रपाण्डुद्युतितिमिरमसीशेषकल्पाषमीषत्
जृम्भोद्भूतेन पिङ्गं सरसिजरजसा सन्ध्या शोणशोचिः ।

प्रातः प्रारम्भकाले सकलमिव जगच्चित्रमुन्मीलयन्ती

कान्तिस्तीक्ष्णत्विषोऽक्ष्णां मुदमुपनयतान्तूलिकेवातुलां वः ॥२६

आयान्ती किं सुमेरोः सरणिररुणिता पाद्मरागैः परागैः ?

आहोस्वित् स्वस्य माह्वारजनविरचिता वैजयन्ती रथस्य ? ।

माञ्जिष्ठी प्रष्टवाहावलि विधृतशिरश्चामराली नु ? लोकैः

आशङ्क्यालोकितैवं सवितुरघनुदे स्यात् प्रभाते प्रभा वः ॥२८॥

त्रिपुलं महत् विस्तीर्णमित्यर्थः प्रकृषेण अगु व्यतिस्त्रुच्छाञ्चेत्यर्थः, यत्
प्रत्यक्षम् अन्निगोचरं परोक्षम् अप्रत्यक्षम् अदृष्टिगोचरमित्यर्थः रश्मि
संसारे यत् नश्वरम् अस्थायि अपरं शाश्वतं नित्यञ्च, यत् सर्वत्र जगति
प्रनिष्ठं विदितं ज्ञातमित्यर्थः, यत् कतिपये न तु सर्वे योगिनः विदन्ति
जानन्ति, तत् द्विप्रकारं द्विविधं बाह्यं बाह्यःस्थितम् आभ्यन्तरञ्च अन्त-
र्वेत्ति च सवितुः सूर्यस्य ज्योतिः वः युष्मान् अवत रञ्चतु ॥ २६ ॥

ज्योत्स्नेति । ज्योत्स्नायाः अंशेन अकृतस्रपाण्डुद्युतिः अस-
म्यपाण्डुराभा या तिमिरमसी तस्याः शेषेण कल्पाषं शबलम् ईषत्
अल्पं यथा तथा जृम्भया विकासनेन उद्भूतं तेन सरसिजरजसा
पद्मपरागेण पिङ्गं कपिशं सन्ध्याया प्रातःकालीनया शोण्या रक्ता शोचिः
कान्तिर्यस्य तादृशं प्रातः प्रारम्भकाले सकलं सम्पूर्णं चित्रमिव
आलेख्यमिव उन्मीलयन्ती चित्रयन्ती तीक्ष्णत्विषः सूर्यस्य कान्तिः
तुल्यैव वः युष्माकम् अतुल्यम् अक्ष्णां नेत्राणां मुदम् आनन्दम्
जनयतु । उपमावङ्कारः ॥ २७ ॥

आयान्तीति । पाद्मरागैः पद्मरागसम्बन्धिभिः परागैः रजोभिः
अरुणिता रञ्जिता सुमेरोः सरणिः पङ्क्तिः आयान्ती आगच्छन्ती
किम् ? अथ सवितुरित्यर्थः माह्वारजनेन काञ्चनेन विरचिता निर्मिता

ध्वान्मध्वंसं विधत्ते न तपति नितरां नातिरूपं व्यनक्ति
न्यक्त्वं नीत्वापि नक्तं न वितरतितरां तावदङ्गस्त्रिषं यः ।

स प्रातर्मा विरंसीदसकल्पपटिमा पूरयन् युष्मदाशा-
माशाकाशावकाशावतरणतरुणप्रक्रमोऽर्कप्रकाशः ॥२६॥

रत्नानां मण्डनाय प्रभवति नियतोद्देशलब्धावकाशं
वक्त्रेर्दावादि दम्भं निजजडिमतया कर्तुमानन्दमिन्दोः ।

यत्तु त्रैलोक्यभूषाविधिरघदहनं ह्लादिवृष्ट्याशु तद्दो
बाहुल्योत्पाद्य कार्याधिकतरमवतादेकमेवार्कतेजः ॥३०॥

रथस्य वैजयन्ती पताका आवान्ती आङ्गोक्तिर् किम् ? मञ्जिष्ठी
मञ्जिष्ठारानरञ्जिता प्रधाभिः अयगामिनीभिः वाङ्गाबलोभिः अश्व-
सम्पृष्टैः विष्टता गिरःसु चामराबलो तु किम् ? प्रभाते षोकै-
रेवमाशङ्क्य आङ्गोकिता निरीक्षिता सविष्टः सूर्यस्य प्रभा वः युष्मा-
कम् अघानां पापानां तुदे नाशाय स्यात् । सन्देहाचङ्कारः । तदुक्तं
दर्पणे, सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभोत्थित इति ॥ २८ ॥

ध्वान्तेति । यः ध्वान्तानां तिमिराणां ध्वंसं विधत्ते करोति,
नितराम् अश्वधं न तपति न तापं दटाति, अति अत्यन्तं रूपं घट-
पटादिकं वस्त्विति यावत् न व्यनक्ति न प्रकाशयति, नक्तं रात्रिं
न्यक्त्वं निरवशेषत्वमिति भावः नीत्वापि तावत् साकल्येन अङ्गः
दिवसस्य त्रिषं प्रभां न वितरतितरां नातिशयेन वितरतीत्यर्थः अत्य-
प्रकाशत्वादिति भावः प्रातः प्रभाते अशकलः असम्पूर्णः मञ्जिष्ठा
माङ्गात्यं यस्य तथाभूतः आशानां द्विषाम् आकाशस्य च अवकाशे
अवतरण्ये तरुणः अभिनवः प्रक्रमः उदयोगः यस्य तादृशः अर्कप्रकाशः
सूर्योदयः युष्माकम् आशां कामनां पूरयन् मा विरंसीत् विरतो न
भवत् पूरयत्वित्यर्थः ॥ २६ ॥

रत्नानामिति । यत्तु वस्तु नियतेषु उद्देशेषु स्थानेषु लब्धावकाशं
प्राप्तावहरं सत् रत्नानां मण्डनाय अचङ्कारणाय, वक्त्रेः अस्तेः

मीलञ्चतुर्विजिह्वश्रुति जडरसनं विघ्नितघ्राणवृत्ति
 स्वव्यापाराक्षमत्वक् परिमुषितमनः श्वासमात्रावशेषम् ।
 विस्त्रस्ताङ्गं पतित्वा स्वपदपहरतादप्रियं वोऽर्कजन्मा
 कालव्यालावलीढं जगदगद इवीत्यापयन् प्राक् प्रतापः ॥३१
 निःशेषं नैशमन्त्रः प्रसभमपनुदन्नश्रुलेशानुकारि
 स्तीकस्तीकापनोतारुणरुचिरचिरादस्तदीषानुषङ्गः ।

दावादि वनादिकं दग्धुं भस्मीकर्तुं निजजडिमतया स्त्रीयजाद्येन
 उपलक्षितस्य जडमयस्योत भावः इन्दोश्चन्द्रस्य आनन्दं कर्तुं जन-
 यितुं प्रभवति शक्नोति, त्वौक्यस्य भूषाविधिः अलङ्कारस्वरूप-
 मित्यर्थः अघदङ्घनं पापनाशनं वृष्ट्या वृष्टिकरणेन ह्लादि जगताम्
 आह्लादकं बाहुल्येन उत्पाद्योः कार्यैः देवताराधनादिभिः अधिक-
 तरम् अधिकमनोरमं तत् एकमेव अर्कतेजः सौरमयूखः वः युष्मान्
 अवतात् रक्षत ॥ ३० ॥

मीलदिति । अर्कजन्मा सौरः प्राक् प्रतापः नवोदय इति भावः
 अगद इव औपधमिव मीलान्नि चक्षुषि यस्य तथोक्तं सुदृष्टनेत्रं
 विजिह्वा विवशा श्रुतिः अश्रुण्द्वयं यस्य तथोक्तं जडा मन्यरा
 विवशेति यावत् रजना जिह्वा यस्य तथाभूतं विघ्नता रक्षिता
 प्राणानां वृत्तिः व्यापारः यस्य तादृशं स्वव्यापारे स्पर्शनक्रियाया-
 मित्यर्थः अक्षमा त्वक् यस्य तथोक्तं परिमुषितम् अपहृतम् मनो यस्य
 तथोक्तं श्वासनात्मम् अवशेषो यस्य तथाविधं विस्त्रस्तानि विगलितानि
 अङ्गानि यस्मिन् तत् यथा तथा पतित्वा स्रपत् निद्रां गच्छत् काल
 एव व्याहः सर्पः तेन अवलीढं यस्तं दष्टमिति यावत् जगत् उल्हा-
 पयन् वः युष्माकम् अप्रियम् अपहरतात् अपहरत । उपमाअङ्कारः
 ॥ ३१ ॥

निःशेषमिति । नैशं निशासम्बन्धि अश्रुलेशानुकारि अश्रुविन्दु-

दाता दृष्टिं प्रसन्नां त्रिभुवननयनस्याशु युष्मद्विरुद्धं
 बध्याद् ब्रह्मस्य सिद्धाञ्जनविधिरपरः प्राक्तनोऽर्चिःप्रचारः ॥२२
 भूत्वा जन्मस्य भेत्तुः ककुभि परिभवारम्भभूः शुभ्रभानोः
 बिभ्रणा वभ्रुभावं प्रसभमभिनवान्भोजजृम्भा प्रगल्भा ।
 भूषाभूयिष्ठशोभात्रिभुवनभवनस्याशु वैभाकरी प्राग्
 विभ्रान्तिभ्राजमाना विभवतु विभवोद्भूतये सा विभा वः ३३

सङ्गमनित्यघेः अन्धः जन्मं शैशिरमिति यावत् निःशेषं निरवशेषं यथा
 तथा प्रसभं सहसा अपनुटन् अपनयन् सौरसयूखस्पर्गेन शिंशराप-
 गमादिति भावः स्तोकस्तोकम् अत्यात्यं यथा तथा अपनीता अरुणा
 रक्ता रोचिर्बस्य तादृशः अचिरात् अमिलस्वेन अस्तः अपगतः
 दोषायाः रात्रेः दोषस्य च अनुसङ्गः सम्यग्भ्यः यस्य तथाभूतः त्रिभुवन-
 नयनस्य प्रसन्ना दृष्टिं दाता दानशालः अत्र शोभायैदृशयोगे कर्मणि न
 षष्ठो । अतएव अपरः सिद्धाञ्जन विधिः प्राक्तनः प्राथमिकः नव इत्यर्थः
 ब्रह्मस्य सूर्यस्य अर्चिषां प्रचारः उदुगमः आशु शीघ्रं युष्माकं विरुद्धम्
 अमङ्गलं बध्यात् हन्वात् । अत्रानिगयोक्तिरलङ्कारः । तदुक्तं द्रष्टव्ये,
 सिद्धत्वेऽध्ययनायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते ॥ २२ ॥

भूत्विति । जन्मस्य भेत्तुः जन्मासुरहन्तुरिन्द्रस्य ककुभि दिशि
 पूर्वस्थामिति भावः शुभ्रभानोः शीतगोचन्द्रस्य परिभवस्य मालिन्य-
 खेत्यर्थः आरम्भभूः उत्पत्तिनिदानं वभ्रुभावं पाण्डुमानं बिभ्रणा
 धारयन्ती प्रसभं सहसा अभिनवानाञ्च अस्मोजानां कसलानां जृम्भायां
 विकासे प्रगल्भा षट्तरा त्रिभुवनमेव भवनं गृहं तस्य भूयिष्ठशोभा
 समधिकशोभिनी भूषा अलङ्कृतिस्वरूपेत्यर्थः विभ्रान्त्या विभ्रमेण
 स्फुरणेनेति यावत् आजमाना शोभमाना प्राक् अभिनवा सा प्रसिद्धा
 वैभाकरी विभाकरसम्बन्धिनी विभा प्रभा वः युष्माकं विभवोद्भूतये
 सम्पदवर्द्धनाय विभवतु ॥ २३ ॥

संसक्तं सिक्तमूलादभिनवभवनोद्यानकौतूहलिन्या
यामिन्या कन्ययेवासृतकरकलगावर्जितेनासृतेन ।
अर्कालोकः क्रियाद्गो मुद्मुद्दयशिरस्रकवालालवालाद्
उद्यन्वालप्रवालप्रतिमरुचिरहःपादपप्राक्प्रवालः ॥ ३४ ॥
भिनं भासाहस्य क्वचिदभिनवया विद्रुमाणां त्विषेव
भिनं नक्षत्ररज्य, तिनिकरकरालान्तरालं क्वचिच्च ।
अन्तर्निःशेषकृष्णप्रियमुदधिमिव ध्वान्तराशिं पिवंस्ता-
दीर्वः पूर्वोऽप्यपूर्वोऽग्निरिव भवद्वधुष्टयेऽर्कवभासः ॥ ३५ ॥

संसक्तमिति । अभिनवं भवनमेव उद्यानम् उपवनं तस्मिन् कौतू-
हलिन्या कौतूहलत्वा कन्ययेव यामिन्या रजन्या कन्या एव जलकलसेन
हृत्वं विद्वन्तीति प्रसिद्धिः । असृतकरसन्द एव कश्चयः तेन आवर्जि-
तेन दत्तेन असृतेन संसक्तम् अविच्छिन्नं यथा तथा सिक्तमूलात्
उदयस्य उदयाद्यस्य शिरसां शृङ्गाणां यत् चक्रवालं मण्डलं तदेव
आलवालं मूले अलसेकार्थं मोहाकृतिर्दृष्टतिविशेषः तस्मात् बाल-
प्रवालस्य नवपल्लवस्य प्रतिमा सृष्टयो रुचिः प्रभा यस्य तादृशः उद्यन्
उदयं नक्षत्रम् अहरेव पादपः हृत्तः तस्य प्राक्प्रवालः नवपल्लवः
अर्कालोकः सूर्यमण्डलः वः बुध्नाकं मुद्मुद् आनन्दं क्रियात् करात्
जन्यत्वित्त्वर्थः । रूपकमसङ्कारः ॥ ३४ ॥

भिनमिति । कश्चित् कुतूहलित् प्रदेभे अभिनवया अरुणस्य सूर्य-
वारणेः भासा प्रभवा भिनं भेदं नीतम् अतएव विद्रुमाणां प्रवालानां
त्विषेव काश्चैव भिनं विद्विन्नं क्वचिच्च नक्षत्राण्येव रक्षाणि तेषां
द्युतिनिकरेण प्रभाशृङ्गेन करालं व्याप्तम् अन्तरालम् अन्तरं यस्य तादृशम्
अन्तरभ्रान्तरे निःशेषं सत्वक् यथा तथा कृष्णं श्यामं प्रियं मनोहरञ्च यदा
कृष्णं नारायणस्य प्रियं शयनीयत्वादिति भावः उदधिमिव ससृष्टमिव

गन्धर्वगर्गद्यपद्यव्यतिकरितवचो हृद्यमातोद्यवाद्यैः
 यो देवो नारदाद्यैर्मुनिभिरभिनुतो वेदवेद्यैर्विभिद्य ।
 आसाद्यापद्यते यं पुनरपि च जगदीवनं सद्य उद्यन्
 उद्योतो द्योतितद्योद्यैर्तु दिवसकृतोऽसावद्यानि वोऽव्य॥३६
 आरालैश्चन्द्रकान्तैश्चुप्रततिमिरतया भालयात्तारकाणा
 मेणाङ्गालोकलीपादुपहतमहसामोषधीनां लयेन ।
 आरादुत्प्रेक्षमाणा क्षणमुदयतटान्तर्हितस्याहिमांशोः
 आभा प्राभातिकी वोऽवतु नतु नितरान्तावदाविर्भवन्ती ३७

ध्वान्तराशिम् अन्वकारनिचयं पिबन् यद्यन् अपूर्वः पूर्वः पूर्वाद्दशुत्यत
 इति यावत् और्वः अग्निरिव वाङ्मवानल इव अकंस सूर्यस्य अव-
 भासः आलोकः भवतां युष्माकम् अवप्लुत्ये पापदहनाव क्वात्
 भवतु । उत्प्रेक्षाञ्छारः । तदुक्तं दर्पणे, भवेत् सञ्भावनोप्रेक्षा
 प्रकृतस्य परात्मनेति ॥ ३५ ॥

गन्धर्वैरिति । अः देवः गद्यैः चूर्णकैः पद्यैः श्लोकैश्च व्यतिकरितं
 विभिन्नितं यत् वचः वाक्यं तेन हृद्यं मनोश्च यथा तथा आतोद्य-
 वाद्यैः आतोद्यं तदाख्यं वाद्यं येषां तैः गन्धर्वैः देवयोनिविशेषैः
 तथा नारदाद्यैः मुनिभिः वेदवाद्यैः स्मृतिपाठेन श्रेयैः श्लोत्रविशेषै-
 रिति शेषः विभिद्य विशिष्य अभिमुतः अभितः स्तुतः, यच्च देवम्
 आसाद्य प्राप्य जगत् पुनरपि जीवनम् आपद्यते प्राप्नोति, सद्यः उद्यन्
 कद्यं गच्छन् तस्य दिवसकृतः असौ उद्द्योतिता उद्भासिता द्यौः
 आकाशं स्वर्गो वा येन तादृशः उद्द्योतः आलोकः अद्य इदानीं वः
 युष्माकम् अवद्यानि अशुभानि द्यत किन्तु, दो यच्छेदे इत्यस्य षोड-
 षम् ॥ ३६ ॥

आरालैरिति । आरालैः प्रकृतसन्धिलैरिति यावत्, चन्द्रोदये
 चन्द्रकान्ता मणयः प्रकवन्तीति प्रसिद्धेः । चन्द्रकान्तैः चन्द्रोदयेन हीक-

सानौ सा नौदयेनारुणितदलपुनर्यौवनानां वनानां
 आलीमालीङ्गपूर्वा परिहृतकुहरोपान्तिनिम्नातनिम्ना ।
 भा वो भावोपशान्तिं दिशतु दिनपतेर्भासमानासमाना
 राजी राजीवरेणीः समसमयमुदेतीव यस्य वयस्या ॥ ३८ ॥
 उज्जृम्भाम्भोरुहाणां प्रभवति पयसां या श्रिये चोष्णतायै
 पुष्पात्यालोकमात्रं न तु दिशति दृशां दृश्यमाना विघातम् ।

मानेरिति भावः च्युततिभिरतया नष्टान्धकारतया भावयात् प्रभाप-
 गमात्, तमस्यव तारकाः स्फुरन्तीति भावः, उपहृतमङ्गसां निस्तेज-
 सानित्यर्थः तारकाणां नक्षत्राणां एषाङ्गस्य शयाङ्गस्य आलोक-
 बोधात् उद्दयोत्पापगमात् उपहृतमङ्गसाम् योपधीना दृश्योति-
 र्भवताना जनेन सङ्गति शेषः आरात् दूरतः, आराद्दूरसमीपयोरित्त्व-
 षरः । उत्प्रेक्ष्यमाणा उद्गतेन चक्षुषा दृश्यमाना क्षणम् अल्पकालस्य
 उदयस्य अद्रेः तटान्निहितस्य तटधीनस्य अङ्गिमांशोः सूर्यस्य प्राभा-
 तिको प्रातःकालीना न तु नितराम् आविर्भयन्ती उदयमाना अभा-
 वः युष्मान् तावत् अवतु रक्षतु ॥ ३७ ॥

सानाविति । सानौ पर्वतीयविभागविशेषे आ ईधत् उदयः
 ओदयः तेन अरुणितैः रक्तैः दलैः पत्रैः पुनरागतं यौवनं येषां तादृ-
 शानां वनानाम् आलीं श्रेणीं न आलाङ्गपूर्वा पूर्वम् अस्मृशन्तीत्यर्थः
 तनिम्ना बहुतया परिहृतं परिहृतं कुहुरं गर्तः उपान्तं प्रान्तदेशः
 निम्नं नतप्रदेशश्च यया तादृशो भासमाना दीप्यमाना अस्माना
 अस्तव्या यस्याः भायाः प्रभायाः वयस्या सखी राजीवानां कमलाना
 रेणोः परागस्य राजी समसमयं समकालम् उदेतीव सा दिनपतेः
 सूर्यस्य भा वः युष्माकं भावोपशान्तिं भवः संसारः तत्सम्बन्धिनीम्
 उपशान्तिं दिशतु जनयतु ॥ ३८ ॥

उज्जृम्भेति । या उज्जृम्भाणां विकसताम् अम्भोरुहाणां
 श्रिये योभावे पयसां जलानाम् उष्णतायै च प्रभवति, दृश्यमाना वती

पूर्वाद्रेरेव पूर्वन्दिबमनु च पुनः पावनी दिङ्मुखानां
 एनांस्यैनी विभासी मुदतु मुतिपदैकास्यदम्याक्तनी वः ॥ ३९ ॥
 वाचां वाचस्यतेरप्यचलभिदुचिताचार्यकाणां प्रपञ्चैः
 वैरिञ्चयानां तथोच्चारितरुचिरञ्चामाननानां चतुर्णाम् ।
 उच्येताच्चासु वाच्यच्युति शुचि चरितं यस्य नोच्चैर्विविच्य
 प्राच्यं वर्चश्चकासञ्चिरमुपचिनुतात्तस्य चण्डार्चिषो वः ॥ ४० ॥
 मूर्ध्नाद्रेर्धातुरागस्तरुषु किसलयो विद्रुमौघः समुद्रे
 दिङ्घातङ्गीत्तमाङ्गेष्वभिनवनिहितः सान्द्रसिन्दूररेणुः ।
 सीम्नि व्योम्नश्च हेम्नः सुरशिखरिभुवो जायते यः प्रकाशः
 शोणिन्नाऽसौ खरांशोरुषसि दिशतु वः शम्भं शोभैकदेशः ॥ ४१ ॥

दृशं चक्षुषाम् आलोकपालं दर्शनव्यापारमात्रं पुष्पाति न तद्विघातं
 दिशति दटाति, पूर्वं पूर्वाद्रेः पूर्वाचलस्यैव पुनः दिग्बन्धु व्याकाशेन
 सङ्घ दिङ्मुखानां पावनी शुद्धिविधायिनी मुतिपदानां स्तोत्रपदानाम्
 एकास्यदम् अद्वितीयपालं प्राक्तनी अभिनवा अमौ ऐषी शौरी विभा
 वः युष्माकम् एनांसि पापानि मुदतु नाशयत ॥ ३९ ॥

वाचाभिति । अचलभिदः इन्द्रस्य उचितम् आचार्यकम् आचार्य
 कर्म याभिः तथाभूतातां वाचस्यतेरपि दृश्यतेरपि वाचां तथा
 उच्चरिता रुचिरा मनोज्ञा ऋक् मन्त्रविशेषो यैः तादृशानां वैरिञ्चयानां
 विधातृसम्बन्धिनां चतुर्णाम् व्याननानां प्रपञ्चैः इन्द्रेः यस्य अर्चासु
 पूजासु वाच्या अभिषेया च्युतिविरामो यत्र तादृशं शुचि विशुद्धं
 चरितं नोच्चैः सन्दं सन्दं यतिभङ्गभयादिति भावः विविच्य विवे-
 चेण चिन्तयित्वेत्यर्थः उच्येत पद्येत, तस्य चण्डार्चिषः तीक्ष्णतेजसः
 सूर्यस्य प्रकाशत् विराजत् प्राच्यं प्राक्तनं वर्चः तेजः वः युष्मान्
 चिरम् उपचिनुतात् बर्द्धयत ॥ ४० ॥

मूर्ध्नीति । यः अद्रेः पर्वतस्य मूर्ध्नि शिखरि भातरागः शैरि-
 क-

अस्ताद्रीशोत्तमाङ्गे श्रितशशिनि तमःकालकूटे निपीते
 याति व्यक्तं पुरस्तादरुणकिसलये प्रत्युषः पारिजाते ।
 उद्यन्यारक्तपीताम्बरविशदतरोद्दीक्षिता तीक्ष्णभानोः
 लक्ष्मीर्लक्ष्मीरिवास्तु स्फुटकमलपुटोपाश्रया श्रेयसे वः ॥४२॥

रागः, तरुषु वृक्षेषु किमन्वयः नवपङ्क्तवः, समुद्रे विदुःसायां प्रवाहानाम्
 शोधः समूहः, दिङ्मातृज्ञानां दिग्गजाना उत्तमाङ्गेषु शिरःसु
 अभिनवनिहितः अभिनवसमर्पितः सान्द्रः घनः सिन्दूररेणुः, व्योम्नः
 आकाशस्य शीघ्रं सीमायां सुरशिखरिभुवः सुमेरुप्रभवस्य हेम्नः काञ्चन
 नस्य वः प्रकाशः प्रभा जायते शोषिन्ना बौद्धित्वेन तादृश इति
 यावत् अथौ खरांशोः तिमिराश्लोः सूर्यस्य उषसि प्रभाते शोभैकदेशः
 असमपः आलोक इति यावत् वः युष्माकं शर्म सुखं दिशत जन-
 यत ॥ ४१ ॥

अस्तेति । श्रितः शशी यत्र तादृशे अस्ताद्रीशस्य अस्ताचलेन्द्रस्य
 उत्तमाङ्गे सति, तम एव कालकूटं तस्मिन् निपीते निःशेषेण कव-
 चिते इति यावत् पुरस्तात् पूर्वस्या दिशः अरुणकिसलये सूर्यसारथि-
 रूपपङ्क्ते रक्तपङ्क्ते च प्रत्युषः पारिजाते प्राभातिकपारिजाततरो
 व्यक्तं प्रकाशं याति गच्छति सति उद्यन्ती उदयमाना अारक्तपीता
 अम्बरे आकाशे विशदतरं स्पष्टतरम् उद्दीक्षिता उच्चैर्निरीक्षिता स्फुटः
 सम्यक् कमलपुटानां पद्मसुकुलानाम् उपाश्रयः विकास इति यावत्
 यथा तथोक्ता पक्षे स्फुटं विकसितं यत् कमलपुटं पद्मसुकुलं तदेव
 उपःश्रयः आसनं यस्याः तथोक्ता लक्ष्म्याः पद्मासनत्वस्य शास्त्रीय-
 त्वात् । तथाचोक्तं, पाशाक्षमालिकाम्भोजशृण्णिभिर्याम्यमौस्ययोः ।
 पद्मासनस्यां ध्यायेत्तं श्रियं त्रैलोक्यमातरमिति । तीक्ष्णभानोः
 सूर्यस्य लक्ष्मीः शोभा लक्ष्मीरिव वः युष्माकं श्रेयसे नङ्गबाय अस्तु
 भवतु । उपमाबन्धुः ॥ ४२ ॥

नोदन्वान् जम्भूमिर्न तदुदरभुवो बान्धवाः कौस्तुभाद्या
 यस्याः पाणी न पद्मं न च नरकरिपूरःस्थली वासवेश्म ।
 तेजोरूपा परैव त्रिषु भुवनतटेष्वदधाना व्यवस्थां
 सा श्रीश्रेयांसि दिश्यादग्निशिरमहसो मण्डलाग्रोद्गता वः ॥४३॥
 अश्ववर्णना ।

रक्षन्तोऽसुसहेमोपलपटलमलं लाघवाद्युत्पतन्तः
 पातङ्गाः पद्भुवज्जाजितपवनजवा वाजिनस्ते जयन्ति ।
 येषां वीतान्यचिह्नान्वयमपि वहतां मार्गमाख्याति मेरा-
 बुद्यन्नुद्दामदीप्तियुमणिमणिशिलावेदिकाजातवेदाः ॥४४॥

नोदन्वानिति । यस्याः उदन्वान् सत्तद्दः जम्भूमिर्न, तदुदरभुवः
 सत्तदुदरभुवः बान्धवाः कौस्तुभाद्याः बान्धवाः न, पाणी इत्येते पद्मं न,
 नरकारपोर्नारायणस्य उरःस्थली वज्रःस्थलं वासवेश्म वासवदहं न च,
 तेजोरूपा इत्येषु भुवनतटेषु व्यवस्थां व्यापारम्, अदधाना जनयन्ती
 अग्निशिरसश्चः उष्णकिरणस्य मण्डलाग्रात् उद्गता, चदिता
 अपरैव अन्तर्बधैव सा श्रीः वः युष्माकं श्रेयांसि दिश्यात् उद्गता ॥४३॥

रक्षन्त इति । अश्वम् अश्वर्थं लाघवात् द्रुततया उत्पतन्तः
 अतएव अक्षरं यथा तथा हेमोपलपटलं काञ्चनशिलामसूहं रक्षन्तः
 पद्भुवुः पद्भुव्यां न गच्छन्तीति तथोक्तेषु अश्वज्जाजितः पवनस्य जवो
 वेगां येः तथाभूताः पातङ्गाः सौराः ते वाजिनः अश्वान् जयन्ति
 सर्वोद्गमेषु वसन्ति । वहतां गच्छतां येषां वाजिनां मेरो वीतान्य-
 चिह्नान्वयमपि विगतापरचिह्नसम्बन्धमपि मार्गं गतिमिति वावर्त्तुं
 उद्यन्ती उदयमाना उद्दामा उद्भुमता द्वीप्तिर्वासाः तर्थाविधा, याः
 युमणिमणिशिलाः सूर्यकान्तमणयः तासां वेदिकासु पारम्कृतभूमिषु
 जातवेदाः सौराः सौरकिरणसङ्काज्जात इति भावः, आख्याति
 कथयति सूत्रवशात् वावर्त्तुं ॥ ४४ ॥

भ्रुष्टाः दृष्टेऽंशुपातैरतिनिकटतया दत्तदाहातिरेकैः
 एकाहाक्रान्तकृतस्त्रविदिवपथपृथुखासशोषाः अमेण ।
 तीव्रोदन्धास्वरन्तामहितविहतये सप्तयः सप्तसप्ते-
 रभ्याक्ताकाशगङ्गाजलशबलगलावर्जितायानना वः ॥ ४५ ॥
 मत्वाऽन्यान् पार्श्वतोऽश्वान् स्फटिकतटदृषद्दृष्टदेहा द्रवन्ती
 व्यस्तेऽहम्यस्तसन्ध्येयमिति सृदुपदा पद्मरागोपलेषु ।
 सादृश्यादृश्यमूर्त्तिर्भरकतदृषदि क्लिष्टसूता सुमेरीः
 मूर्ध्निस्थाहृत्तिल्वध्रुवगतिरवतु ब्रह्मवाहावली वः ॥ ४६ ॥

भ्रुष्टा इति । अतिनिकटतया अतिसान्निध्यात् दत्तः दाहाति-
 रेको येः तादृशैः अतिशयेन दाहकैरित्यर्थः अंशुपातैः सयूखपतनेः
 पृष्ठे भ्रुष्टाः दग्धाः एकाहेन एकादिवसेन आक्रान्तः भ्रान्तः कृतस्त्रः
 सवप्यः त्त्रिदिवपथः येः तथोक्ता अतएव पृथक्वः आश्रयताः शोषैः
 शोषाः क्लान्तवः येषां तथाविधाः अमेण तीव्रा उत्कटा उदन्धा
 क्षिपासा येषां तादृशाः अतएव अभ्यासे सन्निधौ या आकाशगङ्गा
 मन्दाकिनो तस्त्राः अयेन श्वेतेनेति भावः शबलाः भिन्नवर्णाः सस्य
 चरिदृश्यादिति भावः बलाः कण्ठाः येषां तादृशानि आवर्जितानि
 ध्यानमितानि अप्याननानि ध्याननास्याणि येः तथाविधाः सप्तसप्तेः
 सप्तयः अन्ताः वः युष्माकम् अहितविहतये असङ्गलनाशाय त्वरन्तां
 सत्वरं भवन्तु ॥ ४५ ॥

सत्वेति । स्फटिकतटेषु याः दृषदः स्फटिकापलानीत्यर्थः तासु
 दृष्टः प्रतिफलितत्वादिति भावः देहः यथा तादृशो अतएव पार्श्वतः
 पार्श्वोरित्यर्थः अन्वान् अश्वान् धावत इति भावः मत्वा द्रवन्ती
 आवन्ती तेषाकोर्णवेति भावः व्यस्ते विपर्यस्ते अहनि अपराह्णे
 रत्नार्थः पद्मरागोपाम् उपलेषु शिवासु अस्तसन्ध्या सायंसन्ध्या इयं
 वर्तते इति शेषः इति क्षियेति भावः तेषां रक्तत्वाद् सन्ध्यासायंसिति

हेलालोलं वहन्ती विषधरदमनस्याग्रजेनावकृष्टा
 स्वर्वाहिण्याः सुदूरं जनितजवपयाः स्यन्दनस्य स्यदेन ।
 निर्व्याजं ताप्यमाने हरितिमनि निजे स्फीतफेनाहितत्रीः
 अश्रेयांस्यश्वपङ्क्तिः शमयतु यमुनेवापरा तापनी वः ॥४७॥
 मार्गोपान्ते सुमेरोर्नुवति कृतनती नाकधान्नां निकाये
 वीच्य व्रीडावतीनां प्रतिकुहरमुखं किन्नरीणां मुखानि ।

भावः । मृदुपदा मन्दगाभिनी, मरकतदृषटि मरकतशिखायां साह-
 श्यात् अदृश्या मूर्तिर्यस्याः तादृशी क्लृष्टः क्लेशं नीतः सूतः साराथर्ववा
 तथोक्ता सुमेरोः मूर्धनि शिरसि आद्यतिरावर्त्तनं भ्रमणमेव लब्धा
 भ्रवा निश्चिता गतिव्येस्याः तथोक्ता मेरुशिरोऽन्यत्र न मच्छतीति
 भावः । ब्रह्मस्य सूर्यस्य वाह्यावली अश्वराजिः वः युष्मान् अथत्
 रक्षत ॥ ४६ ॥

हेलेति । विषधराणां नामानां दमनः गरुडः तस्य अपजेन
 अरुथेन अथकृष्टा आकृष्टा पक्षे विषधरस्य कार्त्तिकस्य दमनः कृष्णः
 तस्य अपजेन बलदेवेन अथकृष्टा लाङ्गलेनापसारितेत्यर्थः हेलेत्या
 अथज्ञया पक्षे विभ्रमेण खोलं चञ्चलं यथा तथा वहन्ती घ्रावन्ती
 स्यन्दनस्य रथस्य पक्षे स्वर्णस्य स्फोतस इति यावत् स्यदेन जवेन
 स्वर्वाहिण्याः मन्दाकन्याः पक्षे भागोरथ्याः सुदूरम् अन्तर्यं यथा
 तथा जनितम् उत्पादितं जवपयः सवेगं जलं यथा तादृशी निजे
 हरितिमनि हरिद्वये इति यावत् निर्व्याजं सम्यगित्यर्थः ताप्यमाने
 उत्तपं नीयमाने सति स्फीतैः प्रहृष्टैः फेनैः आहिता जनिता त्रीः
 शोभा यस्याः तादृशी अपरा द्वितीया बहुनेव तापनी तपनस्य इयम्
 अपत्यं वेति तापनी सौरी अश्वानां पङ्क्तिः वः युष्माकम् अश्रेयांसि
 अमङ्गलानि शमयतु नाशयतु । उत्प्रेक्षाचङ्कारः ॥ ४७ ॥

मार्गोपान्ते इति । सुमेरोः मार्गोपान्ते वर्त्मपान्ते कृतनती
 कृतप्रणामे नाकधान्नां स्वर्गवासिनां निकाये समूहे हवति सुवसि

सूतेऽस्यत्यप्रीषज्जङ्गति वहतां कन्धराद्धैर्वलङ्किः
 वाहानां व्यस्यतादः सममसमहरेर्द्धेपितं कल्पघाणि ॥४८॥
 ध्रुवन्तो नीरदालीनिजरुचिहरिताः पाश्वर्योः पक्षतुल्या-
 स्तालूत्तानैः खलीनैः खचितमुखरुचः श्वगतता लोहितेन ।
 उड्डीयेव व्रजन्तो वियति गतिवशादर्कवाहाः क्रियासुः
 क्षेमं हेमाद्रिहृद्यद्रुमशिखरशिरःश्रेणिशाखाशुका वः ॥४९॥

मति सूर्यमिति शेषः प्रतिकृष्टरसुखं गुह्यासुखेध्वित्यर्थः प्रोडावतीनां
 लज्जावतीनां किञ्चिदाणाम् अश्वसुखीनामिति यावत् अश्वदर्शनेन तासां
 लज्जाशीलत्वं युक्तमिति भावः सुखानि वीक्ष्य दृष्ट्वा सूते सारथी अरुण
 अश्वयति विद्विपत्यपि बलदुभिः तिर्यग्भावेन चलदुभिः कल्पघातः
 पाशवर्द्धैः अश्वसुखाणु मांभलापदर्शनार्थं तिर्यक् शालितैरिति भावः
 देषत् अल्पं जडा मन्दरा नृद्वीत्यर्थः गतिर्यत्र तद् यथा तथा वृहतां
 धावताम् अममहरेः सप्ताश्वस्य सूर्यस्य वाहानाम् अश्वानां ह्येपितं
 शब्दविशेषः वः युष्माकं कल्पघाणि घापानि व्यस्यतात् निरस्यत ॥४८॥

ध्रुवन्त इति । पाश्वर्योः पक्षतुल्याः पतत्रमदृशीः निजया
 रथ्या कान्त्या हरिताः हरिदृशीकिता इत्यर्थः नीरदालीः मेघपङ्क्तोः
 ध्रुवन्तः चालयन्तः कम्पयन्त इति यावत् जवेनेति भावः ताकुपु
 उत्तानैः चित्रैः खलीनैः कविकर्षभिः श्वगतता चरता लोहितेन
 रक्तेन खचिताः रङ्गिताः सुखानां रुचः कान्तयः येषां तथोक्ताः गति-
 वशात् वियति आकाशे उड्डीयेव उत्पतित्वेव व्रजन्तः भावन्तः अत-
 यूव हेमाद्रेः समेतोः हृद्याः मनोरमाः ये द्रुमाः वृक्षाः तेषां
 शिखराण्येव शिरांसि तेषां श्रेणिषु राजिषु याः शाखाः विटपाः
 तेषु चरन्त इति भावः शुकाः शुकपक्षिणः अर्कस्य सूर्यस्य वाहाः
 श्रेणाः वः युष्माकं क्षेमं मङ्गलं क्रियासुः कुर्वन्तु । रूपकमङ्गहारः ॥४९॥

सारथिवर्णना ।

प्रातः शैलाग्ररङ्गे रजनिजवनिकापायसंलक्ष्यलक्ष्मीः
 विक्षिप्त्वापूर्वपुष्पाञ्जलिमुडुनिकरं सूत्रधारायमाणः ।
 यामेष्वङ्गेष्विवाङ्गः कृतरुचिषु चतुर्ष्वेव यातः प्रतिष्ठा-
 मव्यात् प्रस्तावयन् वी जगदटनमहानाटिकां सूर्य्यसूतः ॥५०॥
 आक्रान्त्या वाह्यमानं पशुमिव हरिणां वाहकोऽग्नौ हरीणां
 भ्राम्यन्तं पक्षपाताज्जगति समरुचिः सर्वकर्मैकसाक्षी ।

प्रातरिति । प्रातः प्रलूषे पक्षे प्रथमतः, शैलाग्रम् उदयाङ्गेः
 शृङ्गं रङ्ग इव अभिनयस्थानमिव तस्मिन् रजनिः जवनिकेय तिर-
 स्कारणोव तस्याः अपायेन अपसारणेन संलक्ष्या सूर्य्यक् दृश्या
 लक्ष्मीः शीर्यस्य तथोक्तः अपूर्वः अद्भुतः पुष्पाञ्जलिरिव तम् अपर-
 पुष्पाञ्जलिमिवेत्यर्थः उडुनिकरं नक्षत्रचयं विक्षिप्य निरस्य पक्षे गुरु-
 जनेभ्या दत्त्वेति यावत् सङ्गच्छार्थमिति भावः । सूत्रधारायमाणः
 अभिनयविधेः प्रथमसूत्रपातकारी प्रधाननटः सूत्रधारः स इवापरन्
 कृतरुचिषु विहितप्रकाशेषु पक्षे जनितातुरागेषु चतुर्ष्वेव अङ्गेष्विव
 नाटकपरिच्छेदेऽप्येव अङ्गः टियसस्य यामेषु प्रहरेषु एव प्रतिष्ठा नेपुण्य-
 जनितप्रशंसां यातः प्राप्नोः जगत्सु अटनं भ्रमणं महानाटिकेव ताम्
 अस्या एव चतुरङ्गविधानात् प्रहरचतुष्टयमाभ्यसिति भावः । उक्तञ्च
 दर्पणे । नाटिका ख्यातप्रता स्यात् स्त्रीप्राया चतुरङ्गकेति । प्रस्तावयन्
 कुर्वन् पक्षे सूत्रचयन् सूर्य्यसूतः अरुणः वः युष्मान् अव्यात् रक्षत ।
 अत्रोपमालङ्कारः ॥ ५० ॥

आक्रान्त्येति । यः जगति समरुचिः तल्लयकान्तिः समदर्शी च
 सर्वेषां कर्मणां सुकृतदुष्कृतानाम् एकः अद्वितीयः साक्षी साक्षात्
 दृष्टा सर्वोपरिवर्त्तमानत्वादिति भावः हरिणां हरिता हरीणाम्
 अश्वानाम् अप्यत्रः श्रेष्ठः वाङ्मनः नियन्ता धाक्तां तेजसां निधिः वयसा
 वृद्धेऽभावे समेऽपि तल्लयेऽपि उभयोरपि युगपत् प्रसूतत्वादिति भावः

शत्रुं नेत्रश्रुतीनामवजयति वयोज्येष्ठभावे समेऽपि
 धाम्ना धाम्नां निधियः स भवद्वनुदे नूतनस्तादनूरुः ॥५१॥
 दत्तार्घ्यैर्दूरनम्नैर्वियति विनयतो वीक्षितः सिद्धसङ्घैः
 सामर्थ्यं सारथिर्वः स दशशतरुचेः सातिरेकं करोतु ।
 आपीय प्रातरैव प्रततहिमपयःस्यन्दिनोरिन्दुभासो
 यः काष्ठादीपनोऽग्रे जडित इव भृशं सेवते पृष्ठतोऽर्कम् ॥५२॥
 मुञ्चन् रश्मीन् दिनादौ दिनगमसमये संहरंश्च स्वतन्त्रः
 स्तोत्रप्रख्यातवीर्यो विरतहरिपदाक्रान्तिबद्धाभियोगः ।

आक्रान्त्या अश्वानां वेगाक्रमेणेनेत्यर्थः वाह्यमानं सञ्चाल्यमानं पशुनिवृत्तं
 पक्षपातात् पक्षपवनादित्येति भावः भ्रास्यन्तं घूर्णमानं नेत्रश्रुतीनां
 चक्षुःश्रवसां सर्पाणामित्यर्थः शत्रुं गरुडं धाम्ना तेजसा अवजयति
 पराजयते, स नूतनः नवोदितः अनूरुः अरुणः भवतां युष्माकम् अव-
 लुदे पापनाशनाय स्तात् भवतु ॥ ५१ ॥

दत्तार्घ्यैरिति । काष्ठाः दिशः, दिशस्तु कर्तुमः काष्ठा इत्यमरः ।
 दीपयतीति तथोक्तः यः प्रततहिमपयःस्यन्दिनोः विस्मृतशिशिरजल-
 स्यादियथोः इन्दोश्चन्द्रस्य भासः मयूखान् आपीय सम्यक् पीत्वा प्रातरैव
 जडित इव शोतात्त इव अयो स्थित इति शेषः पृष्ठतः स्थितमिति
 शेषः अर्कं सूर्यं भृशम् अत्यर्थं सेवते भजति वियति आक्रान्ते विन-
 यतः विनयेन दत्तम् अर्घ्यं यैः तथाभूतैः दूरात् तेजःस्यैर्भियेति
 भावः नम्नैः विनतेः सिद्धसङ्घैः देवयोनिविशेषाणां गणैः वीक्षितः
 अवलोकितः सः दशशतरुचेः सङ्घस्यैरुणस्य सूर्यस्य सारथिः वः
 युष्माकं सातिरेकम् अत्यन्तं सामर्थ्यं योज्यतां करोतु जनवतु । उत्-
 प्रोच्छालङ्कारः ॥ ५२ ॥

सञ्चक्षिांत । यः दिनादौ प्रातः रश्मीन् प्रपञ्चान् मुञ्चन् त्यजन्
 प्रसारयदित्यर्थः दिनगमसमये दिनावसानकाले संहरन् सङ्कोचयन्

कालोत्कर्षाङ्गवृत्त्वं प्रसभमधिपती योजयन् यो द्विजानां
सेवाप्रीतेन पूष्णा स्वसम इव कृतस्त्रायतां सोऽरुणी वः ॥५२॥

शातः श्यामालतायाः परशुरिव तमोऽरण्यवङ्गे विवाचिः
प्राच्ये वाग्ने ग्रहीतुं ग्रहकुमुदवनं प्रागुदस्तोग्रहस्तः ।
ऐक्यं भिन्दन् द्युभूम्योरवधिरिव त्रिधातेव विश्वप्रबोधं
वाञ्छानां वो विनेता व्यपनयतु विपन्नाम धामाधिपस्य ॥५४॥
पौरस्यस्तोयदर्त्तीः पवन इव पतन् पावकस्यैव धूमो

अतन्त्रः स्वाधीनः स्तोत्रेण कवेन प्रख्यातं प्रसिद्धं धीर्यं सामर्थ्यं
यस्य तथाभूतः विरतेषु विम्रालेषु चरिषु वाहेषु पदाक्रान्त्या चर-
न्नाभ्यामाक्रमणेषु आहृत्योत यावत् वङ्गः कृतः अभियोगः वाङ्मन-
यतः वेन तथोक्तः कालोत्कर्षात् कालक्रमात् द्विजानाम् अधिपतौ
चन्द्रमसि, द्विजराजः शशधर इत्यमरः । ब्राह्मणप्रवरो चाति ध्वनिः
प्रसभं सहसा लघुत्वं लाघवं मालिन्यमिति यावत् योजयन् सङ्कटयन्
सेवया धाराधनया प्रीतेन प्रसन्नेन पूष्णा सूर्यस्य स्वस्य आत्मनः सम
इव कृतः निजप्रतिनिधीकृत इति यावत् सः अरुणः वः युञ्जान्
त्रायतां रक्षतु ॥ ५२ ॥

शात इति । श्यामालतायाः श्यामाख्यवङ्गेः शातः तीक्ष्णः
परशुरिव कुठार इव तमः तिमिरम् अरण्यमिव तस्य वङ्गेरग्नेः
आर्चिरिव ज्वालेव अग्ने प्राच्येव पूष्णां दिश्येव यज्ञाः कुमुदवनमिव
तत् पङ्कोतम् आक्रमितं प्राक् पूर्वम् उदस्ताः प्रसारिताः उषाः
तीक्ष्णाः हस्ताः कराः वेन तथोक्तः द्युभूम्योः द्यावापृथिव्योः
ऐक्यम् ऐक्यभावं तमसि विचीनत्वादिति भावः भिन्दन् अपनयन्
विश्वेषां जगतां प्रबोधं विधातेव अवाधिरिव सीमेव धामाधिपस्य तेज-
सां पत्युः सूर्यस्य वाञ्छानाम् अञ्छानां विनेता निवन्ता अरुणः वः
युञ्जाकं विपदां नाम व्यपनयतु नाशयतु । उत्प्रेक्षाबहुरः ॥ ५४ ॥

पौरस्य इति । पौरस्यः पूर्वदिग्भवः तोयदर्त्तीः वर्षर्त्तीः ववन

विश्वस्येवादिसर्गः प्रणव इव परं पावनो वेदराशेः ।
 सन्ध्यान्त्योत्सवेच्छोरिव मदनरिपोर्नन्दिनान्दीनिनादः
 सौरस्याग्ने सुखं वो वितरतु विनतानन्दनः स्यन्दनस्य ॥५५॥
 पर्याप्तं तप्तचामीकरकटकटेश्लिष्टशीतेतरांशा-
 वासीद्दत्स्यन्दनाश्वानुकृतमरकते पद्मरागायमाणः ।
 यः सोत्कर्षां विभूषां कुरुत इव कुलध्याभृद्दीशस्य मेरोः
 एनांस्यङ्गाय दूरं शमयतु स गुरुः काद्रवेयद्विषो वः ॥ ५६ ॥

इव पतन् व्याविर्भवन् पावकस्य अग्नेः धूम इव विश्वस्य जगतः आदि-
 सर्ग इव प्रथमा सृष्टिरिव परम् अतिमात्रं पावनः वेदराशेः श्रुतिचयस्य
 प्रणव इव ओङ्कार इव सन्ध्यायां पूर्वायामिति भावः न्त्योत्सवस्य
 दृष्टोः अभिलाषिणः मदनरिपोः हरस्य नन्दिनः किङ्करस्य नान्दी-
 निनाद इव प्रथममङ्गलध्वनिरित्यर्थः सौरस्य स्यन्दनस्य अग्ने स्थित
 इति शेषः विनतानन्दनः अरुणः वः युष्माकं सुखं वितरतु ददातु ।
 उत्तमे जालङ्कारः ॥ ५५ ॥

पर्याप्तमिति । यः श्लिष्टः आलिङ्कितः शीतेतरांशुः तिग्मराशस-
 र्धेन तादृशे अतएव तप्तचामीकराणि स्वसत्काञ्चनानि सूयंकर-
 स्यशीटिति भावः कटकटटानि नितम्बदेशाः यस्य तादृशे आसीदङ्गु-
 लसङ्गरङ्गः स्यन्दनाश्वैः रथाश्वैः अलुकृतानि मरकतानि यस्य तथाश्लि-
 षे मेराविति भावः पर्याप्तं सम्यक् यथा तथा पद्मरागायमाणः पद्म-
 राग इवाचरन् कुलध्याभृतां कुलाचलानाम् ईशस्य मेरोः सोत्कर्षां
 मङ्गतीमित्यर्थः विभूषाम् अलङ्कृतिं कुरुते इव सम्पाद्यतीव स काद्र-
 वेयाणां पद्ममानां द्विट् शत्रुः तस्य गरुडस्य गुरुः अग्रजः अरुणः
 अङ्गाय भ्राटिति वः युष्माकम् एनांसि पापानि दूरम् अत्यर्थं शमयतु
 शान्तं नयतु । अतोपमोत्तमोत्तमोः सङ्करः ॥ ५६ ॥

नीत्वाभ्यान् सप्तकक्ष्या इव नियमवशं वेत्तकल्पप्रतीद-
सूर्णं ध्वान्तस्य राश्यावितरजन इवीत्सारिते दूरभाजि ।
पूर्वं प्रष्टो रथस्य चित्तिभृदधिपतीन् दर्शयंस्त्रायतां व
स्त्रैलोक्यास्थानदानोद्यतदिवसपतेः प्राक् प्रतीहारपालः ॥५७॥
वञ्चिन् ! जातं विकासीक्षणकमलवनं भासि नो भासि वञ्चे !
तातं नत्वाश्वपार्श्वान्नय यम ! महिषं राजसा ! वीक्षिताः स्थ ।
सप्तीन् सिञ्च प्रचेतः ! पवन ! भज जवं वित्तपा ! ऽऽवेदितस्त्वं
वन्दे शर्वेति जल्पन् प्रतिदिशमधिपान् पातु पूष्णोऽग्रणीर्वः ५८

नीत्वेति । सप्त अष्टान् कक्ष्या इव प्रकोष्ठानिव नियमवशं नियमाधीन-
ताम् अधिकताधीनताञ्च नीत्वा वेत्तकल्पः वेत्तसदृशः प्रतोदः शासनवर्षि-
विशेषः वक्ष्य तथाभूतः तूर्णं शीघ्रं ध्वान्तस्य राशौ अन्धकारपुञ्जे इतरजन
इव उत्सारिते अपसारिते अतएव दूरभाजि दूरं गते सति रथस्य प्रष्टः
अप्यगः पूर्वं चित्तिभृतां पर्वतानाम् अधिपतीन् सङ्गतः पर्वतानित्यर्थः
दर्शयन् अत्युच्चत्वात्तेषामप्ये दर्शनमिति भावः त्रैलोक्यमेव आस्थानं
समा तत्र दानोद्यतः आनन्ददाने प्रवृत्तश्चेति यावत् दिवसपतेः सूर्यस्य
प्राक् प्रथमः प्रतीहारपालः दौवारिकः अरुणः वः युष्मान् त्रायतां
रक्षत ॥ ५७ ॥

वञ्चिन्निति । हे वञ्चिन् इन्द्र ! ईक्षणाप्येव नेत्राण्येव कम-
लानि तेषां वनं विकासि विकस्मरं जातं तवेति शेषः सूर्यकरस्यपांतु
कमलविकास इति प्रसिद्धः । हे वञ्चे ! अनल ! त्वं भासि सूर्य-
प्रभासां नो भासि न राजसे, हे यम ! तातं पितरं सूर्यं नत्वा
प्रथस्य अश्वानां पार्श्वान् सङ्घिषं नय अपसारय, हे राजसाः ! नैर्ऋताः
वीक्षिताः स्थ दृष्टाः स्थ, हे प्रचेतः ! वरुण ! सप्तीन् अश्वान् सिञ्च
अमापनयनार्थमिति भावः, हे पवन ! जवं वेमं भज आश्रय, हे
वित्तप ! धनपते कुवेर ! त्वम् आवेदितः विघ्नापितः, हे शर्व शम्भो !

पाशानाशान्नापात्वाद्दृष्ट्वा । वरुणतो मा गृहीः प्रग्रहार्थं
 दृष्ट्वाः कृष्णस्य चक्रे जहिहि न हि रथो याति मे नैकचक्रः ।
 योक्तुं योग्यं किमुच्चैःश्वसमभिलषस्वष्टमं वृत्रशत्रो-
 स्वक्तान्यापेन्नविश्वोपकृतिरिति रविः शास्त्रियं सोऽवतादः ५९
 नोमूर्च्छां क्षिप्रमाच्छः श्वसविवश्रतनुर्नैव नाप्यास्यश्रीषी
 पात्वः पथेतराणि चपयतु भवतां भास्वतोऽग्रेसरः सः ।
 यः संश्रित्वा त्रिलोकीमटति पटुतरैस्ताप्यमानो मयूखैः
 आरादारामरेखामिव हरितमणिश्यामलामश्वपङ्क्तिम् ॥ ६० ॥

त्वां वन्दे प्रणमामि, इतीत्यं प्रतिदिशस्व अष्टासु प्राच्यादिषु दिक्षु
 अधिपान् तत्तद्दिक्पादान् जल्पन् आलपन् पूषाः सूर्यस्य अश्वयोः
 रथापवर्त्ती अरुषः वः युञ्जान् पातु रक्षतु ॥ ५८ ॥

पाशानिति । हे अरुष ! आशान्नापात्वात् दिग्गन्तपाशकात्
 वरुणतः वरुणात् प्रग्रहार्थं रश्मिनिर्माणार्थं पाशान्, रज्जूः मा
 गृहीः न गृह्णाथ, कृष्णस्य नारायणस्य चक्रे दृष्ट्वा चालसां जहिहि
 त्वज, हि यतः मे मम एकचक्रः रथः न याति न गच्छति इति
 न अपितु गच्छत्येव । अष्टमं योग्यम् अश्वं योक्तुं रथे इति शेषः किं
 कथं वृत्रशत्रोरिन्द्रस्य उच्चैःश्वसं तदास्वम् अश्वम् अभिलषसि ? तेन
 न प्रबोजनमिति भावः त्वक्का अन्येषाम् अग्रेष्वा साहाय्यं यत्न तद्
 तथा तथा विश्वेषां जमताम् उपकृतिरूपकारः कार्येति शेषः जग-
 दुपकारकरथे परसाहाय्यं न याञ्छं सत एव प्रवर्त्तितव्यमिति भावः
 इतीत्यं रविः सूर्यः यं शास्त्रियं सोऽवतादः अरुषः वः युञ्जान्
 अवतात् रक्षतु ॥ ५९ ॥

नो इति । यः पटुतरैः तीक्ष्णतरैः मयूखैः किरणैः ताप्यमानः
 सन् आरात् वसीषेः आशानस्य उपवनस्य रेखामिव हरितमणि-
 श्यामसां भरकतश्यामसु अश्वपङ्क्तिं सप्त अश्वान् संश्रित्वा त्रिलोकीं

सीदन्तोऽन्तनिमज्जज्जङ्घुरसुषलाः सैकते नाकनद्याः
 स्कन्दतः स्कन्दरालीः कनकशिखरिणी मेखलासु खल्लसन्तः ।
 दूरं दूर्वास्थलोत्का मरकतदृषदि स्यान्नवो यत्र याताः
 पूष्णोऽश्वाः पूरयंस्तेस्तदवतु जवनैर्हृङ्कतेनाग्रगो वः ॥ ६१ ॥
 पीनोरःप्रेरिताभ्रैश्चरमखुरपुटाग्रस्थितैः प्रातरद्रा-
 वादोर्षाङ्गैरुदस्तो हरिभिरपगतासङ्गनिःशब्दचक्रः ।

त्रिभुवनम् अटति पर्यटति, स पान्वः पथिकः सतताध्वग इत्यर्थः
 किन्तु नो मूर्च्छया उत्तापातिशयेन अशेषे च जनितयेति भावः किञ्चा
 अपनीता वाञ्छा अभिवाचः सौरसारथ्ये इति भावः बस्य तथोक्तः
 नैव अशेषे विवशा विह्वला आत्तेति यावत् तदुत्थस्य तथाभूतः नापि
 आस्यशोषी शुष्कसुख इत्यर्थः भासतः सूर्यस्य अपोसरः अरुणः
 भवतां पश्येतराणि अहितानि अपयत नाशयत ॥ ६० ॥

सीदन् इति । नाकनद्याः अगगङ्गायाः सैकते पुबिने अन्तनि-
 मज्जन्तः अतएव जङ्घाः सन्धराः चञ्चनशक्तिहोना इति यावत् खुराः
 सुषला इव येषां तथाभूताः अतएव सीदन्तः अवसादं गच्छन्तः स्कन्द-
 रालीः गङ्गारालीः स्कन्दतः अमलः किन्तु कनकशिखरिणः सुमेरोः
 मेखलासु नितम्बेषु खल्लनः पतन्तः दूरम् अत्यर्थं दूर्वास्थलेषु दूर्वा-
 दृषपूरितप्रदेशेषु उत्काः उत्सुकाः तद्भक्षणार्थमिति भावः अतएव
 मरकतदृषदि मरकतशिखायां स्यान्नवः स्थितिमलः स्थिता इति शेषः
 दूर्वाभ्रमेवेति भावः यत् यदा न याताः न चञ्चिताः अन्धाः, तत् तदा
 हृङ्कृतेन हृङ्कारेण जवनैः वेगमाभिभिः तैः अन्धैः पूरयन् सखुरन्
 पूष्णः सूर्यस्य अपगः अरुणः वः युष्मान् अवत रजत ॥ ६१ ॥

पीनोर इति । पीनेन पीवरेण उरसा वक्षःस्थलेन प्रेरिता-
 चाञ्चिताः अन्धाः मेघाः यैः चरमखुरपुटाद्याभ्यां असम्भ्रुणोन्धराद्याभ्यां
 स्थितैः दृग्ग्राह्यमानैः आदीर्घाणि अतिदीर्घाणि अङ्गानि येषां तैः
 हरिभिर्वाजिभिः प्रातः अद्भौ उदयाचले उदस्तः उत्सिष्ये नीतः ।

उत्तानानूरुभूर्धावनतिहठभवद्विप्रतीपप्रयाणः
 प्राङ्गे श्रेयो विधत्तां सवितुरवतरन् व्योमवीथीं रथो वः ॥ ६२ ॥
 उत्कीर्णस्वर्णरेणुद्रुतखुरदलिता पार्श्वयोः शश्वदश्वैः
 अश्रान्तभ्रान्तचक्रभ्रमनिखिलमिलत्रेमि निम्ना भरेण ।
 मेरोर्मूर्धन्यघ्नं वो विघटयतु रवेरेकवीथी रथस्य
 खोष्मोदक्ताम्बुरिक्तप्रकटितपुलिनोडूसरा स्वर्धुनी वः ॥ ६३ ॥
 ध्वान्तौघध्वंसदीक्षाविधिगुरु वहता प्राक् सहस्रं काराणां
 अर्थम्णा यो गरिम्णः पदमतुलमुपानीयताध्वासनेन ।

अपगतेन आसङ्गेन कस्मिंश्चिदपि वस्तुनि स्पर्शराहित्येनेति भावः
 निःशब्दं चक्रं यस्य तादृशः उत्तानेन उत्तमितेन अनूरोः अरुणस्य मूर्ध्नां
 शिरसा वा अवनतिः अवनमनं प्रवासः तत्र हठेन सहसा भवत्
 विप्रतीपं प्रतिकूलं प्रयाणं गतिः यस्य तथाभूतः तदानीमश्वानां
 विश्लेषणत्वादिति भावः प्राङ्गे प्रभाते व्योमवीथीम् आकाशमार्गम्
 अवतरन् सवितुः सूर्यस्य रथः वः युष्माकं श्रेयः सकूलं विधत्तां
 करोतु ॥ ६२ ॥

उत्कीर्णेत । शश्वत् सततम् अश्वैः पार्श्वयोः उत्कीर्णेषु स्वर्ण-
 रेणुषु काञ्चनरत्नैः सुहृतेः लिप्रसमितैः खुरैः दलिता क्षुब्धा अश्रा-
 न्तम् अनपरतं ध्वान्तस्य अमतः चक्रस्य भ्रमेषु निखिलं सम्यक् यथा
 तथा मिलन्तो सङ्गच्छन्ता नेमिः प्रधिः प्रान्तदेशः यत्र तत् यथा तथा
 भरेण गौरवातिरेकेण निम्ना नतीभूता स्त्रेण निजेन उद्यथा उत्तापेन
 उदक्तां शुष्कां यत् अम्बु जलं तेन रिक्तं रक्षितम् अतएव प्रकटितं
 यत् पुलिनं सैकतम् तेन उडूसरा धूसरवर्णा स्वर्धुनी गङ्गा यथा
 तादृशी मेरोः मूर्ध्नि शिरसि रथेः सूर्यस्य रथस्य एकवीथी एका
 पङ्क्तिः यः युष्माकम् अघ्नं पापं विघटयतु नाशयतु ॥ ६३ ॥

ध्वान्तेति । ध्वान्तीषानाम् अन्वकारनिषयानां ध्वंसो वो दीक्षान-

स श्रान्तानां नितान्तं भरमिव मरुतामक्षमाणां विसीदुं
 स्कन्धात्स्कन्धं व्रजन्वो वृजिनविजितये भास्वतः स्यन्दनोऽस्तु ६४
 योक्तीभूतान् युगस्य यस्मितुमिव पुरी दन्द्यूकान् दधानो
 द्वेधाव्यस्ताम्बुवाहावलि विहितवृहत्पक्षविक्षेपशोभः ।
 सावितः स्यन्दनोऽसौ निरतिशयरयप्रीणितानूकरेनः
 क्षेपीयो वो गरुत्मानिव हरतु हरीच्छासंविधेयप्रचारः ॥ ६५ ॥
 धूर्ध्वस्ताग्रहाणि ध्वजपटपवनान्दोलितेन्दूनि दूरं

विधिः नियमविधानं तत्र गुह्य आचार्यस्वरूपं कराणां किरचानां
 महत्त्वं वृहता धारयता सूर्यमृगा सूर्येण अध्यासनेन अध्यारोहणेन
 यः प्राक् प्रथमं गरिम्णः गौरयस्य अतुलं पदम् उपानीवत पापितः
 अधिकगौरववान् कृत इत्यर्थः सः नितान्तं श्रान्तानाम् अतएव भरं
 विमोदुम् अक्षमाणामिव मरुतां वायूनां स्कन्धात् स्कन्धं व्रजन्
 भास्वतः सूर्यस्य स्यन्दनः रथः यः युष्माकं वृजिनविजितये पाप-
 ध्वंसाय अस्तु भवतु ॥ ६४ ॥

योक्तीभूतानिति । युगस्य रथायवत्ति काष्ठविशेषस्य योक्तीभूतान्
 रञ्जूरिति भावः पुरः अयतः यस्मितुमिव दन्द्यूकान् पक्षगान् दधानः
 धारयन् द्वेधा व्यस्ताभ्यां विभक्ताभ्याम् उभयोः पार्श्वयोः स्वापि-
 ताभ्यामिति भावः अम्बुवाहावलिभ्यां मेघनिचयाभ्यां विहिता कृता
 वृहतोः पक्षयोः विक्षेपेणैव शोभा यस्य पक्षे विक्षेपस्य शोभा यस्य
 तथाभूतः निरतिशयेन रथेण वेगेन प्रीणितः सन्तोषितः अन्तः
 सारथिः पक्षे अग्रजः येन तादृशः हरेः सूर्यस्य पक्षे विष्णोः इच्छवा
 संविधेयः प्रचारः गतिः अस्य तथोक्तः असौ सावितः सौरः स्यन्दनः
 रथः गरुत्मानिव गरुड इव वः युष्माकम् एनः पापं क्षेपीयः अति-
 क्षिप्तं हरतु नाशयतु ॥ ६५ ॥

धुरिति । धुरा अयभागेन ध्वजायाः अखिलायाः अर्द्धाः वैः

राज्ञी आसाभिलाषादनुसरति पुनर्दत्तचक्रव्यथानि ।
 आन्ताश्शशासहेलाधुतविबुधधुनीनिर्भरान्भांसि भद्रं
 देयासुर्वो दवीयो दिवि दिवसपतेः स्यन्दनप्रस्थितानि ॥ ६६ ॥
 अक्षे राक्षां निबध्य प्रतिसरवल्लयैर्योजयन्त्यो युगाग्रं
 धुस्तम्भे दत्तधूपाः प्रतिहतसुमनीगोचरे कूवरस्य ।
 चर्चाशक्रे ददत्यो मलयजरजसा सिद्धसाध्यास्त्रिसम्भ्यं
 वदन्ते यं द्युमार्गे स दहत्तु दुरितान्यंशुमत्स्यन्दनो वः ॥ ६७ ॥
 नन्तुं नाकालयानामनिशमुपनता पद्मती पङ्क्तिरेव
 क्षीदो नक्षत्रराशेरक्षरयमिलञ्चक्रपिष्टस्य धूलिः ।

तद्योक्तानि ध्वजपटस्य पताकायाः पवनेन आन्दोषितः इन्दुचन्द्रः यैः
 तथाभूतानि राज्ञौ आसाभिलाषात् आसिञ्च्य आनुसरति अनुपतति
 सति दूरम् अत्यर्थं यथा तथा दत्ता चक्रेण चक्राघातेनेति भावः
 व्यथा पीडा यैः तथाभूतानि आन्तानाम् अश्वानां आसात् हेलया
 धृतानि कम्पितानि विबुधधन्याः देवतयाः मङ्गायाः निर्भरान्भांसि
 यैः तद्योक्तानि दिवि आकाशे दिवसपतेः सूर्यस्य स्यन्दनप्रस्थितानि
 रथगतयः वः युष्माकं दवीयः अतिद्रुतं भद्रं कुशलं देयासुः ददत ॥ ६६ ॥

अक्षे इति । अक्षे चक्रे रक्षां रक्षार्थं सूत्रं निबध्य बद्धा प्रति-
 सरवल्लयैः सूत्रमण्डलैः युगाग्रं योजयन्त्यः कूवरस्य रथाप्राववविशेष-
 धस्य प्रसिद्धितानि प्रकषेण अर्पितानि सुमनींसि पुष्पाणि अस्मिन्
 तादृशे गोचरे सन्निधौ धुस्तम्भे अयस्तम्भे दत्तधूपाः धूपं ददत्वः
 शक्रे मलयजरजसा स्यन्दनपरागेण चर्चाः सेपनानि ददत्वः सिद्धानां
 देवोनिविशेषाणां साध्वरः पतिव्रताः स्त्रियः द्युमार्गे आकाशमार्गे
 त्रिसम्भ्यं यं वदन्ते, वः अंशुमतः सूर्यस्य स्यन्दनः रथः वः युष्माकं
 दुरितावि पापानि दहत्तु भस्मीकरोत ॥ ६७ ॥

नन्तुमिति । यस्य पद्मती अनिशम् अजस्रं नन्तुं वन्दितम्

ऋषाङ्गादो हरीणां सुरशिखरिदरीः पूरयन्नेमिनादो
यस्याव्याप्तीत्रभानोः स दिवि भुवि यथा व्यक्तचिह्नो रथो वः ६८
एकाहेनैव दीर्घां त्रिभुवनपदवीं लङ्घयन् यो लघिष्ठः
पृष्ठे मेरोर्गरीयान्दक्षितमणिदृषत्त्विंशि पिंषन् शिरांसि ।
यः सर्वस्योपरिष्ठादथ च पुनरधस्तादिवास्ताद्रिमूर्ध्नि
ब्रह्मस्याव्याप्त एवं दुरधिगमपरिस्सन्दनः स्यन्दनो वः ॥ ६९ ॥
निष्पन्दानां विमानावलिविततद्विवां देवहृन्दारकाणां
हृन्दैरानन्दसान्द्रोद्यममपि वहतां विन्द्यते वन्दितुं नो ।

नाकालयानां स्वर्गवासिनां पङ्क्तिरेव श्रेणिरेव उपनता । यस्य भूभिः
अक्षयेन सञ्चता रवथ मिचता सङ्गच्छता चक्रेण पिष्टस्य नक्षत्रराशेः
नक्षत्रमण्डलस्य ज्योदः चूर्णः । यस्य नेमिनादः सुरशिखरिणः सुमेरोः
दरीः युष्ठाः पूरयन् हरीणां वाजिनां ह्येषाङ्गादः ह्येषितनादः
अन्तरीक्षे चक्रगण्डस्यासम्भवादिति भावः । भुवि पृथिव्यां यथा दिवि
व्याकाशे अव्यक्तं चिह्नं यस्य तादृशः तीव्रभानोः सूर्यस्य स रथः युष्मान्
अव्यात् रक्षत ॥ ६८ ॥

एकाहेनेति । यः लघिष्ठः लघुतरः सन् एकाहेनैव एकेन दिवसे-
नैव दीर्घां त्रिभुवनपदवीं त्रिभोक्तमार्गं लङ्घयन् अतिक्रामन् तथा
गरीयान् अतिशयेन गौरववान् सन् मेरोः पृष्ठे उपरि दक्षिताः परा-
भूताः मणिदृषदां रत्नशिलानां त्विषः कान्तयः येषां तानि शिरांसि
शृङ्गाणि पिंषन् चूर्णयन् यस्य सर्वस्य जगतः उपरिष्ठात् उपरिस्थितः
अथ च पुनरस्ताद्रेस्तावत्स्य मूर्ध्नि शिरसि अधस्तादिव अधोवर्त्तीव
एवम् इत्यं दुरधिगमं दुर्ज्ञेयं परिस्सन्दनं गमनं यस्य तादृशः सन्
राजते इति शेषः स ब्रह्मस्य सूर्यस्य स्यन्दनः वः युष्मान् अव्यात्
रक्षत ॥ ६९ ॥

निष्पन्दानामिति । निष्पन्दानां निश्चलानां विमानावोत्तमिः देवः

मन्दाकिन्याममन्दः पुलिनभृति मृदुर्मन्दरे मन्दराभे
 मन्दारैर्मण्डितोऽरं दधदपि दिनकृत्यन्दनः स्ताम्बुदे वः ॥७०॥
 चक्रो चक्रारपङ्क्तिं हरिरपि च हरीन् धूर्जटिर्धूर्ध्वजापान्
 अक्षं नक्षत्रनाथोऽरुणमपि वरुणः कूवराग्रं कुबेरः ।
 रंघः सङ्घः सुराणां जगदुपकृतये नित्यमुक्तस्य यस्य
 स्तौति प्रीतिप्रसन्नोऽन्वहमहिमरुचेः सोऽवताख्यन्दनो वः ॥७१॥
 नेत्राहीनेन मूले विहितपरिकरः सिद्धसाध्यैर्मरुद्भिः
 पादोपान्ते सुतोऽलं बलिहरिरभसाकर्षणाबद्धवेगः ।

वानष्ट्यैः वितता व्याघ्रा द्यौः आकाशं यैः तथाभूतानाम् आनन्देन
 सान्द्रः निविडः यः उद्यमः प्रयत्नः तं वहतामपि देवष्टन्दारकाणां
 सुरसुखानां दृष्ट्यैः गन्धैः वन्दितं नो विन्द्यते लभ्यते य इति शेषः
 रथातिशयेनाप्राप्तावसरत्वादिति भावः । यस्य पुलिनभृति संकतशाब्दिन्यां
 मन्दाकिन्याम् अमन्दः द्रुतगामी मन्दराभे मन्दरपर्वतनिभे मन्दरे
 तदास्त्वष्ट्यै मृदुः तत्सौरभलोभादिति भावः अतएव अरं द्रुतगतिं
 दधदपि मन्दारैः मन्दारपुष्पैः मण्डितः अलङ्कृतः, स दिनकृतः सूर्यस्य
 स्यन्दनः वः युष्माकं सुदे आनन्दाय स्ताम्भवत् ॥ ७० ॥

चक्रोति । प्रीतिप्रसन्नः आनन्दोत्फुल्ल इत्यर्थः चक्रो विष्णुः
 जगताम् उपकृतये नित्यमुक्तस्य यस्य, चक्रस्य चरपङ्क्तिम् अन्तर्गत-
 दण्डनिचयं हरिरपि इन्द्रोऽपि हरीन्, अश्वान् धूर्जटिः हरः घुरि
 अथे शिरसीति यावत् स्थितानिति भावः भ्रज्जापान्, नक्षत्रनाथः
 चन्द्रः अक्षं चक्रं, वरुणः अरुणं सारथिं, कुबेरः कूवरं युगम्बरं काष्ठ-
 नित्यर्थः, सुराणां सङ्घः समूहः रंघः रथं स्तौति प्रशंसति, सः अङ्घ्रि-
 भरुचेः उष्णकिरणस्य स्यन्दनः रथः वः युष्मान् अन्वहं सततम् अन्व-
 तात् रजत ॥ ७१ ॥

नेत्रेति । नेत्रा नायकेन इनेन हि सूर्येणैव पक्षे नेत्रा रज्जु-

भ्राम्यन् व्योमाख्युराशावशिशिरकिरणस्यन्दनः सन्ततं वो
दिश्यालक्ष्मीमनुत्थामतुलितमहिमेवापरो मन्दराद्रिः ॥७२॥

मण्डलवर्णनम् ।

यज्जगयो वीजमङ्गामपहृततिमिरं चक्षुषामञ्जनं यत्
यद्द्वारं सुक्तिभाजां यदखिलभुवनज्योतिषामेकमोकः ।
यद् दृष्ट्यभोनिधानं धरणिरससुधापानपात्रं महद् यद्
दिश्यादीशस्य भासां सततमविकलं मण्डलं मङ्गलं वः ॥७३॥

भूतेन अङ्गोनेन अङ्गिराजेन वासुकिनेत्यर्थः मूले विहितः परिवारः
समारम्भः सप्तद्वोग इति यावत् पक्षे बन्धनं यस्य तथोक्तः सिद्ध-
साध्यैः सिद्धैः साध्येषु देवयोनिभेदैः मरुद्भिर्देवैश्च पादोपान्ते चरणो-
पान्ते चक्रोपान्ते इति यावत् चक्रस्यैव रथचरणत्वेनाभिहितत्वादिति
भावः पक्षे मूलदेशे अक्षम् अतिशयेन स्तुतः जनस्तवः पक्षे मृद्वीतः,
बलिभिर्बलवर्द्धहेरिभिर्वाजिभिः पक्षे बलिना बलवता हेरिणा नारा-
यणेन रभसेन यत् आकर्षणं तेन आवड्डः जनितः वेगो यस्य तथाभूतः
व्योमाख्युराशौ आकाशसप्तद्रे भ्राम्यन् अतुलितमङ्गिमा निरुपमप्रभावः
अशिशिरकिरणस्य स्यन्दनः रथः अपरो द्वितीयो मन्दराद्रिरिव वः
बुध्नाकं सन्ततम् अविरतम् अतुल्यां निरुपमं लक्ष्मीं श्रियं पक्षे कमलां
दिश्यात् ददातु । उत्प्रेषालङ्कारः ॥ ७२ ॥

यदिति । यत् अङ्गां दिवसानां उवायः अष्टं वीजं द्वारण-
मित्यर्थः, यत् अपहृततिमिरं तमोहरम् अतएव चक्षुषाम् अञ्जनं
द्वेषनाशकमौषधविशेषभूतं, यत् सुक्तिभाजां सुसुष्णां द्वारं, यत्
अखिलभवनानां यानि ज्योतीषि, तेषाम् एकम् अद्वितीयं सुखमित्यर्थः
मोकः स्थानं निदानमित्यर्थः, यत् दृष्ट्यभसां दृष्टिजलानां निधानम्
आश्रयः, अग्नौ प्रास्ताकृतिः सम्यगादित्यस्यपतिष्ठते । आदित्याज्जायते
दृष्टिर्दृष्टेरङ्गं ततः प्रजा इति यास्नात् । यत् महद्वृधरण्याः रथ एव

वेलावर्द्धिष्णुसिन्धोः पय इव खनिवार्धोद्गतोद्यमहोडु,
 स्तीक्रीद्विष्वचिङ्गप्रसवमिव मधोरास्यमस्यन्महांसि ।
 प्रातः पूष्णोऽशुभानि प्रशमयतु शिरःशेखरीभूतमद्रेः
 पौरस्यस्योद्गमस्ति स्तिमिततमतमःखण्डनं मण्डलं वः ॥७४॥
 प्रत्युप्तस्तप्तहेमोज्ज्वलरुचिरचलः पद्मरागेण येन
 ज्यायः किञ्चल्लुक्पुञ्जं यदलिकुलसितेरम्बरेन्द्रीवरस्य ।
 कालव्यालस्य चिङ्गं महिततममहोमूर्ध्नि रत्नं महद् यत्
 दीप्तांशोः प्रातरव्यात्तदविकलजगन्मण्डनं मङ्गलं वः ॥७५॥

सुधा अमृतं तस्य पानपात्रं, तत् सततम् अतिक्रमम् एकहृत्पमित्यर्थः
 भासाम् ईशस्य भास्करस्य मण्डलं वः युष्माकं मङ्गलं दिश्यात् ददात
 ॥ ७३ ॥

वेलेति । वेलासु वर्द्धिष्णोः दृढग्रा उद्गतस्य सिन्धोः सप्तदश
 पय इव अर्द्धम् उद्गताः उद्याः पद्माः उडुवः नक्षत्राणि च यत्र
 तादृशं खनिव आकाशमिव, स्तीकम् अल्पं यथा तथा उद्भिन्नः
 प्रकटितः स्वस्य चिङ्गप्रसवः लक्ष्णोद्भवः यस्मिन् तादृशं मधोर्तसन्तस्य
 आस्यमिव सुखमिव महांसि मयूखान् अस्यत् क्षिपत् वर्षदित्यर्थः
 पौरस्यस्य अद्रेः पूर्वाचलस्य शिरसः शेखरोभूतं शिरोभूषणभूतम् उद्-
 गताः गभस्तयः किरणाः यस्य तादृशं स्तिमिततमानाम् अतिनिश्चलानां
 गाढानामित्यर्थः तमसां तिमिराणां खण्डनं नाशनं प्रातः पूष्णः
 सूर्यस्य मण्डलं वः युष्माकम् अशुभानि प्रशमयतु नाशयतु ॥ ७४ ॥

प्रत्युप्त इति । येन तप्तहेमभिः तप्तकाञ्चनैः उज्ज्वला रुचिर्भवति
 तादृशः अचलः सुमेरुः पद्मानां रागेण विकासजनितबौद्धित्योदयेनेति
 यावत् प्रत्युप्तः रञ्जितः, यत् अतिक्रमवत् अमरपुञ्जवत् सितिः
 काञ्चिमा यस्य तादृशस्य अम्बरेन्द्रीवरस्य आकाशरूपनीलोत्पलस्य
 ज्यायः अर्द्धं किञ्चल्लुक्पुञ्जं केशरहन्दं, यत् काञ्चः व्याजः तस्य अहरेव

कस्त्राता तारकाणां पतति तनुरवश्यायविन्दुर्यथेन्दु-
निद्राणा दृक् स्मराररुषसि मुररिपोः कौस्तुभो नोद्गभस्तिः ।
वङ्गेः सापङ्गुतैव द्युतिरुदयगते यत्र तन्मण्डलं वी
मार्तण्डीयं पुनीयाद्विवि भुवि च तमांसीव मुष्णत् महंसि०६
यत्प्राच्यां प्राक् चकास्ति प्रभवति च यतः प्राच्यसावुज्जिहाना
दिग्धं मध्ये यदङ्गो भवति ततरुचा येन चोत्पाद्यतेऽहः ।
यत् पर्यायेण लोकानवति च जगतां जीवितं यच्च तद्दो
विश्वानुग्राहि विश्वं सृजदपि च रवेर्मण्डलं मुक्तयेऽस्तु ॥०७॥

भूदां तस्मिन् माहृततमम् अतिपूजितम् अत्युत्कृष्टमिति यावत् महत्
।चङ्गं रत्नं रत्नभूतं तत् अशकलं सम्यक् जयतां मण्डलं भूषणं
दीप्रांशोः सूर्यस्य मण्डलं वः युष्मान् प्रातः अव्यात् रचतु ॥ ७५ ॥

क इति । यत्र मण्डले उदयगते उदिते सति तारकाणां
नक्षत्राणां त्वाता रचकः कः ? न कोऽप्यन्वर्थः । ततः अत्यः
लोषश्च अवश्यायविन्दुर्यथा शिशिरविन्दुरिव इन्दुः पतति अस्तं
गच्छतीति भावः । उषसि प्रभाते स्मरारेर्हरस्य दृक् तृतीयलोचन-
मित्यर्थः निद्राणा निम्नभेति भावः अग्निमयत्वात्तस्या इति भावः ।
मुररिपोः विष्णोः कौस्तुभः न उदृगता गभस्तयः किरणाः बसु तथा-
भूतः निम्नम इति भावः, वङ्गेः अम्बोः सा द्युतिः प्रभा अपङ्गुतैव
अपहृतेव, तत् मार्तण्डीयं सौरं दिवि भुवि च तमांसीव तिमिरा-
णोव महंसि तेजांसि मुष्णत् अपहृत् मण्डलं वः युष्मान् पुनीयात्
पवित्रीकरोतु ॥ ७६ ॥

यदिति । यत् प्राक् प्रथमं प्राच्यां पूर्वस्थं दिशि चकास्ति
राजते, यतः यत्प्राक् उज्जिहाना उदयं लभमाना असौ प्राची दिक्
प्रभवति च कार्यक्षमा भवति चेत्त्वर्थः । यत् अङ्गो मध्ये सध्याङ्गे
इत्यर्थः दिग्धं विषाक्तम् अतितीक्ष्णमिति भावः भवति, विषाक्ते

शुष्यन्त्युष्णकारा मकरवसतयो मारवीणां स्थलीनां
 येनोत्तप्ताः स्फुटन्तस्तद्धिति तिलतुलां यास्यगीन्द्रा युगान्ते ।
 तच्चण्डांशीरकाण्डत्रिभुवनदहनाशङ्कया धाम कृत्स्नं
 संहृत्यालोकमात्रं प्रलघु विदधतः स्ताम्बुदे मण्डलं वः ॥७८॥
 उद्यद्युद्यानवाभ्यां बहुलतमतमः पङ्कपूरं विदार्य
 प्रोद्भिन्नं पत्रपार्श्वेष्विमलमरुणच्छायया विस्फुरम्या ।
 कल्याणानि क्रियाहःकमलमिव महामण्डलं चण्डभानोः
 अन्वीतं तृप्तिहेतोरसकृदलिकुलाकारिणा राहुणा यत् ॥७९॥

दिग्भ्रमिप्रकावित्तरः । येन तत्रचा विस्फृतप्रभेष सता अहः
 दिनम् उत्पाद्यते जस्यते च, यत् पर्यायेष क्रमेष लोकां जगन्ति
 अवति रक्षति च, यच्च जगतां जीवितं जीवनभूतं, तत् विश्वेषां
 जगताम् अनुपाहि अनुपहपरं विश्वं जगत् स्रष्टुत् उत्पादयदपि
 च रवेः सूर्यस्य मण्डलं वः युष्माकं सुकृते अस्तु ॥ ७७ ॥

युष्यन्तीति । युगान्ते प्रसवे येन उत्तप्ताः मकरवसतयः सप्तद्राः
 मारवीणां मरुस्वन्निनीनां स्थलीनाम् ऊदानि नट्टीतानि अन्व-
 काराणि यैः तादृशाः सन्तः शुष्यन्ति शोषं गच्छन्ति तथा अग्नेन्द्राः
 पर्वतेन्द्राः स्फुटन्तः विदीर्यन्तः सन्तः ताडति भट्टति तिलतुलां
 तिलशाम्यं वान्ति चूर्णोभवन्तीति यावत् अकाण्डे अनवसरे सह-
 सेत्वर्थः त्रिभुवनदहनात् या आशङ्का भयं तथा हेतना कृत्स्नं समपं
 धाम संहृत्य सप्तोच्य प्रलघु आलोकमात्रम् उद्यद्युतमात्रं विदधतः
 चण्डांशोः सूर्यस्य तत् मण्डलं वः युष्माकं सुदे आनन्दाय स्तात्
 भवतु ॥ ७८ ॥

उद्यदिति । यत् द्यौरन्तरीक्षमेव उद्यानवापी अपवनसरः तस्यां
 बहुलतमम् अतिबहुलं यत् तमस्तिभिरमेव पङ्कः तस्य पूरं समृद्धं
 विदार्य भिष्या उद्यत् उद्यं गच्छत् पत्रस्य रथस्य पार्श्वेषु चर्त्वाति

चक्षुर्दक्षद्विषो यन्न तु दहति पुरा पूरयत्येव कामं
नास्तं जुष्टं मरुद्भिर्द्यद्विह नियमिनां यानपात्रं भवाब्धौ ।
यद्दीतभ्रान्ति शश्वद्भ्रमदपि जगतां भ्रान्तिमभ्रान्ति हन्ति
ब्रह्मस्याव्याहिरुद्धक्रियमथच हिताधायि तन्मण्डलं वः ॥८०॥
सिद्धैः सिद्धान्तमिच्छं त्रितविधिविबुधैश्चारणैश्चाटुगर्भं
गीत्या गन्धर्वमुख्यैर्मुहुरद्विपतिभिर्यातुधानैर्यताम्ना ।

शेषः पक्षे पलाशां पलाशानां पान्शेषु विस्फुरन्त्या प्रसरन्त्या अरुण-
प्लावया रक्तप्रभया भोज्जितं सहस्रज्वलितम् अलिकुलाकारिणा भ्रमर-
पुञ्जनिभेन राक्षसा दग्निहेतोः प्लावजनितपरितोषार्थमिति भावः
पक्षे मधुपानजनितपरितोषार्थम् असहत् पुनः पुनः अन्वोतम्
अन्वितम् अन्वितमित्यपि पाठः । अतएव कमलमिव पद्ममिव चण्ड-
भानोः सूर्यस्य मण्डत् मण्डलं वः युष्माकं कल्याणानि मङ्गलानि
क्रियात् करोत ॥ ७९ ॥

चक्षुरिति । यत् दक्षाद्विषः शश्वोः चक्षुः नेत्रस्वरूपं न तु कामं
कन्दपं मनोरथञ्च दहति मक्षीकरोति, पुरा प्रत्युत पूरयत्येव अभीष्टं
सम्पादयतीत्यर्थः । यत् मरुद्भिः देवैः, मरुतौ पवनामरावित्समरः ।
न अस्तं न त्यक्तम् अपि तु जुष्टं सेवितम्, दह भवाब्धौ संसारसागरे
यानपात्रं तरण्यभूतमित्यर्थः, यत् वीता विगता भ्रान्तिः भ्रमः भोज
दति यावत् यस्य तादृशं ज्ञानस्वरूपमित्यर्थः शश्वत् सततं भ्रमदपि
जगतां भ्रान्तिं भोजम् अज्ञानमित्यर्थः अभ्रान्ति अभ्रमं यथा तथा
नाशयति, तत् विरुद्धक्रियं विपरीतव्यापारम् अथच हिताधायि
हितसाधकं ब्रह्मस्य सूर्यस्य मण्डलं वः युष्मान् अव्यात् रक्षत ॥८०॥

सिद्धैरिति । सिद्धदैर्देवयोनिभैः सिद्धपुरुषैर्नारदाद्यैर्वा सिद्धान्तः
निगमः तन्मिच्छं तत्सम्बलितं, त्रिताः विधिविबुधाः ब्रह्मदेवाः यैः
तथाभूतैः विधातृदेवानुगाभिर्भिरिति यावत् सद्वा त्रितः अवलम्बितः

सार्धं सार्धैर्मुनीश्रैर्मुदिततममनो मोक्षिभिः पक्षपातात्
प्रातः प्रारभ्यमाणास्तुतिरपत्तु रविभिश्च वन्द्यो द्यो वः ॥८१॥

भासाभासकमाकाधिकतरपटुत्वाच्चक्रवात्स्य तापात्
खेदादच्छिन्नगच्छत्तु रगच्छुत्पुटन्यासनिःशङ्कतैः ।

निःसङ्गस्यन्दनाङ्गभ्रमणमिकवसात्पात् वस्त्रप्रकारं
तप्तांशुस्तत्परीक्षापर इव परितः पर्यटन् हाटकारिन् ॥८२॥

विधिर्वेदविधानम् श्रेः तथाभूतैः विबुधैः देवैः चारणैः कीर्त्तिं सञ्चारकैः
स्तुतिपरैर्देवयोनिविशेषैश्चाटुनभं श्विनयं गन्धं सुख्यैः पितृरक्षा-
दिभिः सुकृतः पुनः पुनः गोत्वा सङ्कीर्त्तेन ससङ्कीर्त्तमित्यर्थः अहिपतिभि-
र्नामदाजैः वातधानैः राक्षसैः साध्यैः देवयोनिविशेषैः सुक्तीन्द्रैर्भृगवा-
दिभिः सार्धं सार्धं सुदिततमम् हृष्टतमं मनो येषां तादृशैः
मोक्षिभिः सुसुप्तुभिः बोनिभिरिति सायत् पक्षपातात् प्रथयात्
अप्रथयमित्यर्थः यथा तथा प्रातः प्रारभ्यमाणा स्तुतिर्यस्य तथाभूतः
अनात्मा संयतस्वरूपः विज्ञेयां वन्द्यः उद्यो यस्य तादृशः
रविः वः बुद्धान् अवत्त रचत् ॥ ८१ ॥

भासानिति । चक्रवात्स्य मसङ्गस्य चक्रवात्तु मसङ्गमित्यमरः ।

भासाङ्गु आसक्तभावेन साङ्गिध्वेन अधिकतरपटुत्वात् अधिकप्रवृत्तादि-
त्यर्थः तापात् अच्छिन्नम् अविरतं गच्छतां तरगाणाम् अश्वानां सुर-
पुटानां न्यासा, निक्षेपा एव निःशङ्काः शङ्कारहिताः टङ्काः पाषाण-
भेदानि अस्त्राणि तैः खेदात् खण्डनात् निःसङ्गं संस्पर्शरहितं यथा
तथा वेनातिशयादिति भावः स्यन्दनाङ्गस्य रथाङ्गस्य चक्रस्येत्यर्थः
भ्रमणमेव निकषणं वर्षणविशेषः तस्मात् हेतोः त्रिप्रकारं त्रिविधं
यथा तथा तस्य हाटकारैः परीक्षापर इव हाटकारिं काञ्च-
नाङ्गिं सुमेहं परितः सर्वतः पर्यटन् परिभ्रमन् तप्तांशुः सूर्यः वः
बुद्धान् पाठ रचत् । तापसङ्घत्वं खेद्यत्वं निकषणीयत्वञ्च सूर्यस्य
त्रिविधा गुणा इति बोध्यम् ॥ ८२ ॥

मी शुष्कं नाकनद्या विकसितकनकाभीरुहंभ्राजितम्
 भ्रुष्टा नैवीपभोग्या भवति भ्रयतरं नन्दनोद्यानलक्ष्मीः ।
 नो मृङ्गाणि द्रुतानि द्रुतममरगिरेः कामघोतानि धौता-
 नीहं धाम युमार्गे स्मदयति दयया यत्र सोऽव्यादिनी वः ॥८३
 ध्वान्तस्यैवान्तहेतुर्न भवति मलिनैकात्मनः पाप्मनोऽपि
 प्राक्पाटोपान्तभाजां जनयति न परम्पङ्कजाणां प्रवीधम् ।
 कर्ता निःश्रेयसानामपि न तु खलु यः केवलं वासराणां
 सोऽव्यादेकोद्यमेच्छाविहितं बहुदृष्टिग्नकार्योऽर्थ्यमा वः ॥८४

नो इति । यत्र वक्षितं युमार्गे अन्तरीक्षमार्गे दयया लोकाहु-
 पक्षेषु दक्षं दीप्तं धाम तेजः स्मदयति मृदुर्भवति इति नाकनद्या
 कन्दाकिन्या नो शुष्कं त किन्तु विकसितं कनकाभीरुहं अर्थपद्मं
 यस्यां तथाभूतया भ्राजितं विराजितं, नन्दनोद्यानलक्ष्मीः नैव भ्रुष्टा
 नैव दग्धा, किन्तु भ्रयतरम् अत्यर्घम् उपभोग्या भवति, अमरगिरेः
 सुमेरोः शृङ्गाणि द्रुतं भटिति नो द्रुतानि न गलितानि किन्तु कामं
 मस्यक् धोतानि भाजितानि धोतानि असेजितानि, स दनः सूर्यः
 वः युष्मान् अव्यात् रक्षतु ॥ ८३ ॥

ध्वान्तस्येति । यः ध्वान्तस्यैव केवलम् अन्तकारणं न, मलिनः
 एकः केवलः आत्मा यस्य तादृश्यस्य पाप्मनोऽपि पापस्यापि अन्तहेतुः
 नाशकः । परं केवलं पङ्कजाणां पद्मानां न, प्राक् पूर्वं पाटोपान्तभाजां
 वरपाराधनपराणां किरणनास्त्रिध्यवताश्च प्रबोधं विकासं ज्ञानम्
 जनयति । केवलं वासराणां टिपसानां न तु, निःश्रेयसानां मृदु-
 तानामपि कर्ता । एकया उद्यमेच्छया उद्यमेच्छया विहितं बहु
 दृष्टत् विश्वेषां जगतां कार्यं येन तथाभूतः सः अर्थ्यमा सूर्यः स
 युष्मान् अव्यात् रक्षतु ॥ ८४ ॥

लोठलोष्टाविचेष्टः श्रितशयनतलो निःसही भूतदेहः
 सन्देही प्राणितव्ये सपदि दश दिग्ः प्रेक्षमाणोऽन्धकाराः ।
 निःश्वासायासनिष्ठः परमपरवशो जायते जीवलोकः
 शोकेनान्यत्र लोकाभ्युदयकृति गते यत्र सोऽर्कोऽवताहः ॥८५॥
 कामलोऽपि लोकांस्तदुपकृतिरुतावास्थितः स्वैर्यकोटीं
 नृणां दृष्टिं विजिह्वां विदधदपि करोत्यन्तरत्यन्तभद्राम् ।
 यस्तापस्यापि हेतुर्भवति नियमिनामेकनिर्वाणदायी
 भूयात्स प्रागवस्थाधिकतरपरिणामोदयोऽर्कः श्रिये वः ॥८६॥

लोठदिति । यत्र लोकानाम् अभ्युदयं करोतीति तथोक्ते अन्धत्वं
 अन्धस्मिन् जगति अस्तापद्ये वा गते इति जीवलोकः लोठलोष्टवत्
 भूपतितलोष्ट इव अविचेष्टः निश्चेष्टः श्रितशयनतलः शय्याशयो
 निःसहीभूतः अक्षयः देहो यस्य तादृशः सपदि सङ्घसा दश दिग्ः
 अन्धकाराः सन्ति आश्रितः अन्धकाराः अन्धकारवतीरित्यर्थः कथं
 आदित्वाटप्रत्ययः । प्रेक्षमाणः पश्यन् प्राणितव्ये पुनर्जीवने इति
 वाक्त् सन्देही संशयवान् निःश्वासावासे निःश्वासत्वागप्रयत्ने निष्ठः
 तत्परः अतएव शोकेन परमपरवशः अतिपराधीनः जायते, सः
 अर्कः वः युष्मान् अव्यात् रच्यते ॥ ८५ ॥

कामलमिति । वः लोठः अन्धः सन् लोकान् जगन्ति कामन्
 बहुवचनपि तेषां लोकानाम् उपकृतिरूपकारः तस्याः कतौ साधने
 यत्ने वा स्वैर्यकोटीं सुखिरतां स्थितिमिति वाक्त् आस्थितः
 आश्रितः, नृणां मानवानां दृष्टिं चक्षुः ज्ञानञ्च विजिह्वां विवशं
 विदधतां विदधदपि अन्तः मनसि अत्यन्तभद्राम् अत्युत्कृष्टामिति
 वाक्त् करोति, तापस्य हेतुरपि निगमिनां वेदविदाम् एकम् अद्वितीयं
 जत् निर्वाणं तापस्योन्मूलनरूपं तत् इटातीति तथाभूतः भवति,
 अतएव प्रागवस्थायाः पूर्वावस्थायाः लोकाक्रमणादिरूपायाः अधिक-

व्यापन्नर्तुर्न कालो व्यभिचरति फलं नीषधीर्दृष्टिरिष्टा
 नेष्टैस्तुष्यन्ति देवा न हि वहति मरुत्निर्मलाभानि भानि ।
 आशाः शान्ता न भिन्दन्त्यवधिमुदधयो विभ्रतिष्माभृतः आं
 यस्मिंस्त्रैलोक्यमेवं न चलति तपति स्तात् स सूर्यः त्रिये वः८७
 कैलासे कृत्तिवासा विहरति विरहत्रासदेहोढकान्तः
 शान्तः श्रेते महाहावधिजलधि विना च्छ्यना पद्मनाभः ।
 योगोयोगैकतानो गमयति सकलं वासरं स्वं स्वयम्भू-
 र्भूरित्रै लोकाच्चिन्ताभृतिभुवनविभौयत्रभास्त्रान्सवोऽध्यात्॥८८

तरः रस्यतरः परिष्णामस्र जमदुपलत्वादेरिति भावः उदवः वज्रात्
 तादृशः सः अकः वः युष्माकं त्रिये सम्पदे मङ्गलायेत्यर्थः भूवात्
 अस्तु ॥ ८६ ॥

व्यापन्निति । यस्मिन् तपति सति कावः व्यापन्नाः विनष्टाः अतवः
 हेमन्तादयः यत्र तादृशः न भवतीति शेषः, इष्टा व्यभिचरति यथा-
 यथामिति भावः इष्टिः फलम् ओषधीश्च न व्यभिचरति जनवती-
 त्वर्थः । देवाः इष्टैः यज्ञैः न तृष्यन्ति ? अपि तु तृष्यन्त्येव, मरुत्
 वायुः न हि वहति ? अपि तु वहत्येवेत्यर्थः । भानि नक्षत्राणि निर्म-
 लाभानि निर्मलप्रभाणि भवन्तीति शेषः आशाः दिशः शान्ताः प्रसन्नाः,
 उदधवः समुद्राः अवधिं वेलां न भिन्दन्ति नातिक्रामन्ति, च्छ्याभृतः
 कृत्तपर्वताः च्छ्या पृथिवीं विभ्रति च्छारन्ति, किं बल्लना एवम् इत्तं
 त्रैलोक्यं त्रिभुवनं न चलति न अक्षति सर्व एव स्वं स्वं व्यापारं
 करोतीति भावः स सूर्यः वः युष्माकं त्रिये अभ्युदयाय स्तात्
 भवतु ॥ ८७ ॥

कैलासे इति । यत्र भुवनविभौ लोकापतौ भूरि प्रभूतं सस्यगि-
 त्वर्थः त्रैलोक्यस्य त्रिभुवनस्य चिन्ताभृति कार्यं निर्वाहार्थं चिन्तयति
 सतीत्यर्थः कृत्तिवासा हरः विरहत्वासेन विष्वेदाशङ्कया देहेन च्छ्या

एतद्यन्मण्डलं खे तपति दिनकृतस्त्रा ऋचोऽर्चीषि यानि
 द्योतन्ते तानि सामान्यमपि पुरुषो मण्डलेऽणुर्यजुषि ।
 एवं यं वेद वेदतितयमयमयं वेदवेदी समग्रो
 वर्गः स्वर्गापवर्गप्रकृतिरविकृतिः सोऽसु सूर्यः श्रिये वः ॥ ८८ ॥
 नाकौकःप्रत्यनीकक्षतिपटुमहसां वासवायेसराणां
 सर्वेषां साधुपातां जगदिदमदितेरात्मजत्वे समेऽपि ।

कान्ना येन तथाभूतः ऋगौरीरूपैकशरीर इति भावः कैलासे विह-
 रति क्रीडति । पद्मनाभः नारायणः अधिजलधि ससुद्रे विभक्तार्थे
 अव्ययीभावः । छद्मना जलेन विना निश्चिन्तभावेनेति भावः आनः
 सन् जगत्कार्यदर्शनादिति भावः मञ्जाङ्गौ नागराजो ज्ञानन्ते येने
 निद्राति । स्वयम्भूर्मङ्गा योगस्य समाधेः उद्वेगो एकतानः एकायः
 तत्पर इत्यर्थः सकलं स्वं निजं वाचरं चतुर्थमसहस्ररूपमिति भावः,
 चतुर्थमसहस्रन्तु ब्रह्मणो दिवसो सुनेरिति पुराणम् । गमयति
 यापयति स भास्वान् सूर्यः वः युष्मान् अव्यात् रजत ॥ ८८ ॥

एतदिति । खे आकाशे यदेतत् दिनकृतः सूर्यस्य मण्डलं
 तपति, ता ऋचः ऋग्वेदाः, यानि अर्चीषि मयूषाः द्योतन्ते
 राजन्ते, तानि सामानि सामवेदाः, अवर्मापि मण्डले यः अणुः सूर्यः
 पुरुषः अस्तीति शेषः, एवः यजुषि यजुर्वेदाः, एवम् इत्यं वं वेद-
 तितयमयं त्रिवेद्यात्मकं समग्रः सकलः वेदवेदी वेदविदुर्गः वेद जानाति,
 स्वर्गस्य अपवर्गस्य सुकृत्श्च प्रकृतिः मूलकारणं, प्रकृतिः पञ्चभूतेषु
 प्रधाने मूलकारणे इत्यमरः । अविकृतिः विकाररहितः एकरूप
 इत्यर्थः स सूर्यः वः युष्माकं श्रिये मङ्गलाय अस्तु भवत ॥ ८८ ॥

नाकौक इति । नाकौकसां स्वर्गवाशिकान् प्रत्यनीकाः
 असुराः तेषां क्षतो विनाशे पटु समर्थं महः तेजः तेषां तेषां

येनादित्याभिधानं निरतिशयगुणे नात्मनि न्यस्तमस्तु
 सुत्यः त्रैलोक्यवत्ये त्त्रिदशमुनिगणैः सोऽंशुमान् श्रेयसे वः६०
 भूमिं धान्नाऽभिवृष्ट्या जगति जलमयीं पावनीं संस्मृतावा
 ग्नेयीं दाहशक्तौमुहुरपि यजमानात्मिकां प्रार्थितानाम् ।
 सीलामाकाश एवामृतकरघटितां ध्वान्तपक्षस्य पर्व-
 ष्ठीवं सूर्योऽष्टभेदां भव इव भवतः पातु विभ्रत् स्वमुक्तिम्६१

वासवः इन्द्रः अप्सोसरः अप्सोरीयेषां सुर्वेषां इदं जगत् बाधु
 सत्यक् पातां पाण्डयतां देवानां मध्ये अदितेः कल्पपत्न्याः आत्म-
 जले पुत्रत्वे समेऽपि अभिष्टेऽपि वेन निरतिशयगुणेन आत्मनि
 आदित्याभिधानम् अदितेरपत्न्यं पुमान् आदित्य इत्यभिधानं न्यस्तम्
 अपितं गृहीतमिति यावत् । त्रैलोक्यानां वन्द्यैः त्रिदशमुनिगणैः
 देवर्षिभिः सुत्यः स्रवणोवः सः अंशुमान् सूर्यः वः युष्माकं श्रेयसे
 अस्तु भवतु ॥ ६० ॥

भूमिमिति । धान्नां तेजसां अभिवृष्ट्या अभितोषणेन भूमिं
 जगति भूमौ जलमयीं, संस्मृतौ सत्यक् स्वरणे पावनीं पवित्रकारिणीं
 अमृतं आभिमिति भावः पवनसम्बन्धिनीञ्च दाहशक्तौ दाहशक्तिविषये
 आग्नेयीं मुहुरपि पुनः पुनश्च प्रार्थितानाम् आभिर्वाषितानां कामा-
 नाभित्त्वर्थः सम्बन्धवियक्षया अधिकरणे षष्ठी । प्रार्थितेष्वित्यर्थः यज-
 मानात्मिकां याज्ञिकस्वरूपां याज्ञिका यज्ञेन कामं पूरयन्तीति भावः
 आकाश एव सीलां विद्यास्वरूपां आकाश एव सततसञ्चरन्त्यात्
 तन्मयीमिति भावः ध्वान्तपक्षस्य कल्पपक्षस्य पर्वष्ठी अमावास्यावा-
 मित्यर्थः अमृतकरघटितां चान्द्रीमिति यावत् अतएव अष्टभेदां
 अमूर्तिं विभ्रत् भव इव इव इव सूर्यः भवतः युष्मान् पातु रक्षतु
 ॥ ६१ ॥

प्राकालोन्निद्रपश्चात्परिमलनाविर्भवत्यादश्रीभो
 भक्त्या त्यक्तोरुखेदीहति दिवि विनतासूनुना नीयमानः ।
 सप्ताश्राप्तापरान्तान्यधिकमधरयन् यो जगन्ति सुतोऽलं
 देवैर्देवः स पायादपर इव सुरारातिरङ्गां पतिर्वः ॥ ८२ ॥
 यः स्रष्टापां पुरस्तादचलवरसदस्युन्नर्तर्हेतुरेको
 लोकाणां यस्त्रयाणां स्थित उपरिपदे दुर्विलङ्घ्येन धान्ना ।
 सद्यः सिद्धी प्रसन्नद्युतिशुभचतुराशामुखः स्ताहिभक्तो
 द्वेषा वेधा इवाविष्कृतकमलरुचिः सोऽर्चिषामाकरो वः ॥ ८३ ॥

प्राप्ति । प्राकाले प्रातःकाले उच्चिद्राणां विकसितानां पद्मा-
 कराणां पद्मबभूवुः तद्भागानां वा परिमलनेन स्वयंजनितसौरभेषु
 आविर्भवन्ती जायमाना पादानां मयूखानां शोभा यस्य तादृशः पद्म-
 सौरभयन्मयूख इति यावत् पक्षे प्रातःकाले उच्चिद्राया प्रबुद्धायाः
 पद्मायाः बष्पग्राः करेण हस्तेन यत् परिमलनं संवाहनं तेन आवि-
 र्भवन्ती पादयोः चरणयोः शोभा यस्य तादृशः । भक्त्या त्यक्त्वा सर्वीं
 मङ्गती खेदस्य परिश्रमस्य उद्वृत्तिरुदयो यस्मिन् तत् यथा तथा
 दिवि आकाशे विनतासूनुना अरुणेन पक्षे गरुडेन नीयमानः
 वाह्यमानः । सप्ताभिरश्वैः आप्तः प्राप्तः अपरान्तः पाश्चात्पदिगन्तः
 येषां तानि पक्षे सप्ताश्वेन स्वयंशेषेण आप्तः आक्रान्तः अपरान्तः
 पाश्चात्पदिगोऽपि येषां तानि उदयाचलावधिपरमाचलपर्यन्तानीति
 भावः जगन्ति अधिकं सम्यक् अधरयन् परिभवन् अतएव देवैरलभित-
 शयेन सुतः अपरः सुरारातिरिव विष्णु रिव अङ्गां पतिः दिवसेश्वरो
 देवः वः युष्मान् पायात् रजत । उत्प्रेक्षाब्रह्मणः ॥ ८२ ॥

य इति । अपां लब्धानां स्रष्टा जनकः, आदिताज्जायते वृष्टि-
 रिति श्रुतेः, सोऽभिध्याय शरीरात् आत् सिद्धसुर्विविधाः प्रजाः ।
 अप एव ससर्जादौ तासु योजनवास्तुजदिति मानवान् । पुरस्तात्

साद्रिधूर्वीनदीका दिशति दश दिशो दर्शयन् प्राग दृशो यः
सादृश्यं दृश्यते नो सदृशतदृशि त्रैदशे यस्य देशे ।

दीप्तांशुर्वः स दिश्यादशिवयुगदशा दर्शितद्वादशात्मा
संशास्त्रांश्च यस्याशयविदंतिशयं दन्दशूकासनाद्यः ॥ ८४ ॥

पूर्ववर्ती यः अचक्षरः स एव मदः सभा तस्मिन् स्थित इति शेषः
उच्चतेः अभ्युदयस्य जगतामिति शेषः एकः सुखः हेतुः कारणम् ।
यः दुर्विबद्धो न दुरतिक्रमेण धाम्ना तेजसा लोकैः च त्रयाणां
लोकानाम् उपरिपदे स्थितः । सद्यः प्रसन्नया प्रीतिप्रदया द्रुत्या
प्रभवा शुभानि सुप्रसन्नानि चतस्र्याम् आशानां दिशां सुखानि यस्य
तथोक्तः पक्षे प्रसन्ना द्युतिर्येषां तानि शुभानि सुन्दराणि चत-
राशसु चतुर्दिक्षु सुखानि यस्य तथोक्तः चतुर्मुखत्वादिति भावः ।
आविष्कृता कमलेषु पद्मेषु हृदिरनुरागो येन तथोक्तः पक्षे आवि-
ष्कृता कमले विष्णोर्नाभिकमले इति भावः हृदयसाभिजापः येन
नादृशः अतएव वेधा द्विप्रकारेण विभक्तः वेधा इव ब्रह्मेव सः अर्चिषां
तेजसाम् आकरः सूर्यः वः युष्माकं सिद्धौ सात् भवतु सिद्धिदो
भवात्त्वत्वर्यः । उत्प्रेक्षाचक्षरः ॥ ८३ ॥

साद्रीति । यः अद्रिभिः पर्वतैः टिवा आकाशेन उर्व्यां पृथिव्या
नदीभिश्च बहु वर्तमानाः दश दिशः प्राक् प्रथमं दर्शयन् प्रकटयन्
दृशः नयनामि दिशति खव्यापारक्षमाः करोतीत्यर्थः सदृशतदृशि
सेन्द्रे त्रैदशे देशे सुरलोकै इत्यर्थः यस्य सादृश्यं सास्यं नो दृश्यते सभो
नास्तीति भावः । यस्य आशयवित् अभिप्रायज्ञः दन्दशूकाशमस्य
मदस्य आद्यः अयत्नः अरुणः अतिशयम् अत्ययं दृढप्रयत्नं यथा
तथा अज्ञानं संशयि सस्यक् चालयति, स दर्शिता द्वादश आत्मानः
येन तथाभूतः दीप्तांशुः सूर्यः वः युष्माकम् अशिवस्य अमङ्गलस्य युग-
दशा द्वितीयादशा सङ्ख्यया इति यावत् दिश्यात् विदधात् ॥ ८४ ॥

तीर्थाग्निं व्यर्थकानि हृदयदसरसीनिर्भराभोजिनीनां
 नोदन्तीति सुदन्ति प्रतिदिनमशुभं स्वप्नपातातुबन्धि ।
 आपो नाकारपनाया अपि कौलुषमुषो मज्जता नैव यत्र
 त्रातुं यातेऽन्यलोकान् स दिशतु दिवसस्यैकहेतुर्हितं वः ॥८५॥
 एतत् पातात्पङ्कजं तमिवं तमसा साकमुद्गाङ्गमासी-
 दप्रज्ञाताप्रतर्क्यं निरवगति तथालक्ष्यं सुप्तमन्तः ।
 यादृकं सृष्टेः पुरस्तान्निशि निशि निखिलं जायते तादृगीव
 त्रैलोक्यं यद्वियोगादवतु रविरसीं संगीतुष्योदयी वः ॥८६॥

तीर्थाग्नीति । यत्र अन्यलोकान् अपराधिं जगन्ति त्रातुं
 पातयितुं वाते नते सति हृदयदसरसीनिर्भराभोजिनीनां सुदानाम्
 अकृत्रिमस्यववेष्टितकलाशयानां नदानां सरसीनां सरोवराणां
 निर्भराणां पद्मानीनाञ्च तीर्थाग्निं स्थानानि व्यर्थकानि विपन्नानि
 भवन्तीति शेषः काव्याभावादिति भावः । उदन्तः ससृष्टाः प्रति-
 दिनं स्वप्नपातातुबन्धि शब्दे नङ्करे पातः पतनम् अतुबन्नाति जनक-
 तीति तद्योक्तम् अशुभम् अमङ्गलं न सुदन्ति न अपनयन्ति लोका
 अन्वकाराच्छाः ससृष्टरूपे नङ्करे पतन्तीति भावः । नाकारपनायाः
 मन्दार्कन्याः आपोऽपि अहान्यपि मज्जताम् अवनाहजानानां नैव
 कस्यप्यस्यः पापकारणस्यः भवन्तीति शेषः व दिवसस्य एकहेतुः अहि-
 तीयकारणं सूर्यः वः युष्माकं हितं दिशतु करोत ॥ ८५ ॥

एतदिति । यस्य विद्योनात् अभावात् असुदृषादिति यावत्
 निशि निशि प्रतिदामस एतत् निखिलं त्रैलोक्यं सृष्टेः पुरस्तात् प्राक्
 यादृक् तत्र वा तिमिरेच हाकं वच्च सृष्टगादम् आहतं सत् प्राताक-
 पङ्केः सुतमिव व्याप्तमिव अप्रज्ञातम् अप्रतर्क्यं निरवगति दुर्भीषणं
 आसीत् तथालक्ष्यं तादृकलक्ष्ययुतम् अन्तःसुप्तं निद्रितम् अतएव

हीमे योऽस्ताचलोऽस्मिन् भवति स एवापरतोद्वाद्रिः
 या यामिन्मुखेत्सुद्युतिरिह दिवसोऽन्वत् दीप्तातपः सः ।
 ब्रह्मणो देशकालाविति हि नियमतो नोभयं देवकाला-
 वध्यात् स्वप्रभुत्वाहितभुवनहितो हेतुरङ्गामिनी इः ॥ ८७ ॥
 व्यग्रैरग्र्यहीडुयसनगुरुतरैर्नोसमग्रैरुद्यैः
 प्रत्यग्रैरीषदुयै रुद्यगिरिगतो गोगणैर्गौरयन् गाम् ।
 उद्गुमार्षिर्विंलीनामरनगर नमग्रामगर्भाभिवाङ्गां
 अग्र्ये अग्र्यो विधत्ते स्वपयतु गहनं स ग्रहग्रामशीर्वः ॥ ८८ ॥

तादृशैव वायते, अथो वर्गद्वयः इतिवद्वयः उद्यो सख तथाभूतः
 रविः वः युञ्जान् अथत् रक्षत ॥ ८६ ॥

हीमे इति । अस्मिन् हीमे जम्बूहीमे यः अस्ताचलः अस्तपर्वतः
 भवति, अपरत्न हीमे च एव अस्ताचल एव उद्वाद्रिः उद्वाचलः ।
 इह हीमे उक्तवा इत्येवम् इत्युतिर्यस्यां तादृशी वा यामिनी
 रजनी, अन्यत्न हीमे दीप्तः स्नातपः सौराणोकः यत्न तादृशः
 दिवसः । देशकालौ स्वानुभवयो यत्न वङ्गो वश्यंदौ इति हि इत्य-
 ञ्जादेव जारणात् देशकालौ नियमतः सिद्धान्ततः उभयं न स इति
 शेषः अयमेव पूर्वाचलः नास्ताचलः अयमेव दिवसः, न रजनी इत्येवं
 देशकालबोर्निसवो वास्तु, सूर्यस्य उदयेन अस्तगमनेन च देशकाल-
 व्यवस्थेति भावः । सख अस्तनः प्रभुत्वेन सामर्थ्येन आहितं जनितं
 भुवनानां हितं येन तथाभूतः सः अङ्गा हेतुः दिवसकरः इनः सूर्यः
 वः युञ्जान् अथ्यात् रक्षत ॥ ८७ ॥

व्यग्रैरिति । यः उद्गुमिरिगतः उद्वाचलस्यः सन् व्यग्रैः
 विह्वलैः उद्याचल उक्तवानां रात्राविति भावः यद्वाचल उद्गुनां
 नक्षत्राणां यद्यने तिरोधाने गुरुतरैः सखतरैः वासर्वावङ्गिरिति
 वाङ्गु नो समग्रैः अथमूर्धैरित्यर्थः प्राथमिकत्वादिति भावः उद्यैः

योनिः साक्षां विधाता मधुरिपुरजितो धूर्जटिः शङ्करोऽसौ
 मृत्युः कालोऽलकायाः पतिरपि धनदः पावको जातवेदाः
 इत्यं संज्ञा उचित्यादिवदन्तभुजां या यदृच्छापृहता-
 स्तासामिकोऽभिधेयस्तदनुगुणगणो यः स सूर्योऽवताहः । ६६

उद्गताग्नेः ईपत् अत्यं उद्यैः तीक्ष्णैः नातितीक्ष्णैरिति यावत्
 मोनयैः मरुत्कनिषथैः उद्गतानां धूमानाम् अर्षिभिरिव शिखाभि-
 रिव तिभिरैरिति भावः विभीनाः विलयं गताः तिरोहिता
 इति यावत् अमरनगराणि सुरपुराणि नगाः पर्वताः यान्ताः जनप-
 दाश्च नभे अभ्यन्तरे यस्याः तथोक्तां गा पृथिवीं, अग्नेषुपशुवाग्ज्व-
 दिङ्नेत्रर्षाणभूलके । लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौरित्त्वभयत्वाप्यमरः ।
 गौरयन् धवलयन् उज्ज्वलयन्नित्यर्थः अग्ने प्रथमम् उदयमात्रमेवेत्यर्थः
 श्रेयः मङ्गलं जमतांमति शेषः विधत्ते करोति, स यदृच्छामण्योः
 यद्वाप्ये सरः सूर्यः वः युष्माकं गच्छन् विषदं ग्लपयतु शमयतु ॥ ६६ ॥

योनिरिति । विधाता ब्रह्मा साक्षां वेदानां योनिः उत्पत्तिक्षेत्रं,
 मधुरिपुः नारायणः अजितः अपराजितः कैरपि क्षेत्रं न शक्य इति
 यावत् असौ धूर्जटिः ऋतः शङ्करः मङ्गलकरः, कालः मृत्युः अन्तक
 इति यावत्, अलकायाः पतिरपि कुवरोऽपि धनदः, जातवेदाः
 अग्निः पावकः शुद्धिजनकः इत्यम् अन्तभुजां देवानां उचि-
 त्यादिवत् यदृच्छापृहताः स्नेहबोधिरिताः याः संज्ञाः आख्याः, तासां
 संज्ञानां एकः अद्वितीयः अभिधेयः वाक्यः तदनुगुणः तत्तत्संज्ञानां
 अनुगुणः अनुकूलः अन्वर्थ इति यावत् गुणो यस्य तादृशः यः, सः
 सूर्यः वः युष्मान् अवतात् रक्षतु । यथा उचित्यादिसंज्ञाशब्दा
 वक्तु रिक्षामात्रेण प्रयुक्ता नाम्बर्धताम् आपद्यन्ते तथा ब्रह्मादिदेवानां
 तत्तदाख्या लोकानां स्नेहयथा प्रयुक्ताः न तु अन्वर्थोः, सूर्यस्तु तत्तद्-
 गुणयोगात् तत्तदाख्यामर्हतीति स एव देवेषु श्रेयानिति भावः ॥ ६६ ॥

देवः किं वाग्धवः स्यात्प्रियसुहृदयवाचार्यं आहोस्त्रिदार्यो
 रक्षा चक्षुर्नु दीपो गुरुवत जनको जीवितं बीजमोकः ।
 एवं निर्णीयते यः क इव न जगतां सर्वदा सर्वदोऽसौ
 सर्वाकारोपकारी दिशतु दशयताभीषुरभ्यर्थितं वः ॥१००॥
 श्लोका लोकस्य भूत्यै शतमिति रचिताः श्रीमयूरेण भक्त्या
 युक्तधैतान् पठेद्यः सक्तदपि पुरुषः सर्वपापैर्विमुक्तः ।
 शारीर्यं सत्कवित्वं मतिमत्तुल्यबलं कीर्त्तिमायुःप्रकर्षं
 विद्यामैश्वर्यमर्थं सुखमपि लभते सोऽत्र सूर्यप्रसादात् ॥१०१॥
 इति महाकविश्रीमयूरभट्टकृतं सूर्यशतकं समाप्तम् ।

देव इति । यः देवः वाग्धवः किम्, अथवा प्रियसुहृत्, वा
 आचार्यः, आहोस्त्रि अथवा आर्यः साधुः, रक्षा परिवार्यं,
 चक्षुः, दीपोः नु, उत अथवा गुरुः, जनकः पिता, जीवितं जीवर्भं,
 बीजं मूलकारणं, श्लोकः स्यान्मम् आश्रय इति यावत् स्यात्किम् ? एवम्
 इत्यं क इव न निर्णीयते न निश्चियते न आस्त्रायते इति यावत्
 जनैरिति शेषः सर्व एव निर्णीते इत्यर्थः । सर्वदा जगतां सर्वदः सर्व-
 धनोदयदायी सर्वाकारेण सर्वप्रकारेण उपकरोतीति तथाभूतः असौ
 दशयताभीषुः सङ्कलकिरणः वः युष्माकम् अभ्यर्थितं वाञ्छितं दिशतु
 ददातु ॥ १०० ॥

श्लोका इति । श्रीमयूरेण कविनेति शेषः श्लोकस्य जगताः भूत्यै
 भक्त्या इति सक्तदपि यतं श्लोकाः पद्यानि रचिताः यः पुरुषः
 भक्त्या युक्तः भक्तिमान् सन् सक्तदपि एकवारमपि किं
 इतर्वह्णारमित्यपि यद्वाचः । एतान् श्लोकान् पठेत्, स सर्व-

शान्तिशतकम् ।

नमस्यामो देवान् ननु हतविधेस्तेऽपि वशगा
 विधिवन्द्यः सोऽपि प्रतिनियतकर्मैकफलदः ।
 फलं कर्मायत्तं किममरगणैः किञ्च विधिना
 नमस्तत् कर्मभ्यो विधिरपि न येभ्यः प्रभवति ॥ १ ॥

पापैः विघ्नः सन् सूर्यस्य प्रसादात् च्यव संसारे आरोग्यं सत्कवित्वं
 मतिं प्रज्ञाम् अतलं बलं कीर्त्तिम् आयुःप्रकषं दीर्घमायुरित्यर्थः
 विद्याम् ऐश्वर्यम् अर्थम् धनं सुखमपि सुखञ्च लभते प्राप्नोति ॥ १०१ ॥

इति वि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण
 विरचिता सूर्यशतकव्याख्या समाप्ता ।

नमस्याम इति । देवाम् सुरान् नमस्यामः वन्दामहे । ननु तेषां
 नमने न फलमित्याह नन्विति, ननु भोः तेऽपि देवाः हतविधेर्दुर्दैवस्य
 वशगाः वशवर्त्तनः अतस्ते न किमपि कर्तुं प्रभवन्तीति भावः । तर्हि
 विधिः दैवं वन्द्यः नमस्यः, तदापि नेत्याह स इति, सोऽपि विधिरपि
 प्रतिनियतं सुनिश्चितं यत् कर्म सुकृतं दुष्कृतं वा तन्मात्रस्यैव फलदः
 न तु ततो न्यूनार्थकं कर्तुं प्रभवतीति भावः । फलं वन्द्यामिति चेत्
 तदापि नेत्याह फलमिति, फलं कर्मायत्तं सुकृतदुष्कृतकर्माधीनमित्यर्थः ।
 अतस्तस्यापि न प्रभुत्वमिति भावः, अतः अमरगणैः देवगणैः नमस्तुते-
 रिति शेषः किम् ? न किमपि प्रयोजनं विधिना च वन्दितेन किम् ?
 न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । तत् तस्मात् कर्मभ्यः सुकृतदुष्कृतकृपेभ्यः
 नमः, विधिरपि दैवमपि येभ्यः कर्मभ्यः न प्रभवति दैवमपि कर्मा-

यदि शान्तौ मनो देयं यदि मुक्तिपदे रतिः ।

तदा शिङ्खनमिश्रस्य पद्यमाराध्यतां धिया ॥ २ ॥

सन्तोषसन्ततिकरं विदुषां कवीनां

सांसारिकाप्रतिमदुःखविनाशबीजम् ।

यत्नेन शान्तिशतकं विदधे विवेकी

श्रीशिङ्खनः प्रकृतिसुन्दरशुद्धबुद्धिः ॥ ३ ॥

धीनमिति भावः । शिखरिणीवृत्तं, रसैरुद्गैश्चिन्ता यमनसुभवागः
शिखरिणीति तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

यतीति । यदि शान्तौ शान्तिमार्गे मनः देयं, यदि मुक्तिपदे रति-
रभिवापः, अस्तीति शेषः, तदा धिया बुद्ध्या शिङ्खनमिश्रस्य पद्यम्
आराध्यताम् । अतुष्टुवृत्तम् ॥ २ ॥

सन्तोषेति । प्रकृत्या स्वभावेन कयाचित् नार्थ्या वा सुन्दरी शुद्धा
निर्मला बुद्धिर्यस्य तथाभूतः अतएव विवेकी वैराग्यवान् श्रीशिङ्खनः
कविरिति शेषः यत्नेन विदुषां कवीनां सन्तोषसन्ततिकरं सातिशय-
प्रोतिदं सांसारिकं संसारभयम् अप्रतिमं असमं यत् दुःखं तस्य विनाशबीजं
अयकारणं शान्तिशतकं नाम सन्दर्भं विदधे रचितवान् । प्रसिद्धिरियं
शिङ्खननामा कविः कस्याञ्चिद् वक्ष्यायामासक्त आसीत् । एकदा पितृ-
श्राद्धं मे शो भावीति तद्दिने तत्र सकाशं नामनिघ्यामीति तासुक्ता
गृहं गतः यथाविधि श्राद्धं समाप्य सायं यथापूर्वं कामादिप्रेतेताः
तामेव वेश्यां प्रति समुत्सुकसनाः आङ्गीयद्रव्यावशिष्टं किञ्चिदुपादेयं
द्रव्यं गृह्येत्वा नदीपारस्थितं वेश्यालयं प्रति गच्छन् कमपि पारगम-
नोपायमदृष्ट्वा तमपि एकं शवं जलोपरि भासमानं कटबोस्तम् सत्वा
तदुपरि आरुह्य नदीसुततार । उत्तीर्णश्च सन्निहितं नेश्यालयं स्वस्था-
गमनाभावनिश्चयात् आहतद्वारं दृष्ट्वा प्राचीरसल्लङ्घ्य प्रविशित्तुः
प्राचीरगते कस्मिन्नपि गर्ते प्रविशतः कस्यचित् सर्पस्य पुच्छमवबोध्य

आत्मज्ञानविवेकनिर्मलधियः कुर्वन्त्यहो दुष्करं
 यन्मुञ्चन्त्युपभोगभास्त्रापि धनान्येकान्ततो निष्कृष्टाः ।
 न प्राप्तानि पुरा न सम्प्रति न च प्राप्तौ दृढप्रत्यया
 वाञ्छामात्रपरिग्रहात्सपि वयं त्यक्तुं न तानि क्षमाः ॥ ४ ॥
 धन्यानां गिरिकन्दरोदरभुवि ज्योतिः परं ध्यायतां
 आनन्दानुजलं पिबन्ति शकुना निःशङ्कमङ्गे स्थिताः ।

तदेवावच्छन्त्य वाटीमध्यं प्राविशत् । प्रविष्टश्च तं तादृशे समये दृष्ट्वा सा
 वाराङ्गना तं कथं त्वया आदृतद्वारे गृहे प्राविष्टः कथं वा अस्मां रुज्ज्वलां
 नदीसतीर्ष इति पृष्ट्वा तदुक्तं सर्वं वृत्तान्तं श्रुत्वा वहिरागम्य प्राची-
 रस्थितमर्तमध्यात् सम्बन्धानं श्रुतं सर्वं नदीतीरे च स्थितं ययं दृष्ट्वा
 ईदृशं वाङ्मयं त्वया अतृकते कृतं यदि परमार्थचिन्तायामोदयोऽध्य-
 वसावः क्रियते तदा परमा मतिर्लभ्यते इति नितरां तिरश्चकार ।
 ततश्च तस्मै तादृशो विवेको जातः यथा तं परित्यज्य गान्धिमाने
 वसतुसुकोऽभवदिति । वसन्तिसकं दृष्टं, श्रेयं वसन्तिसकं तमसा
 जगौ न इति तस्मै चत्वात् ॥ १ ॥

आत्मज्ञानेति । आत्मज्ञानेन कोऽयमात्मेति ज्ञानेन यो विवेकः
 तेन, निर्मला विशुद्धा धीबुद्धिर्बेदां तादृशाः जनाः एकान्ततः अतिशयेन
 निष्कृष्टाः बीतरागाः सन्तः उपभोगभास्त्र उपभोगक्षमापि अना-
 वाससम्भ्रानि भोग्यानि धनान्यपीत्यर्थः यत् सुखानि लज्जानि तत्
 दुष्करम् अन्धैः कर्तुमशक्यं कुर्वन्ति, अहो आश्चर्यं वयं पुरा पूयं न
 प्राप्तानि नोपार्जितानि, सम्प्रति च प्राप्तौ येषामिति शेषः न दृढप्र-
 त्ययाः न दृढनिश्चयाः सन्तीति शेषः तानि वाञ्छामात्रेण अनोरथ-
 मात्रेण परिग्रहो येषां तद्योक्तानि धनान्यपि त्यक्तुं न क्षमाः न
 यस्याः । शार्दूलविज्जीवितम् । सूर्याश्वर्येदि जः सजौ वततमाः
 शार्दूलविज्जीवितमिति तस्मै चत्वात् ॥ ३ ॥

धन्यानामिति । गिरिकन्दरोदरभुवि पर्यतपुष्टाभ्यन्तरे परं ज्योतिः

अस्माकन्तु मनोरथोपरचितप्रासादवापीतट-
क्रीडाकाननकेलिमण्डपजुषामायुः परं चीयते ॥ ५ ॥

विशीर्णः प्रारम्भो वपुरपि जराव्याधिविधुरं

गतं दूरे विप्रस्रजनभरणं वाञ्छितमपि ।

इदानीं व्यामोहाद्दहह ! विपरीते हतविधौ

विधेयं यत्तत्त्वं स्फुरति मम नाद्यापि हृदये ॥ ६ ॥

बीभत्साः प्रतिभान्ति किन्न विषयाः किन्तु सृहायुषती

देहस्यापचयो मती निविशते गाढो गृहेषु ग्रहः ।

पश्यतां साक्षात् कर्षतां धन्यानां पुण्यवताम् अङ्गे क्रोडे निःशङ्कं
निर्भयं स्थिताः शकुनाः पक्षिणः न्यानन्दाशुजलं पिबन्ति, तं किन्तु
अस्माकं मनोरथेन उपरचितानि कल्पितानि प्रासादवापीतटक्रीडा-
काननेषु हृद्यंशरोवरतटोद्यानेषु यानि केलिमण्डपानि क्रीडागृहाणि
तानि जुषन्ति सेवन्ते इति तथोक्तानां सतां परं केवलम् आयुः
जीवनकालः चीयते जयं गच्छति । गार्दूलविक्रीडितं टत्तम् ॥ ५ ॥

विशीर्ण इति । हतविधौ हतदेवे विपरीते प्रतिकूले सति
प्रारम्भः कार्येषु समुद्योगः विशीर्णः निफलतां गत इति यावत्,
बपुः शरीरमपि जरया वार्द्धकेन व्याधिना च विधुरं व्याकुलं, सुतरां
वाञ्छितमपि विप्रास्थां ब्राह्मणानां स्वजनानाञ्च भरणं दूरे गतम्
असामर्थ्यादिति भावः अहं हृदये इदानीं व्यामोहात् विशेषेण जातात्
मोहात् ज्ञानशैकल्य इति भावः यत् तत्त्वं विधेयम् अन्वेषणीयं
तत् अद्यापि मम हृदये न स्फुरति न प्रकाशते किन्तु कर्त्तव्यं तदर्हं
नावधारयितुं शक्नोमीति निष्कर्षः । गिद्धरिषीष्टत्तम् ॥ ६ ॥

बीभत्सा इति । विषयाः भोग्यवस्तूनि बीभत्साः कुत्सिताः
किं न प्रतिभान्ति न स्फुरन्ति ? विधौ इति शेषः अपि तु प्रतिभान्त्ये-
वेत्यर्थः किन्तु व्याकुलता अतिदीर्घा महतोत्थयः सृष्ट्वा अभिजातः

ब्रह्मोपास्यमिति स्फुरत्यपि हृदि व्यावर्त्तिका वासना
का नामेयमतर्क्यहेतुगहना दैवी सतां यातना ॥ ७ ॥

अजानन् दाहात्तिं विशति शलभो दीपदहनं
न मीनोऽपि ज्ञात्वा वृतवडिशमश्राति पिशितम् ।

विजानन्तोऽप्येतान् वयमिह विपज्जालजटिलान्

न सुखामः कामानहह ! गहनो मोहमहिमा ॥ ८ ॥

तेष्विति शेषः । मतौ बुद्धौ देहस्य अपावः अन्तः शय इति यावत्
निविशते देहोऽयं मन्त्र इति मतावाविर्भवतीत्यर्थः किन्तु गृहेषु यज्ञः
आसक्तिः गाढः अतिप्रबलः । गृहासक्तिर्न निवारयितुं शक्यते इति
भावः । ब्रह्म उपास्यम् इति बुद्धिरिति शेषः हृदि स्फुरति विकस्यते
किन्तु वासना विषयलाभसा व्यावर्त्तिका बुद्धिः तत आकर्षणीत्यर्थः ।
अतः अतर्क्यः तर्कयितुमशक्यो हेतुर्यस्याः अतएव गहना निविद्धा दुर्वा-
धेत्यर्थः इयं सतां साधूनां यातना दुर्विपाको नाम सम्भावनायां दैव-
दुर्विपाकोऽयमिति सम्भाव्यते इति निष्कर्षः । स्मृहायाः गृहेषु
यज्ञस्य च हेतुं विनापि प्रवृत्तेः विभावना, स्मृहाया अभावहेतौ
सत्यपि गृहेषु यज्ञाभावहेतौ सत्यपि तत्तत्फलप्रवृत्ते विशेषोक्तिश्चेत्य-
नयोः सन्देहसङ्करः । उक्तञ्च दर्पणे । विभावना यिना हेतुं कार्योत्-
पत्तिर्यदुच्यते इति, सति हेतौ फलाभावो विशेषोक्तिस्तथा द्विधेति च ।
अङ्गाङ्गित्वेऽनङ्गुतीनां तद्देवाश्रयस्थितौ सान्द्रगन्तये च भवति सङ्कर-
स्त्रिविधो मत इति च । शार्दूलविश्रीडितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

अजानन्निति । शलभः पतङ्गशिशुः दाहात्तिं दाहजनितान्
पीडासु अजानन् दीपदहनं दीपात्कं विशति, मीनोऽपि पिशितं
सतं वृतवडिशम् अन्तर्यडिशमिति यावत् न ज्ञात्वा अश्राति पशति,
वयम् इह संसारे एतान् कामानिति शेषः विपज्जालेन जटिलान्
आप्तानिति यावत् विजानन्तः विशेषेण विद्वानोऽपि कस्यन्ते इति

शान्तं न क्षमया गृहोचितसुखं त्यक्तन्न सन्तोषतः
 सोढा दुःसहशीतवाततपनक्लेशा न तप्तन्तपः ।
 ध्यातं वित्तमहर्निशं न च पुनर्विष्णोः पदं शाश्वतं
 तत् तत् कर्म कृतं यदेव मुनिभि स्तैः फलैर्वञ्चितम् ॥८॥
 कृत्वा शस्त्रविभीषिकां कतिपयग्रामेषु दीनाः प्रजा
 मधून्तो विटजल्पितैरुपहता क्षीणोभुजस्ते किल ।

कामाः भोगाः तान् न सुखामः न त्यजामः अहङ्क आश्चर्यं मोहस्य
 अज्ञानस्य मङ्गमा माहात्म्यं गहनः दुर्वोधः । अत्र मोहमाहम-
 रूपधारणेन कामत्यागाभावरूपकार्यस्य समर्थनात् कारणेन कार्य-
 समर्थनरूपोऽर्थात्तरन्यासः । तदुक्तं दर्पणे । सामान्यं वा विशेषेण
 विशेषस्तेन वा पुनः । कार्यञ्च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते ।
 बाधस्यैवेतरेषांथान्तरन्यासोऽपि नत इति । गिखरिणीवृत्तम् ॥८॥

ज्ञानमिति । क्षमया क्षमागुणेन न ज्ञानं न सोढम् अस्माभि-
 रिति शेषः वयं क्षमाहीना इति लोकानाम् अत्वाचारान् सोढवन्त
 इति न, क्षमामर्थ्येनैव ज्ञानमिति भावः । गृहोचितं सुखं विविध-
 भोग्यवस्तुभोगजनितमिति भावः त्यक्तं दुर्लभत्वादिति भावः, सन्तो-
 षतः वीतरागत्वजनितपरितोषेण न त्यक्तमिति शेषः, दुःसहः
 सोढुमशक्या वे शीतवाततपनानां क्लेशाः सोढाः भोगार्थितयेति भावः
 तपः चान्द्रायणादिकं न तप्तं नातुष्टितम् एतादृशक्लेशेन तपधारण-
 सुचितं किन्तु क्लेश एव कृतः न तप इति भावः । अहर्निशं दिवा-
 रात्रं वित्तं धनं ध्यातं चिन्तितं, शाश्वतं सनातनं विष्णोः पदं न च
 ध्यातमिति शेषः मुनिभिः यदेव क्षमादिकं कृतम् अस्माभिरपि तत्तत्
 कर्म कृतं किन्तु तैस्तैः फलैः तत्तत्क्षमादिगुणजनितैरिति भावः
 वञ्चितं विमोक्षं तत्तत् फलं न प्राप्तमस्माभिरिति भावः । अत्रापि
 विभावनाविशेषोक्तोः सन्देहः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥८॥

कल्पति । शस्त्रैः विभीषिकां भयप्रदर्शनं कृत्वा यदि कां न

विद्वांसोऽपि वयं किल त्रिजगतीसर्गस्थितिव्यापदां
 ईशस्तत्परिचर्यया न गणितो यैरेष नारायणः ॥ १० ॥
 नाथे श्रीपुरुषोत्तमे त्रिजगतामेकाधिपे चेतसा
 सेव्ये स्वस्य पदस्य दातरि सुरे नारायणे तिष्ठति ।
 यं कञ्चित् पुरुषाधमं कतिपयग्रामेशमल्पार्थदं
 सेवायै नृगयामहे नरमहो मूढा वराका वयम् ॥ ११ ॥

भजमि तदा त्वास् अनेन शस्त्रेण निजनिष्कामोत्थेवं भोतिं दशयि-
 त्वेत्त्वर्थः कतिपयग्रामेषु दीनाः दुर्बलाः प्रजाः जनान् मश्रुन्तः पीड-
 खन्तः पिटानां धूर्तानां जल्पितैः चाटुवचनैः उपहृताः गर्वं प्रापिता
 इति भावः ये क्वचित् इति शेषः ते किल जौषोभुजः भूपालाः कथ्य-
 न्ते इति शेषः, भूमन्वका इति वक्तव्या इति किलगद्देनदोत्वते ।
 वयमपि विद्वांसः किलेत्त्वलीके दृष्टाविद्याभिमानिन इति भावः
 यैः अस्माभिः तेषां परिचर्यया सेवया त्रिजगत्याः सर्गस्थितिव्यापदां
 स्मृतिस्थितिसंहाराणाम् देशः कर्त्ता एषः नारायणः न गणितः न
 लक्षितः न मत इति यावत् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १० ॥

नाथे इति । नाथे स्वामिनि श्रीपुरुषोत्तमे श्रीमतां पुरुषाणां
 प्रथमे त्रिजगताम् एकाधिपे एकेश्वरे चेतसा मनसा न तु कार्याकप्र-
 यत्नेनेति भावः सेव्ये आराध्ये स्वस्य पदस्य निर्वाणस्वेत्वर्थः दातरि
 सुरे देवे नारायणे तिष्ठति सति यं कञ्चित् पुरुषाधमम् अतिचुङ्गं
 पुरुषं कतिपयग्रामेशं कतिपयग्रामाधिपतिम् अल्पार्थदं यत्किञ्चन-
 दातारं नरं मानवं सेवायै परिचर्यायै नृगयामहे अन्विष्मः, अहो
 आश्चर्यं वयं मूढाः मूर्खाः वराकाः कृपणाः यत्किञ्चिन्नार्थिन इति
 यावत् । अत्र मूढा वराका वयमित्यत्र तादृशमनोपासनकार्यस्य
 हेतुत्वेन कीर्त्तनान् । काव्यलिङ्गमन्वहारः । तदुक्तं दर्पणे । हेतो-
 र्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते इति । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ ११ ॥

अग्नेर्दं बन्धतां नीतं भवभोगोपलिप्तया ।

काचमूल्येन विक्रीतो हन्त ! चिन्तामणिर्मया ॥ १२ ॥

याञ्चाशून्यमयत्नलभ्यमग्रं वायुः कृतो वेधसा

व्यालानां पशवस्तृषाङ्गुरभुजः सुस्थाः स्थलीशायिनः ।

संसारार्णवलङ्घनक्षमधियां हस्तिः कृता सा नृणां

शामन्वेषयतां प्रयान्ति सततं सर्वे समाप्तिं गुणाः ॥ १३ ॥

यद्वक्तं सुहृदीक्षसे न धनिनां ब्रूषे न चाटुं शृषा

नैषां गर्वगिरः शृणोषि न पुनः प्रत्याश्रया धावसि ।

अग्नेति । भवे संसारे भोगानां भोग्यवस्तूनाम् उपलिप्तया
बाभेच्छया रदं अन्त बन्धतां विक्रयतां नीतं हन्त खेदे, यथा
काचमूल्येन चिन्तामणिः विक्रीतः । अत्र भवभोगबोधेन अन्तः
वर्धतानयनं काचमूल्येन चिन्तामणिविक्रय इवेति सादृश्यमतीतेर्निद-
र्शनालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे, सम्भवन् वस्तुमन्वन्वोऽसम्भवन् वापि
कृतचित् । यत्र विश्वाहृदिस्वत्वं बोधयेत् सा निदर्शनेति । अस्तुष्टु-
वृत्तम् ॥ १२ ॥

वाञ्छेति । वेधसा ब्रह्मणा व्यालानां सर्पाणां वायुः वाचञ्चा-
शून्यं प्रार्थनारहितम् अनएव अयत्नम् अनायासं यथा तथा बन्धम्
अग्रमम् आहारः कृतः व्यवस्थापित इत्यर्थः । पशवः तृषाङ्गुरभुजः
स्थलीशायिनः वनभूमिशयनाः सुस्थाः सुखेन तिष्ठन्तीत्यर्थः । संसार
एव अर्थवः समुद्रः तस्य लङ्घने क्षमा शक्ता धीर्वेषां तथाभूतानाम्
अनायासेन संसारं तर्जुं शक्तानामिति भावः नृणां मानवानां वा
हस्तिः जीविका परोपामनादिक्रमेति भावः कृता निर्णीतेत्यर्थः वेध-
सेति शेषः कां हस्तिं सततम् अन्वेषयतां नृगयतां नृणां सर्वे गुणाः
विद्याइवः समाप्तिं प्रयान्ति अयं नन्दन्तीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं
वृत्तम् ॥ १३ ॥

वदिति । हे कुरङ्ग नृग ! यत् यतः त्वं धनिनां वक्तं वदं

काले बालहृणानि खादसि सुखं निद्रासि निद्रागमे
 तन्मे ब्रूहि कुरङ्ग ! कुत्र भवता किं नाम तप्तन्तपः ? ॥१४॥
 कामं वनेषु हरिणास्तृणेन जीवन्त्ययत्नसुलभेन ।
 विदधति धनिषु न दैन्यं ते खलु पशवो वयं सुधियः ॥१५॥
 आस्वादय स्वयमेव वच्मि महतीर्मन्मच्छिदो वेदना
 मा भूत् कस्यचिदप्ययं परिभवो याञ्चेति संसारिणः ।
 पश्य भ्रातरियं हि यौवनजराधिकारकेलिस्थली
 मानम्हानिमसी गुणव्यतिकरप्रागल्भ्यगर्वच्युतिः ॥ १६ ॥

सुहृः पुनः पुनः न दैक्ष्ये न पश्यसि, शृषा मिथ्या चाटुं प्रियोक्तिं न
 ब्रूषे धनिनां समीपे इति शेषः, एषां गर्वागारः अहङ्कारवचनानि
 न शृणुषे, प्रत्याशया च पुनः न धावसि एषां समीपे इति शेषः, काले
 लुधासमये बालहृणानि नवहृणानि खादसि, निद्रागमे सुखं स्वच्छन्दं
 निद्रासि, तत् तस्मात् भवता कुत्र स्थाने किञ्चाम किमाख्यं तप्तन्तपं
 चरितं तत् मे मद्भ्रातृ ब्रूहि कथय । शार्दूलविक्रीडितं दृत्तम् ॥१४॥

काममिति । हरिणाः वनेषु अयत्नसुलभेन हृणेन कामं यथेच्छं
 जीवन्ति वर्तन्ते, धनिषु दैन्यं टोनतां न विदधति न प्रकटयन्ति, ते
 खलु पशवः, वयं सुधियः विद्वांसः ? विपरीतमिदं वयं पशवः ते
 एव सुधिय इति वक्तव्यमिति भावः । आर्यादृत्तं, यस्याः पादे
 प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये पञ्चदश
 चतुर्थके सार्येति तल्लक्षणात् ॥ १५ ॥

आस्वादयेति । स्वयमेव महतीर्युर्वीः नर्मच्छिदः यातनाः
 विकारान् वाच्जायामिति भावः आस्वादय अनुभूय कस्यचित्
 संसारिणः वाच्जा भिक्षा इति अयं परिभवः निकारः मा भूत् न
 भवतु कोऽपि दैदृशं निकारं न भङ्गामिति भावः वच्मि ब्रवीमि,
 हे भ्रातः ! पश्य अवलोकय, इयं वाच्जा हि भिक्षैव यौवनस्य जरा,

क गन्तासि ? भ्रातः ! कृतवसतयो यत्र धनिनः
 किमर्थं ? प्राणानां स्थितिमनुविधातुं कथमपि ।
 धनेर्याञ्जालब्धैर्ननु परिभवोऽभ्यर्थनफलं
 निकारोऽग्रे पश्चाद्वनमहह ! भोस्तद्वि निधनम् ॥ १७ ॥
 प्राणानां वत किं भ्रुवे कठिनतां तैरेव साविष्कृता
 निक्त्रामन्ति कथञ्चिदेव हि न ये याञ्जावचोभिः सत्रम् ।
 आत्मानं पुनराक्षिपामि विदितस्यैर्योऽपि येषामहो
 मिथ्याशङ्किततद्वियोगविधुरो यत् प्रार्थये सर्वशः ॥ १८ ॥

धिकारस्य केलिस्यत्रो क्रोडाक्षेवं मानस्य ग्लाने मनिनीकरणे मसो,
 तथा गुणव्यतिकरेः गुणनभूहैः यत् प्रागल्भ्यम् औन्नत्य तस्य गर्व-
 व्युत्तिः अहङ्कारभ्रंशः । रूपकमलङ्कारः । शार्दूलविष्क्रीडितं
 छत्तम् ॥ १६ ॥

कोति । हे भ्रातः । क कुत्र गन्तासि गमिष्यसि ? यत्र धनिनः
 कृतवनतवः वसन्तीत्यर्थः तत्र गमिष्यामीति शेषः, किमर्थं गन्तामीति
 शेषः ? याञ्जया भिक्षुवा लब्धैः धनैः कथमपि प्राणानां स्थितिम्
 अनुविधातुं सम्पादयितुं गमिष्यामीति शेषः । ननु भोः अभ्यर्थन-
 फलं भिक्षाफलं परिभवः, यतः अप्ये निकारः अयमाननं पश्चात् धनस्य
 अहह खेदे, भोः तत् निधनं हि मरणमेव अथ च निशब्देन विकारः
 ततश्च धनलाभ इति निधनशब्दव्युत्पत्तिरिति बोध्यम् । शिखरिष्को-
 छत्तम् ॥ १७ ॥

प्राणानामिति । वत खेदे प्राणानां कठिनतां तिष्ठरतां किं
 भ्रुवे कथयामि ? तैः प्राग्भेरेव सा याञ्जा साविष्कृता प्रकाशिता,
 ये याञ्जावचोभिः भिक्षावच्यैः समं कथञ्चिदेव न निष्कामन्ति न निर्ग-
 ष्णन्तिः आत्मानं पुनरेव आक्षिपामि तिरस्कारेण, यत् यतः
 येषां प्राणानां विदितस्यैर्योऽपि कठिनतां जानन्नपीत्यर्थः मिथ्या

अमीषां प्राणानां तुलितविसिनीपत्रपयसां
 कृते किं नास्माभिः विगलितविवेकैः व्यवसितम् ।
 यदीशानामग्रे द्रविणकणमोहान्धमनसां
 कृतं वीतव्रीडैः निजगुणकथापातकमपि ॥ १८ ॥
 बीभत्सा विषया जुगुप्सिततमः कायो वयो गत्वरं
 प्रायोबन्धुभिरध्वनीव पथिकैः योगी वियोगावहः ।
 हातव्योऽयमसार एष विरसः संसार इत्यादिकं
 सर्वस्यैव हि वाचि चेतसि पुनः कस्यापि पुण्यात्मनः ॥ २० ॥

अङ्कितेन तेषां प्राणानां वियोगेन विघ्नः व्यकुलः सन् सर्वयः सर्वथा
 प्रायवे भिक्षां करोमि । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १८ ॥

अमीषामिति । तुलितं विसिनीपत्रस्य पद्मपत्रस्य पयः येः
 तथाभूतानाम् अतिचपलानाम् अमीषां प्राणानां कृते निमित्तं विग-
 लितविवेकैः निर्विकैः अस्माभिः किं न व्यवासितं न चद्रुक्कं, यत्
 द्रविणकणस्य धनसेयस्य मोहेन अन्धं मनो येषां तेषाम् दीशानां
 धनिनाम् अग्रे सम्मुखे वीतव्रीडैः निर्विकैः बद्धुभिः निजगुणकथा
 अगुणकीर्त्तनमेव पातकमपि कृतम् । गिष्कारिणीवृत्तम् ॥ १८ ॥

बीभत्सा इति । विषयाः सक्चन्दनवनितादयः बीभत्साः
 कुत्सिताः परिणामविरसा इति भावः, कावः शरीरं जुगुप्सिततमं
 वृक्षिततमं मज्जूरितत्वादिति भावः, वयः यौवनम् आयुषां गत्वरं
 अचिक, बन्धुभिर्योगः अध्वनि पथि पथिकैरिव प्रायः वियोगावहः
 विश्लेष्टजनकः । अतः अयम् असारः विरसः संसारः हातव्यः
 आत्मव्यः इत्यादिकं सर्वस्यैव जनस्य वाचि तिष्ठतीति शेषः । पुनः
 किम् कस्यापि पुण्यात्मनः जनस्य चेतसि अनपि तिष्ठतीति शेषः ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २० ॥

तद्धिन्नालालोचं प्रतिदिवसदत्तान्वतमसं
 भवे सौख्यं हित्वा शमसुखमुपादेयमनघम् ।
 इति व्यक्तोज्जरं चटुलवचसः शून्यमनसो
 वयं वीतव्रीडाः शुक् इव पठामः परममी ॥ २१ ॥
 यदासौ दुर्वारः प्रसरति मदश्चित्तकरिषः
 तदा तस्योद्दामप्रसररसरुद्धैः व्यवसितैः ।
 क्व तत् धैर्यालानं क्व च निजकुलाचारनिगडः
 क्व सा लज्जारज्जुः क्व विनयकठोराहुश्रमपि ॥ २२ ॥

भिद्याशनं भवनमायतनैकदेशः

तद्धितिति । चटुलं चञ्चलं मनो येषां तपोक्ताश्चञ्चलचित्ताः
 शून्यमनसः अचेतस इति यावत् वीतव्रीडाः निर्लज्जाः असौ वयं
 भवे संसारे सौख्यं सुखं तद्धिन्नालालोचं विदुःश्रमलं प्रतिदिवसं
 दत्तान्वतमसं अनितकोद्दम् अतएव हित्वा लज्जा अनघं निर्मलं शम-
 सुखम् उपादेयं यादृशम् इतीत्यं व्यक्तः सप्तः उद्दामः उक्तैर्यश्चिन्तु
 तद् अथा तथा परं केवलं शुक् इव पठामः वदामः न तु कार्यतः
 समाचरामः इति भावः । शिखरिणीस्तम् । उपमाबद्धारः ॥२१॥

यदेति । यदा असौ चित्तमेव करो हसी तस्य दुर्वारः निवार-
 यित्तमशक्यः मदः प्रसरति स्फुरति तदा तस्य मदस्य उद्दामः उत्कटः
 सः प्रसरः स्फुरणं तस्य रसेन रागेण रुद्धैः जातैः उद्भूतैरिति
 यावत् व्यवसितैः व्यापारैः तत् धैर्यमेव आलानं बन्धनसम्पन्नः क्व ?
 निजः कुलाचार एव निगडः श्लक्ष्णं च क्व ? सा लज्जा एव रज्जुः
 क्व ? तत् विनयः शिष्टाचार एव कठोरं कठिनम् अहुश्रं ताडनदण्ड-
 विशेषश्च क्व ? मत्तं चित्तं धैर्यादिवः न निबन्धुं शक्नुवन्तीति भावः ।
 शिखरिणीस्तम् ॥ २२ ॥

शय्या भुवः परिजनो निजदेहभारः ।

वासश्च जीर्णपटखण्डविवहकन्या

हाहा ! तथापि विषयान् न जहाति चेतः ॥ २३ ॥

त्वामुदर ! साधु मन्ये शाकैरपि यदसि लब्धपरितोषम् ।

हतहृदयं ह्यधिकाधिकवाञ्छाशतदुर्भरं न पुनः ॥ २४ ॥

शुचां पात्रं धात्रीपरिणतिरमेध्यप्रचयभू-

रयं भूतावासो विमृश कियतीं याति न दशाम् ।

तदस्मिन् धीराणां क्षणमपि किमास्थातुमुचितं

खलीकारः कोऽयं यदहमहमेवेति रभसः ॥ २५ ॥

भिक्षेति । भिक्षुवा अशनं भोजनम्, अवातनस्य कस्यचिद्दुःखस्य एकदेशः भवनं गृहं कस्यचिज्जनस्य गृहेकदेशे तदनुपहेयावस्थानमिति भावः, भुवः भूतवानि शय्याः, निजदेहभारः परिजनः पुत्रकन्यादिकं न पोष्यते इति भावः, जीर्णेन पटखण्डेन वसनखण्डेन निवहता सचिता कन्या वासश्च, हाहेति खेदे, तथापि इत्थं दुरवस्थायामपीत्यर्थः चेतः विषयान् कामान् न जहाति न त्यजति । वसन्तितिकं वृत्तम् ॥ २३ ॥

त्वामिति ! हे उदर ! त्वां साधु भद्रं मन्ये, सत् वतः शाकैरपि लब्धः प्राप्तः परितोषो येन तथाभूतम् अस्ति, शाकभोजनेनापि परितोषणीत्यर्थः । अधिकाधिकवाञ्छानां शतैः दुर्भरम् अपरितोषमित्यर्थः हतहृदयं न पुनः नैव साधु मन्ये इत्यन्वयः । आख्यावृत्तम् ॥ २४ ॥

शुचामिति । शुचां शोकानां पात्रम् आधारः, धात्र्यां भूमौ परिणतिः परिणामो यस्य तादृशः धरसे भूमिसादृभवतीति भावः, अमेध्यप्रचयानां मलसमूहानां भूः स्थानं मूलपुरीषादिपूर्य इति भावः

रेतःशोणितयोरियं परिणतिर्यद्वर्षं तच्चाभवत्
 मृत्योरास्यदमाश्रयो गुरुशुचां रोगस्य विश्रामभूः ।
 जानन्नप्यवशी विवेकविरहान्मज्जनविद्याम्बुधौ
 शृङ्गारीयति पुत्रकाम्यति वत क्षत्रीयति स्त्रीयति ॥ २६ ॥
 कौतुहकारविन्दं क्व तदधरमधु क्वायतास्ते कटाघाः
 कालापाः कोमलास्ते क्व च मदनधनुर्भङ्गुरो भ्रूविलासः ।

अथं भूतावासः पञ्चभूतजनितदेश इत्यर्थः कियतीं दर्शां न प्राप्नोति,
 विदुषां विचारश्च चिन्तयेति यावत्, तत् तस्मात् अस्मिन् भूतावासे
 वीराणां विदुषां क्षणमपि आस्थातं यत्नं कर्तुं किम् उचितम् ?
 नैवेत्यर्थः । ततः यत् अहम् अहमेव इति रमणः उर्ध्वः, रमणो वेग-
 उर्ध्वयोरित्यमरः । अहङ्कारावेग इति यावत् कोऽयं खलीकारः
 विदुष्वनमिति यावत् । शिखरिणीष्टम् ॥ २५ ॥

रेत इति । रेतःशोणितयोः शुक्ररक्तयोः द्वयं परिणतिः परिणामः
 मंथोनस्येति भावः । तदाह वशिष्ठः, शुक्रशोणितसम्भवः पुत्रो जातापि-
 तृनिमित्तक इति यत् वर्षं शरीरं तच्च मृत्योः आस्यदं क्षेत्रं, गुरुशुचां
 मङ्गलां शोकानां पुत्रकलत्रादिवन्धुयोगजनितानामिति शेषः आश्रयः
 स्वामं तथा रोगस्य विश्रामभूः विश्रामस्थानम् अभवत् । अवशी अजि-
 तात्मा जनः जानन्नपि एतदिति शेषः विवेकविरहात् मोहादिति भावः
 अविद्या माया एव अस्तु धिः सस्रष्टः तस्मिन् मज्जनं शृङ्गारीयति
 आत्मनः शृङ्गारमिच्छति स्त्रीसम्भोगमभिलषीत्यर्थः पुत्रकाम्यति आत्मनः
 पुत्रमिच्छति, क्षत्रीयति आत्मनः क्षेत्रं भूमिम् इच्छति, स्त्रीयति
 आत्मनः स्त्रियम् इच्छति, वत खेदे । शार्दूलविक्रीडितं इष्टम् ॥ २६ ॥

कोति । एतत् वङ्गारविन्दं सस्रष्टं क्व ? कुत्र गतमिति शेषः,
 तत् अधरमधु अधरासृतं क्व ? कुत्र गतमिति शेषः, ते आघताः दीर्घाः
 कटाघाः अपाङ्गविलोकनानि क्व ? कुत्र गता इति शेषः, ते कोमलाः

इत्थं खडाङ्गकोटी प्रकटितदशनं मञ्जुगुञ्जलसमीरं
रागाश्वानामिवोच्चैरुपहसति महामोहजालं कपालम् ॥२७

शृणु हृदय ! रहस्यं यत् प्रशस्तं सुनीनां
न खलु न खलु योषित्कान्निधिः संविधेयः ।
हरति हि हरिणाञ्ची क्षिप्रमच्छिचुरप्रैः
पिहितशमतनुत्वं चित्तमप्युत्तमानाम् ॥ २८ ॥

खड्गः आकाशाः वचनानि क्व ? कुत्र गता इति शेषः, खः मदनधनु-
र्भङ्गुरः कामकार्मुककुटिलः भ्रू विवाहः अर्भङ्गः क्व ? कुत्र गत इति
शेषः, खडाङ्गल शववहनीयपर्यङ्गपादपीठस्थेति वावत् कोटी अप्ते
प्रकटितदशनं विस्तृतदन्तं मञ्जू मनोज्ञं यथा तथा गुञ्जन् खनन्
बन्दीरो वायुर्यज्ञात् तादृशं कपालं शिरोऽस्त्रिखण्डं रागाश्वानां
कामसत्तानाम् उच्चैः प्रबलं महामोहजालम् इत्यम् अनेन प्रकारेण
उपहसतीव । यदेतत् कान्ताश्लेषकसबसतिमनोहरं तदपि एतां
दशां कालेन वास्यतीति, नत् कोऽयं युष्माकम् एतदर्थं महामोह-
विवाह इति हसतीवेति भावः । अग्धरादन्तं, अन्नेर्यानां त्रयेण
त्रिसुनिवतिभुता अग्धरा कीर्तितवसिति तद्वचन्यात् ॥ २७ ॥

शृण्वति । हे हृदय ! सुनीनां प्रशस्तम् उत्कटं यत् रहस्यं
गूढम् अभिप्रेतविति भावः तत् शृणु आकर्ष्य, येषितां नारीणां /
सन्निधिः सङ्गमः न खलु न खलु नैव नैवेत्यर्थः संविधेयः कार्यः
कदापि न कार्य इत्यर्थः । हि बतः हरिणाञ्ची मृगनयना योषित्
अच्छिचुरप्रैः नयनरूपैरस्त्रं वगैः उत्तमानां महतामपि धीराणामपी-
त्यर्थः पिहितं परिहितं शमः शान्तिरेव तद्वत् कवचं तादृशं शान्ति-
पूर्ववसिति भावः अपि हृदयं क्षिप्रं शीघ्रं सहसेत्यर्थः हरति हि
आकर्ष्येत्यर्थः । रूपकसङ्कारः । सावित्रीदन्तं, मनमयययुतेयं
सावित्री भोगिबोकेरिति तद्वचन्यात् ॥ २८ ॥

समाश्लिष्यत्युच्चैर्घनपिशितपिण्डं स्तनधिया
 मुखं लालाक्लित्तं पिबति चषकं सासवमिव ।
 अमेध्यक्लेदाद्रे पथि च रमते स्पर्शरसिकी
 महामोहान्मानां किमिव रमणीयं न भवति ॥१६॥
 इति शान्तिशतके परीतापोपशमो नाम
 प्रथमः परिच्छेदः ॥ १ ॥

अयमविचारितचारुतया संसारो भाति रमणीयः ।
 अत्र पुनः परमार्थदृशां न किमपि सारमणीयः ॥ १ ॥

समाश्लिष्यतीति । स्पर्शरसिकः कान्तास्पर्शरसज्ञः जनः स्तनधिया
 कचवद्भ्रा घनपिशितापिण्डं निविडुमांसपिण्डम् उच्चैः अतिमात्रं
 गादमिति यावत् यथा तथा समाश्लिष्यति समालिङ्गति, लालाभिः
 क्लिप्तम् आद्यतमिति यावत् मुखं सासवं सुरासहितं चषकमिव पान-
 पात्रमिव पिबति, अमेध्यः अपवित्रः यः क्लेदः रसविशेषः तेन आर्द्रं
 स्तिमिते पथि योनाविति यावत् रमते क्रीडति च, अतः किमिव वस्तु
 इति शेषः महामोहान्मानां रमणीयं मनोहरं न भवति ? सर्वमेव
 मनोहरं भवतीत्यर्थः । शिखरिणीष्टम् ॥ २६ ॥

अयमिति । अयं संसारः अविचारिता अनालोचिता चारुता
 मनोज्ञता तथा हेतुना रमणीयः मनोहरः भाति प्रतीयते इति
 भावः । पुनः किन्तु परमार्थदृशां परमार्थदर्शिनां विवेकिनामिति
 यावत् अत्र संसारे किमपि अणीयः अल्पतरमपि सारं स्थिरांशः उत्-
 कृष्टं वस्त्विति भावः नास्ति ॥ १ ॥

केनाप्यनर्थरुचिना कपटं प्रयुक्तं

एतत् सुहृत्तनयबन्धुमयं विचित्रम् ।

कस्यात्र कः परिजनः स्वजनो जनो वा

स्वप्नेन्द्रजालसदृशः खलु जीवलोकः ॥ २ ॥

आरम्भः संशयानामविनयभवनं पत्तनं साहसानां

दोषाणां सन्निधानं कपटशतमयं चेतमप्रत्ययानाम् ।

दुस्त्याज्यं यन्महद्भिः सुरनरवृषभैः सर्वमायाकरणं

स्त्रीरूपं केन लोके विषममृतमयं धर्मनाशाय सृष्टम् ॥ ३ ॥

केनेति । अनर्थरुचिना अशुभाभिलाषिणा केनापि जनेन विधा-
त्वेति भावः एतत् सुहृत्तनयबन्धुमयं विचित्रम् अद्भुतं कपटं मायामयः
संसार इति भावः प्रयुक्तं रचितम् । अत्र कपटे कस्य जनस्य कः
परिजनः ? कः स्वजनः ? को वा जनः ? नैव कोऽपि कस्येत्यर्थः ।
जीवलोकः संसारः स्वप्नेन्द्रजालाभ्यां सदृशः खलु तल्प एव । वसन्त-
तिष्ठकं वृत्तम् ॥ २ ॥

आरम्भ इति । लोके जगति केन जनेन धर्मनाशाय नित्यनैमि-
त्तिककाव्यकर्मरूपाणां धर्माणां नाशाय व्याघाताय संशयानाम्
आरम्भः आश्रय इति वाच्यं, अविनयस्य दुश्चेष्टितस्य भवनं मूढं, साह-
सानाम् अविश्वकृत्कारिताजनितोद्यमानां पत्तनं नगरं, दोषाणां
हिंसादीनां सन्निधानम् आवासः, कपटानां मायानां शतम् अतिशय
इति भावः तन्मयम्, अप्रत्ययानाम् आवश्वासानां चेतनं स्थानं, महद्भिः
महामहिमशालिभिः सुरनरवृषभैः देवप्रवरैः मानवैश्चैव यत्
दुस्त्याज्यं त्यक्तमशक्य स्त्रीरूपं कालाकारम् असृतमयं विषं मरुत्
सृष्टम् ? इत्यत्र एव लोकानां धर्मनाशिन्य इति भावः । अश्वरा-
वृत्तम् ॥ ३ ॥

यदा प्रकृत्यैव जनस्य रागिणो
 भृशं प्रदीप्तो हृदि मन्मथानलः ।
 तदात्र भूयः किमनर्थपण्डितैः
 कुकाव्यहृव्याहुतयो निवेशिताः ॥ ४ ॥
 दधति तावदमी विषयाः सुखं
 स्फुरति यावदियं हृदि मूढता ।
 मनसि तत्त्वविदान्तु विवेचके
 क्व विषयाः क्व सुखं क्व परिग्रहाः ॥ ५ ॥

निस्त्रो वष्टि शतं शती दशशतं लक्षं सहस्राधिपो
 लक्षेशः क्षितिपालतां क्षितिपतिस्रकेश्वरत्वं पुनः ।

यदेति । यदा रागिणः अहुरागवतः जनस्य हृदि मन्मथानलः
 कामाग्निः भृशम् अतिशयेन प्रकृत्यैव स्रभावत एव प्रदीप्तः वर्धते इति
 शेषः । तदा अत्र संसारे अनर्थपण्डितैः अनर्थेषु अङ्गुश्लेषु पण्डितैः
 विचक्षणैः कविभिरिति भावः भूयः पुनः कुकाव्यान्त्येव शृङ्गाररसवत्-
 पद्यान्त्येव हृव्याहुतयः हवनीयप्रक्षेपाः किं कथं निवेशिताः कता
 इति यावत् निरर्थकं तादृशकाव्यरचनं तत्फलस्य कामोद्दीपनस्य
 कामिनां हृदि स्रत एव सिद्धत्वादिति भावः । वंशस्यविलं वृक्षं,
 वदन्ति वंशस्यविलं जतौ जराविति तल्लक्षणात् ॥ ४ ॥

दधतीति । अमी विषयाः सूक्ष्मन्दनवनितादयः तावत् सुखं
 दधति जनयन्ति, यावत् हृदि मनसि इयं मूढता मोहः स्फुरति
 प्रसरति । तु किन्तु तत्त्वविदां तत्त्वदर्शिनानां विवेचके मनसि विषयाः
 क्व ? सुखं तज्ज्ञानतपिति शेषः क्व ? परिग्रहाः स्त्रियश्च क्व ? नेते
 सुखं जनयन्तीति भावः ॥ ५ ॥

निस्त्र इति । निस्त्रः निर्धनः शतं शतसंख्यकं धनं, शती शतं

चक्रेशः पुनरिन्द्रतां सुरपतिर्ब्रह्मास्पदं वाञ्छति
 ब्रह्मा विष्णुपदं पुनःपुनरहो आशावधिं को गतः ॥ ६ ॥
 यदा पूर्वं नासीदुपरि च तथा नैव भविता
 तदा मध्यावस्था क्षणपरिचयो भूतनिचयः ।
 अतः संयोगेऽस्मिन् परिणतिवियोगे च सहजे
 किमाधारः प्रेमा किमधिकरणाः सन्तु च शुचः ॥ ७ ॥

संख्यकथनशाली दृश्यते सहस्रं, सहस्राधिपः लक्षं गतसहस्रमित्यर्थः.
 चक्रेशः लक्षपतिः कितिपालतां राजत्वं, कितिपतिः चक्रेश्वरत्वं
 साम्राज्यं, चक्रेशः सन्नाट् पुनः इन्द्रतां त्रिलोकाधिपत्वमित्यर्थः
 वष्टि कामयते । सुरपतिः इन्द्रः ब्रह्मास्पदं ब्राह्मं पदं, ब्रह्मा पुनः
 पुनः विष्णुपदं वाञ्छति अमिलपति, अहो आश्चर्यं को जनः
 आशावधिं सम्पूर्णकामत्वमित्यर्थः गतः प्राप्तः ? न कोऽपीत्यर्थः ।
 तस्मात् आशा न कार्येति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

यदेति । यदा भूतनिचयः प्राणिवर्गः पञ्चभूतसमष्टिर्वा पूर्वं
 नासीत्, उपरि च परत्र च तथा तेन रूपेणेति भावः नैव भविता
 यादृशः इदानीं बन्धुरूपेणावतिष्ठते तादृशः परत्र नैव भविता नैव
 भविष्यति स्त्रस्त्रकर्मांतुसारेण पृथक्पृथग्गतिकत्वादिति भावः
 तदा मध्यावस्थायां वर्तमाने इति यावत् क्षणपरिचयः अल्पकाल-
 सम्बन्धः न तु दीर्घकालसम्बन्ध इति भावः । अतः परिणतौ परि-
 णामे वियोगो यत्र तादृशे सहजे स्वाभाविके अस्मिन् संयोगे पुत्र-
 कलत्रादीनामिति शेषः प्रेमा प्रणयः किमाधारः कमाधारम् अवलम्ब्य
 प्रवर्तते इति भावः शुचः शोकाश्च तेषां वियोगजा इति भावः
 किमधिकरणाः कमावयमाश्रिता इत्यर्थः सन्तु भवन्तु ? न कोऽपि
 प्रेम्णः शोकाश्च आश्रयोऽस्तीति भावः । शिखरिणोवृत्तम् ॥ ७ ॥

इन्द्रस्याशुचिशूकरस्य च सुखे दुःखे च नास्त्यन्तरं
 खेच्छाकल्पनया तयोः खलु सुधा विष्टा च काम्याशनम् ।
 रम्भा चाशुचिशूकरी च परमप्रेमास्यदं मृत्युतः
 सन्त्रासोऽपि समः स्वकर्मगतिभिश्चान्यान्यभावः समः ॥८॥
 क्लमिकुलचितं लालाक्रीणं विगन्धि जुगुप्सितं
 निरुपमरसप्रीत्या खादन्नरास्थि निरामिषम् ।
 सुरपतिमिव पार्श्वस्थं श्वा सशङ्कितमीक्षते
 गणयति न हि क्षुद्रो लोकः परिग्रहफलगुताम् ।९॥

इन्द्रस्येति । इन्द्रस्य सुरपतेः अशुचिशूकरस्य च अपवित्र-
 वराणस्य च सुखे दुःखे च अन्तरं प्रभेदः नास्ति सममेव तयोः सुखं
 दुःखश्चेति भावः । तथाहि तयोरिन्द्रशूकरयोः खेच्छाकल्पनया
 आत्मन इच्छातुसारेण सुधा अन्नतं विष्टा पुरोषञ्च काम्याशनं खलु
 इत्थं भोजनमेव । रम्भा तदाख्या सुरसुन्दरी अशुचिशूकरी च परमं
 प्रेमास्यदं सुखभोग्येति भावः मृत्युतः मरणात् सन्त्रासोऽपि सम्यक्
 भयमपि समः तल्ल्यः, किं बह्वना स्वस्य कर्मणां सुकृतदुष्कृतानां
 गतिभिः परिपाकैः अन्यान्यभावः अपरापरव्यापारश्च समः तल्ल्यः ।
 सर्वस्मिन्नेव व्यापारे सर्वस्य सुखदुःखातुभवः समानः, न किञ्चिदपि
 तयोस्तारतम्यं नास्ति, तत् कथञ्चनभोगार्थं प्रयासार्थशयः परमार्थं
 विद्महेति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८ ॥

क्लमीति । श्वा कुक्कुरः क्लमिकुलैः कीटनिचयैः चितं व्याप्तं लाजा-
 कीर्णं श्लेष्मपूर्णं विगन्धि दुर्गन्धं जुगुप्सितं दृष्टितं निरामिषं निर्मांसं
 नरास्थि नरकङ्कालं निरुपमरसप्रीत्या अतल्ल्यरसास्वादेन खादन्
 भुञ्जानः पार्श्वस्थं पार्श्वे दण्डायमानं सुरपतिमिन्द्रमपि सशङ्कितं समर्थं
 ममेदमाच्छिनत्सीति धियेति भावः ईक्षते अवलोकयति, हि तथाहि
 क्षुद्रो लोकः नीचजनः परिग्रहेण परकीयधनग्रहणेन फलगुतां स्वस्य

अमीषां जन्तूनां कतिपयनिमेषस्थितिजुषां
 वियोगे धीराणां क इह परितापस्य विषयः ।
 क्षणादुत्पद्यन्ते विलयमपि यान्ति क्षणममी
 न केऽपि स्यातारः सुरगिरिपयोधिप्रभृतयः ॥ १० ॥
 पुत्रः स्यादिति दुःखितः सति सुते तस्यामये दुःखितः
 तद्दुःखादिकमार्जने तदनये तन्मूर्खतादुःखितः ।

दैन्यं न गणयति न विचारयति परधनलिप्तायां स्वस्य दैव्यप्रकटनात्
 गौरवहानिः स्यादिति क्षुद्रा न जानन्तीति भावः । हरिणीवृत्तं,
 नक्षत्ररसेः षड्वेदैर्हर्षैर्हरिणी मतेति तल्लक्षणात् । सामान्येन
 विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । तदुक्तं दर्पणे, सामान्यं वा विशे-
 षेण विशेषस्तेन वा यदि । कार्यञ्च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते
 साधर्म्येणैतरेणार्थान्तरन्यासोऽप्युच्यते इति ॥ ६ ॥

अमीषामिति । इह संसारे कतिपयनिमेषस्थितिजुषाम् अल्प-
 कालस्थायिनामिति यावत् अमीषां जन्तूनां प्राणिनां स्त्रीपुत्रादीना-
 मिति भावः वियोगे धीराणां विदुषां परितापस्य शोकस्य विषयः
 हेतुरिति भावः कः ? न कोऽपीत्यर्थः । अमी जन्तवः प्राणिनः
 क्षणात् उत्पद्यन्ते जायन्ते, क्षणं क्षणमात्रेणैव विलयं नाशं यान्ति
 मच्छन्ति, सुरगिरिपयोधिप्रभृतयः केऽपि न स्यातारः न स्याच्छन्ति
 सर्व एव विनश्यन्तीति भावः का कथाम्येषामिति भावः । शिख-
 रिणीवृत्तम् । अत्र तृतीयचतुर्थयोः पादयोर्हेतुत्वेन कीर्तनात्
 वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे, हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे
 काव्यलिङ्गं निगद्यते इति ॥ १० ॥

पुत्र इति । पुत्रः स्यात् भवेत् ? इति दुःखितः पुत्राभावेनेति
 भावः जन इति शेषः । सुते पुत्रे सति जाते इति शेषः तस्य पुत्रस्य
 आश्रये रोने सति दुःखितः भवतीति शेषः । आर्जने प्रतिपालने तद्

जातश्चेत् सगुणोऽथ तन्मृतिभयं तस्मिन्मृते दुःखितः
 पुत्रव्याजभुपागतो रिपुरयं मा कस्यचिज्जायताम् ॥ ११ ॥
 स्थिरापायः कायः प्रणयिषु सुखं स्थैर्यविमुखं
 महाभोगा रोगाः कुवलयदृशः सर्पसदृशः ।
 महावेशः क्लेशः प्रकृतिचपला श्रीरपि खला
 यमः स्वैरी वैरी तदपि न हितं कर्म विहितम् ॥ १२ ॥

प्रथिद्ध दुःखादिकं भवतीति शेषः, तस्य पुत्रस्य अनये दुराचारे तस्य
 मूर्खतया दुःखितः भवतीति शेषः । अथ सगुणः विद्वान् जातश्चेत्
 तस्य मृतिभयं मरणात् भयं, मृते च तस्मिन् दुःखितः शोकात्
 भवतीति शेषः, अतः पुत्रव्याजं पुत्ररूपमित्यर्थः उपागतः अयं रिपुः
 शत्रुः कस्यचित् मा जायतां न भवतु । शार्दूलविक्रीडितं दृश्यम् ।
 काल प्रथमद्वितीयतृतीयपादानां चतुर्थपादस्य हेतुत्वेन कीर्तनात्
 काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ११ ॥

स्थिरापाय इति । कायः देहः स्थिरः निश्चितः अपायो ध्वंसो
 यस्य तथाभूतः अवश्यनश्वर इति यावत्, प्रणयिषु पुत्रकलत्रादिषु
 सुखं स्थैर्यं विमुखम् अस्यायीत्यर्थः, तेषां नश्वरत्वाबाध्यत्वादित्वादि
 भावः, रोगाः महाभोगाः अतिविस्तराः, यद्वा महान्तः भोगाः भोग्य-
 वस्तूनि हर्षान्तं तापयन्तीति रोगाः सन्नापका इति यावत्, कुवलय-
 दृशः नीलोत्पलाद्यः कान्ताः सर्पसदृशः विषधरोपमाः । महावेशः
 महान् परिच्छदः क्लेशः कष्टबाध्यः यद्वा महान् आवेशः आसक्तिः
 संसारेष्विति भावः क्लेशः क्लेशजनकः, श्रीरपि सम्प्रति प्रकृतिचपला
 क्षणस्थायिनीति यावत् अतएव खला निष्ठुरा । यमः अन्तकः
 स्वैरी क्षेप्याचारी वैरीः शत्रुः यदा तस्य दृष्ट्वा तदैव संहरतीति
 भावः, तदपि तथापि इत्थं संसारस्वासारत्वेऽपीति भावः हितं शुभ-
 कृतं कर्म न विहितं न कृतम् ? येनेदृशी संसारयातना न स्यात् तथा

अर्थप्राणविनाशसंशयकरिं प्राप्यापदं दुस्तरां
 प्रत्यासन्नभयं न वेत्ति विभवं स्वं जीवितं काङ्क्षति ।
 उत्तीर्णसु ततो धनार्थमपरां भूयो विशत्यापदं
 प्राणानाञ्च धनस्य चाधमधियामन्योन्यहेतुः पणः ॥ १३ ॥
 विमलमतिभिः कैरप्ये तज्जगज्जनितं पुरा
 विधृतमपरैर्दत्तं चान्यैर्विजित्य तृष्णं यथा ।
 इह हि भुवनान्यन्ये वीराश्चतुर्दश भुञ्जते
 कतिपयपुरस्वाभ्ये पुंसां क एष मदञ्जरः ॥ १४ ॥

नाचरितमन्त्राभिरिति निष्कर्षः । शिखरिणीइत्यम् । च्छित्तं-
 कर्मकरश्चेतावपि तदकरणात् विशेषोक्तिरसङ्गारः । तदुक्तं इत्येते ।
 सति हेतौ कलाभावो विशेषोक्तिस्तथा द्विधेति ॥ १२ ॥

अर्थेति । अर्थानां धनानां प्राणानाञ्च विनाशसंशयकरिं दुस्तराम्
 आपदं प्राप्य प्रत्यासन्नं सच्चिदितं भयं यस्मात् तथाभूतं विभवं धनं
 न वेत्ति न गणयति, किन्तु स्वं जीवितं काङ्क्षति कामयते गच्छत
 मे धनं जीवनं मे तिष्ठत इति विशारयतीति भावः । ततः आशुतः
 उत्तीर्णसु भूयः पुनः धनार्थम् अपराम् आपदं विशति प्राप्नोति ।
 तस्मात् अधमधियां दुर्मतीनां प्राणानां धनस्य च पणः व्यवहारः
 अन्योन्यहेतुः परस्परकारणकः, प्राणरक्षाधं धनत्यागः धनार्थञ्च
 प्राणत्याग इत्येवं प्राणधनेर्व्यवहरन्ति मन्त्रा इति भावः । शार्ङ्ग-
 विज्रीडितं वृक्षम् । अत्र चतुर्थपादोक्तकारण्येन पूर्वपदार्थरूपका-
 र्थस्य समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १३ ॥

विसर्जेति । कैरपि विमलमतिभिः निर्मलधीभिः ब्रह्मादिभिरिति
 भावः पुरा पूर्वम् एतत् जगत् जनितं वृष्टम् अपरैरनन्तादिभिरिति
 भावः विधृतं विशेषेण अशिरोभिरुद्धम् । अन्यैः परशुरामादिभि-
 रिति भावः विजित्य तृष्णं यथा अतिसङ्कामिवेति भावः दत्तं कश्य-

रम्यं हर्म्यतलं न किं वसतये श्राव्यं न गीतादिकं
 किं वा प्राणसमासमागमसुखं नैवाधिकप्रीतये ।
 किन्तु प्रान्तपतत्पतङ्गप्रवनव्यालीलदीपाङ्कुर-
च्छायाचञ्चलमाकलय्य सकलं सन्तो वनान्तं गताः ॥ १५ ॥
 आस्तामकण्टकमिदं वसुधाधिपत्यं
 त्रैलोक्यराज्यमपि नैव तृणाय मन्ये ।
 निःशङ्कसुप्तहरिणीकुलसङ्कुलासु
 चेतः परं वलति शैलवनस्थलीषु ॥ १६ ॥

प्रायेति शेषः । इह संसारे अन्ये चतुर्दश वीराः जनव इति
 भावः भुवनानि लोकान् भुञ्जते, किन्तु कतिपयपुरस्त्राभ्ये यत्किञ्चि-
 द्जनस्त्राभ्ये इति भावः पुंसां नराणाम् एषः मदञ्जरः अङ्कुरोष्णा
 कः ? अङ्कुरोः अल्पे नैव भाद्यन्तीति भावः । हरिणीवृत्तम् ॥ १४ ॥

रम्यमिति । रम्यं रमणीयं हर्म्यतलं वसतये वासाय किं न ?
 अपि तु वाचार्थमेवेत्यर्थः । गीतादिकं श्राव्यं श्रवणीयं किं न ? अपि
 तु श्राव्यमेवेत्यर्थः । प्राणसमायाः कान्तायाः समागमसुखम् अधिक-
 प्रीतये प्रभूतपरितोषाय किं वा न ? अपि तु अधिकप्रीतये एवेत्यर्थः ।
 किन्तु सन्तः साधवः प्रान्ते पतन् यः पतङ्गः शलभः तस्य पवनेन
 वातेन व्यासोलः विशेषचञ्चलः यो दीपाङ्कुरः सुदृढीपः तस्य छाया-
 वत् चञ्चलं क्षणिकमिति भावः सकलं जगत् व्याकलय्य विचार्य
 वनान्तम् अरण्यसीमानं गताः सर्वं परित्यज्जेति शेषः । शार्दूल-
 विष्णोर्द्वितं वृत्तम् ॥ १५ ॥

आस्तामिति । अकण्टकं सुशासितमिति भावः इदं वसुधाधिपत्यं
 भूराज्यम् आस्तां तिष्ठतु, त्रैलोक्यराज्यमपि त्रिभुवनाधिपत्यमपि
 तृणाय न मन्ये अतितृष्णं मन्ये इत्यर्थः, यतः चेतः श्रित्तं निःशङ्कं

हरिणचरणेषुसोपान्ताः सशालनिर्भराः
 कुसुमललितैर्विष्वम्बातैस्तरङ्गितपादपाः ।
 विविधविहगश्रेणीचित्रध्वनिप्रतिनादिता
 मनसि न मुदं केषां दध्युः शिवा वनभूमयः ॥ १७ ॥
 ते तीक्ष्णदुर्जननिकारशरैर्म भिन्ना
 धीरास्त एव शमसौख्यभुजस्त एव ।
 सीमन्तिनीभुजलतागहनं व्युदस्य
 येऽवस्थिताः शमफलेषु तपोवनेषु ॥ १८ ॥

यथा तथा सम्रैर्हरिणीकुलैः बहुलासु शैलवनस्थलीषु परं केवलं
 वसति भावति । वसन्ततिबकं वृत्तम् ॥ १६ ॥

हरिणेति । हरिणानां चरणैः क्षुब्धाः दक्षिताः उपान्ताः यासां
 तथोक्ताः, शाललैः सञ्चिताः निर्भराः यासां तादृश्याः, कुसुमललितैः
 पुष्पसुगन्धिभिः विष्वक् समन्तात् वातैः तरङ्गिताः कम्पिताः पादपाः
 वासु ताः, विविधानां विहगश्रेणीनां पक्षिणां चित्रैः
 मनोमूर्ध्वनिभिः प्रतिनादिताः शब्दिताः, शिवाः शुभकथ्यैः
 वनभूमयः केषां जनानां मनसि मुदम् आनन्दं न दध्युः न
 जनश्रेणुः ? सर्वेषामेव जनश्रेणुरित्यर्थः । हरिणीवृत्तम् ॥ १७ ॥

ते इति । ये सीमन्तिनीनां नारीणां भुजलता एव गहनं वनं
 दुःखदत्तात् वनशब्दवाच्यमिति भावः तत् व्युदस्य परिहृत्य शमफलेषु
 तपोवनेषु अवस्थिताः, ते जनाः तीक्ष्णानां दुर्जनानां दुर्जनानां
 निकाराः अवमानमानि एव शराः तैः न भिन्नाः न विद्धाः न व्यथिता
 इति वाक्यं त एव धीराः विद्वांसः, त एव शमेन शान्त्वा यत् सौख्यं
 मत् भुञ्जते इति तथाभूताः भवन्तीति शेषः । वसन्ततिबकं
 वृत्तम् ॥ १८ ॥

कुरङ्गाः ! कल्याणं प्रतिविटपमारोग्यमटवि !
 स्ववन्ति ! क्षेमं ते पुलिन ! कुशलं भद्रमुपलाः ! ।
 निशान्तादस्वन्तात् कथमपि विनिष्क्रान्तमधुना
 मनोऽस्माकं दीर्घामभिलषति युष्मत्परिचितम् ॥ १९ ॥
 वासो वल्कलमास्तरः किशलयान्योक्तस्वरूपां तलं
 मूलानि क्षतये क्षुधां गिरिनदीतोयं तृषाशान्तये ।
 क्रीडा मुग्धमृगैर्वयांसि सुहृदो नक्तं प्रदीपः शशी
 स्वाधीने विभवे तथापि कृपणा याचन्त इत्यद्भुतम् ॥२०॥

कुरङ्गा इति । हे कुरङ्गाः ! मृगाः ! कल्याणं कुशलम् ? युष्माक-
 मिति शेषः, हे अटवि ! अरण्य ! प्रतिविटपं प्रतिशाश्वत् आरोग्यम् ?
 ते इति शेषः, स्ववन्ति ! नटि ! ते तव क्षेमं मङ्गलम् ? हे पुलिन !
 कुशलम् ? तवेति शेषः, हे उपलाः ! शिलाः ! भद्रं मङ्गलम् ?
 युष्माकमिति शेषः । अधुना इदानीम् अस्वन्तात् अशुभोदकात् निशा-
 न्तात् तृष्णात् कथमपि कच्छेय विनिष्क्रान्तं विनिर्गतं तृष्णिसृष्ट-
 मिति भावः अस्माकं मनः दीर्घां मङ्गलीं युष्माकं परिचितं संसर्गम्
 अभिलषति इच्छति । शिखरिण्योष्टम् ॥ १९ ॥

वास इति । वल्कलं वृक्षत्वक् वासः वसनं, किशलयानि पञ्चवाः
 आस्तरः शय्या, तरूणां तलम् ओकः स्थानं तृष्णमित्यर्थः, मूलानि
 क्षुधां क्षतये क्षुधानिष्टतये पर्याप्तानीति शेषः, गिरिनदीनां तोयं कलं
 तृषाशान्तये तृष्णानिष्टतये भवतीति शेषः, मुग्धमृगैः मनोहरहरिणैः
 क्रीडा, वयांसि पक्षिणः सुहृदः मित्राणि, नक्तं रात्रौ शशी चन्द्रः
 प्रदीपः, इत्यं विभवे सम्पदि वसनादौ स्वाधीने ज्ञायतेऽपि कृपणाः
 दीना जनाः तथा तेन प्रकारेण वाचन्ते भिक्षन्ते इति अद्भुतम्
 आश्चर्यम् । अत्र याचजाया हेतुं विना याचजारूपकाश्रित्वपक्षे-

शय्या शाहलमासनं शुचिशिला सद्य द्रुमाणामधः
 शीतं निर्भरवारिपानमशनं कन्दः सहाया सृगाः ।
 इत्यप्रार्थितसर्वलभ्यविभवे दीषोऽयमेको वने
 दृष्यापार्थिनि यत् परार्थघटनायत्रैर्विना स्थीयते ॥२१॥
 पूरयित्वाश्विनामाशां प्रियं कृत्वा द्विषामपि ।
 पारं गत्वा श्रुतौघस्य धन्या वनमुपासते ॥ २२ ॥

विभवना, यथासृजाया हेतौ सत्यपि तदभावात् विशेषोक्तिरित्यनयोः
 सन्देहसङ्करः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २० ॥

शय्या इति । शाहलं शय्याच्छादिता भूमिः शय्या, शुचिशिला
 विशुद्धप्रसरः आसनं, द्रुमाणां दृक्षाणाम् अधः तद्वन्निभो भावः सद्य
 सद्यः, शीतं शीतलं निर्भरवारि प्रीयते इति पानं पानीयं, कन्दः
 मूलविशेषः अशनं भक्ष्यं, सृगाः सहायाः, इतोत्यम् अप्रार्थितः अया-
 चितः सर्वेषां लभ्यः विभवः सम्पदु यस्मिन् तादृशे दृष्यापाः अपार्थिनः
 याचकाः यस्मिन् तथाभूते याचकरहिते यद्वा दृष्यापाः अपार्थिनो
 धनिनो यत्र तादृशे धनिनामुपासनारहिते इति भावः वने अयम्
 एकः दोषः अस्तीति शेषः, यत् परार्थघटनायत्रैः परेषा धनिनाम्
 अर्थस्य कार्यस्य घटना अनुष्ठानं तत्र ये यत्राः प्रयासाः तैः विना स्थीयते
 लोकेति शेषः धनवासिनः धनिनामुपासनां विना सुखेन तिष्ठ-
 न्तीत्यनेव दोष इति तात्पर्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २१ ॥

पूरयित्वेति । धन्याः पुण्यवन्तः जनाः अपार्थिनं याचकानाम्
 आशां कामं पूरयित्वा यथाप्रार्थितं धनं तेभ्यो दत्तेति भावः द्विषां
 यत्र द्विषामपि प्रियं कृत्वा तथा श्रुतौघस्य शास्त्रसमूहस्य पारं गत्वा
 सर्वार्थि शास्त्रमर्थाणि विदित्वेति भावः वनम् उपासते आश्रयन्ति ।
 अनुष्टुप्वृत्तम् ॥ २२ ॥

अलमतिचपलत्वात् स्वप्नमायोपमत्वात्
 परिणतिविरसत्वात् सङ्गमेनाङ्गनायाः ।
 इति यदि शतकत्वस्तत्त्वमालोचयामः
 स्तदपि न हरिणाचीं विस्मरत्यन्तरात्मा ॥ २३ ॥
 आहारः फलमूलमात्मरुचितं शय्या मही वल्कलं
 संवीताय परिच्छदः कुशसमित्पुष्पाणि पुत्रा मृगाः ।
 वस्त्रान्नाश्रयदानभोगविभवा निर्यन्त्रणाः शास्त्रिनो
 मित्राणीत्यधिकं गृहेषु गृहिणां किं नाम दुःखादृते ॥२४॥

अलमिति । अतिचपलत्वात् अतिक्षयिकत्वात् स्वप्नमायोपमत्वात्
 स्वप्नेन्द्रजालसदृशत्वात् तथा परिणतिविरसत्वात् अङ्गनायाः कान्तायाः
 सङ्गमेन अलं न किञ्चित् प्रयोजनमित्यर्थः, सङ्गमेन प्रियाया इति
 पाठान्तरम् । इतीत्यं यदि शतकत्वः शतवारं तत्त्वं वाच्यार्थम्
 आलोचयामः चिन्तयामः तदपि तथापि अन्तरात्मा हरिणाचीं
 कान्तां न विस्मरति । अत्र विस्मरणहेतौ सत्यपि तदभावाद् विशेष-
 भोक्तिः, विस्मरणहेतुं विनापि तत्कार्योत्पत्तेर्विभावनेत्वनयोः
 सन्देहसङ्करः । सात्त्वनीदृत्तम् ॥ २३ ॥

आहार इति । आत्मने रुचितं फलमूलम् आहारः, मही
 पृथिवी शय्या, संवीताय आच्छादनाव वल्कलं दृक्त्वक्, कुशसमित्-
 पुष्पाणि दर्भदारुकुसुमानि परिच्छदः गृहविभवः, मृगाः पुत्राः,
 निर्यन्त्रणाः निर्वाधाः अङ्गशेदादिनो वा वस्त्रम् अन्नम् आश्रयः
 तेषां दानम् अप्यंशमेव भोगार्थं विभवो येषां तादृशाः शास्त्रिनः
 मित्राणि सुच्छदः, गृहिणां गृहेषु दुःखात् कृते विना इत्यतः अत्रिकं
 किं नाम अस्तीति शेषः नैव किञ्चिदस्तीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं
 दृत्तम् ॥ २४ ॥

विवेकः किं सोऽपि स्वरसजनिता यत्र न कृपा
 स किं योगी यस्मिन् न भवति परानुग्रहरसः ।
 स किं धर्मी यत्र स्फुरति न परद्रोहविरतिः
 श्रुतं किं तद्वा स्यादुपशमफलं यन्न भवति ॥ २५ ॥
 अग्रे कस्यचिदस्ति कश्चिदभितः केनापि पृष्ठे कृतः
 संसारः शिशुभाव-यौवनजराभावावताराद्यम् ।
 बालस्तं बहु मन्यतामसुलभं प्राप्तं युवा सेवतां
 दृढस्त्वं विषयाद्दृष्ट्वा त इव व्याहृत्य किं पश्यसि ॥ २६ ॥

विवेक इति । यत्र स्वरसेन स्वभावेन जनिता कृपा न अस्तीति
 शेषः सोऽपि विवेकः किम् ? नैव स विवेको गण्यते इति भावः ।
 यत्र परेषाम् अनुग्रहे दयायां रसः रागः प्रीतिरिति यावत् न
 भवति, स योगी किम् ? नैव स योगिशब्दवाच्य इत्यर्थः । यत्र
 परेषां द्रोहात् अनिष्टात् विरतिर्निवृत्तिर्न स्फुरति न प्रतिभाति, स
 धर्मः किम् ? नैव स धर्म इत्यर्थः । यत् उपशमः फलं वस्य तादृशं
 न भवति, तत् श्रुतं ज्ञानं किं स्यात् ? नैव तत् ज्ञानशब्दवाच्य-
 मित्यर्थः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ २५ ॥

अग्रे इति । शिशुभावः शैशवं यौवनं जराभावः बालकं तेषाम्
 अवतारात् आविर्भावात् असं संसारः कस्यचित् जनस्य शिशोरिति
 भाग्नः अग्रे अस्ति, कश्चित् जनं युवानमिति भावः अभितः सर्वतः
 चतुर्दिक्ष्वित्यर्थः अस्ति, केनापि जनेन स्वविरेपेत्यर्थः पृष्ठे कृतः
 अतिक्रान्त इत्यर्थः, बालः शिशुः तं संसारं बहु मन्यताम् आद्वि-
 ताम् अनास्तादितस्यास्तादनौचित्यादिति भावः । युवा अनुबलं दुर्लभं
 प्राप्तं सेवतां दुर्लभत्वस्य भोगौचित्यादिति भावः दृढस्त्वं विषयात्
 दृष्ट्वा त इव अस्तीति शेषः अतः कथं व्याहृत्य सुखं परायण्येत्यर्थः
 किं पश्यसि ? भुक्तस्य भोगानौचित्यात् भोगाद्यभत्याम् तव सुखपरि-

पुत्रदारादिसंसारः पुंसां सम्पूठचेतसाम् ।

विदुषां शास्त्रसंसारः सद्योगाभ्यासविप्लवत् ॥ २७ ॥

सार्वभौमभवनं वनबासी निस्वभावभवभावनया ते ।

बालिशो हि विषयेन्द्रियचौरैः मुष्यते स्वभवने च वने च ॥ २८ ॥

स्थूलप्रावरणोऽतिपूर्वकथकः काशाशुलालाविलो

भग्नोरःकटिपृष्ठजानुदशनो मुग्धेऽतिथीन् वारयन् ।

शृण्वन् पृष्टबधूवचांसि धनुषा संत्रासयन् वायसान्

आशापाशनिबद्धजोवविभवा हृद्दो गृहे ग्लायति ॥ २९ ॥

वर्त्तनेन विषयावलोकनं विदुस्त्वनमात्ममिति भावः । शार्दूलविप्लो-
द्धितं वृत्तम् ॥ २६ ॥

पुत्रोति । सम्पूठं चेतः येषां तेषां पुंसां पुत्रदारादिसंसारः,
विदुषां परिशुद्धतानां शास्त्रसंसारः सतः उत्कृष्टस्य योगाभ्यासस्य विप्ल-
वत् एकत्र विप्लवं करोतीति विप्लवत् अन्यत्र विप्लवं कर्ततीति विप्ल-
वत् । पुत्रादिसंसारः योगाभ्यासस्य विप्लवरः शास्त्रसंसारः विप्ल-
नाशक इति यावत् । अत्र प्रकृतिस्लेषः । तदुक्तं दर्पणे, स्रष्टैः
पदैरेकेकार्याभिधाने स्लेष इष्यते । वर्णप्रत्ययलिङ्गानां प्रकृत्योः पटवो-
रपि । स्लेषाद् विभक्तवचनभाषाश्लेषपटधा य स इति । अनुष्टुप्-
वृत्तम् ॥ २७ ॥

सार्वभौमेति । निस्वभावः असारः यो भवः संसारः तस्य भाव-
नया चित्तनेन ते तव सार्वभौमभवनं साम्नाच्छम् । इति यतः वाचिशः
मूर्खः संसारं संसारं मन्यमान इति भावः विषयेन्द्रियचौरैः विषयाः
भोग्यवस्तूनि एव इन्द्रियचौराः चित्ततस्कराः तैः स्वभवने च वने च
सृष्यते अपह्रियते ॥ २८ ॥

स्थूलेति । स्थूलं प्रावरणं वसनं यस्य तथोक्तः अतिपूर्वकथकः
अतिपूर्वकथीनवाचांशोऽपि कायेन अनुष्ठात्वात्तैश्चापि कथुषः कथुषः

वनेषु दोषाः प्रभवन्ति रागिणां

गृहेषु पञ्चेन्द्रियनिग्रहस्तपः ।

अकुत्सिते कर्मणि यः प्रवर्त्तते

निवृत्तरागस्य गृहं तपोवनम् ॥ ३० ॥

इति शान्तिशतके विवेकोदयो नाम द्वितीयः

परिच्छेदः ॥ २ ॥

महता पुण्यपुञ्जेन क्रीतियं काय-नीरुवया ।

पारं दुःखोदधेर्गन्तुं त्वरया या न भिद्यते ॥ १ ॥

भग्ना उरः वज्रःस्थलं कटिः पृष्ठं जानुनी दशनाः दन्ताश्च यस्य
तथोक्ताः सुगन्धः भ्रान्तचित्तः अतिथीन् ऋचागतान् वारयन् पृष्ठानां
प्रगल्भानां बधूनां वचांसि शृण्वन् धनुषा यश्च्येति यावत् वायसान्
काष्ठान् संलासयन् भाययन् आशा एव पाशाः तेषां शतैः निबद्धः
जीवस्य जीवनस्य विभवः व्यापार इति यावत् यस्य तथाभूतः पृष्ठः
गृहे ग्वायति ग्लानिं प्राप्नोति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २९ ॥

वनेष्विति । रागिणां भोगस्युद्भावतां वनेषु अपिरत्र ध्याञ्चार्यैः
दोषाः प्रभवन्ति जायन्ते, गृहेषु पञ्चानाम् इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां
निग्रहः दमनं विप्रदेभ्यो विनिवर्त्तनं तपः । यः अकुत्सिते अति-
न्दिते कर्मणि प्रवर्त्तते, निवृत्तरागस्य वीतस्युदस्य तस्य गृहं तपोवनं
भवतीति शेषः गृहे स्थित्वापि तपश्चरितुं शक्यते यदि वीतरागः
स्वाहितं भावः । वंशस्यविलं वृत्तम् ॥ ३० ॥

महतेति । त्वया महता पुण्यपुञ्जेन सुकृतराशिना दुःखोदधेः
संस्कारतापसद्दस्य पारं गन्तुम् इयं कायगौः शरीररूपा तरणिः

दिवसरजनीकूलच्छेदैः पतद्भिरनारतं
 वहति निकटे कालः स्त्रोतःसमस्तभयावहम् ।
 इह हि पततां नास्थालम्बो न चापि निवर्त्तनं
 तदिह महतां कोऽयं मोहो यदेष मदाविलः ॥ २ ॥
 अवश्यं यातारश्चिरतरमुषित्वापि विषया
 वियोगे को भेदस्त्यजति न जनो यत् स्वयमिमान् ।
 व्रजन्तः स्वातन्त्र्यात् परमपरितापाय मनसः
 स्वयं त्यक्त्वा ह्येते शमसुखमनन्तं विदधति ॥ ३ ॥

क्रीता, या नोः त्वरया शीघ्रं न भिद्यते न स्वयं भग्ना भवति, यदि-
 त्वपपाठः ॥ १ ॥

दिवसेति । पतद्भिः दिवसरजन्यौ एव कूले तयोश्छेदैः समस्त-
 भयावहं कालस्त्रोतः समयरूपं स्त्रोतः निकटे वहति, इह स्त्रोतसि
 पततां मज्जताम् आलम्बः अवलम्बनं नास्ति, निवर्त्तनञ्च अतिक्रमण-
 स्त्रेति यावत् न च अस्तानि शेषः, तत् तस्मात् इह संसारे महतां
 जनानाम् अयं मोहः अमः कः ? यत् यतः एषः मोहः मदेन
 अनवधानतया आविलः क्लृप्तः पूर्ण इति भावः । हरिषीष्टम् ॥२॥

अवश्यमिति । विषयाः कामाः चिरतरम् उषित्वापि स्थित्वापि
 अवश्यं यातारः विनङ्गन्तीत्यर्थः । अतः वियोगे भेदः विशेषः कः ?
 यत् जनः स्वयम् इमान् विषयान् न त्यजति । विषयाः स्वयं यदि
 परित्यजन्ति तदासौ वियोगः सञ्जाते, आत्मना तु एषां त्यागेऽपि च
 एव वियोगः तत् कथं स्वकृतवियोगो न सञ्जाते इति भावः । स्वात-
 न्त्यात् स्वतः व्रजन्तः गच्छन्तः एते मनसः परमपरितापाय भवन्तीति
 शेषः, स्वयं त्यक्त्वास्तु अनन्तं शमसुखं विदधति जनयन्ति हि । शिख-
 रिषीष्टम् ॥ ३ ॥

भवारण्यं भीमं तनुगृहमिदं छिद्रबहुलं
 बली कालशूरो नियतमसिता मोहरजनी ।
 गृहीत्वा ज्ञानासिं विरतिफलकं शीलकवचं
 समाधानं कृत्वा स्थिरतरदृशो जागृत जनाः ! ॥ ४ ॥
 गृहे पर्यन्तस्थे द्रविणक्षणमोषं श्रुतवता
 स्ववेश्मन्यारक्षा क्रियत इति मार्गोऽयमुचितः ।
 नरान् गेहाद् गेहात् प्रतिदिवसमाकृष्य नयतः
 कृतान्तात् किं शङ्का न हि भवति रे जागृत जनाः ! ॥ ५ ॥

भवारण्यमिति । भवारण्यं संसारकारणं भीमं भयङ्करम्,
 इदं तनुगृहं शरीररूपं सद्मं छिद्रबहुलं रक्तपूर्णमित्यर्थः । बली बल-
 वान् कायः चौरः तस्करः, मोह एव रजनी नियतं सततम् असिता
 तमोमवीत्यर्थः । अतः हे जनाः ! ज्ञानासिं ज्ञानरूपं तरवालं
 विरतिः विषयनिवृत्तिरेव फलकं चर्म, शीलमेव विनय एव कवचः तं
 गृहीत्वा अवलम्ब्य समाधानं कृत्वा सस्यक् अर्थाहितो भूत्वा स्थिरतर-
 दृशः अचञ्चलदृश्यः सर्वत्र सतर्की इति भावः सन्तः जागृत जाग्रतस्ति-
 षतेत्यर्थः । शिखरिणीष्टम् । अत्र पूर्वाह्निकाकाले शोषार्द्रस्य हेतुत्वेन
 कीर्तनात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ४ ॥

गृहे इति । पर्यन्तस्थे ग्रामप्रान्तवर्तिनि गृहे कस्यचित् इति
 शेषः द्रविणक्षणमोषं यत्किञ्चिद्दानचौर्यं श्रुतवता जनेन स्ववेश्मनि
 स्वगृहे आरक्षा सस्यक् रक्षणं रक्षणप्रयास इति यावत् क्रियते इत्यर्थं
 मार्गः पन्थाः रीतिरिति यावत् उचितः युक्तः । किन्तु रे जनाः !
 गेहाद् गेहात् प्रतिगृहात् प्रतिदिवसं नरान् आकृष्य नयतः चोरयत
 इत्यर्थः कृतान्तात् शङ्का न भवति किम् ? रे जनाः ! जागृत अस्मात्
 चौरादवहिता भवतेति भावः । शिखरिणीष्टम् ॥ ५ ॥

के यूयं नो वयमिति ज्ञ वः के भवामो भवाब्धौ
 कर्मोर्मिणां विषमवलनैः फिणवत् पुञ्जिताः सः ।
 तत् क्षेपीयःक्षयिणि विषये चित्तमाधाय धीराः
 सर्वारम्भै विगत जगतामन्तरात्मन्यनन्ते ॥ ६ ॥
 सूक्तिं कर्णसुधां व्यनक्तु सुजनस्तस्मिन्न मोदामहे
 ब्रूतां वाचमस्यको विषमुचं तस्मिन्न खिद्यामहे ।
 या यस्य प्रकृतिः स तां वितनुतां किं नस्तया जायते
 कुर्मस्तत् खलु कर्म जन्मनिगडच्छेदाय यज्जायते ॥ ७ ॥

के इति । भवाब्धौ संसारसागरे यूयं नः अस्माकं के ? न
 केऽपीत्यर्थः, वयमपि वः युष्माकं के भवामः ? न केऽपीत्यर्थः ।
 कर्मोर्मिणां कर्माण्येव कर्मयस्तरङ्गाः तासां विषमवलनैः उत्कट-
 चलनैः फेनवत् फेना इव पुञ्जिताः पिबिताः सः । तत् तस्मात् हे
 धीराः ! क्षेपीयः क्षीघ्रं क्षयिणि विनश्यरे विषये विभवे चित्तम्
 आधाय विषमं विनश्यरे ज्ञात्विति भावः सर्वारम्भैः सर्वैः प्रवृत्तैः जग-
 ताम् अन्तरात्मानि अनन्ते विगत प्रविशत । मन्दाक्रान्तावृत्तं, मन्दा-
 क्रान्तास्वधिरसनगैर्भो भनो तो गयुग्ममिति तल्लक्षणात् ॥ ६ ॥

सूक्तमिति । सुजनः साधुः कर्णसुधां श्रोत्रामृतं सूक्तिं शोभ-
 नाम् उक्तिं सन्तोषकरं वाक्यमित्यर्थः व्यनक्तु प्रकटयतु वदत्विति
 यावत् तस्मिन् वचने इति शेषः न मोदामहे न हृष्यामः । व्यसूयकः
 विद्वेषी जनः विषमुचं गरलवर्षिणीं वाचं ब्रूतां वदतु निन्दत्विति
 भावः तस्मिन् निन्दावचने न खिद्यामहे न दुःखिताः भवाम इत्यर्थः ।
 यस्य जनस्य वा यादृशीत्यर्थः प्रकृतिः स्वभावः, स जनः तां प्रकृतिं
 वितनुतां प्रकटयतु तथा तेषां प्रकृत्या नः अस्माकं किं जायते ? न
 किमपीत्यर्थः स्वनिन्दोर्नास्माकं वृद्धिपत्नी इति भावः । इदानीं जन्म
 एव निगडुः श्लक्ष्णं तस्य छेदाय अपुनर्भवावेत्यर्थः यत् जायते प्रभवति

मन्निन्द्या यदि जनः परितोषमेति

नन्वप्रयत्नसुलभोऽयमनुग्रहो मे ।

श्री योऽर्थिनो हि पुरुषाः परितुष्टिहेतोः ।

दुःखार्जितान्यपि धनानि परित्यजन्ति ॥ ८ ॥

स्वधर्मपीडामपहाय योऽयं मत्पापशुद्ध्यर्थमिह प्रवृत्तः ।

नचेत् क्षमामप्यहमस्य कुर्यां मत्तः कृतज्ञो वद कीदृशोऽन्वः ९

नत् कर्म खलु तदेव कर्मैत्यर्थः ईश्वराराधनामिति भावः कुर्मः ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

मन्निन्देति । यदि जनः मम निन्द्या परितोषम् एति
प्राप्नोति, ननु भोः अयं मे मम अप्रयत्नसुलभः अनायासलभ्यः अनु-
ग्रहः । लोकाः आयासेन यत्नेन च लोकान् परितोषयितुं चेष्टन्ति,
विनायासं यदि लोकैः केवलनिन्दयैव परितुष्यते तदतीव मे अनुग्रह
इति भावः । हि यतः श्रेयोऽर्थिनः मङ्गलार्थिनः पुरुषाः परेषां
तुष्टिहेतोः सन्नोषार्थं दुःखार्जितानि अपि धनानि परित्यजन्ति ।
वसन्तीतिवकं वृत्तम् ॥ ८ ॥

स्वधर्मेति । योऽयं मन्निन्दकः पुरुष इति शेषः स्वस्य धर्मपीडां
धर्महानिमित्तर्यः अपहाय अनपेक्ष्येति भावः परदारं परङ्ग्यं परी-
वाटं परस्व च । परीहासं गुरोः स्थाने चापस्यञ्च विवर्जयेदिति
चाशुक्रः । इह संसारे मम पापशुद्ध्यर्थं पापसंशोधनाय प्रवृत्तः
उद्यतः, अस्य क्षमामपि अहं न कुर्यां चेत्, तदा मत्तः अन्यः कृतज्ञः
कीदृशः ? वद । उपजातिवृत्तं, स्यादिन्द्रवज्जा यदि तौ जगौ ग इति,
उपेन्द्रवज्जा प्रथमाक्षरे गुराविति, अन्नन्नरोदीरितबद्धभाजौ पादौ
बदीवावपजातयस्ता इति तल्लक्षणात् ॥ ९ ॥

कश्चित् पुमान् क्षिपति मां प्रतिरुक्षवाक्यैः

सोऽहं क्षमाभवनमेत्य मुदं प्रयामि ।

शोकं ब्रजामि पुनरेव यतस्तपस्वी

चारित्र्यतः स्वखलितवानिति मन्त्रिमित्तम् ॥ १० ॥

नन्वात्मन्यवधीयतां गृहसुखाद्वैराग्यमाधीयतां

बन्धुभ्यो व्यवधीयतां सुरसरित्तीरे सदा स्थीयताम् ।

भिक्षार्थं व्यवसीयतां प्रतिदिनं सत्कर्म सञ्चीयतां

कोपश्चेतसि हीयतां परतरं ब्रह्मानुसन्धीयताम् ॥ ११ ॥

यत् क्षान्तिः समये श्रुतिः शिव शिवेत्युक्तौ मनोनिर्वृतिः

भैक्षे चाभिरुचिर्धनेषु विरतिः शश्वत्समाधौ रतिः ।

कश्चिदिति । कश्चित् पुमान् मां प्रतिरुक्षवाक्यैः कर्कशवाक्यैः
क्षिपति निन्दति चेदिति शेषः, तदा सोऽहं निन्दितोऽहं क्षमाभवनं
क्षमारूपम् आश्रयम् एव प्राप्य मुदम् आनन्दं प्रयामि मन्त्रिमि-
ततः अयं तपस्वी वराकः मन्त्रिन्दक इति भावः चारित्र्यतः सुचरि-
त्वात् स्वखलितवान् भ्रष्टोऽभवदिति शोकं पुनः शोकञ्च ब्रजामि शोचामि
च दुःखमनुभवामि चेत्यर्थः । वसन्ततिवकं वृत्तम् ॥ १० ॥

नान्विति । ननु भोः आत्मानं स्वस्मिन् अवधीयताम् अवधानेन
वृत्ततां, गृहसुखात् वैराग्यं वीतरागत्वम् आधीयताम् अवबन्धप्रतां,
बन्धुभ्यः व्यवधीयतां निःसङ्गेन स्थीयतामित्यर्थः, सुरसरितः गङ्गायाः
तीरे सदा स्थीयताम् उच्यतां, भिक्षार्थं व्यवसीयतां ज्ञेयतां, प्रतिदिनं
सत्कर्म सञ्चीयतां, चेतसि स्थित इति शेषः कोपः हीयतां त्यज्यतां,
परतरं परात्परं ब्रह्म परमात्मा अनुसन्धीयताम् अन्विष्यताम् ।
यादृक् विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११ ॥

वदिति । समये अभ्युदयकाले इति भावः यत् क्षान्तिः क्षमा,
शिव शिव इत्युक्तौ श्रुतिः अथर्वं, मनसः निर्वृतिः वन्तोषः, शि-
खे

एकान्ते वसतिर्गुरौ प्रतिनतिः सङ्गः समं सङ्गतिः
 सत्त्वे प्रीतिरनङ्गनिर्जितिरसौ सन्मुक्तिमार्गे स्थितिः ॥ १२ ॥
 सन्भोगाद्विषयामिषस्य परितस्त्रैमित्यमस्ताखिल-
 ज्ञानोन्मेषतया कथं तव भवेदात्मास्पदं देहिनः ।
 साध्यं तद्धि तदेव साधनमितो व्यावृत्तिरेवामिषात्
 तस्यां ज्योतिरूपैत्यनिन्धनमिदं दोषत्रयं धस्यति ॥ १३ ॥

भिषाज्ञे अभिरुचिः अभिषाघः, धनेषु विरतिः स्मृष्टाभावः, यश्चत्
 सततं समाधौ ब्रह्मचिन्तने रतिरहुरागः, एकान्ते निर्जने वसतिः
 अवस्थानं, गुरौ गुरुजने प्रतिनतिः प्रथतिः, सङ्गः समं सह सङ्गतिः
 सङ्गः, सत्त्वे सत्त्ववचने प्रीतिः तथा अनङ्गस्य कामस्य निर्जितिः परा-
 जयः, असौ सति सर्वाङ्गमार्गे स्थितिः, सर्वाङ्गमार्गे अवस्थितस्य ज्ञानादयो
 गुणा जायन्ते इति भावः । शार्दूलविक्लीङ्कितं वृत्तम् ॥ १२ ॥

सन्भोगादिति । परितः समन्तात् विषय एव आभिषं भोग्यवस्तु
 आभिषं भोग्यवस्तुनीत्वमरः । तस्य सन्भोगात् सस्यगास्त्रादनात् अस्तः
 अपमतः अखिलः समद्यः ज्ञानोन्मेषः बस्य तस्य भावः तत्ता तया
 हेतुना तव स्त्रैमित्यम् अचाञ्चल्यं कथम् आत्मास्पदम् आत्माश्रयं
 भवेत् नैव भवेदित्यर्थः एतादृशवस्थायां चित्तस्यैवं न कथमपि भव-
 त्ताति भावः । इतः अज्ञात् आभिषात् विषयादिति भावः व्यावृत्ति-
 रेव निवृत्तिरेवेति यत् तद्धि तदेव साध्यं साधनीयं तदेव साधनं
 हेतुस्य परमार्थावबोधहेति भावः । तस्यां निवृत्त्यां सत्याम् अनिन्धनं
 काङ्क्षाङ्कितं क्षयमेव प्रत्यक्षदित्यर्थः ज्योतिः परमतत्त्वरूपमिति भावः
 उपैति सन्धीपमानच्छति आविर्भवतीति भावः, तस्य दोषत्रयम् आध्या-
 त्मिकाधिदैविकाधिभौतिकरूपं त्रिविधं तापमित्यर्थः धस्यति भस्मी-
 करिष्यति । शार्दूलविक्लीङ्कितं वृत्तम् ॥ १३ ॥

बुद्धैरगोचरतया न गिरां प्रचारी

दूरे गुरुप्रथितवस्तुकथावतारः ।

तत्त्वं क्रमेण विदुषां करुणावदाते

अद्वावतां हृदि पदं स्वयमादधाति ॥ १४ ॥

दुःखाङ्गारकरतीव्रः संसारोऽयं महानसो गहनः ।

इह विषयामिषलालस ! मानसमार्जार ! मा निपत ॥ १५ ॥

अरे चेतोमीन ! भ्रमणमधुना यौवनजले

त्यज त्वं स्वच्छन्दं युवतिजलधी पश्यसि न किम् ।

तनूजालीजालं स्तनयुगलतुम्बीफलयुतं

मनोभूः कैवर्त्तः क्षिपति परितस्त्वां प्रति मुहुः ॥ १६ ॥

बुद्धेरिति । बुद्धेः अगोचरतया अगम्यतया गिरां वाचां प्रचारः प्रसरः न भवति अत्रेति च शेषः, गुरुणा भीमांसाचार्येण प्रथितं सिद्धान्तिकं यत् वस्तु तस्य कथायाः प्रस्तावस्य अवतारः आविष्करणं दूरे तिष्ठतीति शेषः अतिदुर्गमत्वादिति भावः । ननु तर्हि कथं तत्त्वज्ञानमित्यत आह तत्त्वमिति, अद्वावतां विश्वासवतां विदुषां धीराणां करुणया दयया अवदाते विशुद्धे हृदि तत्त्वं तत्त्वज्ञानमिति यावत् अयं क्रमेण पदम् आदधाति अर्पयति । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ॥ १४ ॥

दुःखेति । अयं दुःखैरेव अङ्गारकैः तीव्रः दारुणः संसारः गहनः सज्जान् महानसः पाकस्थानं, हे विषय एव आमिषं मांसं तत्र लालसः तत्सम्बद्धौ, मानसमार्जार ! वित्तविडुल ! इह महानसे मा निपत न पतितो भव । आर्यावृत्तम् ॥ १५ ॥

अरे इति । अरे चेतोमीन ! वित्तमत्स्य ! त्वं अधुना यौवनजले भ्रमणं चापल्यमिति यावत् त्यज, युवतिजलधी किं स्वच्छन्दं सुखं न पश्यसि ? मनोभूः कामः कैवर्त्तः धीवरः, कैवर्त्तं दासधीवरावित्त्वमरः । त्वां प्रति तव अहृष्यार्थमिति भावः सुष्ठुः पुनः पुनः अनयो-

विषमविषधराणां दोषदंष्ट्रीत्वटानां
 विषमविषविमर्दव्यक्तदुश्चेष्टितानाम् ।
 विरम विरम चेतः ! सन्निधानादमीषां
 सुखकणमणिहेतोः साहसं मास्म कार्षीः ॥ १७ ॥
 एकीभूय स्फुटमिव किमप्याचरद्भिः प्रलीनैः
 एभिर्भूतैः स्मर कति कृताः स्वान्त ! ते विप्रलम्भाः ।
 तस्मादेषां त्यज परिचयं चिन्तय स्वव्यवस्थाम्
 आभाषस्ते किमु न विदितः खण्डितः पण्डितः स्यात् ॥ १८ ॥

युंजन्मेव तुम्बीफलं तेन युतं तनूरेव जाली कृता सैव जालम् आनायः
 तत् क्षिपति । रूपकमलङ्कारः । यादृक् क्विक्रीडितं दृत्तम् ॥ १६ ॥

विषयेति । हे चेतः ! दोषा एव दंष्ट्राः ताभिः उत्कटानां दारु-
 खानां विषमेण उत्कटेन विषविमर्देन गरलमङ्गेन व्यक्तं प्रकटं दुश्चे-
 ष्टितं येषां तथाभूतानाम् अमीषां विषयाः कामा एव विषधराः
 व्याजाः तेषां सन्निधानात् संसर्गात् विरम विरम निवर्त्तस्व निवर्त्तस्व,
 दुःखस्य कथं विन्दुरेव मखिः यत्किञ्चित् सुखमित्यर्थः तस्य हेतोः
 कारणात् साहसम् अविस्मयकारितां मास्म कार्षीः न कुरु । मास्मिनी-
 दृत्तम् ॥ १७ ॥

एकीभूयेति । हे स्वान्त ! चित्त ! स्वान्तं हृन्मानसं मन इत्यमरः ।
 यभिः भूतैः क्षिप्यादिभिः पशुभिः एकीभूय एकत्वमापद्य भिन्नित्वे-
 त्त्वर्थः प्रलीनैः गूढं स्थितैरिति यावत् स्फुटमिव स्पष्टमपीत्यर्थः किमपि
 अनिर्वचनीयं तवानिष्टमिति शेषः आचरद्भिः सद्भिः ते तव कति
 विप्रलम्भाः वस्तुनानि न कृताः ? बहवः कृता इत्यर्थः स्मर सनाम
 चिन्तय, तस्मात् कारणात् एषां भूतानां परिचयं सङ्गं त्यज, स्वस्य
 आत्मनः व्यवस्थां सुखस्थितिमिति यावत् चिन्तय, आभाषः अभिप्रायः
 तव सर्वनामचेष्टैरिति भावः ते तव किं विदितः न ज्ञातो न ? न

धूर्तेरिन्द्रियनामभिः प्रणयितामापादयद्भिः स्वयं
सम्भोक्तुं विषयामिषं किल पुमान् सौख्याशया वञ्चितः ।
तैः शेषे कृतकत्वतामुपगतैरौदास्यमालम्बितं
सम्प्रत्येष विधेर्नियोगवशगः कर्मान्तरैर्बध्यते ॥ १९ ॥
दैवे समर्थ्यं चिरसञ्चितमीहजालं
स्वस्थाः सुखं वसत किं परयाचनाभिः ।
मेरुं प्रदक्षिणयतोऽपि दिवाकरस्य
ते तस्य सप्त तुरगा न कदाचिदष्टौ ॥ २० ॥

तवात्र सम्यक् दोष इत्याह खण्डित इति, पण्डितः विद्वान् जनः
खण्डितः प्रतारितः स्यात् एषां विप्रबोभने इति भावः का कथान्येषा-
मविदुषामिति भावः । मन्दाक्रान्ताष्टम् ॥ १८ ॥

धूर्तरिति । इन्द्रियनामभिः इन्द्रियाख्यैर्धूर्तैः विषयामिषं
विषयरूपं भोग्ययस्तु सम्भोक्तुं स्वयं प्रणयितां व्यापादयद्भिः सद्भिः
पुमान् सौख्याशया सुखलाभेच्छया वञ्चितः किल, शेषे परिणामे
कृतकत्वताम् उपगतैः सिद्धकामैः सद्भिः औदास्यं ताच्छील्यं यथा
विषयोर्ध्वान्तं शेषः आर्त्ताभ्यतम् अवलम्बितम् अशक्तत्वादिति भावः,
सम्प्रति एष पुमान् विधेर्दैवस्य नियोगवशगः व्याप्तावर्त्तोऽनु कर्मा-
न्तरेः कर्मविशेषफलैरिति यावत् बध्यते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १९ ॥

दैवे इति । चिरं सञ्चितं प्राक्तनम् ईहजालम् चेष्टितसमूहं
कर्मसङ्घर्मात् यावत् दैवे समर्थ्यं देवाधीनम् अष्टष्टायत्तमिति यावत्
सत्वेत्यर्थः स्वस्थाः सुस्थिराः सन्तः सुखं वसत, सूयमिति शेषः ।
बान्धवान् प्रत्यङ्गिरियम् । मेरुं प्रदक्षिणयतः प्रदक्षिणीकुर्वतोऽपि
पश्चिदतोऽपीति यावत् दिवाकरस्य ते एव सप्त तुरगाः अन्धाः सन्तीति
शेषः कदाचित् अष्टौ न आसन्निति शेषः । कोऽतिवर्त्तते दैवं
तद्दृष्टयायावेन किमिति भावः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपो-

आकाशमुत्पततु गच्छतु वा दिगन्तम्
 अश्वोनिधिं विशतु तिष्ठतु वा यथेष्टम् ।
 जन्मान्तरार्जितशुभाशुभकृत्तराणां
 ह्यायेव न त्यजति कर्मफलानुबन्धः ॥ २१ ॥
 उपशमफलाद्विद्यावीजात् फलान्तरमिच्छतां
 भवति विफलो यत् प्रारम्भस्तदत्र किमद्भुतम् ।
 नियतविषया ह्येते भावा न यान्ति विपर्ययं
 जनयति यतः शालीवीजं न जातु यवाद्भुरम् ॥ २२ ॥

ऽर्थान्तरन्यासः । तदुक्तं दर्पणे, सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन
 वा यदि । कार्यञ्च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते । साधर्म्येण-
 तरेणार्थान्तरन्यासोऽप्यथा तत इति । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ॥ २० ॥

आकाशमिति । आकाशम् उत्पततु उडुयतां, दिगन्तं वा
 गच्छतु, अश्वोनिधिं समुद्रं विशतु वा यथेष्टं तिष्ठतु जन इति शेषः,
 नराणां जन्मान्तरार्जितः शुभाशुभं सुकृतदुष्कृतं करोतीति तथोक्तः
 कर्मफलानुबन्धः ह्यायेव न त्यजति नरानिति शेषः । वसन्ततिष्ठकं
 वृत्तम् ॥ २१ ॥

उपशमेति । अत्र संसारे उपशमः शान्तिरेव फलं यस्य तादृ-
 शात् विद्या एव बीजं तस्मात् फलान्तरम् अन्वत् उपशमव्यतिरिक्त-
 मिति यावत् फलम् इच्छताम् अभिचक्षतां, प्रारम्भः समुद्रयोगः
 विफलः भवतीति यत् तत् किम् अद्भुतम् आश्चर्यम् ? नैवेत्यर्थः ।
 एते भावाः प्रदार्थाः नियतः निर्धारितः विषयो येषां तादृशाः
 नियतफलका इति यावत् विपर्ययं वैपरीत्यं न यान्ति यस्य यत्
 फलं स तदेव प्रसूते नान्यदिति भावः । यतः शालेर्धान्यस्य बीजं
 जातु कटाक्षित् यवाद्भुरं न जनयति नोत्पादयति । विशेषेण
 सामान्यसमर्पणरूपोऽर्थान्तरन्यासः । हरिणीवृत्तम् ॥ २२ ॥

यदेते साधूनामुपरि विमुखाः सन्ति धनिनो
 न चैषावन्नैषामपितु निजवित्तव्ययभयम् ।
 अतः खेदो नास्मिन् परममनुकम्प्यैव भवति
 स्वमांसत्वस्त्रेभ्यः क इह हरिणेभ्यः परिभवः ॥ २३ ॥
 तस्मादनन्तमजरं परमं विकाशि
 तद्ब्रह्म वाञ्छत बुधा यदि चेतनास्ति ।
 यस्यानुषङ्गत इमे भुवनाधिपत्य-
 भोगादयः क्षयिण एव सतां विभान्ति ॥ २४ ॥

इति शान्तिशतके कर्त्तव्यतोपदेशो नाम तृतीयः

परिच्छेदः ॥ ३ ॥

यदिति । एते धनिनः साधूनाम् अर्थिनामिति शेषः उपरि यत्
 विमुखाः सन्ति, एषां धनिनाम् एषा वैमुख्यमिति यावत् अथवा अव-
 मानना अर्थिनामुपरीति शेषः न च नैव, अपितु केवलमित्यर्थः निज-
 वित्तस्य व्ययात् भयम् । अतः अस्मिन् वैमुख्ये खेदः दुःखं न कर्त्तव्य
 इति शेषः, परं किन्तु अतुकम्पा दया एव भवति तेषां प्रतीति शेषः,
 इह संसारे स्वमांसात् त्वस्त्रेभ्यः भीतेभ्यः हरिणेभ्यः कः परिभवः ?
 नैव परिभवः प्रत्युत तेषां मांसस्य अपहृष्ये तेषां प्रति दया एव कृता
 स्यादिति भावः । क इहेत्यत्र क इवेति पाठान्तरम् । शिखरिणो-
 वृत्तम् ॥ २३ ॥

तस्मादिति । हे बुधाः विहांसः ! यदि चेतना चैतन्यम् अस्ति
 युष्माकमिति शेषः तस्मात् तदेत्यर्थः यस्य अनुषङ्गतः अनुषङ्गात् किञ्चित्-
 सङ्गेनेति भावः किञ्चिदानुक्तस्येनेति भावः एव सतां साधूनाम् इमे
 क्षयिणः नश्वराः भुवनाधिपत्यभोगादयः राक्षसस्यत्प्रभृतयः विभान्ति
 जायन्ते, तत् अनन्तम् अजरं परमं विकाशि अर्थातिर्नयमित्यर्थः ब्रह्म
 वाञ्छत अभिलषत । वसन्तिलोकं वृत्तम् ॥ २४ ॥

लक्ष्मीनिर्वृतिमेति हीनचरितैर्यैरेव तच्छिक्षया
 किं नाद्यैव करोमि तामनुचरीं रामां सकामामिव ।
 ब्रह्माण्डे निपतत्यपि स्वलति न प्रायेण येषां मनः
 तेषामार्यमनस्विनामनुपदं गन्तास्मि नाहं यदि ॥ १ ॥
 लब्धाः श्रियः सकलकामदुष्वास्ततः किं ?
 सन्तर्पिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किम् ? ।
 न्यस्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किं ?
 कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किम् ? ॥ २ ॥
 निष्कन्दाः किमु कन्दरोदरभुवः क्षीणास्तरूणां त्वचः
 किं शुष्काः सरितः स्फुरन्निरिगुग्रावस्खलद्दीचयः ।

लक्ष्मीरिति । यैरेव हीनचरितैः दुश्चरितैः लक्ष्मीः श्रयोः सम्पदि-
 त्वर्थः निर्वृतिं सन्तोषं स्थितिमिति यावत् एति प्राप्नोति, तेषां
 हीनचरितानां शिक्षया अध्यसेन तां लक्ष्मीं सकामां सातुरागां
 राशामिव कान्तामिव अद्यैव किम् अनुचरीं सङ्गिनीं न करोमि न
 कर्तुं शक्नोमि ? अपि तु करोम्येवेत्यर्थः । ब्रह्माण्डे निपतत्यपि येषां
 मनः प्रायेण न स्वलति न विफलोभवतीत्यर्थः यदि अहं तेषाम्
 आर्याणां साधूनां मनस्विनां घोरान्ताम् अनुपदं पदस्य पश्चात् न
 गन्तास्मि । आर्यपदतेरनुसरणार्थी अहम् नैव लक्ष्मीं गणयामीति
 भावः । यादृक्लविक्रोद्धितं वृत्तम् ॥ १ ॥

लब्धा इति । सकलकामदुष्वाः सर्वकामप्रसविष्यः श्रियः सम्पदः
 लब्धाः प्राप्ताः, तत्रः किम् ? विभवैः प्रणयिनः बन्धवः सन्तर्पिताः
 प्रीण्यताः ततः किं तेव किम् ? विद्विषतां शत्रूणां शिरसि पदं
 व्यस्तं दत्तं ततः किं तेन किम् । तनुभृतां देहिनां तनुभिः शरीरैः
 कल्पं स्थितम् आप्रणयं जोकितं ततः किम् तेन किम् । असन्वतिलकं
 वृत्तम् ॥ २ ॥

प्रत्युत्थानमितस्ततः प्रतिदिनं कुर्वद्भिरदृशीविभिः
यद्द्वारार्पितदृष्टिभिः क्षितिभुजां विद्वद्भिरप्यास्यते ॥ ३ ॥
कामं जीर्णपद्माशसंहतिकृतां कन्यां वसानो वने
कुर्यामम्बुभिरप्ययाचितसुखैः प्राणानुबन्धस्थितिम् ।
साङ्गलानि सवेपितं सचकितं स्वान्तर्निदाघञ्जरं
वक्तुं न त्वहमुत्सहे सकृपणं देहीति दीनं वचः ॥ ४ ॥
सत्यं वक्तुमशेषमस्ति सुलभा वाणी मनोहारिणी

निष्कन्दा इति । कन्दरायाः गिरिशुङ्गायाः उदरभवः अभ्यन्तर-
भ्रमवः निष्कन्दाः कन्दो मूलविशेषः तद्रुचिताः किम् ? तरुणां त्वचः
वल्कलानि जीणाः विनष्टाः किम् ? स्फुरत्सु गिरीणां गुरुषु महत्सु
प्रायसु शिलासु स्वबन्धः वीचयः तरङ्गाः यासां तादृश्यः सरितः
नद्यः शुष्काः किम् ? यत् विहाङ्गरपि प्रतिदिनम् इतस्ततः प्रत्युत्थानं
कुर्वद्भिः उदृशीवैः उन्नमितयोवैः क्षितिभुजां धनिनामिति यावत्
द्वारे अर्पिता दृष्टिः तथोक्तैः सद्भिः आस्यते स्योयते । कन्दवल्कल-
नटील्लानां सद्भावैरपि विद्वांसः कथं धनिनः सेवन्ते इति भावः ।
शार्दूलविश्रोद्धितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

काममिति । वने जीर्णानां पलाशानां पद्माणां संहत्या कृतां
रचितं कन्यां वसानः आच्छादयन् सन् अयाचितसुखैः अयाच्ञया
सुखजनकैः अम्बुभिर्जलैरपि कामं सञ्चन्दं यथा तथा प्राणानाम्
अनुबन्धेन संबन्धेन स्थितिं कुर्यात् तं किन्तु साङ्गलानि अङ्गानां
ग्लानिर्भ्रान्तिभ्यं तत्सहितं मत्करमिति यावत् सवेपितं सकृपणं
सचकितं सभयम् अवसानभयादन्धैरलक्षितमिति भावः स्वस्य आत्मनः
अन्तः अन्तरात्मनीत्वर्थः निदाघञ्जरः सन्नापव्यथा यस्मिन् तत् सलपणं
सकातरं देहीति दीनं दैन्यसूचकं वचः वक्तुं धनिसमीपे इति भावः
अहं न उदृशहे न पारयामीत्वर्थः । शार्दूलविश्रोद्धितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

दातुं दानवरं शरण्यमभयं स्वच्छं पितृभ्यो जलम् ।
 पूजार्थं परमेश्वरस्य विमलः स्वाध्याययज्ञः परं
 क्षुद्राधेः फलमूलमस्ति शमनं क्लेशात्मकैः किं धनैः ॥ ५ ॥
 सन्ति खादुफला वनेषु तरवः स्वच्छं पयो निर्भरं
 वासो वल्कलमाश्रयो गिरिगुहा शय्या लतावल्ली ।
 आलोकाय निशासु चन्द्रकिरणः सख्यं कुरङ्गैः सह
 स्वाधीने विभवेऽप्यही नरपतिं सेवन्त इत्यङ्गुतम् ॥ ६ ॥

सत्वमिति । सत्यं वक्तुं सत्वकथनायेत्यर्थः सुखभा मनोहारिणी
 वाणी वाक् अशेषं कामम् अस्ति विद्यते सत्या मनोहरा च वाक् न
 दुर्लभेति भावः । शरय्यं शरण्ये साधु प्राणिनां रक्षकसमर्थमिति
 यावत् अभयं निर्भयत्वं दानवरं दानश्रेष्ठं दातुं दानार्थम् अस्ती-
 त्वन्वयः । पितृभ्यः दातुमिति श्रेयः स्वच्छं निर्मलं जलं निर्भरोदकमिति
 भावः अस्तीत्यन्वयः । परमेश्वरस्य पूजार्थं विमलः विशुद्धः स्वाध्यायः
 वेदाध्ययनमेव यज्ञः परं पर्याप्तं यथा तथा अस्तीत्यन्वयः, तथा फल-
 मूलं क्षुद्राधेः क्षुद्रारूपरोगस्य शमनं निवर्तकम् अस्ति, तस्मात्
 क्लेशात्मकैः कष्टसयैः धनैः किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः ।
 अत्र क्लेशात्मकधनस्य प्रयोजनरूपहेतुं विनापि तदर्जनप्रयास इति
 विभायनालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

सन्तीति । वनेषु तरवः खादु फलादीं फलं येषां तादृशाः सन्ति,
 स्वच्छं निर्मलं निर्भरं पयः, वल्कलं वासः वसनं, गिरिगुहा आश्रयः
 वासस्थानं, लतावल्ली लतासञ्चयः शय्या, निशासु रात्रिषु आलोकाय
 चन्द्रकिरणः, कुरङ्गैः शृगेः सह सख्यं सभ्यते इति सर्वत्वान्वयः ।
 इत्यं विभवे सम्पाद स्वाधीने स्वाधीने आश्रयतेऽपि नरपतिं धनिन-
 श्रिति भावः सेवन्ते आराधयन्ति जना इति शेषः इति अङ्गुतम्

पाणिः पात्रं पवित्रं भ्रमणपरिगतं भैक्ष्यमक्षय्यमन्नं
 वस्त्रं विस्तीर्णमाशादशकममलिनं तल्पमस्त्रल्पमुर्वी ।
 येषां निःसङ्गताङ्गीकरणपरिचिति स्वान्तसन्तोषिणस्तै
 धन्याः संन्यस्तदैन्यव्यतिकरनिकराः कर्म निर्मूलयन्ति ॥७॥
 महाशय्या भूमिर्मसृणमुपधानं भुजलता
 वितानञ्चाकाशं व्यजनमनुकूलोऽयमनिलः ।
 स्फुरच्चन्द्रो दीपः स्वधृतिवनितासङ्गमुदितः
 सुखं शान्तः श्रेते विगतभवभीतिर्नृप इव ॥ ८ ॥

आश्चर्यम् । अत्रापि हेतुं विना कार्यात्पक्षेर्बिभाषना । शार्दूल-
 विक्रीडितं दत्तम् ॥ ६ ॥

पाणिरिति । येषां पाणिः हस्तः पवित्रं विशुद्धं पात्रं भ्रमणपरिगतं
 भ्रमणवत्त्वं भैक्ष्यं भिक्षोपार्जितम् अक्षयं क्षयरहितं भिक्षाया नित्य-
 बभ्यत्वादिति भावः अन्नम् आहारः, असन्निभं सततनिर्भयम् आशा-
 दशकं दश दिश इत्यर्थः विस्तीर्णं वस्त्रं वसनम्, उर्वी पृथ्वी अक्षय्यम्
 अतिमहत् तल्पं शय्या अस्तोति शेषः निःसङ्गतायाः सङ्गराहित्यस्य
 अङ्गीकरणेन परिषिर्षितः परिचयो यस्य तादृशं यत् स्वान्तं मनः तेन
 सन्तोषिणः ते धन्याः पुण्यवन्तः सम्यस्तः सम्यक् त्वाक्तः दैन्यव्यति-
 कारणां दैन्यसम्बन्धानां निकरः समूहः यैः तथाभूताः सम्यक्त्वाक्त-
 टीनभावा इत्यर्थः सन्तः कर्म सुकृतदुष्कृतरूपमिति निर्मूलयन्ति त्यज-
 न्तोऽर्थैः सुज्ञं ज्ञानो इति भावः । सङ्घरादृप्तं, अन्नमैयानां त्वयेष
 त्विसुनियतियुता सङ्घरा कीर्त्तितेयमिति तल्लक्षणात् ॥ ७ ॥

महाशय्येति । भूमिः भूतलं सङ्घतो शय्या, भुजलता मसृणं
 कोमलम् उपधानं शिरोरक्षणस्थानम्, आकाशं वितानं चन्द्रातपः,
 अनुकूलः अयम् अनिलः वायुः व्यजनं, स्फुरन् दीपमानचन्द्रः दीपः,
 अतः स्वधृतिरात्मतदितरेव वनिता तस्याः सङ्गेन सुदिवः शान्तो जनः

धैर्यं यस्य पिता क्षमा च जननी शान्तिश्चिरं गेहिनी
 सत्यं सूरुरयं दया च भगिनी भ्राता मनःसंयमः ।
 शय्या भूमितलं दिशोऽपि वसनं ज्ञानासृतं भोजनं
 यस्यैते हि कुटुम्बिनो वद सखे ! कस्मात् भयं योगिमः ? ॥६॥
 धिक् धिक् तान् क्षमिनिर्विशेषवपुषः स्फूर्जन्महासिद्धयो
 निष्पन्दीकृतशान्तयोऽपि च तमःकारागृहेष्वासते ।
 तं विद्वांसमिह सुमः करपुटीभिश्चान्नशाकेऽपि वा ।
 बाला वल्लसरोजिनीमधुनि वा यस्या विशेघो रसः ॥१०॥

विगता भवात् संवारात् भोतिः यस्य तादृशः सन् नृप इव राजेव
 सुखं येते । उपमाबह्वारः । अखरिषीष्टतम् ॥ ८ ॥

धैर्यमिति । यस्य पिता धैर्यं, जननी साता क्षमा, गेहिनी
 भार्या चिरं सन्ततस्यायिषीत्वर्थः शान्तिः, अयं सूरुः पुत्रः, सत्यं
 भगिनी दया, मनसः संयमः वशीकरणं भ्राता, भूमितलं शय्या,
 दिशः वसनं वस्त्रं ज्ञानमेव असृतं भोजनम् आहारः, यस्य जनस्य
 एते धैर्यादयः कुटुम्बिनः परिजनाः सन्ति हि, हे सखे ! तस्य
 योगिमः कस्मात् भयम् ? वद कथय । नैव कुतोऽपि भवमित्यर्थः ।
 रूपकमल्लहारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ९ ॥

धिगिति । स्फूर्जन्ती महती सिद्धियेषां तथाभूताः सस्यक्
 सिद्धिजाभाङ्गा इति भावः निष्पन्दीकृता निचलीकृता शान्तियेषां
 तयोक्ताः अपि अतोवशान्तप्रकृतयोऽपीति भावः ये जनाः तमांसि
 मोहा एव कारागृहास्थि तेषु आसते तिष्ठन्ति, तान् क्षमिनिर्विशेष-
 वपुषः क्षमित्व्यदेहानिति यावत् धिक् धिक् पुनःपुनर्निन्दामीत्यर्थः
 धिङ्निर्भर्तुं सननिन्दयोरित्यमरः । वल्ल करपुटी अङ्गुलिः तत्र
 स्थिते भिश्चास्यमाकेऽपि वा, बाहायाः नवीनायाः कान्तायाः वल्लं
 वदनमेव सरोजिनी कमलमित्यर्थः तस्या मधुनि वा अविशेषः अभिन्नः

मातर्लक्ष्मि ! भजस्व कश्चिदपरं मत्काङ्क्षिणी मास्व भू-
 भोगीभ्यः स्पृहयालवस्तव वशाः का निःस्पृहाणामसि ।
 सद्यः स्यूतपलाशपत्रपुटिकापात्रे पवित्रीकृत
 भिक्षाशक्तुभिरेव सम्प्रति वयं वृत्तिं समीहामहे ॥ ११ ॥
 जिह्वे ! लोचननासिके ! श्रवण ! हेत्वक् ! चापि नो वार्यसे
 सर्वेभ्योऽसु नमः कृताञ्जलिरहं सप्रश्रयं प्रार्थये ।
 युष्माकं यदि सम्मतं तदधुना नात्मानमिच्छाम्यहं
 हीतुं भूमिभुजां निकारदहनज्वालाकराले गृहे ॥ १२ ॥

एषः स्वादः सम्भूदिति शेषः, इह संसारे तं विहरंशं ज्ञानिनं स्वमः
 प्रशंसामः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १० ॥

मातरिति । हे मातः लक्ष्मि ! अपरं मदृभिक्षामित्यर्थः कश्चित्
 जनं भजस्व सेवस्व आश्रयेत्यर्थः मत्काङ्क्षिणी मदर्थिनी मास्व भूः
 न भव, भोगीभ्यः स्पृहयालवः भोगार्थिन इत्यर्थः जना इति शेषः
 तव वशाः वश-वृत्तिनः भवन्तीति शेषः, निःस्पृहाणां जनानां त्वं
 कामि ? नैव कापीत्यर्थः निःस्पृहास्त्वं न गणयन्तीति भावः ।
 सम्प्रति वयं पात्रत्वाकृते विशेषधत्ते अद्यः स्यूतैः पान्यवद्भैरिति भावः
 पलाशैः पत्रैः वा पत्रपुटिका टोडैः प्रसिद्धा सेव पात्रं तस्मिन्
 भिक्षाशक्तुभिः भिक्षोपाज्जेतशक्तुभिरेव न त्वन्वाकाङ्क्षेति भावः
 वृत्तिं जीविकां समीहामहे सम्यक् चेष्टामहे । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ ११ ॥

जिह्वे इति । हे जिह्वे रक्षणे ! हे लोचननासिके च ! हे
 श्रवण ! कर्ण ! हे त्वक् स्पर्शेन्द्रिय ! न चापि वार्यसे निषिध्यसे
 युष्माकं अस्वव्यापारादिति भावः, सर्वेभ्यः युष्मभ्यं नमः अस्तु, अहं
 कृताञ्जलिः सन् सप्रश्रयं सविनयं प्रार्थये यावे युष्मानिति शेषः, यदि
 युष्माकं सम्मतम् अभमतं स्यादिति शेषः तत् तदा अधुना सम्मतं

गतः कालो यत्र प्रणयिनि मयि प्रेमकुटिलः
 कटाक्षः कालिन्दीलघुलहरिवृत्तिः प्रभवति ।
 इदानीमस्माकं जरठकमठीपृष्ठकठिना
 मनोवृत्तिस्तत् किं व्यसनिनि ! मुधैव ग्लपयसि ॥ १२ ॥
 यदासीदज्ञानं स्मरतिमिरसंस्कारजनितं
 तदा ज्ञातं रामामयमिदमशेषं जगदपि ।
 इदानीमस्माकं पटुतरविवेकाञ्जनजुषां
 समीभूता दृष्टिस्त्रिभुवनमपि ब्रह्म मनुते ॥ १४ ॥

भूमिभुजां राक्षां धनिनामिति भावः निकारः स्वयमानमेव दृष्टनः
 अग्निः तस्य ज्वालाभिः शिखाभिः कराळे भोषणे विविधनिकारपूर्ये
 इति भावः तद्वे आत्मानं होतुं प्रच्छिप्तुं नाहम् इच्छामि । युष्माकं
 शान्तिश्चेत् परमार्थचिन्तायां कालं नेष्यामीति भावः । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ १२ ॥

गत इति । हे व्यसनिनि ! अंगकारिणि ! नारीसम्बोधनमिदम् ।
 यत्र यस्मिन् प्रणयिनि अतुरागवति मयि कालिन्द्याः यदुनायाः या
 लघुः खल्ला लहरिः तरङ्गः तद्वत् वृत्तिः वर्त्तनं यस्य तादृशः कृष्ण-
 चपल इति भावः प्रेम्णा कुटिलः वक्रः कटाक्षः प्रभवति प्रभुत्वं कत-
 वानित्यर्थः स कालः गतः अतिक्रान्तः । इदानीं अस्माकं मनोवृत्तिः
 जरठा स्वविरा सा कमठी कच्छपी तस्याः पृष्ठमिव कठिना निष्ठुरा
 ज्ञातेति शेषः, तत् तस्मात् किं कथं मुधैव व्यर्थमेव ग्लपयसि
 ग्लानिं नयसि अज्ञानिति शेषः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ १२ ॥

यदेति । यदा स्मरः काम एव तिसिरं तमः तस्य संस्कारेण
 आवेशेन जनितम् अज्ञानम् आसीत् तदा इदम् अशेषं समद्यमपि
 ब्रह्मत् रामामयं नारीमयं ज्ञातम् । इदानीं पटुतरः चञ्चलतरः यो
 विवेकः स एवाञ्जनं तज्जुषां तत्सेविनाम् अस्माकं समीभूता समबोद्ध-

गतः कालो यत्र द्विचरणपशूनां क्षितिभुजां
 पुरः स्वस्तीत्युक्ता विषयसुखमास्त्रादितमभूत् ।
 इदानीमस्माकं तृणमिव समस्तं कलयता-
 मपेक्षा भिक्षायामपि किमपि ज्ञेतन्नपयति ॥ १५ ॥
 पूर्वं तावत् कुवलयदृशां लोललोलैरपाङ्गैः
 आकर्षद्भिः किमपि हृदयं पूजिता धीवनश्रीः ।
 सम्प्रत्यन्तर्निहितसदसद्भावलब्धप्रबोध-
 प्रत्याहारैर्विशदहृदये वर्त्तते कोऽपि भावः ॥ १६ ॥
 गङ्गातीरे हिमगिरिशिलाबद्धपद्मासनस्य
 ब्रह्मज्ञानाभ्यसनविधिना योगनिद्रां गतस्य ।

काञ्चनेति भावः दृष्टिः त्रिभुवनमपि ब्रह्म अच्युते वेत्ति । शिखरिणी-
 दृष्टम् ॥ १४ ॥

गत इति । यत्र यस्मिन् द्विचरणाः द्विपदाः पशवः तेषां
 क्षितिभुजां राक्षां धनिनामिति यावत् पुरः अयतः स्वस्ति शुभमस्तु
 इति उक्ता विषयसुखं सम्प्रत्यक्षम् आस्त्रादितम् अभूत् स कालः
 गतः अतीतः । इदानीं समस्तं जगदिति शेषः तृणमिव कलयतां
 पश्यताम् अस्माकं भिक्षायामपि अपेक्षा स्पृहा किमपि अनिर्वचनीयं
 यथा तथा वेतः चित्तं त्रपयति लज्जयति । शिखरिणीदृष्टम् ॥ १५ ॥

पूर्वमिति । पूर्वं तावत् किमपि अनिर्वचनीयं यथा तथा हृदयं
 आकर्षद्भिः कुवलयदृशां नीनोत्पलाक्षीणां लोललोलैरतिचपलै-
 रपाङ्गैः धीवनश्रीः पूजिता मन्त्रिणी । सम्प्रति अन्तर्निहितः
 अन्तर्गतः यः सदसद्भावः तेन लब्धः यः प्रबोधः ज्ञानं तेन प्रत्याहाराः
 वास्तविकेभ्यः इन्द्रियसंयमाः तैः विशदे निमेषे हृदये कोऽपि
 अनिर्वचनीयः भावः आशयः वर्त्तते । मन्दाक्रान्तादृष्टम् ॥ १६ ॥

गङ्गेति । गङ्गातीरे हिमगिरेः शिलायां बद्धं पद्मासनं येन

किं तैर्भाव्यं मम सुदिवसैर्यत्र ते निर्विशङ्काः
 सम्प्राप्तान्ते जठरहरिणा गात्रकण्डूविनोदम् ॥ १७ ॥
 कदा भिक्षाभक्तैः करकलितगङ्गाभ्वतरलैः
 शरीरं मे स्थास्यत्युपरतसमस्तेन्द्रियसुखम् ।
 कदा ब्रह्माभ्यासस्त्रिरतनुतयारण्यविहगाः
 पतिष्यन्ति स्थाणुभ्रमहतधियः स्तब्धशिरसि ॥ १८ ॥
 रथान्तधरतस्तथा धृतजरकन्द्याञ्चलस्याध्वगैः
 सत्रासञ्च सकौतुकञ्च सक्षपं दृष्टस्य तैर्नागरैः ।
 निर्व्याजीकृतचिक्षुधारसमुदा निद्रायमाणस्य मे
 निःशङ्कं करटः कदा करपुटीभिर्चां विलुण्ठिष्यति ॥ १९ ॥

तथाभूतस्य ब्रह्मज्ञानस्य अभ्यसनविधिना अभ्यासव्यापारेण योगनिद्रा
 गतस्य मम तैः सुदिवसैः किं भाव्यं यत्र येषु दिवसेषु ते जरठहरिणाः
 दृष्टवङ्गाः निर्विशङ्काः निर्भयाः सन्तः गात्रकण्डूनां विनादम् उपशमजं
 सुखं सम्प्राप्तान्ते गात्रवर्षणादिति भावः । सन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ १७ ॥

कटेति । कदा उपरतं निवृत्तं समस्तम् रन्ध्रियसुखं वक्ष्यतादृष्टं
 मे मम शरीरं करेण कलितं धृतं यत्र गङ्गायाः अभ्युजलं तेन तरलैः
 चक्षुषैः तत्पण्डितैरिति भावः भिक्षाभक्तैः भिक्षाकैः स्थास्यति जीवि-
 ष्यति । कदा ब्रह्मणः अभ्यासेन चिन्तनासुशीलनेन स्त्रिरा निवृत्ता
 तनुयस्य तस्य भावः तत्ता तथा जेतुना समेत शेषः अरण्य-
 विहगाः वन्यपक्षिणः स्थाणुभ्रमेषु शुष्कतरुकाण्डबोधेन कृता धीर्येषां
 तथोक्ताः सन्तः स्तब्धशिरसि स्तब्धायै समेत शेषः पतिष्यन्ति ।
 शिखरिणीवृत्तम् ॥ १८ ॥

रथ्यति । कदा करटः वाकः रथ्यान्तः मार्गमध्ये धरतः भ्रमन्तः
 तथा धृतं मृच्छीतं जरठकन्द्यायाः असुखं येन तादृशस्य तैः नागरैः
 नगरवासिभिः अध्वगैः पथिकैः सत्रासञ्च समवञ्च सकौतुकञ्च सक्षपञ्च

एषाञ्चीसृष्ट्यालुता न कथमप्यास्ते विवेकीद्या-
न्नित्यं प्रच्युतिशङ्कया क्षणमपि स्वर्गे न मोदामहे ।

अन्येषु विनाशिवस्तुविषयाभोगेषु तृष्णा न मे
स्वर्ग्याः पुलिने परं हरिपदध्यानं मनो वाञ्छति ॥ २० ॥

अयि बोधाम्बुधौ भावः स्वच्छोऽयं विश्वबुद्बुदः
विलीन उदितो वेत्ति विकल्पपटलं मनः ॥ २१ ॥

अहङ्कार ! कापि ब्रज वृजिन ! हे मा त्वमिह भूः
अभूमिर्दर्पाणामहमपसर त्वं पिशुन ! हे ।

दृष्टस्य निर्व्याजीकृता अकपटेत्वधः वा चित्तुधा ज्ञानास्तं तस्याः
रसेन आस्त्रादेन वा सत् तथा निद्रावभाषण वाद्यज्ञानरहितस्येति
भावः मे मम करपुटीभिर्णां करपुटवर्तिं भिन्नाहं निःशङ्कं यथा
तथा विलुप्तियति हरिष्यति ? शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १९ ॥

एषाञ्चीति । विवेकीद्यात् ज्ञानोद्भात् क्षणमपि एषाञ्चीषु
हरिषाञ्चीषु सृष्ट्यालुता अभिवापः न आस्ते न तिष्ठति । प्रच्युति-
शङ्कया अंशभयेन स्वर्गेऽपि नित्यं सततं क्षणमपि न मोदामहे न
हृष्यामः स्वर्गलाभेऽपि नास्माकं सृष्ट्यास्तीति भावः । अन्येष्वपि
विनाशिवस्तुविषयाः तेषाम् आभोगेषु विस्तारेषु मे मम न
तृष्णा नाकाङ्क्षा अस्तीति शेषः, परं केवलं स्वर्ग्याः पुलिने मनः
हरिपदध्यानं वाञ्छति अभिवापति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥२०॥

अयीति । अयि भोः मनः कर्तृ बोधाम्बुधौ ज्ञानार्थेन विश्वमेव
बुद्बुदं जलफोटः यस्य तादृशः अयं स्वच्छो निर्मलो भावः विलीनः
विलयं गतः उदितः वा इत्यं विकल्पपटलं संशयनिचयं वेत्ति जानाति
बुध्यते इति यावत् । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ २१ ॥

अहङ्कार इति । हे अहङ्कार ! कापि कुत्रापि ब्रज गच्छ,
वृजिन ! पाप ! त्वम् इह मवीति भावः मा भूः न तिष्ठेति यावत्,

अरे क्रोधः । स्त्रीणां स्तनमनुसदानन्यमनसा
 त्रिलोकीनाथो जी त्वदिः वसेतु देवो हरिरसी ॥ २२ ॥
 मातमाये ! भगिनि कुमते ! हे पितर्योहजास !
 व्यावर्तभी मन्तु मन्तानिद्रा हीर्षी विद्योयः ।
 संद्यो लक्ष्मीरुमपचक्षुष्यभ्रष्टवह्नाप्रवाह-
 व्यामिश्रायां दुषदिः परममद्विष्टिर्भवामि ॥ २३ ॥ ,
 आदित्यस्य संज्ञास्यैरहरहः सङ्घीयते जीवितं
 व्यापारैर्बहुकार्यकारण्यतैः काळोऽपि न प्रायते ।
 दृष्ट्वा जन्मजराविद्योगमरणं त्रासश्च नीत्यद्यते
 पीत्वा मीहमयीं प्रमोदमदिरामुत्तभूतं जगत् ॥ २४ ॥

अहं दर्पायां दन्धानाम् अभूयः अभोजन, हे पिशुन ! खलभाव ।
 त्वम् अपसरं अपगच्छ । अरे क्रोध । स्थानान्तरम अन्तर गच्छ,
 त्रिलोकीनाथः धर्मो देवो हरिः कनन्यमनसा नास्ति अन्धो जन्मसं-
 र्थेण तादृशानां नो अस्माकं ह्यद वसते । शिखारणाष्टसेम् ॥ २२ ॥

मातारति । हे मातः माये ! हे भगिनि कुमते । हे पितः
 मीहजास । व्यावर्तभ्यम् अपगच्छत सूयामति श्रेयः, एषः भवती
 हीर्षः मन्तान् विद्योयः विच्छेदः भवत्याते श्रेयः । सद्यः सास्यर्त
 लक्ष्मीरनखेस्य विष्णोः चरन्त्यात् भ्रष्टा वा मङ्गा तस्याः प्रवाहैष
 श्रोतसां व्यामिश्रायां युक्तायां दुषदिः शिखायाम् उपविश्येति श्रेयः
 परममद्विष्टिः दृष्टिर्वस्य तथाभूतः भवामि । मन्दाक्रान्ताष्टतम् ॥ २३ ॥

आदित्यलोत । आदित्यस्य सूर्यस्य मनागतैः उद्द्वालसदैः
 अहरहः त्रिदिनं जीवितम् आद्युः संजीवते संज्ञवं गच्छति, मङ्गलिन
 कार्याणि कारयानां शतानि च येषु तादृशैः व्यापारैः काळोऽपि
 मच्छति श्रेयः न प्रायते नाप्युध्यते । लज्जजराविद्योगमरणं दृष्ट्वा
 पीत्वा ममद्विष्टं न उद्वद्यते लोकीनामिति श्रेयः । अतः मीहमयी

मेदिनि ! तात मारुत ! सखे ज्योतिः ! सुवन्धो जल !

तर्थीम ! निवह एष भवतामस्तु प्रणामाञ्जलि ।

अपस्वङ्गवशोपजातसुकृतीद्रिकम्, रनिर्मल-

चानोपास्तसमस्तमोहमहिमा लीये घरे ब्रह्मणि ॥ २५ ॥

प्राया नाम नदी मनोरथजला तृष्णातरङ्गाकुला

रागयाहवती वितर्काविहगा धैर्यद्रुमध्वंसिनी ।

मोहावत्सुदुस्तरा प्रकटितप्रोत्सुङ्गचिन्तातटी

तस्याः पारगता विशुद्धमनसो नन्दन्ति योगीश्वराः ॥ २६ ॥

प्रकटमदिरा विषयसम्भोजानन्दसुधां पीत्वा जगत् चण्डसभूतम्
इति मन्वे इति शेषः । शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ २४ ॥

मातरिति । हे मातः मेदिनि ! तात मारुत ! हे सखे ज्योतिः !
हे सुवन्धो जल ! हे स्वातः व्याम । आकाश ! भरता समीपे इति
शेषः एष प्रणामाञ्जलिः निवहः अस्तु कताञ्चात्संवतः प्रणामाभी-
त्यर्थः । सुष्माकं सङ्गमयेन ससर्गश्रेयसा उपजातम् उतपन्नं चत् सुकृतं
तस्य चद्रुकेण उद्भवेन स्फुरत् प्रसरत् निर्मलं चत् चानं तेन
अपास्तः निरागतः समस्तः मोहस्य महिमा यस्य तादृशः अहं परे
ब्रह्मणि परमात्मानं लीये लयं गच्छाम विश्वीनो भवामीत्यर्थः ।
शार्दूलविक्रीडित वृत्तम् ॥ २५ ॥

आशोत । मनोरथः आभवायः जलं चस्याः तथोक्ता, तृष्णा
वासना एव तरङ्गाः तैः आकुला पूर्णैत्यर्थः, रागः प्रेम एव आहः
अबलानुभेदः तद्वती, वितर्काः वादाः बहवः अस्ति तादृशी, धैर्यसिद्धि
द्रुमः इत्यः तस्य ध्वंसिनी उत्पादिनी मोह एव आवर्तः अस्मिन्
विशेषः तेन सुदुस्तरा तर्हि अयस्या, प्रकटिता प्रकटा प्रोत्सुङ्गा
अस्तुत्या चिन्ता एव तटी यस्याः तथाविधा, प्राया नाम नदी
अस्तीति शेषः । विशुद्धमनसः योगीश्वराः योगप्रवराः तस्याः नद्याः

इतो न किञ्चित् परतो न किञ्चित्
 यतो यतो यामि ततो न किञ्चित् ।
 विचार्य पश्यामि जगन्न किञ्चित्
 स्नात्मावबोधादधिकं न किञ्चित् ॥ २७ ॥
 संसारनृगच्छणां त्वं मनो ! धावसि किं मुधा ।
 अनाविलमिदं ब्रह्मसरः किं नावगाहसे ॥ २८ ॥

इति शान्तिशतके ब्रह्मप्राप्तिर्नाम
 चतुर्थः परिच्छेदः ।

पारमताः उत्तीर्णा इत्यर्थः सन्तः नन्दन्ति आनन्देन वर्तन्ते ।
 रूपकमलङ्कारः । शार्दूलविक्लीडितं वृत्तम् ॥ २६ ॥

इत इति । इतः अस्मिन् लोके न किञ्चित् अस्तीति शेषः परतः
 परलोके न किञ्चित् अस्तीति शेषः यतः इतः यत्र यत्र यामि नृप्यामि
 ततः तत्र न किञ्चित् प्राप्यते इति शेषः, विचार्य विविच्य जगत् न
 किञ्चित् न किमपि वदन्ति शेषः स्नात्मावबोधात् स्नात्माज्ञानात्
 अधिकम् अतिरिक्तं न किञ्चित् सारमस्तीति शेषः पश्यामि अव-
 धारयामीति यावत् । उपजातिवृत्तम् ॥ २७ ॥

संसार इति । हे मनः ! त्वं मुधा इत्या संसार एव नृगच्छणा
 करीषिका तां किं कथं धावसि गच्छसि ? इदम् अनाविलम् अक्षुब्धं
 निर्मलमिति यावत् ब्रह्मसरः परमात्मरूपं सरोवरं किं कथं न अव-
 गाहसे न प्रविशसि ? रूपकमलङ्कारः । अतुष्टवृत्तम् ॥ २८ ॥

इति वि, ए, उपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण
 विरचिता शान्तिशतकव्याख्या समाप्ता ।

वृन्दावन शतकम् ।

नमस्तस्मै कस्मैचिदपि पुरुषायाङ्ग, त महा
 महिम्ने विभ्राजत्कनकरुचिधान्ने स्वकृपया ।
 असङ्कोचेनैव श्लेषचनिखिलेभ्यः स्वयमहो
 ददौ यस्तद्भक्तिं विमलतरनानारसमयीम् ॥ १ ॥
 यस्मिन्न प्रविशेन्ननोऽपि महतां का तत्त्ववार्ता पुनः
 शास्त्राणां ज्ञापितश्च यद्भगवता भङ्गैव भक्तोद्भवे ।
 तद्वृन्दावनमुन्मदेन रसिकहृन्नेन केनाप्यहो
 नित्यक्रीडतया गृहीतमिह के विद्युर्न गौरप्रियाः ॥ २ ॥

नम इति । यः स्वयं श्लेषचनिखिलेभ्यः चाण्डालसमूहेभ्यः विम-
 लतरनानारसमयीं तद्भक्तिं तस्मिन् भक्तिः तां यद्वा सा प्रसिद्धा भक्तिः
 ताम् असङ्कोचेनैव सङ्कोचं विना कथं स्तोत्रेभ्यः रीदृशी भक्तिर्दीयते इति
 कसिद्धतभावं विनेत्यर्थः ददौ अहो आश्चर्यं तस्मै अङ्गुतः अङ्गान्
 सङ्गमा यस्व तादृश्याय अकृपया स्नातुकम्पया विभ्राजत् विराजत्
 कनकरुचि सुपर्योक्तवत् धाम तेजः अस्व तथाभूताय गौराङ्गावेति
 यावत् कस्मैचिदपि पुरुषाय नमः । गिखरिषोडशं, रसैरुद्दे-
 ष्मिन्ना यमनमभवा नः शिखरिषीति तद्भक्त्यात् ॥ १ ॥

यस्मिन्निति । यस्मिन् महतां महापुरुषाणां मनोऽपि न
 प्रविशेत् मनसोऽप्यनस्यं इति भावः, शास्त्राणां तत्त्वज्ञानं पुनः
 का ? नैव शास्त्रतत्त्वं यत् स्पृश्यतीति यावत् ततश्च वषमोऽप्यनस्यं
 इति भावः, अङ्ग भगवता कल्पेन भङ्गा भावविशेषेणैव भक्तोद्भवे
 भक्तिमतिं उद्भवे ज्ञापितं केनापि उन्मदेन उद्दीप्तमेवञ्चा रसिकहृन्नेन

गुणः सर्वेर्हीनोऽप्यहमखिलजीवाधमतमी-
 ऽप्यशेषैः दोषाग्रैरपि च बलितो दुर्मतिरपि ।
 प्रसादात्तस्यैवाविदमहह राधां ब्रजपतेः
 कुमारं श्रीहृन्दावनमपि स गौरी मम गतिः ॥ ३ ॥
 श्रीहृन्दावनकेलिरङ्गसहजं सौन्दर्यशोभावयो-
 वैदग्ध्यादिचमत्कृतेः परतरं विश्रान्तिधामाद्भुतम् ।
 तस्मै मोहनदिव्यनागरवरदम्भं मिथो जीवनं
 गौरश्यामलमुज्ज्वलीमदरसाविष्टं हृदि स्फूर्जतु ॥ ४ ॥

रसिकमिश्रणेन राधाकल्याणभ्यामिति भावः निम्बक्रीडितया निम्ब-
 विहारस्थानतया नृहीतम् अक्रोक्तं तत् हृन्दावनम् इह संसारे के
 गौरप्रियाः चैतन्यभक्ताः न विद्युः न जानीयुः ? सर्वेऽपि विद्यु-
 रित्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं, सूर्याश्वैर्दि मः सजौ सततगोः
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तमिति तल्लक्षणात् ॥ २ ॥

गुणैरिति । अहं सर्वैः गुणैर्हीनोऽपि अखिलेषु सबन्धेषु
 जीवेषु मध्ये अधमतनोऽपि अशेषैः समस्तैः दोषाद्यैः मजादोषैः
 बलितः युक्तोऽपि दुर्मतिरपि यस्यैव प्रसादात् आदौ प्रथमं राधां
 ब्रजपतेः कुमारं नन्दनन्दनं श्रीहृन्दावनमपि आविष्टम् अत्राविष्टं स
 गौरः चैतन्यदेवः मम गतिः अस्त्विति शेषः । शिखरिणीवृत्तम् ॥३॥

श्रीहृन्दावनेति । श्रीहृन्दावने केलिरङ्गः क्रीडाविलासः सहजः
 स्वभावो यस्य तद्योक्तं, सौन्दर्यं शोभा श्रीः बसः यौवनं तेषां तैदग्ध्या-
 दिचमत्कृतेः नैपुण्यादिचमत्कारस्य परतरम् उत्कृष्टतरम् अद्भुतं
 विशिष्टं विश्रान्तिधाम विश्रान्तस्थानं मिथः परस्परम् अन्वोन्या-
 धीनमिति यावत् जीवनं यस्य तत् उज्ज्वलेन उन्मदेन उत्कृष्टेन
 रसेन प्रेम्णा आविष्टं युक्तं पूर्णमिति यावत् गौरश्यामलं गौरकल्याणं
 तत् मोहनं जगतामिति भावः दिव्यं नागरवरदम्भं रसिकप्रवर-

इह भ्रामं भ्रामं जगति न हि गन्धोऽपि कलितो
यदीयस्तत्रैवाखिलनिगमदुर्लक्षशरणी ।
अपारे श्रीवृन्दावनमहिमपीयूषजलधौ
महाशर्योन्मीने मधुरिमणि चित्तं लगतु से ॥ ५ ॥
जयति जयतो वृन्दारण्यानूनसिन्धुः
अनुपममिव सारं शारदाकोट्यकथम् ।
खगमृगतखवल्लीकुञ्जबापीतडाग-
स्थलगिरिङ्गदिनीवामङ्गुतैः सौभगाद्यैः ॥ ६ ॥

युगलं राधाकृष्णाविति भावः से मम हृदि स्फूर्जल स्फुरत ।
शार्दूलयिक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

इति । इह जगति भ्रामं भ्रामं अभित्वा अभित्वा पुनः
पुनर्भ्रमणेनापोत्सर्षः यदीयः यत्सम्बन्धो गन्धोऽपि न कलितः न
आघ्रातः, अखिलनिगमैः सर्ववेदैः दुर्लक्षा दुर्गमा शरणिः पङ्क्तिः
यस्य तादृशं श्रुतिरपि प्राप्तमशक्ये इति ज्ञातुं अपारे व्यनन्ते इत्यर्थः
महान्निष्ठाशर्याणि अङ्गुतव्यापारा एव उद्गताः सीनाः यस्मात् तथा-
भूते श्रीवृन्दावनमहिमा एव पीयूषजलधिः अमृतसागरः यस्मिन्
तादृशे मधुरिमणि माधुर्यात्सके वस्तुनीति शेषः से मम चित्तं लगतु
लम्बं भवति इत्यर्थः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ५ ॥

जयतीति । जयतः सर्वोत्कर्षेण वर्त्तमानस्य वृन्दारण्यमेव
अन्यूनसिन्धुः महासमुद्रः तस्य खगाः प्रक्षिणः मृगाः पशवः तरवः
वृक्षाः वृक्षत्रयः जताः कुञ्जाः जतादिपङ्क्तिस्थानानि वायुः दीर्घकाः
तडागाः सरांसि स्थलानि भूभागाः गिरयः पर्वताः सुदिम्बः
सरितः तासाम् अङ्गुतैः विचित्रैः सौभगाद्यैः सौन्दर्यादिभिः अनुपम-
मिव त्रिरुपममिव शारदाकोटीनां वाग्देवीनिषयानामिति ज्ञातु

वन्दारण्ये चर चरण ! दृक् ! पश्य वन्दावनस्थान्
जिह्वे ! वन्दावनगुणगणान् कीर्त्तय श्रोत्र ! दृष्टान् ।
वन्दाटव्या भज परिमलं घ्राण ! गात्र ! त्वमस्मिन्
वन्दारण्ये लुठ पुलकितं कृष्णकेलिस्थलीषु ॥ ७

महोज्वलरसोत्सदप्रणयसिन्धुनिःस्यन्दिनी
महामधुरराधिकारमणखेलनानन्दिनी ।
रसेन समधिष्ठिता भुवनवन्द्या वन्द्या
चकान्तु हृदि मे हरेः परमधाम वन्दाटवी ॥ ८ ॥

अकथ्यम् अनिर्वचनीयं सारं सारभूतं वस्तु राधाकृष्णरूपमिति भावः
जयति सर्वोत्कर्षणं वर्त्तते ॥ ६ ॥

वन्दारण्ये इति । चरण ! वन्दारण्ये चर पर्यट, हे दृक्
नवन ! वन्दावनस्थान् पश्य अवलोकय, हे जिह्वे ! वन्दावनस्य
गुणगणान् कीर्त्तय, हे श्रोत्र ! कर्ण ! दृष्टान् श्रुतानिति भावः
वन्दावनस्य गुणात्स्वनेनाश्रयः । धारयेति शेषः । हे घ्राण !
वन्दाटव्याः वन्दावनस्य परिमलं सौरभं भज आर्जस्र, हे गात्र !
त्वम् अस्मिन् वन्दारण्ये कृष्णस्य केलिस्थलीषु विहारस्थानेषु पुल-
कितं रोमाञ्चिन् मत् कुठ लुण्ठनं कर् । मन्दाक्रान्ताद्यत्तं, मन्दा-
क्रान्तात्पुधिरसनगर्भो भनौ तौ गयुग्ममिति तल्लक्षणात् ॥ ७ ॥

महेति । महान् यः उज्वलरसः शृङ्गाररसः, शृङ्गारः शुधि-
रुज्वल इत्यरः । तेन उन्मटः उत्कटः यः प्रणयसिन्धुः प्रेमसागरः
तस्य निःस्यन्दिनी निःस्रावती महामधुरया राधिकारमणस्य
कृष्णस्य खेलनया विहारेण आनन्दिनी आनन्दपूर्णेत्सर्षः रसेन रागेण
भुवनवन्द्याया जगत्पञ्चया वन्द्या वन्दावनाधिष्ठात्रा देव्या सम-
धिष्ठिता समाश्रिता हरेः कृष्णस्य परमधाम परमं निकेतनं
वन्दाटवी मे मम हृदि चकान्तु स्फुरतु । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ८ ॥

जन्मनि जन्मनि हन्दावनभुवि हन्दारकेन्द्रवन्द्यायाम् ।
 अपि तृणगुल्मकभावे भवतु ममाशासमुक्तासः ॥ ९ ॥
 हरिपदपङ्कजसंवाहेन रसमनुभूय पूर्णोऽपि ।
 यतोद्धव आशास्ते तृणतां तद्वीमि राधिकाविपिनम् ॥ १० ॥
 राधावल्लभपादपङ्कजजुषां सद्धर्मनीतायुषां
 नित्यं सेवितवैष्णवाङ्घ्रिरजसां वैराग्यजीवसृष्ट्याम् ।
 हन्तैकान्तरसप्रविष्टमनसामप्यस्ति यद् दूरतः
 तद्राधाकरणावलोकमचिराद्दिन्दन्तु हन्दावने ॥ ११ ॥

जन्मनीति । जन्मनि जन्मनि प्रतिजन्म हन्दारकेन्द्रैः देवेन्द्रैः
 वन्द्यायां पूज्यायां हन्दावनभुवि तृणगुल्मकभावेऽपि नम आशायाः
 सद्धर्मासः सत्यक् तृप्तिः भवतु तृणगुल्मभावोऽपि नम आशायाः रति
 भावः । आर्यावृत्तं, यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि ।
 अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके सार्धेति तद्व्युत्पत्त्यात् ॥ ९ ॥

हरीति । हरेः कृष्णस्य पदपङ्कजयोः पारपङ्कजयोः संवाहेन
 सेवनेन रसम् अनुभूय आस्ताद्य पूर्णोऽपि परितृप्तोऽपि उद्धवः यत्
 तृणताम् आशास्ते आकाङ्क्षति, तत् राधिकाविपिनं हन्दावनं नौमि
 स्तौमि । आर्यावृत्तम् ॥ १० ॥

राधेति । राधावल्लभस्य पादपङ्कजजुषां चरणपङ्कजसेविनां, सद्भिः
 धर्मैः शीतं गमितम् आयुर्जीवनकाळो येषां तद्योज्ञानां, नित्यं सततं
 सेवितं वैष्णवानां विष्णुभक्तानाम् अङ्घ्रिरजः पदरजो यैः तथाभूता-
 नाम् एकान्तं रसे प्रेम्णैश्च प्रविष्टं मनो येषां तथाभूतानां वैराग्येण
 वीतरागत्वेन जीवे जीवने स्मृह्यन्तीति तद्योज्ञानां अपि यद् दूरतः
 तिष्ठतीति शेषः तादृशानामपि दुरधिगममिति भावः तस्मिन् हन्दावने
 यद् राधायाः कृष्णवचोकं कृपावृष्टिम् अचिरात् विन्दन्तु उभयानां
 नम मानवानीति शेषः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११ ॥

राधानन्दकिशोरी निरवधिरससागरे निमग्नौ
 निजकेलिधाम वृन्दावनमुदीच्यैव सौख्यमाप्नुतः ॥ १२ ॥
 उहामप्रमदीञ्जलैकरसया भक्त्या विधूतीकृतं
 व्यक्तं कस्यचिदेव चित्तभवने तत्तद्विषां भोगवत् ।
 यस्मिन् दिव्यविचित्रकेलि मिथुनं तच्छ्यामगौरं विधु-
 ज्योत्स्नावत् परिचायये तदिह किं विन्देय वृन्दावनम् ॥ १३ ॥
 विशुद्धाद्वैतैकप्रणयरसपीयूषजलधेः
 घनीभूतद्वीपे समुदयति वृन्दावनमहो ।
 मिथः प्रेमोद्भूर्णद्रसिकमिथुनक्रीडमनिशं
 तदेवाध्यासीनं प्रविशति पदे कापि मधुरे ॥ १४ ॥

राधेति । निरवधिरससागरे असीमप्रेमप्रयोनियो निमग्नौ
 राधानन्दकिशोरी राधाकण्ठी निजकेलिधाम वृन्दावनम् उदीच्यैव
 इदमेव सौख्यम् आप्नुतः अभेताम् ॥ १२ ॥

उहामेति । उहामेन उत्कटेन प्रसूतेन आनन्देन उज्ज्वलः
 एकः सुखः अद्वितीय इति यावत् रसः खाटो यत्र तथाभूतया भक्त्या
 अनुरागविशेषेण विधूतीकृते विशेषेण धीते विशुद्धे इति यावत् कस्य-
 चिदेव नतु सर्वस्येति भावः चित्तभवने तत्तद्विषाम् अभक्तानामिति भावः
 भोगवत् विषयभोगानुराग इवेति भावः व्यक्तं प्रकटं दिव्यः विचित्रः
 अद्भुतः केलिः यस्य तथाभूतं विधुज्योत्स्नावत् चन्द्रचन्द्रिकावत्
 मिळितमिति भावः तद् श्यामगौरं मिथुनं राधाकण्ठयुगलनिर्द्वयः
 यस्मिन् परिचायये परिचितं करोमि, इह संसारे तद् वृन्दावनं किं
 विन्देय अभवे ? तादृशवृन्दावनकामोऽतीवसुकृतसाध्य इति भावः ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १३ ॥

विशुद्धेति । विशुद्धः पवित्रः अद्वैतः अद्वितीयः एकः सुखः
 मृगवदरसः प्रेमरस एव पीयूषम् अद्भुतं तस्य अविधिः तस्य घनीभूते

नैहं वेद्मि कथं नु माधवपदान्भोजहवी ध्यायते
 का वा श्रीशुकनारदाद्यकलिते मार्गेऽस्तु मे योग्यता ।
 तस्माद्भद्रमभद्रमेव यदि नामास्तां ममैकं परं
 राधाकेलिनिकुञ्जमञ्जुलतरं हृन्दावनं जीवनम् ॥ १५ ॥
 यत्सीमानमपि स्पृशन्न निगमो दूरात् परं लक्षतः
 किञ्चिद्भूतया यदेव परमानन्दोत्सवैकावधिः ।
 यन्माधुर्यकणोऽप्यवेदि न शिवस्वायम्भुवाद्यैरहं
 तद् हृन्दावननाम धाम विशदं विन्दामि राधापतेः ॥ १६ ॥

होपे हृन्दावनं ससुटवति सम्यक् राजते अहो आश्चर्यं मिथः पर-
 अरं प्रेम्णा उद्वर्षन्ती प्रसरन्ती रविकमिथुनस्य नागरयुगलस्य
 राधाकण्ठस्येति भावः क्रीडा यस्मिन् तथोक्तं तदेव हृन्दावनं कापि
 कस्मिंश्चित्पि मधुरे मनोहरे पदे स्वाने मनोरूपे इति भावः
 अश्वासीनम् अधिष्ठितं सत् प्रविशति अन्तर्विकासयतीति यावत् ।
 शिखरिणीवृत्तम् ॥ १७ ॥

नाञ्जनिति । नु भोः कथं केन प्रकारेण माधवस्य कण्ठस्य
 पदान्भोजहवी पादपङ्कयुगलं ध्यायते चिन्त्यते तदहं न वेद्मि न
 जानामि । ननु युक्नारदादीनाम् उपदेशपद्धतिरस्ति तद्दृष्ट्या ध्यान-
 विधिः शिष्यताचिन्त्यत आह का वेति, श्रीशुकनारदाद्यैः कथिते
 सिद्धान्तिते मार्गे पथि मे मम का वा योग्यता अस्तु ? नैव कापि
 तदवबोधे मामर्थ्यमिति यावत् । तस्मात् भद्रम् अमद्रं वा यदि नाम
 आस्तां भयस्तु परं किन्तु मम राधायाः केलिनिकुञ्जेन क्रीडाकण्ठेन
 मञ्जुलतरम् अतिमनोहरं हृन्दावनम् एकम् अद्वितीयं जीवनं जीव-
 नोपायः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १५ ॥

यदिति । निगमः वेदः यस्य सीमानमपि न स्पृशन् लक्षतः
 दूरात् अतिदूराद्दिग्दर्शः परं तिष्ठतीति शेषः श्रुतिरपि यन्महिमानं

कदानु वृन्दावनकुञ्जमण्डले
 भ्रमं भ्रमं हेमहरिन्मणिप्रभम् ।
 संस्मृत्य संस्मृत्य तद्दुःखप्रिय-
 हयं हयं विस्मृतिमेतु मेऽखिलम् ॥ १७ ॥
 छिद्येत खण्डश इदं यदि मे शरीरम्
 घोरा विपद्विततयो यदि वा पतन्ति ।
 हा हन्त हन्त न तथापि ममेह भूयात्
 वृन्दावनादितरतीर्थपदे यियासा ॥ १८ ॥

न वेत्तीति भावः, अदेव किञ्चित् गूढतया अतिरहस्यत्वेन परमस्य
 अद्वयः आनन्दोत्सवस्य एकः अद्वितीयः अयधिः सीमा, शिव-
 आत्मनुवाद्यैः हरविरिञ्चिप्रभृतिभिरपि यस्य माधुर्यकणोऽपि
 न अवेदं न ज्ञातः, अहं विशदं निर्मलं तत् वृन्दावननाम वृन्दा-
 वनाख्यं राधापतेः कृष्णस्य धाम निजयं विन्दाभि बभे । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ १६ ॥

कदेति । तु भोः कदा वृन्दावनस्य कुञ्जमण्डले निजकृष्णदे अमं
 अमं आनन्दा भ्रान्ता हेमहरिन्मणिप्रभं काञ्चननीलमणिप्रभं तत्
 अद्भुतम् आश्चर्यं प्रियद्वयं कान्तयुगलं राधाकृष्णाविति भावः
 संस्मृत्य संस्मृत्य पुनः अस्मृत्वोत्तर्यः मे मम अखिलं ससयं हयं
 द्वैतज्ञानमित्यर्थः विस्मृतिम् एत नञ्चतु अप्रगच्छत्विति यावत् ।
 वंशस्यविलं वृत्तं, वदन्ति वंशस्यविलं जतौ जराविति तद्वृत्तत्वात् ॥ १७ ॥

छिद्येतेति । अदि इदं मे मम शरीरं खण्डशः खण्डं खण्डं
 छिद्येत, अदि वा घोरा भीषणा विपदां विततयः विस्ताराः
 पतन्ति, तथापि हा हन्त हन्त अतिखेदरूपवदमिदं इह अस्मिन्
 संसारमध्ये वृन्दावनात् इतरतीर्थपदे भिन्नपुण्यलोके मम विद्याया
 ममनेच्छा न भूयात् न भवति । वसन्तिवकं वृत्तम् ॥ १८ ॥

स्वयं पतितपत्रकाण्यमृतवत् क्षुधा भक्षयन्
सदा मिहिरनन्दिनीशुचिपयोऽञ्जलीभिः पिबन् ।
कदा मधुरराधिकारमणरासकेलिस्थलीं
विलोक्य रसशेवधिमाधिवसामि वृन्दावनम् ॥ १९ ॥
भूमिर्यत्र सुकोमला बहुविधप्रद्योतिरत्नच्छटा
नानाचित्रमनोहरा खगसृगाद्याश्चर्यरागान्विता ।
वल्लीभूरुहजातयोऽद्भुततमा यत्र प्रबालादिभिः
तन्मे नन्दकिशोरकेलिभवनं वृन्दावनं जीवनम् ॥ २० ॥

द्वयमिति । कदा क्षुधा स्वयं पतितपत्रकाण्य विगलितानि
पर्णानि अमृतवत् क्षुधावत् भक्षयन् सदा मिहिरनन्दिन्याः यक्ष-
नायाः शुचि विशुद्धं पयः जलम् अञ्जलीभिः पिबन् मधुरं मनोहरं
राधिकारमणस्य कण्ठास्य रासकेलिस्थलीं रासक्रोडाक्षेत्रं विलोक्य
दृष्ट्वा रसशेवधिं रसनिधिं वृन्दावनम् अधिवसामि ? पृथ्वीपतं,
द्वितीयमणिकुण्डले गुरुपङ्कजद्वारादयश्चतुर्दशमथ प्रिये गुरु मभोर-
नाभिहृदे । सपञ्चदशमान्निभं तदनु यत्र कान्ते यतिर्गिरीन्द्रफल-
भृत्कुलेर्भवति सुम्न पृथ्वीति सेति तल्लक्षणात् ॥ १९ ॥

भूमिरिति । यत्र भूमिः सुकोमला मृदुला अकठिनेत्यर्थः वल्ल-
विधा प्रद्योतिनी ससृञ्जवा रत्नच्छटा रत्नसङ्घयो यस्यां तादृशी
नानाचित्रैः विविधविचित्रैः पदार्थैः मनोहरा खगानां पक्षिणां
सृगाणाञ्च आश्चर्य्यं रागेण अनुरागेण अन्विता युक्ता पक्षिसृग-
पियेत्यर्थः तथा यत्र वल्लप्रः क्षता एव भूरुहजातवः दृष्टजातयः
प्रबालादिभिः पञ्जवादिभिः आदिशब्देन पुष्पफलानि अञ्जन्ते ।
अद्भुततमाः अत्याश्चर्याः, तत् नन्दकिशोरस्य कण्ठास्य केलिभवनं क्रीडा-
क्षेत्रं वृन्दावनं मे मम जीवनं गतिरिति यावत् अस्त्विति शेषः ।
यादृक् अविक्रीडित इत्तम् ॥ २० ॥

साक्षादिवास्ते पुरुषोत्तमाङ्घ्रिनेवारसादप्यधिको रसौघः ।
 खन्देत हृन्दाविधिनेऽप्यदृष्टो राधाप्रियो यो भुवनस्य साक्षी २१
 जागर्ति दुन्दुभिरवः परमोऽत्र राधा
 हृन्दावनं वनमतिप्रकटं पुराणे ।
 तस्याभिप्रेममसमेहमहानुराग-
 मूर्त्तैस्तदङ्गममिहेत्य हरिं क पश्ये ॥ २२ ॥
 मिलन्तु चिन्तामणिकोटिकोटयः
 स्वयं वहिर्दृष्टिमुपैतु वा हरिः ।
 तथापि हृन्दावनधूलिधूपरं
 न देहमन्यत्र कदापि यातु मे ॥ ३३ ॥

साक्षादिति । हृन्दाविधिने पुरुषोत्तमस्य कथास्य अङ्घ्रिनेवारसात्
 अर्थसेवनासुरागात् अपि अधिकः रसौघः रसरसिः साक्षादिव
 मूर्त्तौ नानिव आस्ते तिष्ठति, यः भुवनस्य साक्षी राधाप्रियः कृष्णः सः
 अदृष्टोऽपि खन्देत येनेति शेषः हृदये स्फुरेदिति भावः । इन्द्रवज्रा-
 दत्तं, सादिन्द्रवज्रा वहि तौ जगो ग इति तद्वत्त्वणात् ॥ २१ ॥

जागर्तीति । अत्र परमः महान् दुन्दुभिरवः जागर्ति इतत्
 कर्त्तृकचरे प्रविशतीति भावः पुराणे राधायाः हृन्दावनं नाम वनम्
 अतिप्रकटम् अतिप्रसिद्धम् । इह संसारे असमः अतल्यः इहः टीप्रः
 महान् असुराग एव मूर्त्तौ संसा तस्य हृन्दावनस्य अविशेषं सर्वत्र सम-
 नाति भावः तत् अङ्गनं चत्वरम् एतत् प्राप्य कं कुल कदा हरिं कथां
 पश्ये अत्रलोकवासि । अत्र पश्ये इत्यादिनेपदं कवेः प्रसाद-
 विजृम्भितमिति बोध्यम् । वसन्ततिवकं इत्तम् ॥ २२ ॥

मिलन्तिविति । चिन्तामणीनां कोटिकोटयः बलुकोटय इति यावत्
 मिसन्तु अत्रा भवन्तु, स्वयं वा हरिः इति उच्यते गच्छत इहो भवत

कृपयतु मयि हृन्दारण्यराजी मनाम-
 ष्यतिबहुलकपोरस्त्रेहभाषादुद्दिष्टु ।
 फलतु तदनुकम्पाकल्पवक्षोफलं तत्
 प्रभवतु वसतिर्मे तत्प्रियारामसीम्नि ॥ २४ ॥
 तेनाकारि समस्त एव भगवद्धर्मोऽपि तेनाङ्गुतः
 सर्वस्मात् पुरुषार्थतोऽपि परमः कश्चित् करस्थीकृतः ।
 तेनाधायि समस्तमूर्धनि पदं ब्रह्मादयस्तं नम-
 ष्यादेहान्तमधारि येन वसती हृन्दावने निषयः ॥ २५ ॥

वेत्तव्यः । तथापि मे मम हृन्दावनस्य धूलिभिः भूषणं देहं कदापि
 अन्यत्र न यातुं न गच्छतु । वंशस्थितिं वृत्तम् ॥ २३ ॥

कृपयति । हृन्दारण्यराजो मयि मनामपि स्वल्पमपि कृपयतु
 अनुकम्पयतु, ष्यतिबहुलया ष्यतिप्रभूतया कृपया यः उरुः महान्
 स्त्रेहः तद्भावात् उद्दिष्टु उदितमित्यर्थः तस्याः अनुकम्पाकल्पवक्षो-
 फलं फलतु तत् तेन तदनुकम्पाकल्पतरुफलेन मे मम तस्याः हृन्दा-
 रण्यराजेः प्रियः यः आरामः उपवनम्, आरामः स्नातुपवर्माणत्व-
 धरः । तस्य सीम्नि संभाषा मे मम वसतिः प्रभवतु प्रकर्षेण अस्तु ।
 आलिनी वृत्तं, मनमभवयुतेयं आलिनीभोगलोकैरिति तद्व्यञ्जनात्
 ॥ २४ ॥

तेनेति । येन आदेहान्तं देहावसानपर्यन्तं हृन्दावने वसती
 निषयः अधारि धृतः कृत इति यावत्, तेन समस्त एव भगवद्धर्मः
 धैर्यवर्धनः अकारि कृतः, तेन सर्वस्मात् पुरुषार्थतः पुरुषार्थात्
 धर्मार्थकाममोक्षलक्षणादीनि परमः उत्कृष्टः अङ्गुतः कश्चित् धर्म
 इति शेषः करस्थीकृतः करतलवर्तीकृतः, तेन समस्तानां लगतं
 मूर्धनि शिरसि पदम् अधायि दशं (किं वृत्तना) ब्रह्मादयः देवाः
 तं नमन्ति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २५ ॥

पुलिने पुलिने हि कलिन्दजाया
विचरंश्चापि तले तले तरुणाम् ।

सघनोभूतसुसौख्यकन्दवृन्दा-

विपिने हन्त कदा दिनानि नेथे ॥ २६ ॥

गौरश्यामलमिथुनं खेलति कन्दर्पलीलया यत्र ।

राधामाधवनान्ना प्रथितं तन्नौमि काननं किमपि ॥ २७ ॥

खगवृन्दं पशुवृन्दं द्रुमवल्लीवृन्दमुन्मदप्रेम्णा ।

प्रीणयदमृतरसेन ख्यातं वृन्दावनं नमत ॥ २८ ॥

ऊषरमपि हरिभक्तेः नाना दुर्मार्गनिष्ठमप्यधमम् ।

वृन्दाविपिनमचिन्त्यप्रभावमुन्मादयेत् प्रेम्णा ॥ २९ ॥

पुलिने इति । घनीभूताः अविरला इत्यर्थः सुसौख्याः सुष्ठु
सुखदाः सुखादा इति भावः ये कन्दाः सूत्रविशेषाः तैः सह वर्तमाने
वृन्दाविपिने वृन्दारण्ये कन्दाकारेण प्रतिः स्यादिति भावः कलिन्द-
जायाः यस्तनायाः पुलिने पुलिने प्रतिशैकतामित्यर्थः तथा तरुणा
वृक्षाणां तले तले च विचरन् भ्रमन् सन् कदा दिनानि नेथे अति-
वाञ्छयिष्यामीत्यर्थः । हन्त खेदे ॥ २६ ॥

गौरेति । यत्र गौरश्यामलमिथुनं राधाकृष्णयुगलमित्यर्थः कन्दर्प-
लीलया कामरूपेण खेलाति विहरति, राधामाधवयोः नान्ना प्रथितं
विख्यातं तत् किमपि अविचरनायं काननं सौमि । आर्या-
वृत्तम् ॥ २७ ॥

खगेति । खमानां पक्षिणां वृन्दं समूहं पशूनां वृन्दं सहू-
द्रुमाणां वृक्षाणां वल्लीनां लतानाञ्च वृन्दम् उन्मदः उत्कटः प्रेमा
यत्र तादृशेन अमृतरसेन प्रीणयत् तोषयत् ख्यातं प्रसिद्धं वृन्दावनं
नमत सूत्रमिति शेषः । बान्धवान् प्रत्युपदेशः । आर्यावृत्तम् ॥ २८ ॥

ऊषरमिति । ऊषरं लवणमयमपि नाना दुर्मार्गैः कुत्सितैः

भक्त्येकयान्यत्र कृतार्थमानिनो धीरास्तदेतन्न वयं विदामः ।
 श्रीराधिकामाधववङ्गभं न परन्तु वृन्दावनमेव संश्रयः ॥३०॥
 दोषाकरोऽहं गुणलेशहीनः सर्वाधमो दुर्लभवस्तुकाङ्क्षी ।
 वृन्दाटवीमुज्ज्वलभक्तिसारवीजं कदा प्राप्य भवामि पूर्णः ॥३१॥
 शुद्धोज्ज्वलप्रेमरसामृताब्धिः अनन्तपारस्य किमप्युदारम् ।
 राधाभिरामं प्रचकास्ति सारं तदेव वृन्दाविपिनं गतिर्मे ॥३२॥

पथिभिः निष्ठा निष्पत्तिर्व्यस्य तादृशमपि अधममपि वृन्दाविपिनं
 हरिभक्तेः हरिभक्तुद्दोषनाटिति भावः अचिन्त्यप्रभावं प्रेम्णा भक्ति-
 रसेन उन्नादयेत् उन्नतं करोतीत्यर्थः लोकमिति शेषः । आख्या-
 टतम् ॥ २६ ॥

भक्तेरिति । धीराः विद्वांसः बहव इति शेषः एकया एकरूप-
 येत्यर्थेः भक्तरा अन्यत्र तीर्थाटाविति शेषः कृतार्थमानिनः भवन्तीति
 शेषः आत्मानं कृतार्थं मन्यन्ते इत्यर्थः, वयन्तु तत् एतत् कृतार्थमानि-
 त्वमिति भावः न विदामः न बुध्यामहे । श्रीराधिकामाधवयोः
 वङ्गभं प्रियं वृन्दावनमेव परं नः व्यक्ताकं संश्रयः गतिः ॥ ३० ॥

दोषाकर इति । दोषाकरः बहुदोषमिच्छवः गुणलेशेन स्वल्पे-
 नापि गुणेन हीनः सर्वाधमः सर्वेषु जनेषु अधमः नीचः दुर्लभस्य
 वस्तुनः काङ्क्षी अभिलाषी अहम् उज्ज्वलस्य भक्तिसारस्य वीजं
 वृन्दाटवीं प्राप्य कदा पूर्णः चरितार्थ इत्यर्थः भवामि ? इन्द्रवज्जा-
 टतम् ॥ ३१ ॥

शुद्धेति । अनन्तपारस्य शुद्धः निर्मलः यः उज्ज्वलप्रेमरसः 'स
 एवास्मृताब्धिः सुधासिन्धुः तस्य किमपि अनिर्वचनीयम् उदारं महत्
 राधाभिरामं राधारञ्जनं, राधाभिर्धं यदिति पाठे राधास्वमित्यर्थः
 स च न समीचीनः, वृन्दाटवस्य राधाभिधानत्वे प्रमाणाभावादिति
 बोध्यं सारं यदिति शेषः प्रचकास्ति प्रकषेण राजते, तदेव वृन्दा-
 विपिनं मे मम गतिः आश्रयः । उपजातिवृत्तम् ॥ ३२ ॥

सर्वसाधनहीनोऽपि हृन्दारख्यैकसंश्रयः ।

यः कोऽपि प्राप्नुयादेव राधाप्रियरसोत्सवम् ॥ ३३ ॥

त्यजन्तु स्वजनाः कामं देहवृत्तिश्च माभवत् ।

न हृन्दावनसीमातः पदं मे चलतु क्वचित् ॥ ३४ ॥

स मे न माता स च मे पिता न

सं मे न बन्धुः स च मे सखा न ।

स मे न मित्रं सं च मे गुरुम्

यो मे न हृन्दावनवासमादिशेत् ॥ ३५ ॥

तच्छास्त्रं मम कर्णमूलमपि न स्वप्नेऽपि यायादहो

श्रीहृन्दाविपिनस्य यत्र महिमा नात्यद्भुतः श्रूयते ।

सर्वेति । सर्वैः साधनैः उपायैः हीनोऽपि यः कोऽपि हृन्दा-
रख्यम् एकः संश्रयः बन्धु तथाभूतः भवतीति शेषः स राधायाः
प्रियः कृष्णः तस्य रसः आस्वाद एव उत्सवः तं प्राप्नुयादेव लभेतैव ।
अनुष्टुप्छन्दः ॥ ३३ ॥

त्यजान्त्विति । स्वजनाः कामं सम्यक् त्यजन्तु माभिति शेषः,
देहवृत्तिश्च जीवननिर्वाहश्च मा भवत् न भवतु । हृन्दावनसीमातः
हृन्दारख्यसंज्ञः सकाशात् मे मम पदं क्वचित् कुत्रापि न चलतु न
गच्छतु । बन्धुभिस्त्वक्तोऽपि अनशनात् सम्भावितप्राप्तान्वयोऽपि
हृन्दावनं न त्यज्यामीति भावः । अनुष्टुप्छन्दः ॥ ३४ ॥

श्लेति । यः मे सद्यं हृन्दावने वासं न आदिशेत् नोपदिशेत्
स जनः मे मम माता न, स जनः मे मम पिता न, स जनः मे मम
बन्धुर्न, स च जनः मे मम सखा न, स जनः मे मम न मित्रं न गुरुम्,
स च जनः मे मम गुरुम् । तादृशान् जनान् मात्मादिरूपेषु न गण-
यामीति भावः । उपजातिछन्दः ॥ ३५ ॥

तदिति । अहो आश्चर्यं यत्र यास्ते श्रीहृन्दाविपिनस्य हृन्दा-

मे मे दृष्टिपथं न यान्तु नितरां सम्भाष्यतामाप्नुयुः
 ये वृन्दावनवैभवे श्रुतिगते नोऽस्मिन्नो नोऽस्मिन्नाः ॥ ३६ ॥
 अलमलमिह योषिद्गद्भीसङ्गरङ्गैः
 अलमलमिह वित्तापत्यविद्यायशोभिः ।
 अलमलमिह नानासाधनायासदुःखै-
 भवत भवत वृन्दारण्यमाश्रित्य धन्याः ॥ ३७ ॥

वैकुण्ठं कोटिकोटिप्रगुणितमपि नो यत्र जालेशभावां
 प्रीक्षीलत्सौभगाब्धे लवमपि लभते शुद्धभावीज्जलायाः ।

वनस्य अत्यद्भुतः अतिविचित्रः सच्चिदा माहात्म्यं न श्रूयते, तत्
 शास्त्रं अत्रोऽपि मम कर्णमूलमपि कर्णसमीपमपि कर्णमिति दूरे
 तिष्ठत्विति भावः न यायात् न गच्छत, ये जनाः वृन्दावनवैभवे
 वृन्दारण्यमाहात्म्ये श्रुतिगते श्रुते सति न उल्लासिनः प्रेमदसावेशा-
 दिति भावः ते मे मम दृष्टिपथं न यान्तु न गच्छन्तु, ये च उल्लासिनः
 एवेत्यर्थः ते अस्मिन्नाः सर्वे मे सम्भाष्यताम् आभाष्यताम् आप्नुयुः
 प्राप्नुवन्तु तेः सह आलापं करोमीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ ३६ ॥

अलमिति । इह संसारे योषितः कान्ता एव गर्दभ्यः तासां
 सङ्गेन ये रक्षाः आनन्दाः तेः अलम् अलं न किञ्चित् प्रयोजन-
 मित्यर्थः, इह संसारे वित्तापत्यविद्यायशोभिः धनपुत्रविद्याकीर्त्तिभिः
 अलम् अलं न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः, इह संसारे नाना साधनानि
 विद्वेदपावाः तेषु आयासदुःखैः प्रयासजनितक्लेशैः अलम् अलं न
 किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । वृन्दारण्यम् आश्रित्य धन्याः कतार्थाः
 भवत भवत यूयमिति शेषः । सावित्रीवृत्तम् ॥ ३७ ॥

वैकुण्ठमिति । कोटिकोटिप्रगुणितमपि बहुकोटिसंख्याभिः

कुर्याच्चित् भक्तिकोटीर्भगवति न तथाप्यद्भुतप्रेममूर्त्तेः
श्रीराधाया अभक्तैः किमपि न कलितां नोमि वृन्दाटवीं तांश्च

इदमपि भविता विं यत्र कुत्रापि वृन्दा-
पदमपि मम जातं श्रोत्रवीथीमकस्मान् ।
मधुरमधुरराधामाधवानङ्गखिला-
वनमुपनयदन्तर्दास्यति प्रेममूर्च्छाम् ॥ ३६ ॥
कदा नु वृन्दावनवीथिकास्वहं
परिभ्रमन् श्यामलगौरमद्भुतम् ।

प्रकर्षेण गुणितमपि बद्धिनमपीत्यर्थः यत्र यत्समीपे जाते गवाक्षे
शेते इति जालेशं त्यसरेणुनाम प्रमाथम् । उक्तञ्च महसंज्ञितायां,
जालान्तरगते भानौ यत्किञ्चिद् दृश्यते रजः । प्रथमं तत्प्रमाथानां
त्यसरेणुं प्रचक्षते इति तन्नात्रां तस्मिन्माथम् अतिक्रुद्भावमिति
ज्ञावः तथा प्रोन्वीकृतः उच्छ्वसतः सौभगाब्जेः प्रेमसागरस्य बवमपि
विन्दुमपि न लभते न प्राप्नोति, तथा शुद्धभावेन उच्छ्वसाः याः भक्तिकोटय
इति शेषः ताः भक्तिकोटीः भगवति कृष्णे कुर्यात् जनयेत् जेत्, तथापि
अद्भुतप्रेममूर्त्तेः श्रीराधाया न भक्तिं कुर्यादिति शेषः अतः अभक्तैः
किमपि कथमपि न कलितां न मनसि धृतां तां वृन्दाटवीं नोमि
ज्ञौमि । अग्धराष्टकं, अन्नैर्द्वीनां त्वयेष त्विष्टनियतियुता अग्धरा
कीर्त्तितेयमिति तल्लक्षणात् ॥ ३८ ॥

इदमिति । यत्र कुत्रापि इहं वृन्दापदं वृन्दास्थानम् अकस्मात्
सङ्घटा मम श्रोत्रवीथीं अवच्छसार्गं यातं गतं भविता किम् ? ननु
वृन्दावनशब्दस्यार्थे किं फलमित्यत आह मधुरेति मधुरम् अतिमनो-
हरं राधामाधवयोः अन्तङ्गखेला वनं कामक्रीडावनं वृन्दावनमिति
भावः श्रुतं सदिति शेषः अन्तः मनसि प्रेम्णा भक्तिरसेन मूर्च्छां
ज्ञोहं दास्यति जनविष्यति । भाषिणीष्टकम् ॥ ३६ ॥

कदेति । तु भोः कदा अहं वृन्दावनवीथिकासु वृन्दावनवर्त्मसु

किशोरमूर्त्तिद्वयमेकजीवनं

पुरः स्फुरद्दीप्य पतामि मूर्च्छितः ॥ ४० ॥

किमेतादृग्भाग्यं मम कलुषमूर्त्तेरपि भवे-

न्निवासो देहान्तावधि यदिह वृन्दावनभुवि ।

तयोः श्रीदम्पत्याः नवनवविलासैर्विहरतोः

पदज्योतिःपूरैरपितु मम सङ्गोऽपि भविता ॥ ४१ ॥

भूतं स्थावरजङ्गमात्मकमहो यत्र प्रविष्टं किम-

प्यानन्दैकघनाकृतिस्वमहसा नित्योत्सवं भासते ।

मायाव्योक्ततदृष्टिभिसु कलितं नानाविरूपात्मना

तद्वृन्दाविपिनं कदाधिवसतः स्यान्मि तनुञ्चिन्मयी ॥४२॥

परिभ्रमन् पश्येत्तन् सन् अद्भुतम् आश्चर्यं श्यामगौरम् एकजीवनम्
अभिन्नप्राणं पुरः अग्रतः स्फुरत् परिदृश्यमानमिष राजत् किशोर-
मूर्त्तिद्वयम् अभिनययुधयुगलं वीक्ष्य दृष्ट्वा मूर्च्छितः मोहं गतः पतामि ?
तत्रस्थविलंष्टम् ॥ ४० ॥

किंमिति । कलुषमूर्त्तेः पापदेष्य मम एतादृक् भाग्यम् व्यदृष्ट-
मपि किं भवेत् ? यत् इह वृन्दावनभुवि वृन्दारण्यभूसौ देहान्तावधि
आमरणं निवासः स्यादिति शेषः । अपितु किञ्च नवनवविलासेः
नूतनैर्मूतनैः रङ्गैः विहरतोः क्रीडतोः तयोः श्रीदम्पत्योः राधाकृष्ण-
योरिति भावः पदज्योतिःपूरैः पदाङ्कितरजोनिचयैः मम सङ्गः
संसर्गः अपि भविता किं भविष्यति ? शिखरिणीष्टम् ॥ ४१ ॥

भूतमिति । अहो आश्चर्यं यत्र प्रविष्टं स्थावरजङ्गमात्मकं भूतं
प्राणिवर्ग इत्यर्थः किमपि अनिर्वचनीयेति भावः प्यानन्दैकघना
प्यानन्दमात्रपूर्णेत्यर्थः आकृतिर्वस्य तादृशं यत् स्वं निजं मङ्गः ज्योतिः
तेन नित्योत्सवं नित्यानन्दं सत् भासते राजति, तु किन्तु मायया

यत्र प्रविष्टः सकलोऽपि जन्तुः सर्वः पदार्थोऽप्यबुधैरदृश्यः ।
स्वानन्दसंवीतघनत्वमेति तदेव वृन्दावनमाश्रयन्तु ॥ ४३ ॥

वृन्दावनस्थेष्वपि येऽत्र दोषान्

आरोपयन्ति स्थिरजङ्गमेषु ।

आनन्दमूर्त्तिष्वपराधिनस्ते

श्रीराधिकामाधवयोः कथं स्युः ॥ ४४ ॥

ये वृन्दावनवासिनिन्दनरता ये वा न वृन्दावनं

ज्ञाघन्ते तुलयन्ति ये च कुधियः केनापि वृन्दावनम् ।

ये वृन्दावनमत्र नित्यसुखचिद्रूपं सहन्ते न वा

तैः पापिष्ठनराधमैः न भवतु स्वप्नेऽपि मे सङ्गतिः ॥ ४५ ॥

मोहेन अन्वीकृता दृष्टिर्दोषां तादृशैर्जनैः नानाविरूपात्मना विविध-
विकृतस्वरूपेषु कथितं विदितं तत् वृन्दाविपिनम् अधिवसतः अधि-
तिष्ठतः मे मम तनुः शरीरं कदा चिन्मयी ज्ञानपूर्णां स्यात् ?
शाद्वै बविक्रीडितं एतम् ॥ ४२ ॥

यत्नेति । यत्र प्रविष्टः सकलः जन्तुरपि जीवोऽपि सर्वः
पदार्थोऽपि वस्तुमात्ममपीत्यर्थः अबुधैः अज्ञैः अदृश्यः अदर्शनीयः सन्
स्वस्य आनन्दसंवीतघनत्वं सान्द्रानन्दपूर्णत्वम् एति प्राप्नोति, तदेव
वृन्दावनम् आश्रयन्तु बुधा इति शेषः । उपजाति एतम् ॥ ४३ ॥

वृन्दावनेति । ये जनाः अत्र संसारे वृन्दावनस्थेषु अतएव
आनन्दमूर्त्तिषु अपि स्थिरजङ्गमेषु, स्थावरजङ्गमेषु दोषान् आरोप-
यन्ति अलीकदोषान् सङ्कटवन्तीत्यर्थः, ते अपराधिनः श्रीराधिवा-
माधवयोः कथं स्युः भवेयुः प्रिया इति शेषः नैव ते राधामाधवयोः
प्रीतिं लभन्ते इति भावः । अन्द्रवज्जा एतम् ॥ ४४ ॥

ये इति । ये जनाः वृन्दावनवासिनां निन्दने कुतूसायां रताः,
ये वा वृन्दावनं न ज्ञाघन्ते न प्रशंसन्ति, ये च कुधियः कुमवयः

असह्यं बहु दुर्वचो यदिह वदन्ति साक्षात्प्रम
स्त्रियं बलादपहरन्ति चेत् प्रियसुतादिकं भ्रन्ति वा ।
धनान्यपि च जीवनं यदि हरन्ति वृन्दावनस्थिता-
स्तदपि ते प्रिया मम भवन्ति वन्द्याः परम् ॥ ४६ ॥
परस्वस्त्यैकव्यसनमपि नित्यं परबधू-
प्रसक्तं विश्लेषामहह बहुधा हिंसकमपि ।
दुराचारं लोभादपहतमपि भ्रातरसखं
दिवान्धस्त्वं वृन्दावनगतजनं नावगणयेः ॥ ४७ ॥

केनापि वस्तुनेति शेषः वृन्दावनं तुल्ययन्ति समीकृषन्ति, ये अत्र
जमति नित्यसुखचिद्रूपं नञ्चिदानन्दमवमित्यर्थः वृन्दावनं न सहन्ते
न स्वीकृत्यन्तीति भावः, स्वप्नेऽपि तैः पापिष्ठैः नराधमैः सह मे मम
सङ्कर्तः संसर्गः न भवतु । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४५ ॥

असह्येति । वृन्दावनस्थिताः वृन्दावनवासिनः जनाः यत् यदि
दृष्ट वृन्दावने मम साक्षात् समक्षम् असह्यं दुःसहं बहु दुर्वचः
दुराक्यं वदन्ति, चेत् यदि स्त्रियं कानां बलात् अपहरन्ति, प्रिय-
सुतादिकं भ्रन्ति विनाशयन्ति, धनानि जीवितञ्चापि हरन्ति, तदपि
ते जनाः मम प्रियाः परं वन्द्याश्च भवन्ति ॥ ४६ ॥

परैति । हे भ्रातः । दिवान्धस्त्वम् अदृश्यं सूर्यस्वरूपमित्यर्थः
परेषां स्वं धनं तस्य स्तयैकव्यसनं चौर्ये एकमात्रसक्तमपि नित्यं
परबधूषु परस्त्राषु प्रसक्तमपि विश्लेषां जनतां बहुधा हिंसकमपि
दुराचारं लोभात् अपहतमपि विनष्टमपि वृन्दावनगतजनं वृन्दावनस्थं
जनं न अवगणयेः न अवजानीयाः । शिखरिणोवृत्तम् । अत्र
अवगणनाहेतो सत्यापि तत्कार्याभावाद् विशेषोक्तिः । तदुक्तं दर्पणे,
सति हेतौ फलाभावो विशेषोक्तिस्तथा द्विषेति ॥ ४७ ॥

परधनपरदारद्वेषमात्सर्यलोभा-
 नृतपरुषपराभिद्रोहमिथ्याभिलाषान् ।
 त्यजति य इह भक्तौ राधिकाप्राणनाथे
 न खलु भवति बन्ध्या तस्य वृन्दावनाशा ॥ ४८ ॥
 कुरु सकलमधर्मं मुञ्च सर्वं स्वधर्मं
 त्यज गुरुमपि वृन्दारण्यवासानुरोधात् ।
 स तव परमधर्मः सा च भक्तिर्गुरुणां
 स किल कलुषराशिर्यद्वि वासन्तरायः ॥ ४९ ॥
 निर्मर्यादाश्चर्यकारुण्यपूर्णौ
 राधाकृष्णौ पश्यतश्चेत् कदाचित् ।

परेति । यः जनः इह अस्मिन् राधिकान्ताः प्राणनाथे कृष्णे
 भक्तः सन् परधनेषु परदारेषु द्वेषमात्सर्यलोभान् अन्वृतानि अस-
 न्यानि परुषाणि निष्ठुरव्यापाराः अतिद्रोहाः परानिष्टकरणानि
 मिथ्याभिलाषाः मिथ्यावाक्यानि च तान् त्यजति, तस्य वृन्दावने
 आशा तत्राप्यभिवाष इत्यर्थः न खलु नैव बन्ध्या विफला भवति ।
 सावित्रीष्टम् ॥ ४८ ॥

कर्तव्यं । वृन्दारण्ये वासस्य अश्लेषितेः अतुरोधात् सकलम्
 अधर्मं धर्मेपरुषं कर्मेत्यर्थः कुरु, सर्वं स्वधर्मं मुञ्च त्यज, गुरुमपि
 गुरुजनं पित्रादिमपि त्यज, सः अधर्माचरणं स्वधर्मत्यागश्चेत्यर्थः तव
 परमधर्मः भक्तान् धर्मः, सा च गुरुत्याग इति भावः गुरुणां भक्तिः
 भक्तिरूपेण परिणमतीति भावः । वासस्य वृन्दारण्ये इति शेषः
 अन्तरायः विघ्नः इति यद्वि यदेव, स कलुषराशिः पापराशिः
 इति । सावित्रीष्टम् ॥ ४९ ॥

निर्मर्यादेति । निर्मर्यादेन अश्लेषेण आश्चर्येण कारुण्येन
 पूर्णौ राधाकृष्णौ कदाचित् पश्यतः कृष्णया अश्लोकवतः चेत् यदि

यः कोऽप्यस्मिन् यादृशस्तादृशो वा

देहस्यान्ते प्राप्नुयादेव सिद्धिम् ॥ ५० ॥

राधामधुपतिपादाम्बुजभक्तैर्दूरमुक्तस्य ।

अजितेन्द्रियस्य कृपया मम वृन्दारण्यमाश्रयो भवतु ॥५१॥

राधामधुपतिपादपङ्कजरजःप्रेमीन्मदैतत्प्रिय-

क्रीडाकाननवासिषु स्थिरचरप्राणिष्वपि द्रोहिषु ।

प्रद्वेषं परमापराधमहह त्यक्तेतरैरप्यधैः

युक्तोऽप्यामरणान्तलब्धवसतिवृन्दावने स्यात् कृती ॥५२॥

न लोकवेदोद्धतमार्गभेदैराविश्य संक्लिश्यत रे विमूढाः !

हठेन सर्वं परिहृत्य वृन्दावनान्तरे पर्णकुटीं कुरुध्वम् ॥५३॥

यं कञ्चनेति श्रेयः सः यादृशः तादृशो वा स्वधर्मरतः स्वधर्मत्यागी वा

यः कोऽपि अस्मिन् वृन्दावने देहस्यान्ते सिद्धिं प्राप्नुयादेव लभेतेव ।

शालिनीवृत्तं, सात्तौ गौ चेच्छालिनी वेदलांकैरिति तल्लक्षणात् ॥५०॥

राधेति । राधामधुपत्योः राधाकृष्णयोः पादाम्बुजेषु भक्तैः

जनैः दूररुक्तस्य दूरतः परित्यक्तस्य पापीयस्तयेति भावः अजितेन्द्रियस्य

मम वृन्दारण्यं कृपया आश्रयः भवतु ॥ ५१ ॥

राधेति । राधामाधुपत्याः पादपङ्कजरजःसु पटकमलपरामेषु

प्रेम्णया उन्मदाः सन्तः एतास्मिन् प्रियक्रीडाकानने वृन्दावने वसन्तीति

तथोक्ताः तेषु स्थिरचरप्राणिषु स्थावरजङ्गमात्मकभूतेषु द्रोहिष्वपि

अनिष्टमाचरत्स्वपि प्रद्वेषं विद्वेषं परमापराधं त्यक्त्वा महान् अपराध

इति ब्रह्मा विद्वेषं विहायेत्यर्थः इतरैरन्यैरपि अधैः पापैः युक्तो

जनः वृन्दावने आमरणान्तं लब्धा वसतिर्येन तथाभूतः सन् कृती

कृतार्थः स्यात् । अहह आश्चर्यम् । शार्दूलविमोडितं वृत्तम् ।

नेति । रे विमूढाः ! मन्दबुद्धयः जनाः ! लोकेषु वेदेषु च ये

उद्धताः उत्कटाः मार्गभेदाः आचारविशेषाः विहिता इति भावः

यत्तद्वल्गन्तु शास्त्राण्यहह जनतया गृह्यतां यत्तदेव
 स्व' स्व' यत्तन्मतं स्थापयतु लघुमतिस्तर्कमात्रे प्रवीणः ।
 अस्माकं तूज्ज्वलैकोन्मदविमलरसप्रेमपीषूपमूर्त्तेः
 श्रीराधाया विहाराटविमिह न विनान्यत्रनिर्याति चेतः ॥५४
 स्निग्धश्यामाभिरामच्छवि मृदुमसृणोत्तप्तहेमावदातं
 ज्योतिर्द्वन्द्वं किशोराकृतिमधुरमहो घूर्णमानं रसेन ।
 नित्यं यत्रैव खेलायति मदनकलाकौतुकेनात्युदारं
 सारं सारादशेषादवतु दश दिशः श्रीलहन्दावनं नः ॥५५॥

तैः आविश्य अभ्यन्तरोभूवेत्यर्थः न संश्लिष्यत न क्लेशं गच्छत । सर्वं
 वैदिकबौद्धिकम् आचारं हठेन महमा परिहृत्य परित्यज्य दन्दावनान-
 न्तरे दन्दावनमध्ये पर्यकुटीं पत्रनिर्मितक्षुद्रगृहं वुसध्वम् । उपजाति-
 यत्तम् ॥ ५३ ॥

यदिति । अहह खेदे । शास्त्राणि वेदादयः यत् तत् बलान्तु
 व्यवस्थापयन्तु, जनतया लोकदन्देन यत्तदेव गृह्यतां, तर्कमात्रे वल
 वास्तवतत्त्वे इति भावः प्रवीणः निपुणः लघुमतिः अल्पबुद्धिजनः
 स्व' स्व' यत् तत् मतं स्थापयतु, अस्माकन्तु उज्ज्वलः एकः सुख्यः
 उन्मदः उत्कटः विमलः विशुद्धः रसो यस्य तादृशं प्रेमपीषूपं तन्म-
 यीत्यर्थः मूर्त्तिर्यस्याः तथाभूतायाः श्रीराधायाः विहाराटविं क्रीडा-
 वनं विना इह जगति अन्यत्र चेतः चित्तं न निर्याति न चलति ।
 अगधरायत्तम् ॥ ५४ ॥

स्निग्धेति । स्निग्धा श्यामा अभिरामा मनोहारिणी क्विः
 कान्तियस्त्र तत् तथा मृदु कोमलं मसृणं चिक्कणम् उत्तमं यत् हेम
 काञ्चनं तद्दवदातं गौरं किशोराकृत्वा कुमाराकारेण मधुरं रसेन
 अन्योन्याहारागेण घूर्णमानं ज्योतिर्द्वन्द्वं परमात्मस्वरूपयुगलं मदन-
 कलाकौतुकेन कामविजासकौतुहेनेन अन्युदारम् अतिमनोरमं यथा

अपारकरुणाकरं व्रजविलासिनीनागरं
 सुहुः सुबहुकाकुभिर्नतिभिरेतद्भ्यर्थये ।
 अनर्गलवह्नमहाप्रणयसीधुसिन्धौ मम
 क्वचिज्जनुषि जायतां रतिरिहैव वृन्दावने ॥ ५६ ॥
 नानामार्गरतोऽपि कुमतिरपि त्यक्तस्वधर्मोऽपि हि
 स्वच्छन्दाचरितोऽपि दूरभगवत्सम्बन्धगन्धोऽपि च ।
 कुर्वन् यत्र च कामलोभवशतो वासं समस्तोत्तमं
 यायादेव रसात्मकं परमहं तन्नौमि वृन्दावनम् ॥ ५७ ॥

तथा यत्र नित्यं सततं खेलायति क्रोडति, अशेषात् सर्वस्वात्
 सारात् सारं तत् श्रीलवृन्दावनं नः अस्माकं दश दिशः अत्र
 रज्जु । अर्धराष्टकम् ॥ ५५ ॥

अपारेति । अपारकरुणाकरम् अशेषरूपानिधानं व्रजविला-
 सिनीनां नागरं कान्तमित्यर्थः कृष्णानां यावत् सुहुः पुनः पुनः
 सुबहुवः काकवः विनयाः यासु ताभिर्नतिभिः प्रणामैः एतत् अभ्य-
 र्थये याचे, मम क्वचित् जनुषि जन्मानि जनुर्जनमजन्मानि जानि-
 रूत्पत्तिरूढभव इत्यमरः । अनर्गलम् अविरतं यथा तथा वहन्
 महाप्रणय एव सीधुसिन्धुरसृतसागरः यस्मिन् तादृशे इहैव अस्मि-
 न्नैव वृन्दावने रतिः जायताम् । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ५६ ॥

नानेति । नानामार्गेषु विविधाचारेषु रतोऽपि कुमतिरपि
 त्यक्तः स्वधर्मः येन तथाविधोऽपि स्वच्छन्दाचरितोऽपि स्वच्छाचारी
 अपि दूरे भगवतः कृष्णस्य सम्बन्धगन्धः बस्य तादृशोऽपि कामलोभ-
 वशतः कामरिपुचरितार्थं यत्र वासं कुर्वन् वासार्थो सन्नित्यर्थः याया-
 देव गच्छत्येव समस्तेषु जगत्सु उत्तमं परं रसात्मकं प्रेमाधारं तत्
 वृन्दावनम् अहं नौमि सौमि । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५७ ॥

इह सकलसुखेभ्यः सूक्तं भक्तिसौख्यं
 तदपि चरमकाष्ठां सम्यगाप्नोति यत्र ।
 तदिह परमपुंसो धाम वृन्दावनाख्यं
 निखिलनिगमगूढं मूढबुद्धिर्न वेद ॥ ५८ ॥
 भजन्तमपि देवतान्तरमथाक्षरब्रह्मणि स्थितं
 पशुवदेव वा विषयभोगमात्रे रतम् ।
 अचिन्त्यनिजशक्तिः स्वगतराधिकामाधव-
 प्रगाढरसदुर्मदं कुरुत एव वृन्दावनम् ॥ ५९ ॥
 यत्कोट्यंशमपि स्पृशेन्न निगमो यत्रो विदुर्योगिनः
 श्रीशब्रह्मशुकार्जुनोद्भवमुखाः पश्यन्ति यत्र क्वचित् ।
 अन्यत् किं ब्रजवासिनामपि न यत् दृश्यं कदालोक्ये
 तद्वृन्दावनरूपमद्भुतमहं राधापदैकाग्रयः ॥ ६० ॥

इति । इह संसारे भक्तिसौख्यम् ईश्वरानुरागजं सुखं सकल-
 सुखेभ्यः सुष्ठु उत्तमं सर्वश्रेष्ठमित्यर्थः, तत् यत्र चरमकाष्ठां परमोत्कर्षं
 सम्यक् आप्नोति, इह जगति परमपुंसः परमात्मनः वृन्दावनाख्यं
 निखिलैः सर्वैः निगमैः वेदान्तैः गूढं सुसंवृतं धाम मूढबुद्धिर्जनः न
 वेद न जानाति नावबुध्यते इति यावत् । सालिनीवृत्तम् ॥ ५८ ॥

भजन्तमिति । वृन्दावनम् अचिन्त्या वा निजा शक्तिः तस्याः
 हेतोः देवतान्तरम् अन्यं देवं भजन्तमपि, अक्षरे ब्रह्मणि स्थितमपि
 ब्रह्मवादिनमपीत्यर्थः पशुवत् विषयभोगमात्रे रतं वा जनं स्वगतयोः
 स्वस्मिन् गतयोः सततवासिनोः राधासाधवयोः प्रगाढेन रसेन
 अनुरागेण दुर्मदम् उन्मत्तं कुरुते एव । एतदवस्थानेन अभक्तानामपि
 भगवति कृष्णे प्रगाढा प्रीतिर्जायते इति भावः । पृथ्वीपद्यत् ॥ ५९ ॥

यदिति । निगमः वेदान्तः यस्य कोट्यंशमपि कोटिभागैश्च-
 भागमपि न स्पृशेत्, योगिनः यत् न विदुः न जानन्ति, श्रीश-

विस्मृत्य द्वैतमात्रं प्रणयमयमहो ज्योतिरेकार्थवान्तः
 श्रीहन्दारण्यमत्युच्चलदत्तुलरसान्धीधि तस्मिन् सखे ! त्वम् ।
 वेशं किञ्चिद्गृहीत्वीज्ज्वलमखिलकलाकीमलाभीरवाला-
 प्राण श्रीराधिकायाः किमपि रसनिधेस्त्राटुकारं भजेथाः ॥ ६१ ॥

दुर्वासनासुदृढरञ्जुशतैर्निबद्धम्

आकृष्य सर्वत इदं स्वबलेन कृष्ण ! ।

हन्दावने विहरतः सह राधया ते

पादारविन्दसविधं नय मानसं मे ॥ ६२ ॥

ग्रहशुकार्जुनोद्धवसखाः लक्ष्मोरुर्विरिञ्चिशुकपार्थोद्धवप्रभृतयः कश्चित्
 यत् न पश्यन्ति, अथत् किं वक्तव्यमिति शेषः ब्रजवासिनामपि
 गोकुलनिवासिनामपि यत् न दृश्यं न दृश्येनपथं गतमित्यर्थः कदाहं
 राधापदैकाग्रयः राधापदमात्रपरायणः सन् अद्भुतं तत् हन्दावन-
 रूपम् आलोकये पश्यामि । शार्दूलविक्रीडितं प्रसन्नम् ॥ ६० ॥

विस्मृत्यात् । हे सखे ! त्वं द्वैतमात्रं विकल्पमित्यर्थः विस्मृत्य
 संशयं त्यक्तोत्तर्यः प्रणयमयं प्रेमपूर्णे ज्योतिरेव एकः अर्थवः ससुदः
 तदन्तर्गममिति शेषः अतिशयेन उच्चलन् अत्युच्चः रसान्धाधिः प्रेम-
 भागरः यस्मिन् तादृशं यत् हन्दारण्यं तस्मिन् उज्ज्वलं किञ्चित् वेशं
 परिच्छदं गृह्योत्वा अखिलासु कलासु पदःपरिष्कारमविद्यासु कोष-
 लानां रसिकानाम् आभीरवाकानां गोपकन्यानां प्राञ्जयाः प्राञ्जभूतायाः
 तस्याः श्रीराधिकायाः रसनिधेश्च कृष्णस्य च रसनिधेरिति राधिकायाश्च
 विश्वप्रणामिति कोचिद् किमपि अतिवचनोयं चाटुकारं प्रीतिजनकव्या-
 पारं भजेथाः कुरु । स्रग्धरादृत्तम् ॥ ६१ ॥

दुर्वासनेति । हे कृष्ण ! दुष्टा वाचना भोगस्यृष्टा एव सुदृढाः
 रक्ष्यवः तासां शतैः निबद्धम् इदं मे मम मानसं स्वबलेन विज-
 त्वा

वशीकर्तुं शक्यो नहि नहि मनागिन्द्रियगणो
 गुणोऽभून्नैकोऽपि प्रविशति सदा दोषनिचयः ।
 क्व यामः किं कुर्मो हरि हरि मयीशोऽप्यकरुणः
 स्ववासं श्रीवृन्दावन ! वितर मानन्धगतिकम् ॥ ६१ ॥
 जातिप्राणधनानि यान्तु सुयशोराशिः परिचीयतां
 सद्धर्मा विलयं प्रयान्तु सततं सर्वैश्च निर्भक्ष्यताम् ।
 आधिव्याधिशतेन जीर्यतु वपुर्लुप्तप्रतीकारतः
 श्रीवृन्दाविपिनं तथापि न मनाक् त्यक्तुं ममास्तां मतिः ॥ ६४

महिम्ना सर्वतः सर्वेभ्यः विषयेभ्यः आलस्येण वृन्दावने राधया सह
 विहरतः क्रीडतः तत्र पाटारविन्दुसविधं चरणकमलसमीपं नय
 प्रापय । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ॥ ६२ ॥

वशीकर्तुमिति । इन्द्रियगणः चक्षुरादिवर्गः मनागपि अल्प-
 भपि वशीकर्तुं नहि नहि शक्यः, एकोऽपि गुणः समेति शेषः न
 अभूत् नासीत्, दोषनिचयः सदा प्रविशति मयीति शेषः, क्व कुत्र
 यामः गच्छामः ? किं कुर्मः ? हरि हरि खेदे, देशोऽपि विधातापि
 मयि अकरुणः निन्देवः, अतः हे वृन्दावन ! अनन्यगतिकं मा
 अभित्थयः कर्मविवक्षया सम्प्रदाने द्वितीया । मद्भ्रामिति यावत्
 स्वशर्मं निजस्वामं वितर देहि । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ६२ ॥

जातीति । जातिः कुलं प्राणाः धनानि च यान्तु गच्छन्तु
 नश्यन्त्यर्थः, सुष्ठु सुयशोराशिः कीर्त्ति समूहः क्षीयतां क्षयं नच्छतु,
 सद्धर्माः वेदादिशिक्षिताचारः विलयं क्षयं प्रयान्तु गच्छन्तु, सर्वैश्च
 जनैः सततं निर्भक्ष्यतां तिरस्त्र्यतां, वपुः शरीरम् आधिव्याधिशतेन
 मनस्तापरोगशतेन लुप्तप्रतीकारतः, प्रतिविधानराहित्येन जीर्यतु
 जीर्णं भवतु, तथापि न म मतिः श्रीवृन्दावनं त्यक्तुं मनागपि अल्प-
 भपि न आस्तां न भवतु अभिवादिषीति शेषः । शार्ङ्गखण्डिक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ ६४ ॥

रक्षति संसारभयाद्दोषाकरमप्यशेषदेहभृद्दृन्दम् ।

वृन्दावनमिति तेन प्रथितं तन्नौमि काननं किमपि ॥ ६५ ॥

वृन्दारण्यादन्यत् प्रकृतेरन्तर्वाहिवर्षापि ।

नैवास्ति मधुरवस्त्रित्यवकलितं येनमस्तेभ्यः ॥ ६६ ॥

विभ्राजत्तिलका कलिन्दतनयानीरौघनीलाम्बरा

उदञ्चत्काञ्चनचम्पकच्छविरहो नानारसोज्जासिनी ।

कृष्णप्रेमपयोधरेण रसदेनात्यन्तसम्प्रीहिनी

गोपस्यात्मजवल्गुभा विजयते राधेव वृन्दाटवी ॥ ६७ ॥

रक्षतीति । दोषाकरमपि व्यग्रेषं सर्वं देहभृतं प्राणिनां वृन्दं संसारभयात् रक्षति, तेन चैतुना वृन्दावनमिति प्रथितं प्रसिद्धं तत् किमपि काननं नौमि स्तौमि ॥ ६५ ॥

वृन्दारण्यादिति । प्रकृतेः पञ्चभूतात्मकजगत इत्यर्थः अन्तरभ्यन्तरे वाहिवर्षा वाह्यदेशे वा वृन्दारण्यात् अन्यत् मधुरवस्तु मनोहरं वस्तु नैवास्ति इति यैर्जनैः अवकलितं निर्णीतं तेभ्यः जनेभ्यः नमः ॥ ६६ ॥

विभ्राजत्तिरिति । विभ्राजत् विशेषेण शोभमानं तिलकं तिल-पुष्पं पक्षे ललाटालङ्कारविशेषः यस्याः तथोक्ता, कलिन्दतनया वसुना तस्याः नीरौघः जलराशिरेव नीलम् अम्बरं यस्यं पक्षे नीलौघवत् नीलम् अम्बरं यस्याः तथाभूता, अञ्जुली विकसली काञ्चनानां पुष्प-विशेषाणां चम्पकानाञ्च क्विः कान्तिः पक्षे काञ्चनचम्पकवत् स्वर्ण-कमलवत् क्विः यस्याः तादृशी, नानारसेन बहुजलेन पक्षे विविध-विलासेन उज्जासिनी रसदेन कलदेन पक्षे रागदेन अनुरागवतेत्यर्थः कृष्णप्रेमा एव पयोधरः मेघः पक्षे कृष्णप्रेमा पयोधर इव तेन अत्यन्तं सम्प्रीहिनी लोकरञ्जनी पक्षे विङ्गुलेत्यर्थः, गोपानां स्वीयां गोप-ङ्गनानामित्यर्थः आत्मजानां गोपबाहकानाञ्च वल्गुभा प्रियया पक्षे

यस्मिन् कीटिसुरद्रुमैः धुरयुता भूमीरुहः पोषका
 भक्तिः सद्गनिता महारसमयी यत्र स्वयं श्लिष्यति ।
 यत्र श्रीहरिदासवर्यवनिताः खड्गायमानाः शिलाः
 तद् वृन्दावनमद्भुतं सुखमयं की नाम नालम्बते ॥ ६८ ॥
 विन्दन्ति यावत् प्रणयं न मन्दा वृन्दावने प्रे मविलासकन्दे ।
 तावन्न गोविन्दपदारविन्दस्वच्छन्दसद्भक्तिरहस्यलाभः ॥ ६९ ॥

गोपस्त्री यशोदा तस्याः व्यात्मजः पुत्रः कृष्णः तस्य बल्लभा प्रियाराधेन
 वृन्दाटयो विजयते सर्वोत्कर्षेण वृत्तते । उपमाबद्धारः । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६७ ॥

यांश्चाङ्गिति । यस्मिन् भूमीरुहः वृक्षाः कीटिसुरद्रुमैः बहूनां
 सुरतरुलक्षणाभिर्भाति भावः करणवियञ्जया सम्बन्धे तृतीया । धुरयुताः
 भारवाङ्गिनः तत्सदृशफलपुष्पशोभिन इति भावः पोषकाः फलपुष्प
 पल्लवच्छायादानैः पायकानाभिर्भाति भावः, यत्र महारसमयी मती
 साध्वी वनिता नारीस्वरूपा भक्तिः स्वयं श्लिष्यति आबिभ्रति स्वय-
 सुदेतीति भावः, यत्र श्रीहरिदासवर्याणां हरिभक्तप्रवराणां वनिताः
 भार्यारूपाः शिलाः खड्गायमानाः पर्यङ्का इव व्याघरन्त्यास्तिङ्गीति
 शेषः, की जनः तत् अद्भुतं सुखमयं वृन्दावने न आलम्बते नाश्रयति
 नाम सम्भावनायां सर्व एव जनः समाश्रयतीति सम्भावयामोत्यर्थः ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६८ ॥

विन्दन्तीति । मन्दाः मूढा जनाः प्रेम्णां शिलासख स्फुरसख
 कन्दे मूढभूते वृन्दावने यावत् प्रणयं न विन्दन्ति न लभन्ते, तावत्
 गोविन्दस्य कृष्णस्य पदारविन्दे स्वच्छन्दा बाभिप्राया या मती भक्तिः
 तस्याः रजसख तस्वस्य लाभः न भवतीति शेषः । इन्द्रवज्रावृत्तम्
 ॥ ६९ ॥

स्मारं स्मारं नवजलधरश्यामलं धाम विद्युत्-

कोटिज्योतिस्तनुलतिकया राधया श्लिष्यमाचम् ।

उच्चैरुच्चैः सरससरसः प्राञ्जलिर्जृम्भमाण-

प्रेमाविष्टो भ्रमति सुकृती कोऽपि हृन्दावनात् ॥७०॥

राधापदाङ्गभूषितहृन्दारण्यस्थलीषु निर्भरप्रेम्णा हरि हरि ।

कदा लुठामि प्रतिपद्गलदश्रुरुक्षसत्पुलकः ॥७१॥

पूर्णाञ्जलत्प्रेमरसैकमूर्त्तिः यत्रैव राधा विजयी हरीति ।

तदेव हृन्दावनमाश्रितानां भवेत् परं भक्तिरहस्यलाभः ॥७२॥

स्मारमिति । कोऽपि सुकृती पुण्यवान् जनः विद्युतां कोटि-
रिव ज्योतिः ब्रह्मास्त्रादृशी तदुच्यते । यदीरवटिर्वस्त्रास्त्राभूतया
राधया श्लिष्यमाचम् आबिङ्गमानं नवजलधरश्यामलं धाम ज्योतिः
कृष्णमित्यर्थः स्मारं स्मारं कृत्वा कृत्वा उच्चैरुच्चैरतिशयेन सरससरसः
सातिशयरसपूर्णं इत्यर्थः प्राञ्जलिः कृताञ्जलिः जृम्भमाणेन वर्द्धमानेन
प्रेम्णा आविष्टः सन् हृन्दावनात् हृन्दावनमध्ये क्वमति घञ्जटति ।
मन्दाक्रान्तादृशं, मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगैर्भौ भनौ तौ मधुग्ममिति
तद्व्युत्पत्त्यात् ॥ ७० ॥

राधेति । हरि हरि खेदे हर्षे वा । राधायाः पटाङ्गेन
भूषितासु अङ्गहृतासु हृन्दारण्यस्थलीषु निर्भरप्रेम्णा प्रमादोक्त
भक्तिरसेन प्रतिपदे गच्छन्ति अश्रूणि आनन्दजनितश्लेष्मज्ज्वानि बहव
तथाभूतः तथा उद्वसत्पुलकः उद्वसत्पुलकाङ्गः सन् कदा लुठामि ॥७१॥

पूर्णेति । यत्रैव पूर्णः उज्ज्वलत्प्रेमरसः ब्रह्मास्त्रादृशी एका
क्लेशा मूर्त्तिर्वस्त्राः तथाभूता राधा तथा विजयी हरीत्कर्मैक
वर्द्धमानः हरिश्च वर्द्धते इति शेषः, तदेव हृन्दावनम् आश्रितानां
जनानां परं भक्तिरहस्यलाभः भवेत् ॥ ७२ ॥

सर्वं त्यक्त्वा सरसविशदप्रेमपीयूषसान्धे
 इन्दारख्येऽङ्गु तैतद्वलतागुल्फकाद्यैर्मनोक्षे ।
 राधाकृष्णोक्त्वलगुणगणोद्दाममत्तालिकायैः
 नीरेणापि स्थितिमिह तनीरध्यवस्यावसन्तु ॥ ७३ ॥
 श्रीराधायाः कनकरुचिरज्योतिरङ्गच्छटीषैः
 शुद्धप्रेमोक्त्वलरसमयैः सेव्यमानं समन्तात् ।
 गोविन्दस्याख्यद्वयचित्तमोज्योतिरभोधिपूरैः
 सान्द्रानन्दात्मभिरपि पित्तं नीमि इन्द्रावनं तत् ॥ ७४ ॥
 निन्दा वा सुतिरेव वा बहुविपत् सम्पत्तिरेवास्तु वा
 पाण्डित्यं वत मूर्खतापि यदि वा रागो विरागोऽथवा ।

सर्वमिति । सर्वं त्यक्त्वा सरसेन विशदेन निर्मलेन प्रेमपीयूषेण
 प्रेमाद्यतेन सान्धे वने राधाकृष्णयोः उक्त्वात्वेन गुणगणेन उद्दामम्
 उद्भटं यथा तथा मत्ताः अलिकायाः अमरदेहाः येषु तैः कन्दुभुत-
 तद्वलतागुल्फकाद्यैः विचित्रदृशवस्त्रोगुल्फप्रभृतिभिः मनोक्षे मनोक्षे
 इह इन्दारख्ये नीरेणापि अक्षपासेनापि तनोः शरीरस्य स्थितिम्
 अव्यवस्य अव्यवस्य जीवित्वेति यावत् आदसन्तु अना इति शेषः ।
 सन्दाक्रान्तादृशम् ॥ ७३ ॥

श्रीराधाया इति । समन्तात् सर्वतः श्रीराधायाः शुद्धप्रेमो-
 क्तवलरसमयैः विचित्रप्रखण्डप्रदीप्ररसपचुरैः कनकरुचि रचिरं मनोक्षं
 ज्योतिः शान्तिर्वेषां तथाभूताः अङ्गच्छटानां शरीरवाप्यस्यानासु शोभाः
 उद्भूताः तैः सेव्यमानम् अध्यात्ममानं गोविन्दस्य कृष्णस्य सान्द्रानन्दा-
 त्मभिः मनानन्दकक्षयैः अख्युदचित्तनोः नववीरदनीशशरीरस्य
 ज्योतीरेव अशोधिपूराः सद्यःप्रवाहाः तैः पित्तं आप्तं तत् इन्द्रा-
 वनं नीमि शोमि । सन्दाक्रान्तादृशम् ॥ ७४ ॥

निन्देति । निन्दा वा सुतिः प्रखण्डेव वा, बहुविपत् वा

यत् किञ्चिन्नस्तु श्रुतेरपि मनास्त्वयं न यद्वैभवं
 तद्दृष्ट्वाविपिणं न जीवनमहं स्वप्नेऽपि हातुं क्षमः ॥७५॥
 चाण्डालस्त्रसूत्रादि वा यदि जनाः कुर्वन्ति सर्वे तिर-
 स्कारं दुर्विषहस्य तेन नहि मे खेदोऽस्वशीयामपि ।
 देवा देव्य इमे च भूतनिवहाः प्राणाश्च ह्युर्महा-
 खेहात्तुष्टिमती न मे सुररूपा दृष्ट्वावनीये वसे ? ॥७६॥

भ्रातः ! समस्तान्मपि साधनानि

विहाय दृष्ट्वावनमाश्रयस्व ।

यथा तथा प्राक्तनवासनावशात्

शरीरबाधोद्दमं विचेष्टताम् ॥ ७७ ॥

सम्पत्तिरेव वा, पाण्डित्यं विद्यत्वं वत खेदे, मूर्खता वापि, यदि वा
 रागः क्रुद्धरागः अथवा विरागः अस्तु, यत् किञ्चित् भवतु, तस्य वैभवं
 चाण्डाल्यं श्रुतेरपि वेदस्यापि मनाक् अत्यमपि वक्ष्यं न, श्रुतेरपि
 अगस्त्यमिति भावः, जीवनं जीवनभूतं तत् दृष्ट्वाविपिनम् अहं स्वप्ने-
 ऽपि हातुं क्षमं न क्षमः न शक्तः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥७५॥

चाण्डालेति । चाण्डालाः श्वानः कुक्कुराः खराः गदभाश्च
 आदयो तस्य तादृशं निरुदण्डं प्राण्डित्यमिति शेषः यदि वा अथवा
 सर्वे भद्रा अभद्राश्चेति भावः जनाश्च दुर्विषहस्य असह्यं तिरस्कारं
 कुर्वन्ति, तेन तिरस्कारेण मे मम अशीयानपि अत्यत्योऽपि खेदः
 दुःखं न अस्ति, देवाः देव्यः इमे च भूतनिवहाः पञ्चभूतावीत्यर्थः
 प्राणाश्च महाखेदात् अत्यन्तखेदेनेत्यर्थः मे मम अतः अस्मिन् सुर-
 रूपा नररूपा त्र्यम्बका दृष्ट्वावनीये वसे दृष्ट्वावनवासे तदिदं सज्जोहं न
 दद्युः ? अपितु दद्युरेवेत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७६ ॥

भ्रातरिति । हे भ्रातः ! प्राक्तनवासनावशात् पूर्वजन्मार्जित-

तादृक् कालो भवतु भगवान् येन कक्षाच्चिदेवी-

दृश्यासक्तोऽप्यहह न वहिर्यामि हन्दाटवीतः ।

तादृक् दम्भोऽप्युदयतु तथाहकृतिश्चापि मे स्वाद्

येनाप्यस्मिन्विषमयवने रोचये नित्यवासम् ॥ ७८ ॥

वरं हन्दारण्ये हरि हरि करे खर्परभृतो

भ्रमामो भैक्षार्थं स्वपचष्टहवीथीषु दिनशः ।

तथापि प्राचीनैः परमसुक्ततैरत्र मिलितं

न नेष्यामोऽन्यत्र क्वचिदपि कथञ्चिदपुरिदम् ॥ ७९ ॥

सुखतदुष्कृतजनितापूर्ववयात् शरीरं वाची वाक् हृदयश्च तथा तथा
मदम् अभङ्गं वेति भावः विचेष्टतां स्वं स्वं व्यापारमवबन्धतामित्यर्थः,
स्वं समस्तानि अपि साधनानि उपायान् विहाय ज्ञाना हन्दावनम्
आश्रयेत् । उपजातिवृत्तम् ॥ ७७ ॥

तादृगिति । तादृक् तथाभूतः भगवान् कालः भवतु, येन कालेन
कक्षाच्चित् एषोदृश्यां नृगनयनायां सक्तोऽपि अतुरक्तोऽपि हन्दा-
टवीतः हन्दारण्यत् वहिः न यामि न मष्मामि, अहह खेदे हर्षे
वा । मे मम तादृक् दम्भोऽपि तेजोऽपि उदयतु उद्भवतु, तथा
अहकृतिरहकारश्चापि स्यात्, येन दम्भेन अहकारेण च अस्मिन्
विषमयवनेऽपि दम्भाहकारजनकत्वादिति भावः नित्यवासं सतताव-
स्थानं रोचये इच्छामि । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ ७८ ॥

वरमिति । हरि हरि खेदे, हन्दारण्ये करे हस्ते खर्परभृतः
अस्त्ववपात्रस्रष्टरूपमिच्छाभाजनभृतः सन्तः दिनशः प्रतिदिनं स्वप-
चानां चाखण्डालानां षट्पचीथीषु षट्पचमूत्रेषु भैक्षार्थं वरं भ्रमामः
यर्थेऽत्र, तथापि प्राचीनैः प्राक्तनैः परमसुक्ततैः महापुण्यैः काल
हन्दारण्ये मिलितम् उपस्थितम् इदं वदुः शरीरम् अन्वत्त क्वचिदपि
कुपञ्चित् केनापि प्रकारेण न नेष्यामः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ७९ ॥

जरत्कन्यामिवां दधदपि च कौपीनमनिशं
 प्रगायन् श्रीराधामधुपतिरहःकेलिलहरीम् ।
 फलं वा मूलं वा किमपि दिवसान्ते कवलयन्
 कदा नेष्ये वृन्दावनभुवि दशां जीवनमयीम् ॥ ८० ॥
 प्रकृत्यपरि केवले सुखनिधौ परब्रह्मणि
 श्रुतिप्रथितवैभवं परपदं विक्रुण्ठाभिधम् ।
 तदन्तरखिलोज्ज्वलं जयति माथुरं मण्डलं
 महारसमयं सखे ! कलय तत्र वृन्दावनम् ॥ ८१ ॥

जरटिति । कदा एकाम् अद्वितीयां जरत्कन्यां जीर्णां कन्यां
 कौपीनञ्च दधदपि दधानोऽपि अनिशं सततं श्रीराधामधुपत्नोः
 राधाकृष्णयोः रहःकेलिलहरीं विजनविहारतरङ्गं प्रकर्षेण गायन्
 कौर्त्तयन् दिवसान्ते किमपि किञ्चित् फलं वा मूलं वा कवलयन्
 भक्षयन् वृन्दावनभुवि जीवनमयीं दशां जीवनावस्थां नेष्ये अति-
 वाहयिष्यामि । शिखरिणीशतम् ॥ ८० ॥ •

प्रकृतीति । प्रकृतेः प्रधानस्य मूलकारणस्य उपरि उपरिस्थिते
 रति भावः केवले अद्वितीये सुखनिधौ आनन्दमये परब्रह्मणि पर-
 मात्मनि श्रुतिषु वेदेषु प्रथितं प्रसिद्धं वैभवं माहात्म्यं यस्य तादृशं
 विक्रुण्ठाभिधं विक्रुण्ठाख्यं परपदं परमं स्थानं मोक्षधामेति यावत्
 अस्तीति शेषः, तदन्तरे तन्मध्ये अखिलेषु तन्मध्येवर्तिषु सर्वेषु स्थानेषु
 मध्ये उज्ज्वलं माथुरं मण्डलं मथुरापुरं जयति सर्वोत्कर्षेण--वर्त्तते,
 हे सखे ! तत्र मथुरामण्डले महारसमयं वान्दानन्दमयं वृन्दावनं
 कलय अघारव । वृन्दावनस्य मथुरैकदेशत्वादिति भावः । शिखरी-
 शतम् ॥ ८१ ॥

स्यान्निर्यलीकं पुरुषस्तदैव
चक्रास्त्रि राधाप्रियसेविरूपः ॥ ८४ ॥

सकलविभवसारं सर्वधर्मैकसारं
सकलभजनसारं सर्वसिद्धैकसारम् ।
सकलमहिमसारं वस्तु वृन्दावनान्तः

सकलमधुरिमाश्रीराशिसारं विहारम् ॥ ८५ ॥

दैवी वाक् प्रतिषेधिनी भवतु मे स्वाहा गुरुणां गिरां
श्रेणी शास्त्रविदामिहास्तु बहुधा यः कोऽपि कोलाहलः ।
त्यक्त्वा साधनसाध्यजातमखिलं लग्नन्तु मे राधिका-
क्रीडाकाननवाससम्पदि मनाक् व्यावर्त्तते नी मनः ॥ ८६ ॥

सञ्चिद्रूपपुत्रिः सञ्चिदानन्दमयज्ञानं निर्व्यलीकं सत्त्वं यथा तथा
स्यात्, तदैव पुरुषः राधायाः प्रियः कृष्णः तस्य सेवि रूपं वस्तु तादृशः
सन् चक्रास्त्रि राजते । उपजातिवृत्तम् ॥ ८४ ॥

सकलेति । वृन्दावनान्तः वृन्दावनान्तर्गतं वस्तु सकलानां विभ-
वानां सम्पदां सारं, सकलानां धर्माणाम् एकमद्वितीयं सारं, सकलानां
भजनानाम् उपासनानां सारं, सर्वेषां सिद्धानाम् एकं सारं, सकलानां
सिद्धिणां सारं, सकलानां मधुरिमाश्रीराशीनां साधुर्थसागराणां
सारम्, अतएव विशेषेण हरति मोहवतीति तथाभूतं विमुग्धकरण-
मित्यर्थः । साखिनोवृत्तम् ॥ ८५ ॥

दैवीति । दैवी वाक् दैववाणी मे मन प्रतिषेधिनी निवारिणी
वृन्दावनवास्येति शेषः भवतु, शास्त्रविदां शास्त्रज्ञानं गुरुणां गिरां
वाचां श्रेणी प्रतिषेधिनी स्वाहा, इह चक्रास्त्रि वृन्दावनवासविषये
बहुधा नानाप्रकारः यः कोऽपि कोलाहलः व्याघ्रापः अस्तु वा ।
तु किन्तु अखिलं सर्वं साधनसाध्यजातं कारणकार्यममूहं त्यक्त्वा
अविगच्छत्येवमः राधिकायाः क्रीडाकाननवाससम्पदि सत्त्वं मे मन

प्रगायन्नटक्रुद्धसन्नालुठन्
 वप्रे धावन् रुदन् सम्पतन् मूर्च्छति वा ।
 कदा वा महाप्रेममाध्वीमदान्धः
 विचरिष्यामि वृन्दावने लोकवाद्यः ॥ ८७ ॥
 न लोकं न धर्मं न गीहं न देहं
 न निन्दां स्तुतिं वापि सौख्यं न दुःखम् ।
 विजानन् किमप्युत्प्रेममाध्वरा
 यद्दयस्तवत् कर्हि वृन्दावने स्याम् ॥ ८७ ॥
 हरे कृष्ण कृष्णेति कृष्णेति मुस्यान्
 महासूर्यनामावलीसिद्धमन्वान् ।
 कृपामूर्त्तिचैतन्यदेवेन गीतान्
 कदाभ्यस्य वृन्दावने स्यां कृतार्थः ॥ ८८ ॥

मनः मनाक् अत्यमपि नो व्यावर्त्तते न पराङ्मुखीभयतोत्सर्षः ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८६ ॥

प्रगायन्निति । कदाहं लोकवाद्यः लोकैर्जनैः वाद्यः वदित्कृतः
 उत्सर्षोऽवमिति अज्ञतसङ्ग इति भावः मजान् प्रेमा एव माध्वी
 पीयूषः तस्याः मदेन धन्वः सन् प्रगायन् उत्सर्षयन् नटन् नृत्यन्
 उद्वहन् कृष्णैर्जास्यं कुर्वन् आलुठन् लुगठनं कुर्वन् वप्रे कस्मिंश्चित्
 नटकूटे धावन् रुदन् सम्पतन् मूर्च्छितः मोहं मतो वा वृन्दावने
 विचरिष्यामि ॥ ८७ ॥

नेति । कर्हि कदा वृन्दावने लोकं लौकिकाचारं न, धर्मं न,
 गीहं न, देहं न, निन्दां न, स्तुतिं न, सौख्यं न, दुःखञ्च न विजानन्
 किमपि अनिर्वचनीयवैलक्षण्यैः उत्प्रेममाध्वरा उत्कटप्रेमास्तपानेनेति
 भावः यद्दयस्तवत् भूताविष्ट इव स्याम् भवामि ॥ ८८ ॥

हरे इति । कदा वृन्दावने कृपामूर्त्तिना दयामयेन चैतन्यदेवेन

हेमस्फाटिकपद्मरागरचितैर्माहेन्द्रनीलैर्द्रुमैः
 नानारत्नमयस्यलीभिरलिभिर्भङ्गारितोद्वलिभिः ।
 चित्रैः कीरमयूरकीकिलमुखैर्नानाविहङ्गैर्लसत्-
 पद्माद्यैश्च सरोभिरङ्गुतमहं ध्यायामि दृन्दावनम् ॥ ६० ॥

ताम्बूलपानकमनोहरमोदकादि-

रन्ध्रे लसन्मृदुलपल्लवचारुतल्पे ।

दूरे स्थितालिभिरही सुहृदावपेक्ष्य

दृन्दावनं स्मर निकुञ्जगृहेर्मनोन्नम् ॥ ६१ ॥

गीतान् हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण इति सुखान् श्रेष्ठान् मङ्गाद्यन्त-
 नामावलीसिद्धमन्त्रान् अभ्यस्य कतार्थः स्यात् ॥ ८६ ॥

हेमेति । हेम एव हेमं काञ्चनं तेन स्फाटिकमेव स्फाटिकं तेन
 स्फाटिकेन पद्मरागेण च रचितैः निर्मितैः, महेन्द्रनीलं नीलाशुभ्रं तेन
 रचिताः तैः द्रुमैः, नानारत्नमयस्यलीभिः, भङ्गारिताः कतभङ्गाराः
 उद्वल्लवः वल्लिभ्य उदुगताः तैः अलिभिः अमरैः, कीराः शुकाः
 मयूराः कीकिलाश्च सुखानि प्रधानानि येषां तैः चित्रैः मनोहरैः
 नानाविहङ्गैः विविधप्रच्छिभिः, लसन्ति विकसन्ति पद्माद्यानि कम-
 बादीनि येषु तैः सरोभिः अद्भुतं दृन्दावनं ध्यायामि चिन्तयामि ।
 शार्दूलविक्रीर्णितं वृत्तम् ॥ ६० ॥

ताम्बूलेति । ताम्बूलानि पानकानि पानीयानि मनोहरमोद-
 कादीनि च तैः रस्ये सुमञ्जिते इति यावत् तथा लसत् विराजत्
 अद्भुताः कोमलाः पल्लवाः यस्मिन् तादृशं मृदुपल्लवरचितमिति यावत्
 चार्द मनोन्नं यत् तल्पं शयनं, तल्पं शब्दादुदारेष्वित्यमरः । तस्मिन्
 सुहृदो मण्डविनो राधाकृष्णादिति शेषः अवेक्ष्य इहा स्थिताविति
 शेषः दूरे स्थिता अल्लवः अमराः वेभ्यः तथाभूतैः विहरतोदादी-

कचिद्रतिविमर्दितप्रसवतल्पकैः कुत्रचिद्

कचिद्रतोपकरणाग्नितप्रियमृकुप्रसूनास्तरैः ।

कचित् प्रमदराधिकामधुपतिप्रवृत्तोत्सवैः

सदा नवनिकुञ्जकैः स्मर सुमञ्जु वृन्दावनम् ॥८२॥

राधाकृष्णरहःसुहृदक्षितिधरस्योपत्यकासु स्फुर-

मानाकेलिनिकुञ्जवीक्षिषु नवीश्रीलत्कदम्बादिषु ।

भ्रामं भ्रामेमहर्निशं ननु परं श्रीवासकेलिस्थली-

रभ्याख्येव कदा प्रकाशितरहःप्रेमा भवेयं कृती ॥८३॥

रपरमाश्रित्यने उज्जासम्भव इत्याशङ्कोति भावः निकुञ्जकैः ननोत्सं
ननोत्सरं इत्यावनं स्मर चिन्तय । वसन्तात्सकं वृत्तम् ॥ ८१ ॥

कचिदिति । कचित् इत्या सुरतेन विमर्दितं प्रसवतल्पकं निज-
पञ्जवयवनं येषां तैः, कुत्रचिद् रतस्य उपकरणेन तास्यूच्यन्तेनादि-
नेति भावः अग्नितः प्रियाः मृदुः कोमलाः प्रसूनान्येव पुष्पाख्येव
आस्तराः आस्तरणानि येषु तैः, कचित् प्रमदयोः प्रोक्षितोः
राधिकामधुपयोः राधाकृष्णयोः प्रवृत्तः स्मरव्यः उज्ज्वलः येषु तैः
नवनिकुञ्जकैः सुमञ्जु सुमधुरं वृन्दावनं सदा स्मर । पृथ्वीवृत्तम् ॥८२॥

राधेति । कदाहं स्फुरन्त्यः विराजन्त्यः नानाकेलिनिकुञ्जवीक्ष्यः
यासु तयोक्तासु नवम् उन्मीलनः कदम्बादयः यासु तथाविधासु
राधाकृष्णयोः रहःसुहृत् रहस्यबन्धुर्यः क्षितिधरः पर्यतः गोवर्द्धन
इति भावः तस्य उपत्यकासु आसन्नभूमिषु, उपत्यकाद्देशासन्नभूमि-
रिक्त्वरः । परं केवलं श्रीवासस्य कृष्णस्य केलिस्थलीरभ्याषि क्रीडा-
प्रदेशरूपननोत्सराषि स्नानानीति शेषः अहर्निशं दिवारात्नं भ्रामं
भ्रामं भ्राम्या भ्राम्या प्रकाशितम् उदुभावितं रहःप्रेम आन्तरं प्रेस
येन तथाभूतः सन् कृती कृतार्थः भवेयम् । प्रकृति सन्तोषवपरम् ।
यादृं चविप्रोद्धितं वृत्तम् ॥ ८३ ॥

अलं अयिसुदुःखदैर्युवतिपुत्रविप्तादिकैः
 विमुक्तिः कथयाम्यलं मम मनो विकुण्ठप्रिये ।
 परं त्विह भवे भवेत् समसम्मानमानव्यर्थं
 ब्रजेन्द्रतनयी वने लसति यत्र तस्मिन् रतिः ॥ ८४ ॥
 नमामि हृन्दावनमेव मूर्ध्ना वदामि हृन्दावनमेव वाचा ।
 स्मरामि हृन्दावनमेव बुद्ध्या हृन्दावनादन्यदहं न ज्ञाने ॥ ८५ ॥
 राधापतिरत्रिकन्दं हृन्दावनमेव जीवनं येषाम् ।
 तच्चरणाभ्युज्जरेषोरशामेवाहमाशये ॥ ८६ ॥
 शृण्वन्ति शुकसारिकाः शुचरितानि राधापते-
 स्सदेकपरितुष्टये तरुलताः सदीत्फुलिताः ।

अहमिति । अविभिः विनश्यैः सुदुःखदैः युवतिपुत्रविप्तादिकैः
 स्त्रीपुत्रधनादिभिः अलं न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । विमुक्ति-
 कथना मोक्षचर्चायापि अलं न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । इह भवे
 संसारे समसम्मानमानव्यर्थं मानापमानव्ययासु सममित्यर्थः अविज्ञत-
 मिति भावः अथ मनः परं केवलं ब्रजेन्द्रतनयः कणाः यत्र लसति
 विहरति तस्मिन् विकुण्ठप्रिये कण्ठवह्ने वने हृन्दावने इत्यर्थः रतिः
 अतुरातः भवेत् अस्तु । पृथ्वीवृत्तम् ॥ ८४ ॥

नमामोक्ति । हृन्दावनमेव मूर्ध्ना शिरसा नमामि, हृन्दावनमेव
 वाचा वदामि, हृन्दावनमेव बुद्ध्या स्मरामि, अहं हृन्दावनात् अन्यत्
 वस्तु न ज्ञाने । उग्रजातिवृत्तम् ॥ ८५ ॥

राधेति । येषां राधापतेः कणाश्च रतिकन्दं रतेर्भूवं रतिवेल-
 मिति भावः हृन्दावनमेव जीवनम्, अहं तेषां चरणाभ्युज्जरेषोः पाद-
 च्छुष्यपदान् अशामेव आशये प्रार्थये । आर्षावृत्तम् ॥ ८६ ॥

शृण्वन्तीति । यत्र शुकसारिकाः राधापतेः कणाश्च शुचरितानि

सरांसि कमलोत्पलादिभिरधुष यत्र श्रियं
 तदुत्सवकृते जनः स्मर तदेव वृन्दावनम् ॥ ६७ ॥
 नानाकैलिनिकुञ्जमण्डपयुते नानासरोवापिका-
 रम्ये गुह्यलताद्रुमैश्च परितो नानाविधैः शोभिते ।
 नानाजातिसमुत्सवत्खगमृगैर्नानाविलासस्थली-
 प्रद्योतद्युतिरोचिभिः प्रिय ! कदा ध्येयोऽसि वृन्दावने ॥ ६८ ॥
 तत्रैवातिरसोन्मदं विहरते मत्प्रेष्ठवस्तुहयं
 भक्तिः कापि महारसोत्सवमयी यत्रैव निस्सन्दते ।
 यत्रैव प्रविशन्ति नैव निगमश्रेणीगिरां भङ्ग्य-
 स्सस्मिन्नेव ममास्तु धीः प्रणयिनी वृन्दावने पावने ॥ ६९ ॥

ऋषवन्ति, यत्र तरवः खताश्च तदेकपरिवृष्टये तस्यैव राधापतेः परि-
 वृष्टये सदैव उत्फुल्लिताः विकसिताः, यत्र सरांसि तत्र राधापतेः
 उत्सवकृते प्रीणनाय कमलोत्पलादिभिः श्रियम् अधुः धारवामाद्यश्च
 हे मनः ! तदेव वृन्दावनमेव नाव्यदित्त्वैवकारार्थः । स्मर । पृथ्वी-
 वृत्तम् ॥ ६७ ॥

नानेति । हे प्रिय ! कृष्ण इति भावः, नानाकैलिनिकुञ्जमण्ड-
 पयुते विविधक्रीडाकुञ्जमण्डपसमन्विते नानासरोभिर्वापिकाभिर्दीर्घिका-
 भिश्च रम्ये, परितः समन्तात् नानाजातवृक्षः विविधा इत्यर्थः समुत्स-
 वन्तः खगाः पक्षिणः मृगाश्च येषु नैः नानाविधैः गुह्यलताद्रुमैश्च
 शोभिते, नानाविलासस्थलीनां प्रद्योतत्र प्रकटयोभावाः द्युतिर्दीप्ति-
 देव रोचिः कान्तियस्य तादृशे वृन्दावने कदा कश्चिन् कावे ध्येवः
 चिन्तनीयः अस्मि ? शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६७ ॥

यत्रेति । यत्र यस्मिन्नेव मनः प्रेष्ठवस्तुहयम् अतिप्रियवस्तु-
 युग्मं राधाकृष्णाविति भावः अतिरसेन अतिप्रेम्णया उत्सवम् उत्स-
 वकृतमदं यथा तथा विहरते क्रीडति, यत्रैव कापि अतिश्रवणीया

वाण्या गद्गदया कदा मधुपतेर्नामानि सङ्गीतये
 धाराभिर्नयनाम्भसां तद्वत्तलक्ष्मीणीं कदा पश्ये ।
 दृष्ट्या भावनया पुरोमितदिव स्वान्तैकभोग्यं मही-
 हन्वं हेमहरिन्मणिच्छवि कदा नस्ये मुहुर्विह्वलः ॥१००॥

हृन्दारण्यनिकुञ्जसीमनि वसन् प्रेमान्तरश्चिन्तयन्
 स्वप्राणैकधनं किशोरमिथुनं द्रव्याम्यकस्मात् कदा ।
 श्यामाः काञ्चन चन्द्रिका रसमयी गौरीश्च काञ्चिच्छटाः
 पश्यामि शृणुयाच्च शीतमधुराः काञ्चिन्मिथोवाक्सुधाः ॥१०१॥

मङ्गारसेन मङ्गता प्रेम्णा उत्सवमयो भक्तिः अतुरागः निख्यन्दते
 चरति, यत्रैव निगमन्नेषीगिराम् उपनिषद्वाक्यानां भङ्गवः
 आशब्दविशेषा इति भावः नैव प्रविशन्ति, तस्मिन्नेव पावने वृन्दावने
 मम धीः बुद्धिः प्रणविनी अस्तु भवतु । शार्दूलविज्रीडितं वृत्तम्
 ॥ ८८ ॥

वाण्येति । कदा गद्गदया वाण्या वाचा मधुपतेः कण्ठस्य नामानि
 सङ्गीतये मय्यङ् क्रीतयामि, कदा नयनाम्भसाम् अश्रूणां धाराभिः
 तद्वत्तलक्ष्मीणीं दृष्टवत्तलक्ष्मीं पश्ये पङ्कीकरोमि, कदा विह्वलः प्रेम-
 विवशः सन् दृष्ट्या तत्सदृहृन्दारवनवस्तूनामिति शेषः भावनया चिन्तनेन
 पुरः आप्ततः मिच्छदिव वर्समानमिव स्वान्तैकभोग्यं मनोमात्रवेद्यं
 हेमहरिन्मणिच्छवि काञ्चननीलमणिप्रभं महीहन्वं ज्योतिर्गुणवं
 राधाकण्ठाविति भावः सुखः पुनः पुनः नस्ये चन्द्रिणे । शार्दूल-
 विज्रीडितं वृत्तम् ॥ १०० ॥

हृन्दारण्येति । कदा हृन्दारण्यनिकुञ्जसीमनि वसन् प्रेम अन्तरे
 यत्र तथाभूतः चिन्तयन् अकस्मात् सङ्घटा स्वप्राणैकधनं निजजीवनस्य
 शक्यद्वितीयं धनं किशोरमिथुनं राधाकण्ठाविति वावत् दृश्यामि,
 तदा कदा काञ्चन श्यामाः श्यामवर्णाः चन्द्रिकाः कालीरिति

इन्द्रारण्ये कमपि जनतादुःप्रवेशं प्रदेशं
 गत्वा पथ्यैर्निजदयितयोर्नाम जल्पन्नुदयुः ।
 अत्यन्तारुर्णा विकलविकलो दिव्यमूर्त्त्यैकयापि
 श्रीश्रृण्व्यान्नाकरमृगदृशा वाक्सुधाश्लासितः स्वाम् ॥१०२
 एतत् कारुण्यपुञ्जं कतिदिनकलितस्वाश्रयप्रौढिराधा-
 कृष्णाङ्घ्रिद्वन्द्वगूढप्रणयमयरसास्वादितं साधुदृष्टम् ।
 श्रीमद्वृन्दावनं मे निजमहितपराकारिरूपेण सान्द्रा-
 नन्दौघस्यन्दिवप्रोक्षलितमधुरिमैकार्णवेनाविरास्वाम् ॥१०३॥

यावत् काञ्चित् रसमयीः प्रेमप्रचुराः गौरीः गौरवर्णाः ऋटाः प्रभाश्च
 पश्यामि, काञ्चित् शीतमधुराः शौक्यमनोज्ञारिणीः शिथः परस्परं
 वाक्सुधाः वचनामृतानि शृण्वन्वाह । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥१०३॥

इन्द्रारण्ये इति । ऋटा इन्द्रारण्ये कमपि जनताभिः लोक-
 चमूहैः दुःप्रवेशम् अगस्यं प्रदेशं गत्वा पथ्यैः श्लोकैः उदयुः उदुगता-
 नन्दकाशः निजदयितयोः क्षप्रिययोः राधाकृष्णयोरिति भावः नाम
 जल्पन् कोर्तयन् अत्यन्तारुर्णा अतिअनेष विकलविकलः अतिविज्ञं
 इत्यर्थः एकयापि दिव्यमूर्त्या श्रीश्रृण्व्याः राधायाः आनाकरमृगदृशा
 दास्या इत्यर्थः वाक्सुधया वचनामृतेन आश्लसितः स्वाम् ? भवेद्यम् ?
 श्रीमत्याः कयाचित् किञ्चुर्थापि घटि अहं समाश्रासते तदपि अहं
 कतार्थो भवेयमिति भावः । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ १०२ ॥

एतदिति । एतत् कारुण्यपुञ्जं इयामन्नमिति भावः कति-
 दिनान् काञ्चितेन रचितेन स्वाश्रयेण आश्रयानेन प्रौढिरनुरागाति-
 श्रयो बभूवोः तादृशयोः राधाकृष्णयोः यत् अङ्घ्रिद्वन्द्वं वरकमुनलं
 कृष्णगूढः यः प्रणयसंयत्कः तेन आस्वादितम् अतुमूलं यत् साधु सज्जक
 दृष्टं श्रीमत् इन्द्रावनं मे मय निजमहितेन अप्रशंसितेन पराकारिदृशेण
 पुरनोत्कृष्टरूपेण सान्द्रानन्दानां वनानन्दानाम् ओहाः प्रवाह्यः

कदा सुदृढभावनोदितनिजेष्टकपायुतो
 क्षेणागपि शरीरके न हि रसे प्रविष्टोऽङ्गुते ।
 अथं किमु सुहृत्तं किं निमज्जवाहमेवास्थितो
 वहिर्दृगपि सुगधवत् बहु चरामि वृन्दावने ॥१०४॥
 नान्यद्दामि न शृणोमि न चिन्तयामि
 नान्यद्भ्रजामि न भजामि न चाश्रयामि ।
 पश्यामि जायति तथा स्वप्नेऽपि नान्यत्
 श्रीराधिकारत्रिविनीद्वनं विनाहम् ॥ १०५ ॥

सुन्दने अस्मात् तादृशः वप्रोञ्जितः वेद्याप्रोञ्जितः यः मधुरिमा
 एव एकार्थवः अद्वितीयसागरः तेन आविरास्ताम् आविर्भवत यना-
 नन्दरूपेण स्फुरत्विति वावत् । अग्वराहसम् ॥ १०२ ॥

कदेति । कदाहं सुदृढवा एकाप्येत्यर्थः भावनया उद्विष्टा
 निजेष्टस्य स्नाभीष्टस्य कल्पस्येत्यर्थः वा कपा तद्दुयुतः कल्प्यातुकल्पित
 इति भावः मनानपि अल्पमपि शरीरके शरीरके अद्भुते विचित्रे
 रसे रागे न हि प्रविष्टः शरीरसुखनिस्सृष्ट इति वावत् अथं किमु
 अथवा सुहृत्तं किं वहिर्दृगपि बाह्यदृष्टिरपि सुगधवत् सुगधः क्षिप्तः
 तद्वत् अस्थितः एकत्वानवस्थानः वृन्दावने बहु चरामि पर्वटाणि १
 पृथ्वीदसम् ॥ १०४ ॥

नान्यदिति । अहं श्रीराधिकार्याः इतिविनीद्वनं श्रीज्ञोद्यानं
 वृन्दावनमित्यर्थः विना अन्यत् न वदामि, न शृणोमि, न चिन्त-
 यामि, अन्यत् स्थानमिति शेषः न भ्रजामि न गच्छामि, न भजामि
 अन्यं देवमिति शेषः, न च आश्रयामि अयं जनमिति शेषः, जायति
 ज्ञानरथावस्थायां तथा स्वप्नेऽपि अन्यत् न पश्यामि । वदन्मतिशक्तं
 इत्यम् ॥ १०५ ॥

किं मां खेदयसे विमुञ्च वसनं तत्प्योत्तमेऽस्मिन् सुखे-
नागत्य स्वपिष्टि त्वज त्वज भुजं श्लिष्यामि कान्ते ! सक्तत् ।
आः किं निर्दय ! मुञ्च मुञ्च न किमप्यापीडये राधिका-
कृष्णालापमिमं कदा नु शृणुयां हृन्दाटवीकीरतः ॥१०६॥

कदा वा स्वच्छन्दं दिनरजनि हृन्दावनवने
चरन्नेकान्ते स्वस्तनवनिकुञ्जानि प्रविशन् ।
अकस्मादेवासी किरमधुरकैशोरसुधया
इतो न त्वं याया इति मृदुगिरा वारयति माम् ॥१०७॥
कदा वा तूष्णीकः शिथिलितसमस्तव्यवहृतिः
त्वजन् दीर्घश्वासं कथमपि गृहीतैककवलः ।

द्विमिति । मां किं कथं खेदयसे विरञ्जयसीत्यर्थः, वसनं वस्त्रं
विमुञ्च त्वज, अस्मिन् तत्प्योत्तमे उत्तमशब्दायां सुखेन आगत्य
स्वपिष्टि, भुजं हस्तं त्वज त्वज सुञ्च सुञ्च, हे कान्ते ! सक्तत् एकवारं
श्लिष्यामि आलिङ्ग्यामि, आः विरक्तप्रतिशयवस्त्रपक्षमव्ययं हे निर्दय !
सुञ्च सुञ्च, न किमपि आपीडये न श्लेषयामि इमम् इत्यं राधिका-
कृष्णयोः आलापम् अन्वोन्मूलनं कदा हृन्दाटवीकीरतः हृन्दावन-
शुक्लात् शृणुयाम्, नु वितर्के । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १०६ ॥

कदेति । कदा वा दिनरजनि दिवारात्रं हृन्दावनवने हृन्दा-
वनाख्ये वने स्वच्छन्दं चरन् एकान्ते विजने स्वस्तुतानि स्वाभिषक्ति-
तानि नवनिकुञ्जानि प्रविशन् असौ लक्ष्य इति शेषः अकस्मात् एव
विरवत् युक्तवत् मधुरा कैशोरे कौमारे सुधेव अस्तुतमिव तथा इतः
आम त्वं न यायाः नानच्छ इति मृदुगिरा कोमलवचसा मां वारयति
निषेधवति । शिथिलितो वृत्तम् ॥ १०७ ॥

कदेति । कदा वा हृन्दावनभुवि तूष्णीकः मौनव्रती शिथिलिता

सदा जायत्प्रायः क्षणमुदिततन्द्रोऽतिमधुरं
 तदालोके वृन्दावनभुवि निजप्राणमिथुनम् ॥ १०८ ॥
 अकस्मादेकस्मान्नवललितकुञ्जाद्वत वह्निः
 भवत् स्मित्वा नव्यं तरुणमिथुनं लौकिकमिव ।
 गतो दूरं दृष्ट्वा पुनरथ निवृत्य स्वदयितौ
 वितर्क्य स्यां वृन्दावनभुवि महाप्रेमविक्रमः ॥ १०९ ॥
 कदा पूर्णज्योत्स्नाधवलरजनी वासवलये
 चरन्नेको वृन्दावनरतिविलासस्मृतिपरः ।

स्मृतेति यावत् समस्ता व्यवहृतिः व्यवहारः कर्मेति यावत् येन
 तथोक्तः, दार्ढ्यवासं त्वजन् कथमपि गृहीतम् एकं कवलं पाशो
 येन तथाभूतः यत्किञ्चिद्भोजीत्यर्थः सदा सततं जायत्प्रायः
 प्रायेण जागरितस्तिष्ठन् क्षणम् उदिता उपस्थिता तन्द्रा निद्राभेदो
 यस्तथाभूतः सन् अतिमधुरं तत् निजप्राणमिथुनं स्वजीवितभूतं
 युगलं राधाकृष्णाविति भावः आलोके पश्यामि ? शिखरिणीष्टम् ॥
 १०८ ॥

अकस्मादिति । कदेत्यध्याहार्यम्, अकस्मात् सहसा एकस्मात्
 नवललितकुञ्जात् अभिनवदारुनिकुञ्जात् स्मित्वा शेषत् हास्यं कृत्वा
 वह्निः भवत् लौकिकमिव सामान्यमिव अलौकिकमपीति भावः
 नव्यं नवीनं तरुणमिथुनं युवयुगलं राधाकृष्णाविति भावः इहा
 दूरं गतः अथ प्लनन्तरं निवृत्य पुनः स्वदयितौ निजवक्त्रभौ राधा-
 कृष्णाविति भावः वितर्क्य निराध्य कदा महता प्रेम्णया भक्तिरसेन
 विक्रमः विस्तम्भः स्यात् भवेद्यम् । वतं हरे । शिखरिणीष्टम् ॥ १०९ ॥

कदेति । कदा पूर्णया ज्योत्स्नया धवलया शुभ्रा रजनिर्यसिन्नु
 तादृशे वासवलये निकुञ्जमण्डले रासवलये इति पाठेऽपि च एवार्थः ।

अकस्मादानन्दाम्बुधिलहरिकोशाहलमिव
 ध्वनिं दिव्यं वेणोर्वलयरसनादेश शृणुयाम् । ११० ॥
 कदा वा कस्यापि स्फुटनवकदम्बस्य विटपे
 स्तुरहोपीभर्तुः किमपि कवये स्मिरवदनम् ।
 कदा श्रीराधायाः कुसुमचयलोलाञ्जललितं
 करं हृत्ते हृन्दावनभुवि लतासु क्वचिदपि ॥ १११ ॥
 इदं वा किं भावि स्तुतकनकगौरच्छ वि हरि-
 अणिश्यामं धामहयमिह मिथो मेऽर्पितभुजम् ।
 निरीक्षे यत् स्मिरं बहुविधमहाप्रेल्लिखति
 स्थितं पद्माच्छायाहयमथ पुरो मूर्च्छयति माम् ॥ ११२ ॥

एकः एकाकी चरन् हृन्दावने यः रतिविहासः सुरतविभ्रमः तस्य
 स्तुतिपरः स्मरत्तत्परः यन् अकस्मात् आनन्दाद्भुधेः आनन्दा-
 नरस्य अहरेस्तरङ्गस्य कोशाहलमिव अस्मरवमिव वेणोः सुरलयाः
 अलयरसनादेश करभूषणकटिभूषणादेश दिव्यं ध्वनिं शृणुयाम् ?
 शिखरिचोष्टनम् ॥ ११० ॥

कदेति । कदा वा हृन्दावनभुवि कस्यापि स्फुटस्य विकसितस्य
 नवकदम्बस्य विटपे शाखायां स्फुरन् विराजन् यः नापीभर्ता लण्यः
 तस्य किमपि आतिर्वचनीयं स्मिरवदनं सङ्गास्यं सुखं कदा वा क्वचिदपि
 हृत्ते लतासु च श्रीराधायाः कुसुमानां पुष्पाणां चये यः लीलाया
 विखासविशेषेण अक्षुः प्रसारयामिति वावत् तेन उचितं सुन्दरं करं
 कवये पश्यासि ? । शिखरिचोष्टनम् ॥ १११ ॥

इदमिति । स्तुतं सनापात् विनश्चितं यत् कनकं काञ्चनं तद्वत्
 गौरी भाविः कान्तिर्यस्य तत् तथा हरिः अणिश्यामं सरकतश्यामं
 निधः अन्वोन्मभू अर्पितभुजं धृतहस्तम् इदं धामहयं ज्योतिर्गुणसं

अपि प्रेमोत्कण्ठयात् क्षितिषु विलुठत् स्वं वपुरिदं
करेण स्पृष्ट्वा मामनुचरयते राधा प्रिययुता ।
अहा हृन्दारण्ये ऽद्भुतमहिमसीन्यमपि सुदु-
घटाया काप्येका समुदयति हा किं न भविता ॥ ११३ ॥
कदा वा काशिन्दीतटनिकटहृन्दावनलता-
निकुञ्जान्तः सुप्तं तर्दतिसरसं प्रेष्ठमिथुनम् ।
मिथोनादालिङ्गं स्रुदु स्रुदु मया लालितपदं
मुदा वीक्षे स्त्रग्नेऽप्यहह सुखनिद्रागतमहम् ॥ ११४ ॥

राधाकृष्णाविति भावः इह हृन्दावने मे मम निरीक्षे निरीक्ष-
पथे किं भावि किं पतिष्यतीत्यर्थः ? यत् खरं बहुविधेन भङ्गता
प्रेम्णा विह्वतिर्विहारो यस्य तदाभूतं पश्चात् पृष्ठतः पुनः अपततः
वा स्थितं जाबाह्वं उद्योतिर्दृश्यं वां मूर्च्छयति मोहयति । शिख-
रिणोष्ठम् ॥ ११२ ॥

अपीति । प्रियेण बहुभेन कृष्णेन युता राधा प्रेमोत्कण्ठयात्
भङ्गप्रतिशयोत्सुक्यात् क्षितिषु भूषिषु विलुठत् इदं स्वं वपुः मदीयं
देहमित्यर्थः करेण स्पृष्ट्वा माम् अनुचरयते अपि ? हासायते किम् ?
अहा आश्चर्यम्, अद्भुतमहिम्ना विचित्रप्रभावायां वीमनि हृन्दारण्ये
सुदुर्घटा अभावनोवा कापि अनिर्वचनीया एका आया मदीयेति शेषः
वसुदवति यस्यक् स्रुदुरति, हा हेदे, किं न भविता ? आया मुम
सफला न भविता किम् ? अपितु भवत्येवत्यर्थः । शिखरिणो-
ष्ठम् ॥ ११२ ॥

वर्दति । कदा वा अहं काशिन्दीतटस्य वसुनातीरस्य निकटे वत्
हृन्दावनं तस्य वतानिकुञ्जान्तः वतावेष्टितनिकुञ्जमध्ये सुप्तं यवितं
अतिसरसं प्रेमपूर्यामित्यर्थः निचः परस्परं नादालिङ्गं वृद्धाक्षेपं मया
स्रुदु स्रुदु मन्दं मन्दं लालितपदं संवाहितचरणम् अनयव सुखेन

महाद्युर्नान्तस्त्रमहिमबलादेव सकला-
 धमस्याप्याशानां व्यतिकरमसम्भाव्यमपि मे ।
 कदा वृन्दारण्यं स्ववसतिकथामात्रनिवहत्-
 कृपापूरं सम्पूरयतु परतोऽप्यर्बुदजनेः ॥ ११५ ॥
 स्वकर्मस्त्रीतोभिः सततमभितञ्जितममुं
 प्रभो ! जीवं यत्र क्वचिदपि नयात्यन्तविवशम् ।
 परन्वेतावन्मि भवतु भवदुःखार्हिततनो-
 रविश्रान्तं वृन्दावनपदपरैवास्तु रसना ॥ ११६ ॥

निद्रान्तं तत् प्रोष्ठमिद्युनं प्रियतमयुगलं राधाकृष्णाविति भावः कम्पे-
 ऽपि सुदा श्रानन्दे त वीक्षे पश्यामि, अहह अन्तोत्सुक्यरूपकमव्य-
 यम् । शिखरिणोष्ठम् ॥ ११४ ॥

महेति । क्वचिन्नु वसतिमात्रेण निवासमात्रेण निवहन्नु उद्व्यच्छन्
 कृपापूरः दयाराशिः यच्छ तत्राभूतम् आश्रितकृपास्त्विति भावः वृन्दा-
 रण्यं कदा बहव्वाधमस्यापि सर्वजननिकटस्थापि मे मम असम्भाव्यमपि
 दुर्घटनापि आशानां मनोरथानां भगवदनुकरणादिकृपायाभिति भावः
 व्यतिकरं बभूहं महान् आश्चर्य्यः अनन्तः यः कर्महिमा निजसाहाय्यं
 महदुबलादेव तत्प्रभावादेव अर्बुदजनेः अर्बुदसंख्यकजनानः परतः अपि
 सम्पूरयतु सम्यक् सफलयतु । शिखरिणोष्ठम् ॥ ११५ ॥

स्वकर्मिति । हे प्रभो ! अस्य कर्मणां स्त्रीतोभिः प्रवाहैः गतिभि-
 रिति जावत् सततम् अभितः तत इतः चाञ्जितं व्यापारितम् अमुं
 जीवम् अन्तविवशं नागाधीनम् अतएव यत्र क्वचिदपि नव प्रेषण,
 परन्तु भवदुःखेन संसारक्लेशेन अर्हिततनोः पीडितशरीरञ्च मे मम
 यत्तावत् भवतु, यत् रसना जिह्वा अविश्रान्तम् अविरतं वृन्दावनमेव
 यत् तस्मिन् परैव वृन्दावनमण्डोच्चरत्तत्परैव अस्तु भवतु । शिख-
 रिणोष्ठम् ॥ ११६ ॥

न सत्त्वास्थे लोके स्पृहयति मनो ब्रह्मपदवीं
न वैकुण्ठे विष्णोरपि स्पृगयते पार्श्वदतनुम् ।
परं श्रीवृन्दावनसरसभावीक्षवरतं
निवासे धन्यानां सुबहुक्तमिजन्मापि मनुते ॥ ११७
श्रीमद्वृन्दाविपिनकुसुमामोदवाही समीरो
यस्मिन् देशे सरति तदवच्छिन्नकृष्णाद्भुतो वा ।
येषां वृन्दावनमनु सकृद्भीवया सन्नतं वा
तत्रैवास्तां मम खलु जनिर्हन्त तेषां स्पृहेऽपि ॥ ११८ ॥
ममापि स्यादेतादृशमपि दिनं किञ्च परम
यदा वृन्दाटव्याः कथमपि कृतस्पर्शनमपि ।

नेति । धन्यानां मनः सत्त्वास्थे लोके भुवने ब्रह्मपदवीं ब्रह्मपदं
न स्पृहयति न चाभवते, तथा वैकुण्ठे विष्णोर्नारायणस्यापि पार्श्वद-
तनुं परिचारकधरोरं न स्पृगयते न प्रार्थयते, परं श्रीवृन्दावने वः
सरसभावः सप्रसभावः तेन वः उत्सवः स्यान्न्दः तत्र रतं सुबहुक्तमि-
जन्मापि निवासे निवासाद्यं वृन्दावने इति शेषः मनुते आकाङ्क्षति ।
शिशिरिणीवृत्तम् ॥ ११७ ॥

श्रीमादिति । यस्मिन् देशे श्रीमतः वृन्दाविपिनस्य वृन्दावनस्य
कुसुमामोदवाही कुसुमसौरभवान् तदवच्छिन्नकृष्णाद्भुतः तदुपाधिकृष्ण-
देहसंज्ञितो वा समीरः प्रवनः सरति वदति, तत्रैव तथा येषां
वा वृन्दावनम् अहं प्रतीक्ष्यर्थः सकृत् प्रीयया सन्नतं शिरो नतमिति
बाधत् तेषां स्पृहेऽपि मम जनिः कस्यां स्यातां खलु भवत्वैव, हन्ते-
त्यतिशयभक्तिव्यञ्जकव्यवहम् । मन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ ११८ ॥

ममापीति । ममापि एतादृशं परमम् उत्कटं दिनं किं हं क्वात्
अपि, भवेत् किम् ? यदा यस्मिन् दिने वृन्दाटव्याः कथमपि कृत-

अहो देहं दूरादपि समवलोक्ष्यापि जमुषां
 मुहुर्धन्यं मन्ये धरणिपतितैः स्यां कृतनतिः ॥११८॥
 यद्यपि च मम नास्ति श्रीलहन्दावनीये
 महिमनि न समोऽहं हन्त विश्वासगन्धः ।
 यद्यपि मम न तस्मिन्नास्ति वासैषणापि
 प्रसरतु मम तादृशेव वाणी तथापि ॥ १२० ॥
 अचेतन्यप्रायं जगदिदमहो सर्वविद्यपि
 प्रथीयः श्रीलहन्दावनमहिमवीजं जनिमति ।
 अहो भ्वाभ्यं दृष्ट्वा विविधसदसद्वर्त्मसु तथा
 न पूर्णं स्याच्चित्तं परमिह निषेवे प्रदरजः ॥ १२१ ॥

अथैनमपि देहं दूरादपि समवलोक्ष्यापि जमुषां जन्मनां सुष्ठः
 धीनः प्रोक्तं च न्यं कथार्यं मन्ये तथा धरणिपतितैः कृतनतिः कृत-
 प्रशामः स्यात् भवेवम् अहो आश्चर्यम् । शिखरिणीवृत्तम् ॥११८॥
 यदपीति । यद्यपि यद्यपि मम हन्दावनीये महिमनि नाहात्म्ये
 सम्यक् इति शेषः विश्वासगन्धः प्रत्ययशेषः न अस्ति, यद्यपि च
 मम अहं महिमनि अपि न विश्वासगन्धः अस्ति, हन्त खेदे, यद्यपि
 यद्यपि मम तस्मिन् हन्दावने वासैषणा वासवाभनापि नास्ति न
 भवति तथापि मम तादृशी वासैषणाविधावनीति भावः वाणी वाक्
 प्रसरतु स्फुरतु हन्दावने वसानीत्येवं कृतं मम रहना वदत्विति
 भावः । नास्तिनोदत्तं, ननसववयुतेयं नास्तिनी भोगिनीकैरिति
 तल्लक्षणात् ॥ १२० ॥

अचेतन्यमिति । अहो आश्चर्यं जगत् सर्वविद्यपि सर्वं जानदपि
 अचेतन्यप्रायं प्रायेण चेतन्यरहितम् । श्रीलहन्दावनम् महिमवीजं
 नाहात्म्यमूलं जनिमति जन्मनि प्राप्नोति वाक् प्रथीयः अति-
 प्रसिद्धमित्यर्थः । अहो आश्चर्यं नितं विविधेषु सदसद्वर्त्मसु सद-

हा वृन्दावन ! हा महारसमय ! प्रेमैकसम्पन्निधे !
 हा राधापतिनागर ! स्वरकलासाक्षिन् ! मदेकप्रिय ! ।
 हा रासेश्वर ! विश्वसूर्च्छन ! लतावल्लीखगाद्यद्भुत-
 श्रीमन्नाप्रकृते ! परादपि पर ! त्वं मे गतिस्त्वं गतिः १२२

नमोऽस्तु वृन्दावनसुन्दराभ्यां

नमोऽस्तु वृन्दावनविभ्रमाभ्याम् ।

नमोऽस्तु वृन्दावनजीवनाभ्यां

नमोऽस्तु वृन्दावननागराभ्याम् ॥ १२३ ॥

नमोऽस्तु वृन्दावनसत्कृपाभ्यां

मन्नागेषु भ्रात्र्यं सत् तथा पूर्णं परित्पन्नं न स्यात् एतत् इहा अर्द्धं
 मरं केवलम् इह वृन्दावने पररजः कृष्णस्येति शेषः निधेवे आरा-
 धयामि । शिखरिणां वृत्तम् ॥ १२१ ॥

हा वृन्दावनेति । हा वृन्दावन ! हा महारसमय ! प्रेमैक-
 सम्पदां निधे ! आश्रय ! हा राधापतिनागर ! हे स्वरकलासाक्षिन् !
 मदेकप्रिय ! ममेकाभीष्टदेव ! हा रासेश्वर ! विश्वसूर्च्छन ! जगन्मोहन !
 लतावल्ली लताराजी खगादयः पक्ष्यादयश्च वे अद्भुताः पदार्थाः
 वृन्दावनीया इति भावः तेषां श्रीमन् शोभाघायक ! अप्रकृते ! प्रक-
 र्त्विस्तिरिक्त ! हे परादपि पर ! परात्पर इति यावत् त्वं मे मम
 गतिः आश्रयः । यादृक् काविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १२२ ॥

नम इति । वृन्दावनसुन्दराभ्यां राधाकृष्णाभ्यां नमः अस्तु,
 वृन्दावनविभ्रमाभ्यां वृन्दावनविद्याविभ्यां नमोऽस्तु, वृन्दावनजीव-
 नाभ्यां नमोऽस्तु, वृन्दावननागराभ्यां नमोऽस्तु । उपेन्द्रवज्रावृत्तम्
 ॥ १२३ ॥

नम इति । वृन्दावने सती वसन्माना कृपा बलीलाहयाभ्यां

नमोऽस्तु वृन्दावनसद्रसाभ्याम् ।

नमोऽस्तु वृन्दावनपूर्णताभ्यां

नमोऽस्तु वृन्दावनगोचराभ्याम् ॥ १२४ ॥

वृन्दारण्योत्तमं नास्ति नास्ति मत्तोऽधमः क्वचित् ।

राधानाम्नः प्रभावेण यदि स्यान्नेलनं तयोः ॥ १२५ ॥

श्रीमद्वृन्दावनेश्वर्याः सक्तामैकमङ्गलम् ।

सर्वासुर्यान्तशक्ति मुखे विजयतां मम ॥ १२६ ॥

इति श्रीवृन्दावनशतकं समाप्तम् ॥

राधाकण्ठाभ्यां नमोऽस्तु, वृन्दावने सन् वर्त्तमानः रसोऽनुरागो वयोः
तादृशाभ्यां नमोऽस्तु, वृन्दावने पूर्णता परिपूर्णसभावो वयोः
तादृशाभ्यां नमोऽस्तु, वृन्दावनगोचराभ्यां वृन्दावनदृष्टिगोचराभ्यां
नमोऽस्तु । अष्टद्वयवृत्तम् ॥ १२४ ॥

वृन्दारण्येति । वृन्दारण्यत् उत्तमं पश्यति येषः न अस्ति,
मत्तः अदोषोत्कर्षः अधमः क्वचित् नास्ति, राधानाम्नः प्रभावेण
मद्विज्ञा यदि तयोः वृन्दारण्यधमयोः नेलनं सङ्गः स्यात् । अष्टद्व-
यवृत्तम् ॥ १२५ ॥

श्रीमदिति । श्रीमत्त्वाः वृन्दावनेश्वर्याः राधानाः सर्वेभ्यः साव-
त्कीर्ण्यः अनन्ता शक्तिः सामर्थ्यं यच्च तादृशम् एकमङ्गलम् अद्वितीय-
मङ्गलसङ्घं मम मुखे सङ्गम् एकवारसङ्गरितं नाम विजयतां
सर्वोत्कर्षेण वर्त्तताम् । अष्टद्वयवृत्तम् ॥ १२६ ॥

इति वि, य, अपाधिधारिणा श्रीश्रीवानन्दविद्यासागरमठानुवाचोक्तं
त्रिरचिता वृन्दावनशतकव्याख्या समाप्ता ।

चाणक्यशतकम् ।

नानाशास्त्रीदृतं वक्ष्ये राजनीतिसमुच्चयम् ।
 सर्वबीजमिदं शास्त्रं चाणक्यं सारसंग्रहम् ॥ १ ॥
 मूलसूत्रं प्रवक्ष्यामि चाणक्येन यथोदितम् ।
 यस्य विज्ञानमात्रेण मूर्खो भवति पण्डितः ॥ २ ॥
 विद्वत्त्वञ्च नृपत्वञ्च नैव तुल्यं कदाचन ।
 स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ॥ ३ ॥

नानेति । नाना विधिधानि शास्त्राणि नानाशास्त्राणि तेभ्यः
 उद्धृतम् आहृतं राज्ञां नीतयः राजनीतयः राजकर्तव्याकर्तव्यशाध-
 नानि तेषां समुच्चयः संग्रहः यस्मिन् तथोक्तं सर्वेषां शास्त्राणामिति
 भावः बीजं निदानं सारस्य शास्त्रप्रतिपाद्यविषयस्य संग्रहः सम्यक्-
 प्रकृत्यं यस्मिन् तथाभूतम् इदं चाणक्यस्य इदं चाणक्यं चाणक्य-
 पण्डितप्रणीतमित्यर्थः स्वार्थे णप्रत्ययः । शिष्यते उपदिश्यते यस्मिन्
 इति शास्त्रम् उपदेशयन्वमित्यर्थः वक्ष्ये कथयिष्यामि ॥ १ ॥

मूर्खेति । चाणक्येण यथा उदितम् उक्तं मूलसूत्रं मूलं निदानं
 ज्ञानस्येति ज्ञेयः तस्य सूत्रं सूत्रकवचनमित्यर्थः प्रवक्ष्यामि प्रकृत्यं
 कथयिष्यामि । यस्य मूलसूत्रस्य विज्ञानमात्रेण बोधमात्रेण मूर्खो
 जनः पण्डितः प्राज्ञः भवति ॥ २ ॥

विद्वत्त्वमिति । विद्वत्त्वं पाण्डित्यञ्च नृपत्वं राजत्वं च कदाचन
 तुल्यं समं नैव भवतीति शेषः, अतः राजा स्वदेशे स्वाधिकतदेशे एव
 न तुल्यदेशे इत्येवमर्थः पूज्यते आद्रियते, विद्वान् पण्डितः सर्वत्र

पण्डिते च गुणाः सर्वे मूर्खे द्वेषा हि केवलम् ।
 तस्मान्मूर्खसहस्रेषु प्राञ्च एको विशिष्यते ॥ ४ ॥
 मातृवत् परदारेषु परद्रव्येषु लोड्रवत् ।
 आत्मवत् सर्वभूतेषु यः पश्यति स पण्डितः ॥ ५ ॥
 किं कुलेन विशालेन गुणहीनसु यो नरः ।
 अकुलीनोऽपि शास्त्रज्ञो दैवतैरपि पूज्यते ॥ ६ ॥
 रूपयौवनसम्पन्ना विशालकुलसम्भवाः ।
 विद्याहीना न शोभन्ते निर्गन्धा इव किंशुकाः ॥ ७ ॥

देशे अदेशे विदेशे चेत्यर्थः पूज्यते आद्रियते विद्याया राजत्वामेक्षया
 गौरवादिति भावः ॥ २ ॥

पण्डिते इति । पण्डिते विदुषि सर्वे गुणाः दद्यादाक्षिण्यादयः
 वर्तन्ते इति शेषः मूर्खे केवलं दोषाः पराङ्मनादयः वर्तन्ते इति
 शेषः । तस्मात् मूर्खाणां सहस्रेषु मध्ये एकः प्राञ्चः पण्डितः
 विशिष्यते विशेषेण पूज्यते इत्यर्थः ॥ ४ ॥

मातृवदिति । यः परदारेषु परस्त्रीषु मातृवत्, परद्रव्येषु पर-
 क्मेषु लोड्रवत् स्वर्पियस्त्ववत् । किमधिकेन सर्वाणि भूतानि प्राणिनः
 तेषु आत्मवत् पश्यति अकथयति विचारयतीति भावः सः पण्डितः
 विद्वान् । सर्वभूतेषु आत्मवद्दृशेनेनैव पूर्वाङ्गवाक्यार्थस्य चरितार्थत्वेऽपि
 उत्तरार्थवाक्यार्थस्य प्रदर्शनार्थसङ्गतिरिति बोध्यम् ॥ ५ ॥

किमिति । यो नरः गुणहीनः अविद्वानित्यर्थः तस्य विशालेन
 अक्षता कुलेन वंशेन किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । अकुलीनः
 नीचकुलोत्पन्नोऽपि जनः शास्त्रज्ञश्चेदिति शेषः दैवतैरपि पूज्यते
 आद्रियते ॥ ६ ॥

रूपेति । रूपेण सौन्दर्येण यौवनेन च सम्पन्नाः युक्ताः रूप-
 इताः युवान्पुत्र्येणैव विशाले महति कुले सन्धवः अत्र येषां तच्चासूताः

मन्त्रभूषणं चन्द्रो नारीणां भूषणं पतिः ।

पृथिवीभूषणं राजा विद्या सर्वस्य भूषणम् ॥ ८ ॥

माता शत्रुः पिता वैरी येन बाली न पाठितः ।

न शोभते सभामध्ये हंसमध्ये वकी यथा ॥ ९ ॥

वरमेको गुणी पुत्री न च मूर्खशतैरपि ।

एकश्चन्द्रस्तमो हन्ति न च तारागणैरपि ॥ १० ॥

महाकुलीना इत्यर्थः जनाः विद्याङ्गीनास्येदिति शेषः निर्गन्धाः शौरभ-
रहिताः किंशुका इव पलाया इव यास्यान्नीकुसुमानीवेति केचित् न
शोभन्ते न विराजन्ते न कैरपि आदृश्यन्ते इति भावः ॥ ७ ॥

नक्षत्रेति । चन्द्रः नक्षत्राणां ताराकाणां भूषणम् अलङ्कारः
चन्द्रेण नक्षत्राणि अलङ्कृत्यन्ते इत्यर्थः । पतिः नारीणां भूषणम्
अलङ्कारः अर्पितना इति नैव शोभन्ते प्रसृत नतन्निबो भवतीति
भावः । राजा पृथिव्याः भूषणम् अलङ्कारः अराजका पृथ्वी नैव
शोभते प्रसृत नतन्नीरेव भवतीति भावः । विद्या सर्वस्य जनस्य
भूषणम् अलङ्कारः अविद्यस्तु नैव शोभते इति भावः ॥ ८ ॥

मातेति । माता जननी शत्रुः पिता च वैरी शत्रुः, वेद-
ज्ञेयना बालः शिशुः न पाठितः न शिक्षितः ताभ्यामिति शेषः
बाहकानां शिक्षादानविच्छेदो मातापितरौ तेषां शत्रू भवत इति
फलितार्थः । यतः स बालः हंसानां मध्ये वकी यथा सभामध्ये न
शोभते ॥ ९ ॥

वरमिति । एको गुणी गुणवान् पुत्रः वरं मनाक्प्रिय इत्यर्थः,
देवाहते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीवे मनाक्प्रिये इत्यमरः । मूर्खाणां शते-
रपि न च प्रबोजनमिति शेषः मूर्खपुत्रशतमपि निष्प्रबोजनमित्यर्थः ।
एकः आद्वितीयः चन्द्रः तसु तिसिरं हन्ति नाशयति, ताराणां नक्ष-
त्राणां गणैरपि समूहैरपि न च तमः हन्यते इत्यध्याहार्यम् ॥ १० ॥

लालयेत् पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि ताडयेत् ।
 प्राप्ते तु षोडशे वर्षे पुत्रं मित्रवदाचरेत् ॥ ११ ॥
 लालने बहवो दीघास्ताडने बहवो गुणाः ।
 तस्मात् पुत्रञ्च शिष्यञ्च ताडयेन्न तु लालयेत् ॥ १२ ॥
 एकेनापि सुहृत्त्वेण पुष्पितेन सुगन्धिना ।
 वासितं तद्वनं सर्वं सुपुत्रेण कुलं यथा ॥ १३ ॥
 एकेनापि कुहृत्त्वेण कोटरस्थेन वक्रिणा ।
 दह्यते तद्वनं सर्वं कुपुत्रेण कुलं यथा ॥ १४ ॥
 दूरतः शोभते मूर्खी लम्बशाटपटावृतः ।
 तावच्च शोभते मूर्खी यावत् किञ्चिन्न भाषते ॥ १५ ॥

लालयेदिति । पञ्च वर्षाणि अत्यसंयोगे द्वितीया लालयेत्
 भवत्वं लालयेदित्यर्थः । दश वर्षाणि ताडयेत्, षोडशे वर्षे प्राप्ते तु
 मित्रवत् मित्रमिव आचरेत् व्यञ्जरेत् पुत्रमिति योज्यम् ॥ ११ ॥

लालने इति । लालने सयत्नपालने षष्ठवर्षादिष्विति भावः बहवः
 दोषाः दुर्विनयादयः, ताडने बहवः गुणाः विनयादयः जायन्ते इति
 शेषः । तस्मात् पुत्रं शिष्यञ्च प्रहादिवर्षीयमिति भावः ताडयेत् न तु
 लालयेत् ॥ १२ ॥

एकेनापीति । एकेनापि पुष्पितेन सञ्जातपुष्पेण सुगन्धिना
 सुहृत्त्वेण आम्नादिना सुपुत्रेण गुणवत्पुत्रेण कुलं यथा तत् सर्वं वनं
 वासितं सुरभीकृतम् । सुपुत्रः कुलगौरवकर इति भावः ॥ १३ ॥

एकेनापीति । कुपुत्रेण मूर्खपुत्रेण कुलं यथा एकेनापि कुहृत्त्वेण
 कोटरस्थेन वक्रिणा अग्निना तत् सर्वं वनं दह्यते भस्मीक्रियते ।
 मूर्खपुत्रः कुलध्वनकर इति भावः ॥ १४ ॥

दूरत इति । लम्बेन आबतेन शाटपटेन वसनावरणेन आवृतः
 सुपरिच्छिन्न इत्यर्थः मूर्खः दूरतः शोभते । किन्तु स मूर्खः तावत्

विषादप्यमृतं ग्राह्यममेध्यादपि काञ्चनम् ।
नीचादप्युत्तमां विद्यां स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ॥ १६ ॥
उत्सवे व्यसने चैव दुर्भिक्षे शत्रुविग्रहे ।
राजदारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः ॥ १७ ॥
परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
वर्जयेत्तादृशं मित्रं विषकुम्भं पयोमुखम् ॥ १८ ॥
सक्तद्दुष्टञ्च मित्रं यः पुनः सन्धातुमिच्छति ।
स मृत्युमुपगृह्णाति गर्भमश्वतरी यथा ॥ १९ ॥

शोभते सभायास्मिति शेषः यावत् किञ्चित् न भाषते न वदति ।
कथनेनैव तस्य मूर्खत्वप्रकाशात् शोभाविरह इति भावः ॥ १५ ॥

विषादिति । अमृतं विषादपि गरुडादपि, काञ्चनं स्वर्णम्
अमेध्यात् अपवित्रादपि स्थानादित्यर्थः, उत्तमा विद्या नीचात्
निरुपजातीयादपि, स्त्रीरत्नं दुष्कुलात् नीचकुलादपि ग्राह्यं पङ्क-
षीयम् ॥ १६ ॥

उत्सवे इति । यः उत्सवे सम्पदि, व्यसने विपदि, दुर्भिक्षे अज्ञा-
भावसमये इत्यर्थः, शत्रुभिः सह विग्रहे विरोधे, राजदारे नृपति-
नृपे, श्मशाने शवसत्कारस्थाने च तिष्ठति साहाय्यं करोतीति भावः,
स बन्धुरेव बान्धवः । स्वार्थे षण्प्रत्ययः ॥ १७ ॥

परोक्षे इति । परोक्षे गोपने इति भावः कार्यहन्तारं कार्य-
नाशकं प्रत्यक्षे समक्षे प्रियवादिनं जनं वर्जयेत् त्यजेत्, वतः तादृशं
जघामूतं मित्रं सुहृत् पयः क्षीरं सुखे यस्य तादृशं विषकुम्भं विष-
कण्डसखरूपमित्यर्थः । अत्र कुम्भशब्दो नपुंसक इति बोध्यम् ॥ १८ ॥

सक्तइति । यः सक्तत् एकवारं दुष्टं विदुषमित्यर्थः मित्रं पुनः
सन्धातुं मेकचित्तं प्रथमेन ग्रहीतमिति यावत् इच्छति, सः अश्व-
तरी कर्कटी गर्भमिव न तु अन्धायां गर्भमेव जाता अश्वतरीत्यर्थः

न विश्वसेद्विश्वस्तं मित्रञ्चापि न विश्वसेत् ।
 कदाचित् कुपितं मित्रं सर्वदोषं प्रकाशयेत् ॥ २० ॥
 जानीयात् प्रेषणे भृत्यान् बान्धवान् व्यसनागमे ।
 मित्रञ्चापदि काले च भार्याञ्च विभवक्षये ॥ २१ ॥
 उपकारगृहीतेन शत्रुणा शत्रुमुद्धरेत् ।
 पादलग्नं करस्थेन कण्ठकेनेव कण्ठकम् ॥ २२ ॥
 न कश्चित् कस्यचिन्मित्रं न कश्चित् कस्यचिद्रिपुः ।
 कारणेन हि जानाति मित्राणि च रिपूंस्तथा ॥ २३ ॥
 दुर्जनः प्रियवादी च नैतद्विश्वासकारणम् ।
 मधु तिष्ठति जिह्वारि हृदये तु हलाहलम् ॥ २४ ॥

युञ्जते तस्या गर्भस्य मृत्युकारणत्वेनाटर्शनात् अप्रसिद्धेति बोध्यम् ।
 मृत्युम् उपगृह्णाति आश्रयति ॥ १६ ॥

नेति । अविश्वस्तं जनं न विश्वसेत्, मित्रञ्चापि न विश्वसेत् ।
 कुपितं मित्रं कदाचित् सर्वदोषं प्रकाशयेत् ॥ २० ॥

जानीयादिति । भृत्यान् टासान् प्रेषणे नियोगे आश्रापालने
 दत्तार्थः, बान्धवान् ज्ञातीन् भ्रात्रादीनित्यर्थः व्यसनागमे रोगाद्यभिभवे
 दत्तार्थः मित्रम् सुहृदम् आपदि भार्यां पत्नीं विभवानां सम्पदां क्षयो
 यत्र तादृशे काले च जानीयात् सदसत्त्वेन बुध्येत ॥ २१ ॥

उपकारेति । उपकारेण गृहीतः वर्गीकृतः तेन शत्रुणा मित्र-
 भूतेनेति भावः शत्रुं करस्थेन कण्ठकेन पादलग्नं परणविद्धं कण्ठक-
 निव उद्धरेत् उत्पाटयेत् ॥ २२ ॥

नेति । कश्चित् जनः कस्यचित् जनस्य मित्रं न, कश्चित् जनः
 कस्यचित् जनस्य रिपुः शत्रुः न, मित्राणि तथा रिपून् कारणेन
 व्यवहारेणेति यावत् जानाति जन इति शेषः ॥ २३ ॥

दुर्जन इति । वतः अयं दुर्जनः दुष्टो जनः, अतः प्रियवादी

दुर्जनः परिहर्त्तव्यो विषयालङ्कृतोऽपि सः ।
 मणिना भूषितः सर्पः किमसौ न भयङ्करः ॥ २५ ॥
 सर्पः क्रूरः खलः क्रूरः सर्पात् क्रूरतरः खलः ।
 मन्त्रीषधिवशः सर्पः खलः केन निवार्यते ॥ २६ ॥
 नखिनाञ्च नदीनाञ्च शृङ्गिणां शस्त्रपाणिनाम् ।
 विश्वासी नैव कर्त्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥ २७ ॥
 हस्ती हस्तसहस्रेण शतहस्तेन वाजिनः ।
 शृङ्गिणी दशहस्तेन स्थानत्यागेन दुर्जनः ॥ २८ ॥

इत्येतत् विश्वासस्य कारणं न, नैव विश्वमनीय इत्यर्थः । यतः
 जिह्वापे अस्तीति शेषः सधु तिष्ठति, तु किन्तु हृदये अन्तःकरणे
 जलाङ्गलं विषं तिष्ठतीति शेषः ॥ २४ ॥

दुर्जन इति । यतः दुर्जनः दुष्टो लोकः अतः स पिद्यया अल-
 ङ्कृतोऽपि भूषितोऽपि परिहर्त्तव्यः परित्याज्यः तत्संसर्गो न विधेय
 इति भावः । सर्पः मणिना मूर्द्धन्येन रत्नेनेत्यर्थः भूषितः केदिति शेषः
 असौ मणिभूषितः सर्पः किं भयङ्करो न अपितु भयङ्कर एवेत्यर्थः ॥२५॥

सर्प इति । सर्पः क्रूरः निष्ठुरः, खलः दुर्जनः क्रूरः निष्ठुरः,
 किन्तु खलः सर्पात् सर्पमपेक्ष्येत्यर्थः क्रूरतरः अतिशयेन क्रूरः । यतः
 सर्पः मन्त्रीषधिव्यां वशः वशीकर्त्तुं शक्य इत्यर्थः, खलः केन निवार्यते
 वशीक्रियते ? न केनापीत्यर्थः ॥ २६ ॥

नखिनाञ्चेति । नखिनां नखायुधानां शिङ्ख्याम्रादीनामित्यर्थः
 नङ्गीनां श्लोत्सुतानां शृङ्गिणां गोमहिषादीनां शस्त्रपाणिनाम्
 अस्त्रधारिणाञ्च तथा स्त्रीषु राजकुलेषु च विश्वासः प्रत्ययः नैव
 कर्त्तव्यः ॥ २७ ॥

हस्तीति । हस्ती हस्तसहस्रेण परिहर्त्तव्य इति शेषः, वाजिनः
 अथाः शतहस्तेन परिहर्त्तव्या इति शेषः, शृङ्गिणः गोमहिषादिवः

आपदर्थं धनं रक्षेद् दारान् रक्षेन्नैरपि ।
 आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ॥ २९ ॥
 परदारं परद्रव्यं परीवादं परस्य च ।
 परीहासं गुरोः स्थाने चापत्यञ्च विवर्जयेत् ॥ ३० ॥
 त्यजेदेकं कुलस्यार्थं ग्रामस्यार्थं कुलं त्यजेत् ।
 ग्रामं जनपदस्यार्थं आत्मार्यं पृथिवीं त्यजेत् ॥ ३१ ॥
 चलय्येकेन पादेन तिष्ठत्येकेन बुद्धिमान् ।
 नासमीक्ष्य परं स्थानं पूर्वमायतनं त्यजेत् ॥ ३२ ॥

दशहस्तेन परिहर्त्तव्या इति शेषः, दुर्जनः स्थानत्यागेन सन्नहित-
 वासत्यागेनेत्यर्थः परिहर्त्तव्य इति शेषः ॥ २८ ॥

आपदर्थमिति । आपदर्थं विपत्नातनिवारणार्थं धनं रक्षेत्, धनैः
 धनव्ययैरपि दारान् कलत्राणि रक्षेत्, दारैरपि धनैरपि आत्मानं
 सततं रक्षेत् । आत्मारक्षणे हि सर्वरक्षणं स्यात् यतः आत्मार्यमेव
 सर्वमिति भावः ॥ २९ ॥

परदारमिति । परदारं परस्त्रियं परद्रव्यं परधनं परस्य अन्यस्य
 परीवादं निन्दां परोहासम् उपहासञ्च तथा गुरोः पित्रादेः स्थाने
 स्वभिधे चापत्यं ग्रामलभ्यं विवर्जयेत् त्यजेत् ॥ ३० ॥

त्यजेदिति । कुलस्य वंशस्य अर्थे निमित्तं वंशरक्षार्थमित्यर्थः
 एकं द्रव्यमिति शेषः त्यजेत्, ग्रामस्य ग्रामीणजनसमूहस्येत्यर्थः अर्थे
 निमित्तं ग्रामरक्षार्थमित्यर्थः कुलं वंशं त्यजेत्, जनपदस्य देशस्य अर्थे
 देशरक्षार्थमित्यर्थः ग्रामम्, आत्मार्यं स्वरक्षार्थमित्यर्थः पृथिवीं त्यजेत्
 ॥ ३१ ॥

चलयतीति । बुद्धिमान् जनः एकेन पादेन चलति तथा एकेन
 अपरैवेत्यर्थः पादेन तिष्ठति स्थानस्य त्यागसत्यागञ्च विवेचयतीति

लुब्धमर्थेन गृह्णीयात् क्रुद्धमञ्जलिकर्मणा ।

मूर्खं कन्दोऽनुष्टप्तेन तथा तथ्येन पण्डितम् ॥ ३२ ॥

अर्थनाशं मनस्तापं गृहे दुश्चरितानि च ।

वञ्चनञ्चापमानञ्च मतिमान् न प्रकाशयेत् ॥ ३४ ॥

धनधान्यप्रयोगेषु तथा विद्यागमेषु च ।

आहारे व्यवहारे च त्यक्तलज्जः सदा भवेत् ॥ ३५ ॥

धनिनः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यसु पञ्चमः ।

पञ्च यत्र न विद्यन्ते तत्र वासं न कारयेत् ॥ ३६ ॥

भावः । यतः परम् अन्वत् स्थानम् असमीक्ष्य अविचार्य सदसत्त्वेनेति शेषः पूर्वम् आयतनं न लजेत् ॥ ३२ ॥

लुब्धमिति । अर्थेन धनेन लुब्धं जनम्, अञ्जलिकर्मणा प्रणत्या इति भावः क्रुद्धं जनं कन्दोऽनुष्टप्तेन कन्दः अभिप्रायः, कन्दोऽभिप्राय आशय इत्यमरः । आशयानुसरणेन अभिप्रायानुरूपकार्यकरणेनेत्यर्थः मूर्खं जनं तथा तथ्येन सत्येन पण्डितं ज्ञानिनं जनं गृह्णीयात् वशी-
कर्यादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

अर्थनाशमिति । मतिमान् प्राज्ञः जनः अर्थनाशं धनक्षयं, मन-
स्तापं मनोदुःखं गृहे दुश्चरितानि दुराचरणानि वञ्चनं प्रतारणम्,
अपमानञ्च न प्रकाशयेत् प्रकाशने स्वस्यैव अगोरवं स्यादिति भावः ॥ ३४ ॥

धनेति । धनानां धान्यानाञ्च प्रयोगेषु कृष्णादित्येन टानादिव्यव-
हारेषु इत्यर्थः तथा विद्यागमेषु विद्योपार्जनेषु आहारे भोजने च
व्यवहारे व्यवसाये वाणिज्ये चेत्यर्थः सदा सर्वसिद्धिं काले त्यक्त्वा लज्जा
नेन तथाभूतः स्यात् लज्जायां तत्तत्कार्यं हानिः स्यादिति बोध्यम्
॥ ३५ ॥

धनिन इति । धनिनः धनवान् श्रोत्रियः वेदवित् ब्राह्मण
इत्यर्थः श्रोत्रियश्चान्दसौ समाधित्वमरः । राजा, नदी, पञ्चाणां

यस्मिन् देशे न सम्मानं न प्रीतिर्न च वाञ्छवाः ।
 न च विद्यागमः कश्चित् तं देशं परिवर्जयेत् ॥ ३७ ॥
 मनसा चिन्तितं कश्चै वचसा न प्रकाशयेत् ।
 अन्यलक्षितकार्यस्य यतः सिद्धिर्न जायते ॥ ३८ ॥
 कुदेशञ्च कुहृत्तिञ्च कुभार्यां कुनदीं तथा ।
 कुद्रव्यञ्च कुभोज्यञ्च वर्जयेत् तु विचक्षणः ॥ ३९ ॥

पूरणः पञ्चमः वेद्यः चिकित्सकः भिषक्वेद्यो चिकित्सके इत्यमरः ।
 एतं पञ्च यत्र स्थाने इति शेषः न विद्यन्तं, तत्र स्थाने वासं न
 कारयेत् न च कुख्यात् इति द्वयमेवार्थो बोद्धव्यः कुख्यादित्यर्थे स्वार्थे
 चिज्जन्तप्रयोगः । गृहस्थां सततमर्थस्य आवश्यकतया तस्य च धनि-
 सन्निधौ सुखमतया धनिनां सन्निधाने स्थितिरावश्यकौ । ज्ञानातु-
 शीलनस्य सर्वेषामेवोपयोगित्वात् श्रोत्रियसन्निधिरावश्यकौ । विवाद-
 निराकरणार्थं राजसन्निधिरावश्यकौ । नदीयता च अनावृष्टावधि
 गच्छाद्युत्पादनेन दुर्भिक्षनिवृत्तिः वाणिक्यादीनां सौकर्यञ्च स्यात् ।
 रोगप्रतीकारार्थं चिकित्सकसत्ता आवश्यकोति बोध्यम् ॥ ३६ ॥

वसिष्ठिति । यस्मिन् देशे सम्मानं न प्रीतिः सन्तोषः न, वाञ्छ-
 वाञ्च न, कश्चित् विद्यागमश्च विद्योपाजनोपायश्चेत्यर्थः न कसीति
 शेषः तं देशं परिवर्जयेत् परिवर्जयेत् ॥ ३७ ॥

मनसेति । मनसा चिन्तितं निष्पीतं कर्म वचसा वाक्येन न
 प्रकाशयेत् । यतः अन्यैः लक्षितं यत् कार्यं तस्य सिद्धिः न जायते न
 भवतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

कुदेशञ्चेति । विचक्षणः प्राज्ञो जनः कुदेशं कुवृत्तं कुद्विषितं
 जीविकामित्यर्थः, कुभार्यां दुष्टां भार्यामित्यर्थः, कुनदीं कुम्भीरादिभक्त-
 यादिनीं नदीमित्यर्थः कुद्रव्यं कुभोज्यं कुद्विषितं भक्ष्यञ्च विवर्जयेत्
 त्यजेत् । तद्व्यदोऽत्र निश्चयार्थः ॥ ३९ ॥

ऋणशेषोऽग्निशेषश्च व्याधिशेषस्तथैव च ।

पुनश्च वर्द्धते यस्मात्तस्मात् शेषं हि कारयेत् ॥ ४० ॥

चिन्ताञ्चरो मनुष्याणां वस्त्राणामातपो ज्वरः ।

असौभाग्यं ज्वरः स्त्रीशामश्रानां मैथुनं ज्वरः ॥ ४१ ॥

अग्निं पुच्छी वशे यस्य भृत्यो भार्या तथैव च ।

अभावे सति सन्तोषः स्वर्गस्थोऽसौ महीतले ॥ ४२ ॥

दुष्टा भार्या शठं मित्रं भृत्यश्चोत्तरदायकः ।

ससर्पे च गृहे वासो मृत्युरेव न संशयः ॥ ४३ ॥

माता यस्य गृहे नास्ति भार्या चाप्रियवादिनी ।

अरस्यं तेन गन्तव्यं सथारस्यं तथा गृहम् ॥ ४४ ॥

ऋणशेष इति । यस्मात् ऋणस्य शेषः, अग्नेः शेषः तथा व्याधेः शेषः पुनश्च वर्द्धते वृद्धिं गच्छति तस्मात् शेषं तेषामिति शेषः न कारयेत् न रक्षेत् सर्वमेव सस्यक् प्रतिशुक्र्यादित्यर्थः ॥ ४० ॥

चिन्तेति । चिन्ता मनुष्याणां ज्वरः, आतपः वस्त्राणां ज्वरः, असौभाग्यं प्रतुरप्रियत्वं स्त्रीणां ज्वरः, मैथुनम् अश्रानां ज्वरः । चिन्तादिभिरेते जीर्णा भवन्तीति तात्पर्यार्थः ॥ ४१ ॥

अस्तीति । पुत्रः भ्राता भार्या च यस्य वशे अस्ति, तस्य अभावोऽपि सति सन्तोषः भवतीति शेषः, असौ महीतले स्थितोऽपीति शेषः स्वर्गस्थः स्वर्गवासीत्यर्थः ॥ ४२ ॥

दुष्टेति । दुष्टा अभिचारादिदोषवती भार्या, शठं कलस्रभावं मित्रम्, उत्तरदायकः भृत्यश्च ससर्पे सर्पयुक्ते गृहे वासश्च मृत्युरेव न संशयः, सन्देहो नास्तीत्यर्थः ॥ ४३ ॥

मातेति । यस्य गृहे माता जननी नास्ति मृतेति भावः, भार्या च अप्रियवादिनी अस्तीति शेषः, तेन अरस्यं वनं गन्तव्यं वनः अरस्यं

ऋणकर्त्ता पिता शत्रुः माता च व्यभिचारिणी ।

भार्या रूपवती शत्रुः पुत्रः शत्रु रपण्डितः ॥ ४५ ॥

कोकिलानां स्वरः रूपं नारीरूपं पतिव्रता ।

विद्या रूपं कुरुपाणां क्षमा रूपं तपस्विनाम् ॥ ४६ ॥

अविद्याजीवनं शून्यं दिक् शून्या चेद्वान्धवा ।

पुत्रहीनं गृहं शून्यं सर्वशून्या दरिद्रता ॥ ४७ ॥

अदाता वंशदोषेण कर्मदोषाद्दरिद्रता ।

उन्मादो मातृदोषेण पितृदोषेण मूर्खता ॥ ४८ ॥

ऋणम् अरगत्यं यथा तथेति शेषः । गृहवासापेक्षया तस्य अरगत्य-
वास एव वरं श्रेयानिति भावः ॥ ४४ ॥

ऋषेति । ऋणकर्त्ता पिता शत्रुः व्यभिचारिणी माता च शत्रुः,
रूपवती सुन्दरी भार्या च शत्रुः, तस्यां परेषां दृष्टिपातसम्भवेन
व्यभिचारस्य प्रायशो दर्शनादिति भावः । तथा अपण्डितः मूखः
पुत्रः शत्रुः । तस्य सर्वदैव अपकारकरणसम्भवादिति भावः ॥ ४५ ॥

कोकिलानामिति । स्वरः मधुर इति शेषः कोकिलानां रूपं,
पतिव्रताया भावः पतिव्रता भावे षण्त्वयः स्त्रीलङ्कृता च । पाति-
व्रत्वमित्यर्थः नारीणां रूपं, विद्या कुरुपाणां रूपं, क्षमा तपस्विनां
रूपम् ॥ ४६ ॥

अविद्यामिति । नास्ति विद्या यस्मिन् तत् अविद्यं विद्याहीनं
जीवनं शून्यं निष्कृत्वमिति यावत्, दिक् अवान्धवा बन्धुजनरहितता
येत् शून्या अगत्या अनाश्रयणीया चेत्यर्थः, पुत्रहीनं गृहं शून्यम्
आकाशमिव न किञ्चिदित्यर्थः । दरिद्रता दारिद्र्यं निर्धनतेत्यर्थः
सर्वं शून्यं यस्यां तादृशी निर्धनानां सर्वं शून्यमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

अदातेति । वंशदोषेण अदाता लपणः, कर्मदोषात् यथाकाले
विद्यादिगिष्वाविरहादिति भावः दरिद्रता निर्धनता, मातृदोषेण

गुरुरग्निर्द्विजातीनां वर्णाणां ब्राह्मणो गुरुः ।
 पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्वत्राभ्यागतो गुरुः ॥ ४९ ॥
 अतिदर्पे हता लङ्का अतिमाने च कौरवाः ।
 अतिदाने बलिर्वधः सर्वमत्यन्तगर्हितम् ॥ ५० ॥
 वस्त्रहीनस्त्रलङ्कारो घृतहीनश्च भोजनम् ।
 स्तनहीना च या नारी विद्याहीनश्च जीवनम् ॥ ५१ ॥
 भोज्यं भोजनशक्तिश्च रतिशक्तिर्वराः स्त्रियः ।
 विभवी दानशक्तिश्च नाल्पस्य तपसः फलम् ॥ ५२ ॥

पाठः गर्भावस्थायां वायुरोगाविर्भावेषु इति भावः उन्मादः
 क्षिप्रता, तथा पित्तदोषेण शिक्षामदानानवधानेनेति भावः मूर्खता
 भवतीति शेषः ॥ ४८ ॥

गुरुरिति । अग्निः द्विजातीनां ब्राह्मणशक्तिवैश्यानां गुरुः
 आचार्यः तद्वत् सेव्यः तेषामग्निहोतृविधानादिति भावः । ब्राह्मणः
 वर्णाणां ब्राह्मणशक्तिवैश्याणां वर्णानामिव अथवा शक्तिवैश्या-
 न्शूद्राणां त्रयाणां गुरुः शिक्षकः कर्तव्यविषयाणां प्रदर्शक इति
 भावः । एकः केवलः न त्वन्य इत्यर्थः पतिः स्त्रीणां गुरुः । अभ्या-
 गतः अतिथिः सर्वस्य जनस्य गुरुः सेवनीय इति भावः ॥ ४९ ॥

अतीति । लङ्का अतिदर्पे अत्यहङ्कारे हता नाशिता, कौरवाः
 कुरुवंशीयाः दुर्योधनादय इत्यर्थः हताः नाशिताः । बलिः विरोधन-
 क्षुतः अतिदाने बद्धः बन्धनं नीतः वासनरूपिणा हरिषेति शेषः । अतः
 अत्यन्तं सर्वं गर्हितं निन्दितम् । अतिघृष्टिर्ध्वंसहेतुरिति भावः ॥ ५० ॥

वस्त्रहीनमिति । अलङ्कारः भूषणं वस्त्रहीनः वसनरहितः,
 भोजनं हतहीनं हरिःशून्यं, या च नारी स्तनाभ्यां हीना पतित-
 स्तनीत्यर्थः, जीवनं विद्याहीनश्च न शोभते इति शेषः ॥ ५१ ॥

भोज्यमिति । भोज्यं भक्षणीयद्रव्यं भोजनशक्तिः आहारसततो

पुत्रप्रयोजनं दाराः पुत्रः पिण्डप्रयोजनः ।

हितप्रयोजनं मित्तं धनं सर्वप्रयोजनम् ॥ ५३ ॥

दुर्लभं प्राकृतं वाक्यं दुर्लभः चेन्नक्तत् सुतः ।

दुर्लभा सदृशी भार्या दुर्लभः स्वजनः प्रियः ॥ ५४ ॥

शैले शैले न माषिक्यं मौक्तिकं न गजे गजे ।

साधवो न हि सर्वत्र चन्दनं न वने वने ॥ ५५ ॥

रतिशक्तिः मैथुनशक्तिः, वराः उत्तमाः स्त्रियः, विभवः सम्पत्, टान्-
शक्तिः बधोषितव्यवशीलता इत्यर्थः, एतत् सर्वम् अत्यस्य तपसः
फलं न, अत्येन तपसा एतत् सर्वं न उच्यते इति भावः ॥ ५२ ॥

पुत्रेति । दाराः स्त्रियः पुत्रः प्रयोजनं दासं तथाविधाः
पुत्रार्थं क्रियते भार्येति स्मरणादिति भावः । पुत्रः पिण्डप्रयोजनः
पिण्डप्राप्तये पुत्रोत्पादनमिति भावः । मित्तं सुवृत् इतिप्रयोजनं
इतितादृशानाद्यैव मित्तं सेव्यते इति भावः । धनं सर्वप्रयोजनं सर्व-
कार्यनिष्पादनाय धनसुपाख्याते इति भावः ॥ ५३ ॥

दुर्लभमिति । प्राकृतम् अविद्यमानं सत्त्वमित्यर्थः वाक्यं दुर्लभं
वाक्यमित्यत्र मित्तमिति पाठान्तरं तथात्वे प्राकृतं प्रकृतविज्ञानमिति-
मित्यर्थः । चेन्नक्तत् शुभकरः सुतः पुत्रः दुर्लभः तादृशपुत्रस्य दुष्कर-
तपोबध्यत्वात् । अकृत्स्नं, “पुण्यतोये कृतं येन तपः काव्यतिदुष्करम् ।
तस्य पुत्रो भवेद् वश्यः सुवृत्तो धार्मिकः सुधीः ॥” इति । सदृशी
आत्मानुसूया समदृशसुखेति भावः भार्या दुर्लभा दुष्पाया । प्रियः
प्रीतिकरः स्वजनः आत्मायवर्गः दुर्लभः ॥ ५४ ॥

शैले इति । शैले शैले पर्वते पर्वते प्रतिश्लेषमित्यर्थः माषिक्यं
रत्नविशेषः न अस्तीति शेषः । गजे गजे प्रतिगजं मौक्तिकं न अस्तीति
शेषः । वने वने प्रतिवनं चन्दनं न अस्तीति शेषः । साधवः सुख्याताः
सर्वज्ञिनः स्यादे न अस्तीति शेषः । उत्कृष्टवस्तुनां कादाचित्क-
सम्भवादिति भावः ॥ ५५ ॥

अशोचो निर्धनः प्राप्नोऽशोच्यः पण्डितवान्धवः ।
 अशोच्यो विधवा नारी पुत्रपौत्रप्रतिष्ठिता ॥ ५६ ॥
 अविद्यः पुरुषः शोच्यः शोच्यं मैथुनमप्रजम् ।
 निराहाराः प्रजाः शोच्याः शोच्यं राज्यमराजकम् ॥ ५७ ॥
 कुलीनेः सह सम्पर्कं पण्डितैः सह मित्रताम् ।
 ज्ञातिभिश्च समं भेदं कुर्वाणो न विनश्यति ॥ ५८ ॥
 कष्टा ह्यस्तिः पराधीना कष्टो वरसो निराश्रयः ।
 निर्धनो व्यवसायश्च सर्वकष्टा दरिद्रता ॥ ५९ ॥

अशोच्य इति । प्राप्नोः पण्डितो जनः निर्धनः दरिद्रः, अपि-
 रत्नाध्याहार्यः । अशोच्यः न शोचनीयः । पण्डितः प्राज्ञः वाङ्मनो
 मित्रं वक्ष्यतादृशः पुरुषः अशोच्यः । नारी विधवा नतभर्तृकापि
 पुत्रपौत्रैः प्रतिष्ठिता प्रतिष्ठां गता वत्पुत्रपौत्रवतीत्यर्थः अशोच्यो न
 शोचनीया तदर्थं शोको न कर्तव्य इति भावः ॥ ५६ ॥

अविद्य इति । अविद्यः विद्याहीनः पुरुषः शोच्यः । अप्रजं
 नास्ति प्रजा सन्तानो बन्धुन् तथाभूतं, प्रजा ज्ञात् सन्ततो जने इत्य-
 न्वरः । मैथुनं सुरतं शोच्यं निष्कर्ममित्यर्थः । निराहाराः व्याहार-
 वर्जिताः अप्राप्राहारा इत्यर्थः प्रजाः जनाः शोच्याः । अराजकं
 राजशासनहीनं राज्यं शोच्यं दुःखजनकत्वादिति भावः ॥ ५७ ॥

कुलीनेरिति । कुलीनेः सत्कुलप्रसूनेः जनैः सह सम्पर्कं सम्बन्धं
 पण्डितैः सह मित्रतां शोच्यं तथा ज्ञातिभिः समं सह भेदं भेदं
 कुर्वाणो जनः न विनश्यति ॥ ५८ ॥

कष्टेति । पराधीना परवशा ह्यस्तिः जीविका कष्टा ज्ञेयदाविनी,
 निराश्रयः आश्रयशून्यः वासः स्थितिरित्यर्थः कष्टः ज्ञेयदः । निर्धनः
 धनशून्यः व्यवसायः वाणिज्यं कष्ट इति शेषः । दरिद्रता सर्वकष्टा
 सर्वविषयेषु कष्टदाविनीत्यर्थः ॥ ५९ ॥

तस्करस्य कुतो धर्मो दुर्जनस्य कुतः क्षमा ।
 वेश्यानाञ्च कुतः स्नेहः कुतः सत्यञ्च कामिनाम् ॥ ६० ॥
 प्रेषितस्य कुतो मानं कोपनस्य कुतः सुखम् ।
 स्त्रीणां कुतः सतीत्वञ्च कुतो मैत्री खलस्य च ॥ ६१ ॥
 दुर्बलस्य बलं राजा बालानां रोदनं बलम् ।
 बलं मूर्खस्य मौनित्वं चीराणामनृतं बलम् ॥ ६२ ॥
 यो ध्रुवाणि परित्यज्य अध्रुवं परिषेवते ।
 ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति अध्रुवं नष्टमेव च ॥ ६३ ॥

तस्करस्येति । तस्करस्य चोरस्य धर्मः कुतः ? न कुतोऽपि धर्मः
 अस्तीति शेषः । दुर्जनस्य क्षमा कुतः ? न कुतोऽपीत्यर्थः । वेश्यानां
 वाराङ्गनामां स्नेहः अनुरागः कुतः ? नैव कश्चिन्नपि अनुरागः
 अस्तीति शेषः । कामिनां कामपरतन्त्राणां सत्यं सत्यवादिता कुतः
 न कुतोऽपीत्यर्थः ॥ ६० ॥

प्रेषितस्येति । प्रेषितस्य कार्येषु नियुक्तस्य मानः कुतः ? भृत्य-
 त्वादिति भावः । कोपनस्य क्रुद्धस्वभावस्य सुखं कुतः ? न कदापि
 सुखमस्तीत्यर्थः । स्त्रीणां सतीत्वं कुतः ? पायथः सतीत्वभङ्गदर्शना-
 दिति भावः । खलस्य दुर्जनस्य मैत्री भौहृद्यं कुतः ? नैवास्तीत्यर्थः
 ॥ ६१ ॥

दुर्बलस्येति । राजा दुर्बलस्य बलहीनस्य बलं, रोदनं बालानां
 शिशूनां बलं, मौनित्वं तूष्णीन्भावः मूर्खाणां बलम्, अनृतम् असत्यं
 न सत्या चौर्यं कृतमित्येवंरूपमित्यर्थः चौराणां बलम् ॥ ६२ ॥

च इति । यः जनः ध्रुवाणि निश्चितानि परित्यज्य अध्रुवम्
 अनिश्चितं परिषेवते आश्रयति, तस्य ध्रुवाणि निश्चितानि बलूनी-
 त्यर्थः नश्यन्ति, अध्रुवम् अनिश्चितं भविष्यति इति भावः नष्टमेव तस्मान्-
 निश्चितभविष्यत्त्वाद्यापि नश्येदिति भावः ॥ ६३ ॥

शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तद्वचं दधि ।
 प्रभाते मैथुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि षट् ॥ ६४ ॥
 सद्योमांसं नवान्नञ्च बाला स्त्री क्षीरभोजनम् ।
 घृतमुष्णोदकञ्चैव सद्यः प्राणकराणि षट् ॥ ६५ ॥
 सिंहादेकं वकादेकं षट् शुनस्त्रीणि गर्दभात् ।
 वायसाञ्च चतुः शिञ्जेत् चत्वारि कुक्कुटादपि ॥ ६६ ॥
 प्रभूतमल्पकार्यं वा यो नरः कर्तुमिच्छति ।
 सर्दारभ्येण तत् कुर्यात् सिंहादेकं प्रकीर्तितम् ॥ ६७ ॥

शुष्कमिति । शुष्कं मांसं शुष्कमांसभोजनमित्यर्थः, वृद्धाः स्त्रियः
 प्राचीनस्त्रीसन्धोग इत्यर्थः, बालार्कः बाला कन्या तत्स्वोक्तः स्वार्थः
 कन्दाराण्यस्य स्वार्थे किरणसेवनमित्यर्थः तस्य अतिततीक्ष्णत्वादिति भावः,
 तद्वचं नवं दधि, प्रभाते प्रातःकाले मैथुनं सुरतं निद्रा च एतानि
 षट् सद्यः तत्क्षणात् प्राणहराणि जीवननाशकानि ॥ ६४ ॥

सद्य इति । सद्योमांसं तद्भोजनमित्यर्थः, नवं नूतनम् अशुष्क-
 मपच्युषितञ्च अन्नं बाला युवती स्त्री, क्षीरभोजनं दुग्धपानं वृत्तं
 शक्तिपानं तथा उष्णोदकम् उष्णजलम् एतानि षट् सद्यः तत्क्षणात्
 प्राणकराणि प्राणपोषकाण्येत्यर्थः ॥ ६५ ॥

सिंहादिति । सिंहात् एकं, वकात् एकं, शुनः कुक्कुरात् षट्,
 गर्दभात् स्त्रीणि, वायसात् काकात् चत्वारः, तथा कुक्कुटात् चत्वारि
 अपि शिञ्जेत् ॥ ६६ ॥

प्रभूतमिति । यो नरः प्रभूतं महत् कार्यमिति शेषः अल्प-
 कार्यं वा कर्तुम् इच्छति, स तत् कार्यं सर्दारभ्येण सम्यक्प्रयत्ने-
 नेत्यर्थः कुर्यात् । एतदेव सिंहादेकं सिंहसन्नाथादेकं शिञ्जसौवमित्यर्थः
 प्रकीर्तितं श्रुतम् । शिञ्जः यथा किञ्चिदपि कार्यं सम्यक् सम्या-
 द्यति तथा सर्वदेव कार्यमारब्धं सम्यक् नाशनीयमिति भावः ॥ ६७ ॥

सर्वेन्द्रियाणि संयम्य वक्रवत्-पतितो जनः ।
 कालदेशोपपन्नानि सर्वकार्याणि साधयेत् ॥ ६८ ॥
 बद्धाशी सख्यसन्तुष्टः सुनिद्रः शीघ्रचेतनः ।
 प्रभुभक्तश्च शूरश्च ज्ञातव्याः षट् गुणाः ॥ ६९ ॥
 अविश्रामं वहेद्भारं शीतोष्णञ्च न विन्दति ।
 ससन्तोषस्तथा नित्यं त्रीणि शिञ्चेत् गर्दभात् ॥ ७० ॥
 गूढमैधुनधर्मञ्च काले काले च संग्रहम् ।
 अप्रमादसनालस्यं चतुः शिञ्चेत् वायसात् ॥ ७१ ॥

सर्वेन्द्रियाणीति । जनः सर्वेन्द्रियाणि संयम्य वशीकृत्य वक्रवत्
 पतितः कार्यं वस्तुष्विति शेषः । कालदेशोपपन्नानि देशकालसुखभानी-
 त्यर्थः सर्वाणि कार्याणि साधयेत् । एतदेव वक्रादेकमिति कीर्तित-
 मिति शेषः । वक्रो यथा यथासमये यथास्थाने पतितः सत्स्यादीन्
 अनायासेन गृह्णाति तथा मानवः कालं देशञ्च विचार्य कार्यं कुर्वन्
 चरितार्थतामापद्यते इति तात्पर्यार्थः ॥ ६८ ॥

बद्धाशीति । बद्धाशी प्रभूताशाकारी प्रभोरिति शेषः, सख्येन
 अज्ञादिनेति भावः सन्तुष्टः, सुनिद्रः सुखेन निद्राशीलः किन्तु शीघ्र-
 चेतनः सहसा भग्ननिद्र इत्यर्थः, प्रभुभक्तः स्वामिषु अतुरक्तः, शूरः
 बलवाञ्छ श्रेति शेषः, गुणः कुक्कुरस्य एते षट् गुणाः बद्धाशित्वादयः
 ज्ञातव्याः । कुक्कुरदृष्टान्तेन एतान् गुणान् शिञ्चेतेति तात्पर्यार्थः ॥ ६९ ॥

अविश्राममिति । अविश्रामं भारं वहेत्, शीतोष्णं शीतयोद्धं
 न विन्दति, तथा नित्यं सततं ससन्तोषः सन्तुष्टः वर्त्तते इति गर्दभ
 इति च शेषः । एतानि त्रीणि गर्दभात् शिञ्चेत् । गर्दभदृष्टान्तेन
 अविश्रामकार्यं चरितार्थं शीतयोद्धाज्ञानसततसन्तोषशाखिना भवितव्यमिति
 तात्पर्यार्थः ॥ ७० ॥

गूढेति । गूढः यः मैधुनधर्मः सुरतव्यापारः तं, काले काले

युद्धञ्च प्रातरुत्थानं भोजनं सह बन्धुभिः ।

स्त्रियमापन्नतां रक्षेच्चतुः शिञ्जेत कुक्कुटात् ॥ ७२ ॥

कोऽतिभारः समर्थानां ? किं दूरं व्यवसायिनाम् ? ।

को विदेशः सविद्यानां ? कः परः प्रियवादिनाम् ? ७३

आपदां कथितः पन्था इन्द्रियाणामसंयमः ।

तज्जयः सम्पदां मार्गी येनेष्टं तेन गम्यताम् ॥ ७४ ॥

न च विद्यासमो बन्धुर्न च व्याधिसमो रिपुः ।

न चापत्यसमो स्त्रे ह्ये न च दैवात् परं बलम् ॥ ७५ ॥

समये समये संपन्नं सञ्चयम्, अप्रमादम् अधिधानम्, अनाबन्धुं च एतत्
चतुः चतुष्टयमित्यर्थः वायसात् काकात् शिञ्जेत । वायसवत् भैषजं
गूढमेव कर्त्तव्यं, समये समये अर्थसञ्चयः साधिधानता व्याख्येयत्वान्च
कर्त्तव्य इति तात्पर्यार्थः ॥ ७१ ॥

युद्धमिति । युद्धं प्रातःकाले, उत्थानं, बन्धुभिः सह भोजनं
कुर्यादिति शेषः तथा आपद्गतां विपद्दृष्ट्वां स्त्रियं रक्षेत् । एतत्
चतुः चतुष्टयमित्यर्थः कुक्कुटात् शिञ्जेत । कुक्कुटो यथा युद्ध-
प्रातरुत्थानबन्धुसहभोजनापन्नस्त्रीरक्षणं करोति तथा सर्वदेव मानवेः
तत्तत्कार्यं कर्त्तव्यमिति तात्पर्यार्थः ॥ ७२ ॥

क इति । समर्थानां शक्तानाम् अतिभारः कः ? नास्तीत्यर्थः ।
व्यवसायिनां वाणिजां दूरं किम् ? नैव किमपि स्थानं दूरं तैः कथ्यते
इति भावः । सविद्यानां विदुषां विदेशः कः ? सर्वत्रैव तस्य पुण्य-
त्वादिति भावः । प्रियवादिनां परः शत्रुः कः ? न कोऽपीत्यर्थः ॥ ७३ ॥

आपद्मिति । इन्द्रियाणाम् असंयमः अटमनम् आपदां पन्था
मार्गः कथितः, तज्जयः इन्द्रियजयः सम्पदां मार्गः उक्त इति शेषः,
येन इष्टम् अभिलषितं तत्र गमने इति शेषः तेन तत्र गम्यताम् ॥ ७४ ॥

न चेति । विद्याया समः बन्धुः न, व्याधेः समः रिपुः शत्रुः न,

समुद्रावरणं भूमिः प्राकारावरणं गृहम् ।
 नरेन्द्रावरणा देशाश्चरित्रावरणतः स्त्रियः ॥ ७६ ॥
 घृतकुम्भसमा नारी तसाङ्गारसमः पुमान् ।
 तस्माद् घृतञ्च वक्रिञ्च नैकत्र स्यापयेद् बुधः ॥ ७७ ॥
 आहारो द्विगुणः स्त्रीणां बुद्धिस्तासां चतुर्मुखा ।
 षड्गुणो व्यवसायश्च कामशाष्टगुणः स्मृतः ॥ ७८ ॥
 जीर्णमन्नं प्रशंसीयात् भार्याञ्च गतयीवनम् ।
 रणात् प्रत्यागतं शूरं शस्यञ्च गृहमागतम् ॥ ७९ ॥

अपत्येन समः अपत्येषु यथा तद्यत्त्वर्थः स्त्रीहः न, देवात् परं श्रेष्ठं
 वदञ्च न अस्तीति शेषः सर्वत्र ॥ ७५ ॥

समुद्रेति । भूमिः समुद्रः आवरणं वसुधासुखामृता समुद्रोदिते-
 त्वर्थः । गृहं प्राकारः प्राचीरः आवरणं वसुधा तथोक्तम् । देयाः
 नरेन्द्रः राजा आवरणं येषां तथाविधाः राजदक्षिता इत्यर्थः ।
 स्त्रियः चरित्रानेव आवरणं बाह्यां तादृश्याः परितरक्षिता इत्यर्थः
 ॥ ७६ ॥

इति । नारी घृतकुम्भस्य समा अतिक्रान्त्यभावेत्यर्थः, या
 अत्येनैव दृश्यतीति भावः । पुमान् तसाङ्गारस्य ज्वलदङ्गारस्य समः यः
 अत्येनैव दृश्यतीति भावः । तस्माद् बुधः पण्डितः जनः एकत्र
 एवैकान् स्थाने घृतञ्च वक्रिञ्च न स्यापयेत् न रक्षेत् ॥ ७७ ॥

आहार इति । स्त्रीणां आहारः द्विगुणः, तासां स्त्रीणां
 बुद्धिः चतुर्मुखा, व्यवसायः षड्गुणः, तथा कामः अष्ट-
 गुणः स्मृतः कथितः पुरुषादिष्वेति सर्वत्र लोच्यम् ॥ ७८ ॥

जीर्णमिति । जीर्णं पुरातनम् अन्नं तण्डुलादिकं, गतम् अतीतं
 निर्दोषेति भावः यौवनं वसुधाः तादृशीं भार्यां, रणात् संघातान्
 प्रत्यागतं प्रतिनिहतं रणजयेनेति भावः, तथा गृहम् आगतं शस्यञ्च

असन्तुष्टा द्विजा नष्टाः सन्तुष्टा इव पार्थिवाः ।
 सलज्जा गणिका नष्टा निर्लज्जाश्च कुलस्त्रियः ॥ ८० ॥
 अवंशपतितो राजा मूर्खपुत्रश्च पण्डितः ।
 अधनेन धनं प्राप्य तृणवन्धन्यते जगत् ॥ ८१ ॥
 ब्रह्महापि नरः पूज्यो यस्यास्ति विपुलं धनम् ।
 शशिनस्तुल्यवंशोऽपि निर्धनः परिभूयते ॥ ८२ ॥
 पुस्तकस्था तु या विद्या परहस्तगतं धनम् ।
 कार्यकाले समुत्पन्ने न सा विद्या न तदनम् ॥ ८३ ॥

न तु कोत्स्थितं तस्य बहुविन्ननम्भारादिति भावः, प्रथमीयात् साधुत्वेन
 कीर्त्तयेदित्यर्थः ॥ ७९ ॥

असन्तुष्टा इति । असन्तुष्टाः द्विजाः ब्राह्मणाः सन्तुष्टाः पार्थिवाः
 राजान इव नष्टाः नाभ्युदयं समन्ते इति भावः । गणिकाः वेत्याः
 सलज्जाश्चेत् नष्टाः विफलाः भवन्तीति शेषः । कुलस्त्रियः कुलबध्नः
 निर्लज्जाश्चेत् नष्टाः शङ्कितव्यभिचारतया लौकैर्नाद्रियन्ते इति
 भावः ॥ ८० ॥

अवंशेति । अवंशे दुष्कले पतितो जात इत्यर्थः राजा मूर्खस्य
 पुत्रः पण्डितः, अधनश्च दारदृश धनं प्राप्य जगत् तृणवत् मन्थते
 ॥ ८१ ॥

ब्रह्महापीति । यस्य विपुलं प्रभूतं धनम् अस्ति, स नरः ब्रह्म-
 हापि ब्राह्मणघातो अपि पूज्यः, सर्वैराद्रियते इति भावः । शशिनः
 चन्द्रस्य तुल्यवंशोऽपि सप्तजन्मकृत्वोत्पन्नोऽपीत्यर्थः नरः निर्धनश्चेत्
 परिभूयते तिरस्त्रियते, न केनापि आद्रियते इति भावः ॥ ८२ ॥

पुस्तकस्थेति । सा विद्या पुस्तकस्था न त्वभ्यस्तेति भावः यत् धनं
 परहस्तगतं न तु स्वसन्निधौ स्थितमिति भावः कार्यकाले बहुत्पन्ने
 आगते सा विद्या न, तत् धनञ्च न, निष्कलात्वादिति भावः ॥ ८३ ॥

पादपानां भयं वातात् पद्मानां शिबिराद् भयम् ।
 पर्वतानां भयं वज्रात् साधूनां दुर्जनाद् भयम् ॥८४॥
 प्राप्ते नियोज्यमाने तु सन्नि राज्ञस्त्वयो गुणाः ।
 यशः स्वर्गनिवासाय विपुलाय धनागमः ॥ ८५ ॥
 मूर्खे नियोज्यमाने तु त्वयो दोषा महीपतेः ।
 अयशश्चार्थनाशश्च नरके यमनं तथा ॥ ८६ ॥
 बहुभिर्मूर्खसङ्घातेरन्धोन्यपशुवृत्तिभिः ।
 प्रच्छाद्यन्ते गुणाः सर्वे मेघैरिव दिवाकरः ॥ ८७ ॥
 यस्य क्षेत्रं नदीतीरे भार्या वापि परप्रिया ।
 पुत्रस्य विनयो नास्ति मृत्युरेव न संशयः ॥ ८८ ॥

पादपानादिति । पादपानां पद्मानां वातात् भयं पद्मानां
 शिबिरात् भयं, पर्वतानां वज्रात् भयं, साधूनां दुर्जनात् भयं वर्तते
 इति सर्वत्र योज्यम् ॥ ८४ ॥

प्राप्ते इति । प्राप्ते विदुषि नियोज्यमाने राजकर्मणीति शेषः
 इति राज्ञः यशः कीर्तिः स्वर्गनिवासः विपुलः महान् धनागमश्च
 एते त्वयो गुणाः सन्नि ॥ ८५ ॥

मूर्खे इति । मूर्खे नियोज्यमाने राजकर्मणीति शेषः इति मही-
 पतेः राज्ञः अयशः अकीर्तिः अर्थनाशः तथा नरके यमनम् एते
 त्वयो दोषाः भवन्तीति शेषः ॥ ८६ ॥

बहुभिरिति । अन्धोन्यं परस्परं पशूनामिव वृत्तिव्यवहारो
 येषां तथाभूतेः बहुभिः मूर्खसङ्घातेः मूर्खसमूहेः मेघैः दिवाकरः सूर्य
 इव सर्वे गुणाः शुचिनामिति शेषः प्रच्छाद्यन्ते तिरोधीयन्ते ॥ ८७ ॥

क्षेत्रेति । यस्य नदीतीरे क्षेत्रं भूमिः, भार्या च परप्रिया
 परावरत्ना इत्यर्थः । पुत्रश्च च विनयो नास्ति, तस्य मृत्युरेव न संशयः
 सन्देहो नास्तीत्यर्थः ॥ ८८ ॥

असम्भाव्यं न वक्तव्यं प्रत्यक्षमपि दृश्यते ।

शिला तरति पानीयं गीतं गायति वानरः ॥ ८८ ॥

सुभिन्नं कषके नित्यं नित्यं सुखमरोगिणि ।

भार्या भर्तुः प्रिया यस्य तस्य नित्योत्सवं गृहम् ॥ ८९ ॥

हेला स्वात् कार्यनाशाय बुद्धिनाशाय निर्धनम् ।

याचना माननाशाय कुलनाशाय भोजनम् ॥ ९१ ॥

सेवितव्यी महावृद्धः फलच्छायासमन्वितः ।

यदि दैवात् फलं नास्ति छाया केन निवार्यते ? ॥ ९२ ॥

प्रथमे नार्जिता विद्या द्वितीये नार्जितं धनम् ।

तृतीये नार्जितं पुण्यं चतुर्थे किं करिष्यति ? ॥ ९३ ॥

असम्भाव्यमिति । प्रत्यक्षमपि दृश्यते यत् तत् असम्भाव्यम् अभाव-
नीयश्चेत् न वक्तव्यम् उपहासजनकत्वादिति भावः । यथा शिला
पानीयं तरति, वानरः गीतं गायति ॥ ८८ ॥

दुर्भिक्षमिति । नित्यं सततं कषके क्षाणिकर्मणीषे इत्यर्थः सुभिन्नं
सुखमन्नमित्यर्थः सर्वदा कर्मण्यकारिणोऽज्ञाभावो न विद्यते इत्यर्थः ।
नित्यं सततम् अरोगिणि स्वस्थप्रकृतौ जने इत्यर्थः सुखं भवतीति
शेषः । यस्य भर्तुः भार्या प्रिया प्रीतिवरी, तस्य गृहं नित्यः
सज्जतः उत्सवः आनन्दो यत्र तथाभूतं भवतीति शेषः ॥ ८९ ॥

हेलेति । हेला व्यलस्यमित्यर्थः कार्यनाशाय, निर्धनं धनाभावः
बुद्धिनाशाय, याचना भिक्षा माननाशाय, भोजनम् अस्थाने इति
भावः कुलनाशाय भवतीति सर्वत्र बोध्यम् ॥ ९१ ॥

सेवितव्य इति । फलच्छायासमन्वितः फलवान् छायावांश्च महा-
वृद्धः सेवितव्यः आश्रयणीयः । यदि दैवात् फलं न त्यजति न भवति,
छाया केन निवार्यते ॥ ९२ ॥

प्रथमे इति । प्रथमे शैशवे इति भावः विद्यया न नार्जिता न

नदीकूले च ये वृक्षाः परहस्तगतं धनम् ।
 कार्यं स्त्रीगोचरं यत् स्यात् सर्वं तद्विफलं भवेत् ॥८४॥
 कुदेशमासाद्य कुतोऽर्थसञ्चयः ?
 कुपुत्रमासाद्य कुतो जलाञ्जलिः ? ।
 कुगेहिनीं प्राप्य गृहे कुतः सुखम् ?
 कुशिष्यमध्यापयतः कुतो यशः ? ॥८५॥
 क्रूपोदकं वटच्छाया श्यामा स्त्री चेष्टकालयम् ।
 शीतकाले भवेदुष्णं ग्रीष्मकाले च शीतलम् ॥८६॥

शिञ्जिता, द्वितीये यौवने इति शेषः धनं न अर्जितं, तृतीये प्रौढके
 पुण्यं धर्म इत्यर्थः न अर्जितं न अतृप्तितं, यदि जनेनेति सर्वत्र
 योष्यं, तदा चतुर्थे वार्द्धके किं कारिष्यति जन इति शेषः ॥ ८२ ॥

नदीति । ये वृक्षाः नदीकूले वसन्ते इति शेषः, यच्च धनं पर-
 हस्तगतं न तु स्वायत्तमित्यर्थः, यच्च कार्यं स्त्रीगोचरं स्त्रिया विदित-
 मित्यर्थः स्यात् तत् सर्वं विफलं भवेत् । नदीकूलस्त्वष्ट्या हि प्रायशः
 कूबभङ्गे निपतन्ति कथं तेषां फलाश्रितिः, परहस्तधनस्य व्यवहारायो-
 गात् वैफल्यं सत एव भवतीति, कार्यं च स्त्रीगोचरत्वे तदुवाचया
 तत्कार्यं हानिरिति च भावः ॥ ८४ ॥

कुदेशमिति । कुदेशम् आसाद्य प्राप्य गत्वैत्यर्थः अर्थसञ्चयः
 धनसञ्चयः कुतः ? नैव भवतीत्यर्थः । कुपुत्रम् आसाद्य परिपोष्य
 इत्यर्थः स्थितस्तेति शेषः जलाञ्जलिः तपश्च जलाभ इत्यर्थः कुतः ?
 नैव भवतीत्यर्थः । कुगेहिनीं कुतोऽपि रूपतः शीतलश्चेति भावः
 नेहिनीं भाष्यां प्राप्य गृहे सुखं कुतः ? नैव भवतीत्यर्थः । कुशिष्यम्
 अध्यापयतः पाठयतः यशः कुतः ? नैव भवतीत्यर्थः ॥ ८५ ॥

क्रूपोदकमिति । क्रूपोदकं कूपजले, वटवृक्षस्य छाया, श्यामा,
 शीतकाले भवेदुष्णं उष्णकाले च शीतलम् । नवयौवनस्यस्या वा

विषं चङ्क्रमणं रात्रौ विषं रात्रौऽनुकूलता ।

विषं स्त्रियोऽप्यन्यद्दो विषं व्याधिरवीक्षितः ॥ ६७ ॥

दुरधीता विषं विद्या अजीर्णं भोजनं विषम् ।

विषं गोष्ठी दरिद्रस्य वृद्धस्य तरुणी विषम् ॥ ६८ ॥

प्रदोषे निहतः पत्न्याः पतिता निहताः स्त्रियः ।

अल्पवीजं हृतं क्षैत्रं भृत्यदोषाद् हृतः प्रभुः ॥ ६९ ॥

श्यामा परिकीर्त्यते इत्युक्तलक्षणा स्त्री, केचित् तु श्यामा कृष्णवर्ण-
व्याहृतः । इष्टकाद्यम् इष्टकनिर्मितम् इहम् । एतत् सर्वं शीतकाले
उष्णम् उष्णकाले च शीतलं भवेत् ॥ ६६ ॥

विषमिति । रात्रौ चङ्क्रमणं पुनः पुनरतिशयेन वा भ्रमणं
विषं विषवदनिष्टकरमित्यर्थः तत्र नानाविधत्वात्सम्भवादिति भावः ।
रात्रः अनुकूलता रात्रः अनुकूलत्वेन सर्वेषाम् अमात्यादीनां यत्तुल्य-
द्विरित्यर्थः । विषं तत्र राजकोपेन प्राणहानिसम्भवादिति भावः ।
अन्यद्दोः अन्यासक्ताः स्त्रियः विषं तत्र सततमसुखं प्राणहानिश्च
सम्भवतीति भावः । अवीक्षितः अनवबोद्धितः अचिकित्सित इत्यर्थः
याधिः विषं तत्र प्राणहानिरवश्यंभावित्वात् भावः ॥ ६७ ॥

दुरधीतेति । दुरधीता दुःशिक्षिता विद्या विषं विषरीतफलक-
वादिति भावः । 'अजीर्णं अपरिपाके भोजनं विषं रोगजनकत्वा-
दिति भावः । दरिद्रस्य गोष्ठी सभा विषं सभायां बन्धुवर्गसङ्गे सदा-
शापादिदुखेन कालातिपातात् धनार्थं तस्य चेष्टा न स्यात् तेनास्य
श्लेषातिशयो नितरां स्यादिति भावः । वृद्धस्य जनस्य तरुणी युवती
श्यायां विषं तस्या मनोरञ्जने अस्वाम्य्यात् तद्विषय्यना भूयसी अन्य-
परम्परा भवेदिति भावः ॥ ६८ ॥

प्रदोषे इति । प्रदोषे रजन्यां पत्न्याः निहतः नष्टः दर्शना-
गोचरत्वादिति भावः । पतिताः पापयताः स्त्रियः निहताः नष्टाः
अचिकित्सितत्वादिति भावः । अल्पं वीजं यस्मिन् तत् क्षैत्रं हृतं

हतमश्रीत्रियं आसं हतो यज्ञस्वदक्षिणः ।

हता रूपवती बन्ध्या हतं सैन्यमनायकम् ॥ १०० ॥

वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो जपहोमपरायणः ।

आशीर्वाद्बचोयुक्त एष राजपुरोहितः ॥ १०१ ॥

कुलशीलगुणोपेतः सर्वधर्मपरायणः ।

प्रवीणः प्रेषणाध्यक्षो धर्माध्यक्षो विधीयते ॥ १०२ ॥

आयुर्वेदकृताभ्यासः सर्वेषां प्रियदर्शनः ।

आर्यशीलगुणोपेत एष वैद्यो विधीयते ॥ १०३ ॥

नष्टं निष्कलमित्यर्थः । प्रभुः स्वामी भृशदोषात् हतः नष्टः ॥ १०० ॥

हतामिति । नास्ति श्रीत्रियः वेदपारगः ब्राह्मणः यस्मिन् तत् श्रीत्रियच्छान्दसौ समावित्यमरः । आसं पितृहेयेन दत्तमन्त्रादिकं हतं नष्टं निष्कलमित्यर्थः । नास्ति दक्षिणा यत्र तादृशः यज्ञः हतः नष्टः विफल इत्यर्थः । रूपवती सुन्दरी भार्या बन्ध्या अपहृता चेत् हता नष्टा विफलैत्यर्थः । अनायकम् अस्त्रात्मिकं सैन्यं हतं नष्टम् अनायासेन शत्रुभिः पराजयत्वादिति भावः ॥ १०० ॥

वेदेति । वेदानाम् ऋग्यजुःसामाथर्वाङ्गानां चतुर्णां वेदाङ्गानां शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तच्छन्दोऽप्योतिषां तत्त्वं ज्ञातातीति तथोक्तः जपहोमपरायणः मन्त्रजपयागानुष्ठाननिरतः आशीर्वाद्बचोयुक्तः मङ्गलकर इत्यर्थः जनः एष राजपुरोहितः भवतीति शेषः ॥ १०१ ॥

कुलेति । कुलं, शीलं चरित्रं, गुणाः विद्यादयः तैः उपेतः युक्तः सर्वधर्मपरायणः नानाधर्मकार्यनिरतः प्रवीणः स्वभिन्नः विषयस्य इत्यर्थः प्रेषणाध्यक्षः भृत्यानां कार्येषु आदेशकर इत्यर्थः जन इति शेषः धर्माध्यक्षः धर्मकार्येषु तत्त्वावभासकः विधीयते क्रियते राज्ञेति शेषः ॥ १०२ ॥

आयुर्वेदेति । आयुर्वेदे चिकित्साशास्त्रे कृतः अभ्यासः शिक्षा

सकदुक्तगृहीतार्थो लघुहस्तो जिताक्षरः ।

सर्वशास्त्रसमालोकी प्रकष्टो नाम लेखकः ॥ १०४ ॥

समस्तनीतिशास्त्रज्ञो वाहने पूजितश्रमः ।

शौर्यवीर्यग्रणोपेतः सेनाध्यक्षो विधीयते ॥ १०५ ॥

मेधावी वाक्पटुः प्राज्ञः परचित्तोपलक्षकः ।

धीरो यथोक्तवादी च एष दूतो विधीयते ॥ १०६ ॥

पुत्रपौत्रगुणोपेतः शास्त्रज्ञो मिष्टपाचकः ।

शूरश्च कठिनश्चैव सूपकारः स उच्यते ॥ १०७ ॥

येन तथोक्तः सर्वेषां प्रियदर्शनः आर्यशीलं सुचरित्रं गुणाः दद्या-
दयः तैरुपेतः युक्तः एष जनः वैद्यः विधीयते क्रियते जनेनेति शेषः ।
एतादृशवैद्येन चिकित्सा कार्या इति भावः ॥ १०२ ॥

सकदिति । सकत् एकवारम् उक्तेन कथनेन गृहीतः विदितः
अर्थो येन तथोक्तः लघुहस्तः क्षिप्रहस्तः जितानि वशीकृतानि अक्ष-
राणि येन तथाभूतः द्रुताक्षरपाठक इत्यर्थः सर्वाणि शास्त्राणि समा-
लोकते पश्यतीति तथोक्तः सर्वशास्त्रदृष्टेत्यर्थः जन इति शेषः प्रकष्टः
उत्कृष्टः लेखकः नाम भवतीति शेषः ॥ १०४ ॥

समस्तोति । समस्तनीतिशास्त्रज्ञः सर्वनयविवक्ष्यः वाहने अश्वदौ
पूजितश्रमः प्रशंसितपरिश्रमः अश्वद्वारोहणे लक्ष्यप्रतिष्ठ इत्यर्थः
शौर्यं बलं वीर्यं पराक्रमः गुणाः विवेकादयश्च तैरुपेतः युक्तः जन
इति शेषः सेनाध्यक्षः सेनापतिः विधीयते क्रियते राज्ञेति शेषः ।
तादृशसेनाध्यक्षस्य परमोपकारित्वादिति भावः ॥ १०५ ॥

मेधुवीति । यः मेधावी स्मृतिमान् वाक्पटुः सुवक्ता प्राज्ञः
पण्डितः परस्य चित्तोपलक्षकः चित्तज्ञः परहृदयानुसारेण प्रस्तोते-
त्यर्थः धीरः धैर्यवान् सहिष्णुरित्यर्थः यथोक्तवादी अविचलवाक् भवति
एषः दूतः सन्देशहरो विधीयते क्रियते ॥ १०६ ॥

पुत्रेति । पुत्राः पौत्राः गुणाः दद्यादयश्च तैरुपेतः एतेन लोकान्

इङ्गिताकारतत्त्वज्ञो बलवान् प्रियदर्शनः ।

अप्रमादी सदा दक्षः प्रतीहारः स उच्यते ॥ १०८ ॥

यस्तु नास्ति स्वयं प्रज्ञा शास्त्रं तस्य करोति किम् ।

लोचनाभ्यां विहीनस्य दर्पणः किं करिष्यति ॥ १०९ ॥

किं करिष्यन्ति वक्त्रारः श्रोता यत्र न विद्यते ।

नग्नचरणके देशे रजकः किं करिष्यति ॥ ११० ॥

इति चाणक्यप्रतकं समाप्तम् ।

प्रति यत्रयत्त्वमस्य सूचितम् । शास्त्रज्ञः पाकस्येति भावः । मिष्ट-
पाचकः मधुस्पाककर्ता मूरः बलवान् कठिनः शक्तदेहश्च यः भवति,
न रूपकारः पाचकः उच्यते कथ्यते सुपाचकतया प्रशस्यते इत्यर्थः
॥ १०७ ॥

इङ्गितेति । यः इङ्गितम् आशयः आकारः आकृतिः तयो-
स्तत्त्वं भावं जानातीति तथोक्तः बलवान् प्रियदर्शनः सदा अप्रमादी
अत्ररहितः तथा दक्षः चतुरः भवति, स प्रतीहारः दौवारिकः उच्यते
प्रशस्यते ॥ १०८ ॥

यस्येति । यस्य स्वयं स्वन इत्यर्थः प्रज्ञा बुद्धिः नास्ति, तस्य
शास्त्रं किं करोति ? न किमपीत्यर्थः । लोचनाभ्यां नेत्राभ्यां विहीनस्य
अन्वस्येत्यर्थः दर्पणः किं करिष्यति ? न किमपीत्यर्थः ॥ १०९ ॥

किमिति । यत्र श्रोता न विद्यते तत्र वक्त्रारः किं करिष्यन्ति ?
नैव किमपीत्यर्थः । नग्नः विवसनाः क्षपणकाः बौद्धमन्यानिनः
यत्र तादृशे देशे रजकः किं करिष्यति ? वस्त्राभावेन तत्क्षान्दककार्य-
स्त्रासत्त्वादिति भावः ॥ ११० ॥

इति श्रीजीवानन्दविद्यासामरभट्टाचार्यविरचिता

चाणक्यप्रतकव्याख्या समाप्ता ।

